

Det Humanistiske Fakultet
 Syddansk Universitet
 Samarbejdsph.d. mellem Center for Velfærdsstatsforskning & Københavns
 Stadsarkiv.

Ph.d.-afhandling
 Inger Lyngdrup Nørgård

Beskyt de værdige fattige!

Opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi og
 fattigvæsen i København 1770-1874.

Subscription-Liste for frivillige Bidrag til Understøtning for de Fattige.					
1. Det som enhver efter sin Evne og gode Villie tegner sig for ugentlig, indkræves ikke hver Uge, men hver tre Maanedre, da der betales for 13 Uger. 2. Det 1ste Quartal regnes fra første Juli til September Maanedes Udgang d. A., og bedes: at maatte blive betalt ved Subscriptionen. 3. Det, som tegnes, er for Fattigvæsenet i det Hele, altsaa tage alle derunder værende Skoler, Arbejds-Anstalter og andre Indretninger Deel deri.					
Drivnings- Gade.	Nummer.	De Subskriberendes Navne: forti Husbædre, da Husbæ- dre. Andre sig hos dem ophol- dende, Børn, Slægtninge, Venner, Tjeneste-folk ic.	Hvormeget vil give U- gentlig.	Hvormeget beløber for et Quartal eller 13 Uger.	Anmærkninger.
	367	P. Hamer Håndværksmester	8/3	1 ⁰⁰ - 8/3	Betalt
	366	Steffe Jæger	4/3	13-4	Betalt
	365	Hamann Skovmand	2/3	1-10	Betalt
		Møller	2/3	1-10	Betalt
		Højjer Skovmand	2/3	1-10	Betalt

Institutnavn: Institut for Historie

Name of department: Department of History

Forfatter: Inger Lyngdrup Nørgård

Titel: Beskyt de værdige fattige!
Opfattelser og behandling af fattige i velgørenhed, filantropi
og fattigvæsen i København 1770-1874.

Title: Protect the worthy poor! The view on and the treatment of the
poor in charity, philanthropy and the public poor relief in
Copenhagen 1770-1874.

Vejleder: Jeppe Nevers

Afleveret den: 7. maj 2015

Forsideillustration: Subskriptionsliste fra Dronningens Tværgade, København.
Subskriptionslister for frivillige bidrag til understøttelse for de
fattige, 1799-1800, Fattigvæsenet, Københavns Stadsarkiv.

Tak

Først og fremmest tak til de ansatte på Københavns Stadsarkiv for opbakning og hyggeligt socialt samvær i min tid som ph.d.-studerende på stedet. Min arkivkyndige vejleder herfra, Nete Wingender Balslev, vil jeg give en hjertelig tak for at bakke mig op samt for at være en god kammerat. For eksempel har Nete både opfordret til en række skærpelser i mine historiske iagttagelser, ligesom hun har lagt øre til en række praktiske udfordringer. Institut for Historie og Center for Velfærdsstatsforskning på Syddansk Universitet har været mine andre arbejdssteder, hvor jeg har lært meget af at deltage i seminarer, konferencer og frokostgrupper. Tak til min første vejleder Ulrik Langen for at lade mig få mulighed for yderligere at gå på 'opdagelse' i de sociale forhold i fortidens København og dermed få øje for, hvordan afhandlingens problemstilling med fordel kunne udvides til også at omfatte udviklingen i velgørenhedens rolle. I forbindelse med at Ulrik Langen fik professorat på Københavns Universitet, fik jeg en ny vejleder, Jeppe Nevers. Jeg vil gerne give Jeppe en varm tak. Han er en fagligt yderst kompetent vejleder, som har sat fingeren på ømme punkter i den ufærdige afhandling, ligesom Jeppe har udvist en menneskelig forståelse for, at jeg til tider i arbejdsprocessen har haft mest behov for at arbejde selvstændigt. Tak til Anne Markussen, Peter Wessel Hansen og Hans Christian Johansen for enten at læse udkast til dele af afhandlingen eller diskutere faglige spørgsmål med mig i den udmarvende slutspurt. Jeg vil takke professor i historie Rachel Fuchs for i efterårssemestret 2011 at lade mig følge et byhistorisk kursus på et studieophold ved Arizona State University. I den forbindelse vil jeg også takke professor Sybil Thornton samt hendes mor, Irmgard, for at lade mig bo i deres hjem i Phoenix under studieopholdet. Tak til min familie, Mor, Far, Peter Martin og Marie, for altid at bakke op ved at høre på mine glæder og bekymringer. På privatfronten har Rasmus med tålmodighed fulgt mine anstrengelser og lyttet til engelsksprogede oplæg, læst artikeludkast og givet forskellige gode råd på trods af, at han ikke synes, at historie er et særligt spændende fag! Tak. En særlig tak til Mor, Far og Rasmus for at gennemlæse udkast til afhandlingen. Til slut er det på sin plads at nævne, at den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening (1874), kaldet Legatfonden, eksisterer den dag i dag, og gerne modtager velgørende gaver. Legatfondens hjælp ydes fortrinsvis som hjælp til selvhjælp til københavnere i akut nød.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	6
1.1 Introduktion	6
1.2 Problemformulering	9
1.3 Centrale begreber	10
1.3.1 Værdighed	10
1.3.2 Velgørenhed	12
1.4 De Fattige	17
1.5 Forskningsgennemgang	19
1.5.1 Forskning om Københavns fattigforsorg	19
1.5.1.1 Den københavnske fattigforsorgs whig-history	20
1.5.1.2 Fattigforsorg og velfærdsstatsforskning	22
1.5.1.3 Fattigforsorg og kulturhistorien	25
1.5.2 Dansk social- og velfærdshistorie	29
1.5.3 Internationale bidrag til social- og velfærdsstatshistorien	33
1.6 Teori og metode	36
1.6.1 Tidslagsteoretiske bestemmelser	39
1.6.2 Diskurs og agency	41
1.6.2.1 Relationen mellem fattigforsorgens dagsordenssættere og de fattige	42
1.6.3 Kildemateriale	44
1.6.3.1 Typologi	45
1.6.4 Afhandlingens disposition	48
2. København og fattigforsorgen	51
2.1 Københavns befolkningsmæssige vækst	51
2.2 Københavns middelstand	52
2.3 Københavns Fattigvæsen	53
2.3.1 Fattiglovgivningen	53
2.3.2 Københavns Fattigvæsens ledelse	54
2.3.3 Understøttelsesformerne	55

2.3.4 Antallet af fattige under fattigvæsenets forsorg	56
3. Perioden 1770-1799:	
Patrioternes Fattigvæsen – mellem velgørenhed og socialpolitik	58
3.1 Patriotisme og det københavnske borgerskab	58
3.2 Betleriforbud og de 'rette Almisselemmer'	60
3.2.1 De kristnes pligt til at donere til fattigvæsenet	64
3.2.2 1771-fattigforordningen: Uddannelse og arbejde – vejene ud af fattigdom	66
3.2.2.1 Velgørenheden som årsag til dovenskab	69
3.2.3 1792-fattigforordningen: Arbejdspligt og værdighed	71
3.2.3.1 Netværk af fattiginstitutioner	73
3.2.3.2 Velgørenhed til patrioternes fattigvæsen	73
3.3 Det københavnske fattigvæsen og debatkulturen	75
3.3.1 Debat om fattigvæsenets tildelingskriterier	75
3.3.1.1 Det patriotiske narrativ: Fokus på de værdige fattige	80
3.3.2 Fattigskat, en ødelæggende faktor for velgørenhed	82
3.4 Arbejdshusenes funktion i det københavnske fattigvæsen	84
3.4.1 Plejekommissionernes behandling af de arbejdsløse fattige	86
3.4.2 Behov for ensartet behandling af de fattige?	89
3.4.3 Plejekommissionernes finansiering: En blandingsøkonomi	91
3.4.3.1 Velgørenhed og den implicite kontrakt mellem donatorer og forvaltere	93
3.5 1799-fattigplanen for København	94
3.5.1 Fejl i fattigvæsenets indretning?	95
3.5.1.1 Byen som forsørgelsesfællesskab	97
3.5.2 Forskning om 1799-fattigplanen	102
3.5.3 Trangskriteriet: Fattigvæsenets ansvar for alle fattige	103
3.5.3.1 Den personlige relation mellem de fattige og fattigforstanderen	105
3.5.3.2 Fattiglemmets pligter	108
3.5.3.2.1 Børn og unge skulle uddannes	109
3.5.3.2.2 Særparagraffer for ikke indskrevne fattige	110
3.5.3.2.3 De uvillige og uværdige fattige	112

3.5.3.3 Fattigvæsenet som den mest kompetente aktør i fattigforsorgen	114
3.5.3.3.1 Den private velgørenhed politiseres	117
3.6 Delkonklusion	119
4. Perioden 1800-1849:	
Københavns moderne fattigvæsen etableres	125
4.1 Økonomisk krise og fattighjælpens retsvirkninger	125
4.2 De frivillige bidrag i fattigvæsenet mister betydning	129
4.2.1 Forstanderinstitutionen: Mellem velgørenhed og tvang	129
4.2.2 Fattigdirektionen aflønnes	132
4.2.3 Subskriptionen ophører og fattigskatten indføres	133
4.2.3.1 Fattigskatten anvendes på byens usleste fattige	136
4.3 Særbehandling af stræbsomme fattige og fattige med særlige behov?	138
4.3.1 Civilsamfundets ansvar for de fattige	141
4.4 Ladegården – fattigvæsenets nye anstalt	143
4.4.1 Fattigkategorier ved Københavns fattigvæsen i 1822	145
4.4.1.1 De husvilde som arbejdere	147
4.4.2 Værdighed som styringsmekanisme	150
4.4.3 De farlige i bymiljøet	152
4.4.3.1 Fattigvæsenet som redskab for politiets sikkerhedspolitik	153
4.4.3.2 'Den fremsynede medborger'	156
4.4.4 Ladegårdens udvikling i 1800-tallet	158
4.5 Kampen om de milde gaver	159
4.5.1 Borgerrepræsentationens udvalg angående de milde gaver	160
4.5.2 Efterspil: København og 'De Fattiges Kasse'	163
4.5.3 Ulovlige særordninger for mere værdige trængende	164
4.6 Krig, filantropi og de værdige trængende	167
4.6.1 Tambour Johan Frederik Ernst	170
4.6.2 Organiseret spontanitet?	171
4.7 Delkonklusion	172

5. Perioden 1850-1874:	
De værdige trængende – mellem filantropi og fattigvæsen	179
5.1 København og middelstanden	179
5.1.1 Grundloven: Den politiske medborger og de ekskluderede	181
5.2 København og dyrtidslovene for de værdige trængende	183
5.2.1 Københavnske foreninger presser kommunalbestyrelsen	184
5.2.1.1 En konservativ strategi	185
5.2.1.2 Folketingsdebat om Københavns Kommunes tolkning af dyrtidslovgivningen	186
5.2.1.3 Skt. Annæ Plads – et særligt uddelingssted for de værdige fattige	188
5.2.2 De borgerlige rettigheder og værdigheden	191
5.3 En centralisering af den private velgørenhed?	192
5.3.1 Fra usystematisk velgørenhed til filantropi	194
5.3.1.1 Kritik af den private velgørenheds tilfældige uddelingspolitik	195
5.3.2 Formålet med en privat velfærdskomite	197
5.3.2.1 Det offentlige fattigvæsen som velgørenhedens antimodel	200
5.3.3 Kategorien af værdige trængende udvides	203
5.3.4 En strategi: Understøttelsesforeninger over hele byen	206
5.4 Viljen til at leve selvstændigt	208
5.5 1871-reformen af det københavnske fattigvæsen	211
5.5.1 Den moralske nedbrydelse	214
5.5.2 Fattigborgmesterens vision for det offentlige fattigvæsen	217
5.5.3 Adskillelse af de værdige og de uværdige trængende	219
5.6 Kampen for oprettelsen af Københavns Understøttelsesforening	220
5.6.1 Understøttelsesforeningernes selvstændige uddelingspolitik knægtes	223
5.6.2 Københavns Understøttelsesforening 1874	227
5.6.2.1 Filantropi som udtryk for sand menneskekærlighed	230
5.6.2.1.1 Københavns Understøttelsesforening og arbejderspørgsmålet	232
5.6.2.2 Københavns Understøttelsesforenings første år	233
5.6.2.3 Arbejdsdeling og specialisering i filantropien	234

5.6.2.4 Efterspil: Københavns Understøttelsesforening de første 25 år	236
5.7 Delkonklusion	237
6. Syntese over den københavnske fattigforsorgs udvikling 1770-1874	243
7. Konklusion	247
8. Resume	261
8.1 Summary	262
9. Arkivaliefortegnelse og litteraturliste	263
9.1 Arkivaliefortegnelse Københavns Stadsarkiv (KSA)	263
9.1.1 Arkivaliefortegnelse Rigsarkivet (RA)	263
9.2 Betænkninger, lovforslag og lovgivning	264
9.3 Samtidig litteratur, skrifter og årsberetninger	265
9.4 Litteratur	267

1. Indledning

1.1 Introduktion

Den universelle velfærdsstat betragtes almindeligvis som et relativt nyt historisk fænomen.¹ Det er den også, men ideen om de værdige fattige, der er berettiget til social hjælp, har rødder langt tilbage i historien. I denne afhandling skal vi se nærmere på, hvad man kan betegne som velfærdsstatens forhistorie, og indgangsvinklen er ideen om 'værdighed', der var et centralt tema før velfærdsstatens opståen, ligesom det i dag spiller en rolle i forhold til modtagelse af sociale ydelser. I dag er der i samfundsdebatten fokus på, om dele af velfærdsstaten bør afmonteres eller ændres. Debatten drejer sig blandt andet om, hvem der er mest berettiget og dermed værdig til at modtage velfærdsstatens sociale ydelser. Den finansielle krise, som især den vestlige verden har været præget af de seneste otte år, har yderligere bidraget til at øge diskussionslysten om velfærdsstatens udfordringer.²

I debatten om velfærdsstaten er et andet centralt tema for samfundsdebattører og forskere spørgsmålet om frivillighedens rolle i forhold til den sociale forsyning. Skal fremtidens samfund i højere grad basere sig på at løse sociale opgaver gennem frivillige bidrag og frivilligt engagement?³ Ideen om frivillige løsninger på det sociale felt er med til at præge debatten om, hvor velfærdsstaten er på vej hen. Allerede forud for velfærdsstatens opståen var spørgsmålet om velgørenhedens rolle, ligesom spørgsmålet om de fattiges værdighed, et vigtigt tema i fattigdebatten.

I denne afhandling er det Københavns fattigforsorg i perioden fra 1770 frem til 1874, der er genstand for analyse.⁴ København dannede rammen om et bredt spektrum af forskellige former for velgørenhed og et offentligt fattigvæsen, som ydede fattighjælp. Fattighjælp kan forstås som et middel til at fordele ressourcer, hvor giverne eller organisatorerne bag uddelingen af ydelsen besad magten til at definere, hvem der skulle være modtagere.

---

¹ Ifølge historiker Søren Kolstrup er det efter de fleste velfærdsstatsforskeres opfattelse indførelsen af den universelle folkepension i Danmark i 1956, som markerer indgangen til en dansk universel velfærdsstat, hvor borgerens trangskriterium ikke er afgørende for at få en social ydelse. De udbredte ideer om lighed og medborgerskab var medvirkende til, at de sociale ydelser blev almindeligt accepterede. Kolstrup 1996, 384-88.

² Se for eksempel økonom og historiker Jørn Henrik Petersens bog *Pligt & ret – Ret & pligt. Refleksioner over den socialdemokratiske idéarv* fra 2014.

³ Det emne debatteres eksempelvis i nyere bøger som Knud Aarups *Frivillighedens velfærdssamfund* fra 2010 samt Henrik Gade Jensens *Menneskekærlighedens Værk. Det danske civilsamfund før velfærdsstaten* fra 2011.

⁴ Ved fattigforsorg forstås det offentlige fattigvæsen samt den private velgørenhed og filantropi, hvorimod betegnelsen 'fattigvæsen' alene omfatter det offentlige fattigvæsen.

I gennem 1700- og 1800-tallet var det en udbredt bekymring, at fattighjælp kunne risikere at blive en sovepude for de uværdige, arbejdssky og dovne fattige.⁵ Derfor forsøgte man at undersøge og foretage en bedømmelse af de fattiges værdighed. Opfattelsen af værdighed påvirkede således den konkrete fattighjælp, som den enkelte fattige kunne modtage. En undersøgelse af ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige ud fra et værdighedsperspektiv skulle behandles i den københavnske fattigforsorg i perioden 1770-1874, er kernen i nærværende afhandling. I behandlingen af de fattige afspejles hvilke forestillinger, der gjorde sig gældende for, hvordan den pligtopfyldende medborger skulle agere i forhold til staten og samfundet.

Socialhistorisk set er København særegen, for så vidt som alene koncentrationen af fattige i byen var en medvirkende faktor i forhold til at presse fattigforsorgen ad nye veje og skabe grobund for en stadig fornyet debat om udfordringer ved fattigdommen og fattigdomsproblemernes løsninger. København var ikke repræsentativ hverken i forhold til det landbrugsdominerende Danmark eller Danmarks andre byer, men i København aktualiseredes de udfordringer, som en begyndende industrialisering, proletarisering og urbanisering gav.⁶ I 1700- og 1800-tallets Danmark, der må karakteriseres som et landbrugssamfund, var København den uden sammenligning største by, og byen tiltrak folk fra både det øvrige Sjælland, Jylland, de tyske hertugdømmer samt andre lande. København ændrede status fra at være den enevældige danske konges residensstad med omkring 90.000 indbyggere ved folketællingen i 1787 til at være hovedstaden i et såkaldt demokratisk samfund med cirka 234.900 indbyggere i 1880.⁷

I København fandt man nærmest alle sociale, religiøse og erhvervsmæssige grupper repræsenteret. Byen fungerede indtil midt i 1800-tallet som rigets største fæstning og var base for flåden og hæren. Desuden husede den universitet, hof og store dele af landets embedsmændsværk. Med andre ord husede København en mængde oplyste, samfundsengagerede personer samt en middelstand af en vis størrelse, og især fra disse sociale lag involverede både enkeltaktører og grupper af ligesindede sig i byens fattigforsorg.⁸ Omfanget af den velgørenhed og filantropi, som udøvedes i byen, gjorde København særegen i forhold til det landbrugsdominerede resterende

---

⁵ Henningsen 2005b, 34-35; 51.

⁶ Disse omfattende begreber vil senere blive defineret.

⁷ Mikkelsen 2005, 65-66; Johansen 1941, 39-40.

I værket *Den moderne by* fremhæver byhistoriker Søren Bitsch og historiker Mette Ladegaard Thøgersen, at den amerikanske sociolog Louis Wirth i 1938 bidrog til forskningen om byens særlige karakter ved at fremhæve, at byen udgør en særlig civilisationsform grundet for eksempel befolkningstætheden, mængden af handel og industri. Christensen & Thøgersen 2006, 68.

⁸ Hansen 2013, 7; Lützen 1998, 48 ff.

samfund, hvor hjælp til de fattige oftest fandt sted inden for landsbyfællesskabets og sognets relativt snævre rammer.⁹

Den frivillige fattigforsorg, forstået som velgørenhed og filantropi, voksede kraftigt i København midt i 1800-tallet, og den var karakteriseret ved at være vidt forgrenet og mangfoldig.¹⁰ Det frivillige og velgørende aspekt i den københavnske fattigforsorg er igen og igen dukket op under mit studie af de fattiges værdighed. Når fattighjælp blev givet uden påbud, var det en mere værdig måde at modtage hjælp på, synes datidens logik at afspejle. I den velfærdsstatshistoriske forskning forstås velgørenheden ofte som et element, der var afgørende i kirkelige kredses sociale hjælpearbejde og i filantropien - ofte i et modsætningsforhold til det offentlige fattigvæsen. De frivillige bidrag i det offentlige fattigvæsen omtales generelt i sidebemærkninger.¹¹ Imidlertid var velgørenhed i form af almisser, testamenteringer, legater, pengeindsamlinger og frivilligt engagement væsentlige elementer i byens offentlige fattigvæsen i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet. Der er ikke i dansk socialhistorisk forskning foretaget en undersøgelse af, i hvor høj grad og hvorfor omfanget af velgørenhed i det offentlige fattigvæsen i løbet af 1700- og 1800-tallet svandt ind. En afklaring af denne forandring er en del af afhandlingens sigte.

Samtidig ændrede Københavns Fattigvæsens behandling af byens fattige sig markant. I 1700-tallet blev de uværdige fattige afvist fra at modtage almisse af fattigvæsenet, der fokuserede på at uddele almisse til de traditionelt set mere værdige fattige såsom børn, gamle, uarbejdsføre og husarme, men derimod blev fattigvæsenet i 1860'erne tilskrevet den funktion primært at understøtte de uværdige fattige, som i 1700-tallet blev afvist i forhold til at modtage almisse. Tanken var, at byens filantropi skulle hjælpe de værdige fattige. Hvilke ændringer lå bag denne transformation i 1700- og 1800-tallets fattigforsorg, hvor de uværdige fattige fik mulighed for at opnå fattighjælp, og det blev fattigvæsenets opgave at give dem det?

Fattigdommen har været udbredt i København i 1700-tallet og 1800-tallet, alligevel er den historiske forskning om fattigforsorgens udvikling i byen begrænset. Således vakte det min nysgerrighed, at historiker Peter Henningsen i sin tid som arkivar på Københavns Stadsarkiv, hvor arkivalier fra byens fattigforsorg findes, i 2005 skrev følgende: ”Den til dato eneste samlede

---

⁹ Johansen & Kolstrup 2010, 164-65.

¹⁰ Løkke 1994, 40.

¹¹ Kolstrup 2010, 201-02; Lützen 1998, 171. Historiker Harald Jørgensen har i sit værk om det offentlige fattigvæsens udvikling i Danmark i 1800-tallet dog påpeget den kompleksitet, som var iboende i fattigvæsenets borgerlige ombud, krav om borgerdyd og semifrivillige pengeindsamlinger. Jørgensen 1979, 6-7; 29.

fremstilling af det københavnske fattigvæsens historie (1536 til 1878) er statistikeren og historikeren Marcus Rubins (1854-1923) 78 sider lange indledning til den tabellariske fremstilling fra 1879 af det Københavns Fattigvæsens historie [...]. I Rubins fremstilling savnes dog et mere gennemarbejdet og ikke mindst sammenhængende helhedssyn på udviklingen inden for den sociale forsorg i hovedstaden...”.¹²

I nærværende afhandling, hvormed jeg ønsker at bidrage til kortlægningen af den københavnske fattigforsorg, vil jeg fokusere på at afdække sammenhængene mellem tre elementer: opfattelsen af de fattiges værdighed, behandlingen af de fattige og velgørenhedens rolle i fattigforsorgen.

1.2 Problemformulering

Afhandlingens problemstilling er ud fra et værdighedsperspektiv at afdække ændringer i opfattelsen af, hvordan fattige skulle behandles i den københavnske fattigforsorg i perioden 1770-1874. Hvilke ændringer i behandlingen af fattige viser sig i den centrale udvikling i fattiglovgivningen, offentlige fattiginstitutioner og velgørenheden? Med et værdighedsperspektiv menes, hvilken betydning de fattiges værdighedsstatus havde for behandlingen af dem.

I den københavnske fattigforsorg besad velgørenhed en særlig rolle i forhold til at drage omsorg for de værdige fattige, men hvordan ændrede opfattelsen af velgørenhedens rolle sig i forhold til det offentlige fattigvæsen i perioden 1770-1874? Omfanget af velgørenhed i det offentlige fattigvæsen svandt ind i løbet af 1700- og begyndelsen af 1800-tallet, og det skal undersøges, hvorfor denne udgrænsning af velgørenheden fandt sted.

For at svare på problemstillingen vil det være nødvendigt at inddrage centrale træk af udviklingen i det offentlige fattigvæsens lovgivning og institutionsdannelse i analysen samt at danne et sig et begreb om den kollektive kultur angående fattigforsorgen i byen. På baggrund af analysen vil en syntese over udviklingen i fattigforsorgen i København blive givet.

Det tidsmæssige afsæt for afhandlingens undersøgelse er valgt på grund af den foretagsomhed, som prægede det københavnske fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet. Oplysningstidens tanker og forestillinger om reform og uddannelse blev inkorporeret i fattigforsorgen, hvor en række engagerede borgere, patrioter og embedsmænd reorganiserede

---

¹² Henningsen & Mikkelsen 2005, 207.

fattigvæsenets lovgivning, byggede nye institutioner og satte nye kriterier op for en vurdering af fattighjælpsmodtagernes værdighed.¹³ Velgørenhed og borgerdyd var væsentlige elementer i det offentlige fattigvæsen.¹⁴ Hvor analysens afsæt er bundet til Københavns Fattigvæsen, slutter den ved dannelsen af en central filantropisk forening, Københavns Understøttelsesforening i 1874. Københavns Understøttelsesforening rettede sin hjælp imod byens værdige trængende for gennem hjælp til selvhjælpsprincippet at assistere de trængende til på ny at blive selvforsørgende. Målet var at redde de værdige trængende, inden de kunne se sig nødsaget til at søge det offentlige fattigvæsenes retsligt deklasserende og moralsk set betænkelige hjælp. Dannelsen af Københavns Understøttelsesforening er udtryk for, at der i anden halvdel af 1800-tallet var en opfattelse af, at filantropien havde en anden rolle og andre egenskaber end det offentlige fattigvæsen i forhold til at behandle de fattige. Derfor var der i centrale fattigpolitiske engagerede kredse en opfattelse af, at byens private velgørenhed skulle forene sig for at samarbejde om at målrette deres hjælp til byens værdige trængende. De uværdige fattige kunne få understøttelse af byens offentlige fattigvæsen. Afhandlingens analyse slutter efter at have afdækket de argumenter, forestillinger og ideer, som lå til grund for denne opfattelse af filantropi, som havende en anden karakter og andre egenskaber end det offentlige fattigvæsen.

Den lange tidsperiode for afhandlingens analyser gør det muligt at danne et overblik over udviklingslinjerne i den københavnske fattigforsorg i forhold til ændringer i behandlingen af de fattige. Som afhandlingens titel angiver, var den overordnede dagsorden i forhold til behandlingen af de fattige gennem perioden 1770-1874, at de værdige fattige skulle beskyttes gennem fattighjælp og sikres en positiv særbehandling i forhold til de uværdige fattige. Afhandlingens analyser omfatter både behandlingen af værdige og uværdige fattige.

1. 3. Centrale begreber

1. 3.1 Værdighed

Fattigforsorg indbefatter fordeling af ressourcer. I 1700- og 1800-tallet var det en grundopfattelse, at enhver skulle klare sig selv, eventuelt med hjælp fra familie eller netværk. Hvis en fattig alligevel søgte fattighjælp ved fattigvæsenet eller andre organiserede velgørende foreninger, udløste det gerne en afklaringsproces angående den fattiges værdighed. En række kriterier var opstillet for at afgøre, om den fattige kunne opfattes som værdig til understøttelsen. I

---

¹³ Mikkelsen 2005, 75-89.

¹⁴ Rubin 1879, 52-53.

denne afklaringsproces blev det lagt op til giverne eller organisatorerne at afgøre, hvem der var at anse for en del af forsørgelsesfællesskabet, om de fattige kunne opfattes som værdige til at modtage understøttelsen, og hvilken form understøttelsen skulle have.¹⁵

Værdighedsproblematikken har siden reformationen været en integreret del af fattigforsorgen, hvor der grundlæggende var et skel imellem de værdige fattige og de uværdige fattige. Det gjaldt også for perioden 1770-1874 i den københavnske fattigforsorg.¹⁶

Ifølge historiker Bronislaw Geremek satte reformationen en ny dagsorden for opfattelsen og behandlingen af de fattige og tiggeriet. I den middelalderlige forestillingsverden blev de fattige og tiggeri opfattet som en del af en religiøs verdensorden, hvor det at give almisser til de fattige var en mulighed for de mere velstående til at agere som gode kristne og derved fremme deres egen frelse. Efter reformationen ansås det ikke længere for at være ens handlinger såsom almissegivning, men den rette kristne livsførelse, der var afgørende for ens frelse, og de fattige og tiggeriet fik efterhånden en anden plads i samfundet og en anden behandling. Holdningen til fattigdom fik, ifølge Geremek, efterhånden et entydigt negativt præg. Det blev en opgave at adskille de værdige fra de uværdige fattige, så hjælpen kunne målrettes de værdige fattige, der ikke blev opfattet som skyldige i deres fattigdom.¹⁷

---

¹⁵ I værket *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 udpeges to elementer som centrale for velfærdsstatens dannelse, nemlig afgrænsningen af den personkreds, som har mulighed for at modtage en social ydelse, samt idéen om, hvem inden for personkredsen, der har gjort sig fortjent, eller med andre ord har vist sig værdig, til at få ydelsen. Det vurderes af historiker Niels Finn Christiansen, økonom Hans Chr. Johansen og historiker samt økonom Jørn Henrik Petersen, at: "Den danske velfærdsstats udbygning gik hånd i hånd med nationalstaten. Den bygger på, at folk lever deres liv i det land, hvor de fødes og har en indbyrdes, nationalt afgrænset solidaritet, så de, der klarer sig godt, finansierer velfærdsydelse til dem, der klarer sig mindre godt i forvisning om selv i givet fald at blive behandlet på samme måde. Derfor er den under pres i en verden præget af international mobilitet. Det er ikke så lige til at komme til rette med solidaritetens indhold og dens grænser, når man bevæger sig ud over de meget små frivilligt dannede grupper. Og det er på sæt og vis velfærdspolitikens kerneproblem. Det er i svaret på de to spørgsmål – "Hvem har gjort sig fortjent? Hvem deler vi "væren" med? – at de politiske vande deler sig. *Dansk Velfærdshistorie* handler i høj grad om, hvordan forskellige aktørgrupper til forskellige tider har svaret på de to spørgsmål. Hvilke idéer har ligget til grund for svarene? Hvilke "magtkonstellationer" har været idéernes bærere?". Christiansen m. fl. 2010b, 40.

¹⁶ Henningsen 2005b, 50.

¹⁷ Geremek 1991, 14-18; 35-36. Den engelske historiker Mary Lindemann forklarer, at arven fra reformationen blandt andet bestod i at: "Humanists like Juan Luis Vives and John Major, Roman Catholic clerics like Johannes Geiler von Kayserberg, and religious reformers like Martin Luther, Johann Bugenhagen, Martin Bucer, and Wenzeslaus Linck had all accepted three points as basic to a Christian exercise of charity. First, they wanted secular authority to replace the Church as the prime executor of all forms of Welfare. Second, they established the principle of reciprocity by which the poor received alms only in exchange for honest labor according to the Pauline dictum that "he who does not work shall not eat." Third, they condemned begging as parasitic ("a clear breach of Divine Order") and almsgiving as un-Christian.... They also drew up the guidelines to separate the worthy from the unworthy, in biblical terms sorting out the Lord's sheep from the "stinking he-goats". Lindemann 1990, 14.

I det vestlige og sydlige Europa fokuserede myndighederne således på at hjælpe de værdige fattige, og afvisningen af de uværdige fattige kunne bestå i, at de blev fjernet fra byerne eller sat i arbejde. I Danmark foregik der en lignende udvikling, som Christian 2.s Land- og Bylov fra 1522 viser, med bestemmelser om, at værdige fattige, som inkluderede de gamle, de syge, de invalide og de forældreløse børn, fik tiggertegn og dermed tilladelse til at tigge sig til almisser. De resterende tiggere skulle udvises af byen eller arresteres.¹⁸

Værdighedsproblematikken i fattigforsorgen indeholdt en differentieringsproces, hvor opfattelsen af de fattiges værdighed dannedes med en grundlæggende distinktion mellem værdige og uværdige fattige. Hvilken betydning de fattiges værdighed havde for behandlingen af dem ændrede sig over tid, med andre ord udløste det at være værdig fattig i 1780'erne en anden behandling end i 1860'erne. Ligesom behandlingen af de uværdige fattige groft skitseret ændrede sig fra at ekskludere dem fra offentlig fattighjælp i 1700-tallet, til at de i 1800-tallet kunne modtage offentlig fattighjælp, men under disciplinerende former.

Italesættelse af ordene værdig og uværdig i perioden 1770-1874 i forhold til de fattige i lovgivningen, i skrifter og i debatter om fattigforsorgen vil være en del af undersøgelsens felt.

I denne afhandling har jeg arbejdet ud fra en definition af værdighed, hvor vurderingen af den fattiges værdighed kan forstås som en afklaringsproces ud fra en række skiftende kriterier. Opfattelsen af de fattiges værdighed ændrede sig, når kriterierne for vurderingen af værdigheden blev skiftet ud eller transformerede sig. Mængden af fattige, som kunne modtage hjælp, ændrede sig ligeledes afhængigt af de skiftende kriterier, således at nye og bredere grupper af fattige blev enten inkluderet eller ekskluderet fra fattighjælp, fordi kriterierne for vurderingen af de fattiges værdighed ændrede sig. Kriterierne for vurderingen af de fattiges værdighed kunne for eksempel være vedkommendes sociale tilhørsforhold, køn, arbejdsduelighed, sygdom, dyder et cetera.

1.3.2 Velgørenhed

Ved valgørenhed forstås frivillig donation af ressourcer såsom milde gaver, almisser, testamenter, legater og fonde til fattige.¹⁹ Velgørenhed kan dertil være engagement eller en aktivitet udført frivilligt af en velgører, for eksempel ved deltagelse i en pengeindsamling til fordel for

---

¹⁸ Henningsen 2005b, 22.

¹⁹ *Ordbog over det danske Sprog* 2005. Termen 'milde' dækkede over betydninger som gavmildhed, velvilje og fromhed. En særlig religiøs betydning tillægges det ikke.

fattige. Spørgsmålet om motiverne bag årsagen til at yde velgørenhed er ikke ukompliceret. Forskningen peger på, at motiverne for at yde velgørenhed kunne være en eller flere af følgende årsager: Religiøse, medmenneskelige, en moralsk forpligtigelse, tradition eller for at fremme sin status.²⁰ Der findes en gråzone, som kan gøre det vanskeligt at skelne og måske endda at operere med frivillighed versus tvang inden for fattigforsorgen i 1700- og dele af 1800-tallet. For forståelse af samtidens aktører velgørenhed, der blev ydet religiøst betinget, slægtssolidarisk eller på grund af sædvane som en frivillig handling, eller var det nærmest krævet af datidens forestillinger, at man ydede sit til de nødstedte? Samfundet beroede på en knaphedsøkonomi, hvor handlinger og transaktioner skal ses i forlængelse af, at store dele af befolkningen levede i konstant fattigdom.²¹ Velgørenheden spillede mange forskellige roller og havde et væld af betydninger for giver og modtager alt efter deres relation, om den var nær, fjern, horisontal eller vertikal, og afhængigt af almissens størrelse, omfanget af fattigdom, modtagerens mulighed for på ny at blive selvforsørgende og giverens intention.

I de tilfælde i fattigforsorgen, hvor det kan være omstridt, hvilken karakter velgørende donationer eller folks engagement i fattigforsorgen antog sig, vil dette blive fremhævet. Visse tiltag inden for den københavnske fattigforsorg befandt sig i en position mellem tvang og frivillighed. Et konkret eksempel herpå er fattigvæsenets sognekollekter i 1700-tallet, idet hver indbygger årligt skulle lade indskrive i en kollektbog, om hvor meget vedkommende kvartalsvis ville donere til fattigvæsenet, et beløb som indbyggeren selv fastsatte størrelsen af.²² Hvor afhandlingens undersøgelse af ændringer i opfattelsen af de fattiges værdighed omfatter en afdækning af, hvordan termen værdighed blev anvendt i fattigforsorgen, vil ændringer i opfattelsen af velgørenhedens rolle ikke kunne undersøges på samme måde, fordi samtidens aktører ikke italesatte velgørenhed i fattigvæsenet under én term, men benyttede betegnelser som 'milde gaver', 'frivillige gaver',

---

²⁰ Vammen 1994, 32-33.

²¹ Jeg takker historiker Peter Wessel Hansen for at have diskuteret velgørenhedens mangeartede funktioner og betydninger med mig. Peter Wessel Hansen skriver om omfordeling af ressourcer i 1700-tallet, at "Det danske samfund var domineret af en systematisk gaveudveksling og såkaldt moralsk økonomiske normer. Det var en forestillingsverden, der bar præg af almenkristelige normer og værdier, der ikke kun betragtedes som religiøse formaninger, men også som helt grundlæggende love, der skulle og måtte efterleves." Hansen 2008, 189.

²² Rubin 1879, 31; 52. Rubin fastslog i forhold til 1708-fattigforordningen for København, at "Frivilligheden var jo i begyndelsen af denne Periode, som en Overlevering fra den foregaaende Tid, endnu det almindelige, og Fattigvæsenet byggede meget, foruden paa de Gaver, der gaves i levende Live, ogsaa paa de Kapitaler, der maatte tilstaaes det ved Folks Testamenter". Rubin 1879, 31.

'testamenter', 'gavebreve' et cetera.²³ Derfor vil analysen fokusere på, hvilken opfattelse samtidens aktører havde af velgørenhed som ét hele i forhold til fattigvæsenet.

Et andet træk ved den københavnske fattigforsorg i hele perioden 1770-1874 er, at det offentlige fattigvæsen til tider blev omtalt som offentlig goddædighed eller offentlig velgørenhed.²⁴ Den svenske historiker Staffan Förhammar fremhæver i en undersøgelse af den svenske debat om filantropi i tiden 1870-1914, at fattigvæsenet i 1800-tallet til tider blev omtalt som offentlig velgørenhed eller filantropi.²⁵ Begreberne, goddædighed og velgørenhed, havde ikke en given kobling til den private fattigforsorg. Staffan Förhammar ræsonnerer over det behov, som opstod sidst i 1800-tallet for at afgrænse den private velgørenhed i forhold til det offentlige fattigvæsen, og han påpeger, at ”..gränserna mellan velgörehet och fattigvård tidigare varit flytande. Det förmodade förhållandet att välgörehet ursprungligen stod för något mera än privat hjälpverksamhet...”.²⁶ Det offentlige fattigvæsens ophav synes at være i velgørenheden.

For at få et begreb om velgørenhedens ændrede rolle i forhold til Københavns Fattigvæsen, vil materiale fra og om to filantropiske foreninger blive inddraget i analysen. Det drejer sig om den filantropiske forening, Centralkomiteen af 1848, der blev oprettet af mænd fra den københavnske middelstand ved Tre-årskrigen udbrud. Centralkomiteens formål var på frivillig basis at yde hjælp til sårede soldater og afdøde soldaters efterladte. Den anden filantropiske forening er en central københavnsk forening, nemlig Københavns Understøttelsesforening fra 1874, som fattigvæsenet indgik i et samarbejde med om at håndtere fattigforsorgen. Det er ikke den private fattigforsorg i sig selv, der er omdrejningspunktet i nærværende afhandling, og derfor er ikke al privat velgørenhed og filantropi i form af mindre eller større københavnske understøttelsesforeninger og selskaber inddraget i analysen. Dog vil en række karakteristika ved

---

²³ For Stockholms vedkommende har historiker Tommy Lundström påpeget, at fattigvæsenet indeholdt mange frivillige elementer: ”Genom hela 1800-talet var skiljelinjerna mellan statligt reglerade och frivilliga insatser oklara [...]. Det som för vår tid kan tyckas mer märkligt, och som understryker de oklara gränserna mellan frivilligt, privat og statsligt, var att verksamheter som i utredningen finns registrerade under Stockholms stads fattigvård i många fall var delfinansierade av privata gåvor eller gåvor från stiftelser”. Lundström 1995, 74.

²⁴ Se for eksempel *Kongeligt Approberet Plan 1799* kap. 3 §38, hvor det italesættes, at de fattige understøttes af fattigvæsenets ”milde Gaver”, og at de fattige skulle vise sig denne ”Goddædighed” værdige.

²⁵ Förhammar 2002, 26.

²⁶ Förhammar 2000, 25.

filantropiens rolle i den københavnske fattigforsorg blive opridset, som de er trådt frem i studierne.²⁷

Den nordiske velfærdsstatshistoriske forskning behandler ofte filantropien og velgørenheden som samfundets tredje sektor, der blomstrede fra 1800-tallets midte.²⁸ De to ovenfor omtalte filantropiske foreninger var en del af den tredje frivillige sektor.²⁹

Filantropien var en central faktor i udøvelsen af fattigforsorg især i byerne i anden halvdel af 1800-tallet. Forskning om den tredje sektor viser, at 1800-tallets filantropiske foreninger ofte initieredes af liberale eller konservative med base i over- eller middelklasse med en målsætning om at understøtte den eksisterende samfundsorden.³⁰

Den danske historiker Anne Løkke har givet en definition af filantropi, som jeg har benyttet i min undersøgelse af henholdsvis Centralkomiteen af 1848's og Københavns Understøttelsesforenings virke. Hvor velgørenhed, ifølge Løkke, defineres som den uorganiserede almisse- og gavegivning, var filantropien velgørenhed, der var karakteriseret ved sin organisationsgrad. De filantropiske foreninger havde formålsparagraffer, bestyrelser og trykte årsberetninger. Filantropien var et byfænomen, hvilket hænger sammen med, at bymiljøet, hvor giver og modtager ikke kendte hinanden, kunne fordre en mere formel form for fattigunderstøttelse. Ifølge Løkke skulle bestemmelsesretten og finansieringen i de filantropiske foreninger for

---

²⁷ Kurt Klaudi Klausen påpeger, at et forsøg på at give en oversigt over udviklingslinjer af den tredje sektor i Danmark ikke vil kunne undgå at lade mange forhold uomtalte, da udarbejdelsen af en oversigt må lade detaljer og særlige forhold ude. Klausen 1995, 36. Den tredje frivillige og non-profit orienterede sektor, hvorunder filantropien hører, findes der en forholdsvis begrænset forskning om. Forskningen går primært i to retninger. Én retning fokuserer på filantropiens mangfoldighed og særart, ofte med et givtigt kønsaspekt, sædvanligvis igennem case studies af filantropiske foreninger og deres dannelse af medborgerskab og eller rolle i at være med til at redefinere socialpolitikken rolle. Se foreksempel *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930* 1998 red. Jordansson, Birgitta & Tinne Vammen; 'Filantropi: mellem Almisse og Velfærdsstat' 1994 i tidsskriftet *Den Jyske Historiker; På trösklen till välfärden: välgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1930* 1995 red. Sjöberg, Marja Taussi og Tinne Vammen. Den anden forskningsretning søger primært at afdække filantropiens særart ved at udforske grænsedragningen til det offentlige. Værker som repræsenterer denne retning er *Frivillig Organisering i Norden* 1995, Klausen, Kurt Klaudi & Per Selle (red.); *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering – frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1849-1990'erne*, 2001 Bundesen Per; Lars Skov Henriksen og Anja Jørgensen.

²⁸ Ud over den frivillige og nonprofitorienterede sektor er der den offentlige sektor, den privat profitorienterede (markedet) sektor og en uformel sektor, som udgøres af familie og netværk. Klausen 1995, 35-36.

²⁹ Først i begyndelsen af 1800-tallet kan man ifølge forskningen tale om en mere moderne tids foreningsdannelse, hvor dannelsen ikke foregik i tæt sammenknytning til ældre tiders dominerende institutioner som kirke og stat. Lundström 1995, 72. I Danmark blev foreningsfriheden indskrevet i Grundloven af 1849. Indtil 1849 havde enhver form for organiseret sammentræden i princippet skullet godkendes af kongestyret. Klausen 1995, 35.

³⁰ Lundström 1995, 72-74. Dog viser den britiske historiker F. K. Prochaska, at velgørenhed også forekom som en velgørende aktivitet, hvor personer fra arbejderklassen hjalp andre personer fra arbejderklassen. Prochaska 1988, 7; 27.

hovedpartens vedkommende være i private hænder for at kunne blive opfattet som filantropi.³¹ Hvor al filantropi kunne forstås som velgørenhed, var ikke al velgørenhed filantropi.

Det er blevet vanligt inden for forskningen at anvende termen filantropi, når det drejer sig om *organiseret* velgørenhed.³² Herved fremgår det, som historiker Anne Løkke også fremhæver, at velgørenhed, der ikke var filantropi, var usystematisk og uorganiseret. Det var den også, men denne opfattelse af velgørenhedsfeltet, hvor filantropien repræsenterede den organiserede velgørenhed og resten var uorganiseret og usystematisk, har ikke vist sig at være dækkende i studiet af fattigforsorgen i København. Jeg vil i det følgende definere en kulturel symbolik, som dele af den traditionelle uorganiserede velgørenhed indeholdt, med det formål at kunne indkredse, hvordan ændringer i opfattelsen af velgørenhedens rolle i forhold til det offentlige fattigvæsen indtraf.

Hvor filantropien er udsondret som den mere organiserede velgørenhed, trak dele af den traditionelle velgørenhed på en kulturel symbolik. Mellem den uorganiserede velgørenhed og den organiserede filantropi eksisterede et bredt spektrum af aktiviteter med en velgørende karakter, som ikke kan placeres under hverken det ene eller andet forskningsmæssige begreb.

Jeg har af hensyn til muligheden for at anskueliggøre ændringer i velgørenhedens rolle fundet det gavnligt at definere en kulturel symbolik, som dele af den traditionelle velgørenhed trak på: Da velgørenhed blev overdraget godvilligt, var det at modtage velgørenhed et led i et frivilligt forsørgelsesfællesskab. Når fattighjælp blev givet uden lovmæssigt påbud, synes det ikke at være så skadeligt for modtagerens værdighed. Det frivillige forsørgelsesfællesskabs indkomster og bidrag var usikre, da velgørere ved hvert bidrag aktivt kunne vælge at forhøje eller formindske bidragets størrelse, eller lade det ophøre. Velgøreren skulle have førsteret til at bestemme, hvordan de overdragne ressourcer skulle forvaltes. Den enkelte velgører skulle have en reel mulighed for at

---

³¹Løkke 1994, 40. For Løkke er det afgørende, at filantropibegrebet ikke omfatter foreninger, hvor de nydende medlemmer var de samme som de ydende. Derfor er forsikringsordninger, selvhjælpskasser, sygekasser et cetera ifølge Løkkes definition ikke filantropi. En anden afgrænsning af filantropibegrebet foretager Løkke i forhold til at udskille de foreninger, hvor medlemmerne fik en ydelse billigere eller af bedre kvalitet end på det almindelige marked.

³² Se indledningen, 28-31, i den svenske historiker Birgitta Plymoths værk *Fostrand Försörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872-1914* fra 2002 for en kort udrødning af forskellige opfattelser inden for forskningen af filantropiens rolle i samfundet. Både historiker Staffan Förhammar og historiker Birgitta Plymoth har anvendt begreberne filantropi og velgørenhed synonymt i deres værker om fattigforsorg og filantropi i 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Förhammar 2000, 28; Plymoth 2002, 29. Historiker Frank K. Prochaska, som har været en pioner i udforskningen af filantropien, har defineret filantropi på følgende måde: "Philantropy is defined as love of one's fellow man, an action or inclination which promotes the well-being of others". Prochaska 1988, 7. Den sociale kontrol, som marxistiske analyser og nogle velfærdsstatshistorikere fremhæver i analysen af filantropiske aktiviteter, er således ikke inkluderet i Prochaskas definition.

være med til at afgøre, hvordan vedkommendes bidrag skulle anvendes. Derfor ekskluderes de velgørende aktiviteter, der nærmer sig den organiserede filantropi, såsom mere organiserede velgørende selskaber og den velgørenhed, som allerede havde udpeget faste modtagergrupper eller havde andre allerede fastlagte formål med velgørenheden fra denne definition af velgørenhedens traditionelle symbolik.

I den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik var der en forståelse af, at velgøreren kunne give mindre eller større midler til de fattige gennem en forvaltende instans – som en stiftelse eller det offentlige fattigvæsen, der skulle forvalte gaverne efter velgørerenes vilje. Der eksisterede en kulturel forståelse af, at velgøreren og forvalteren indgik i en kontrakt, hvor forvalterens funktion var at sikre, at ressourcerne blev anvendt efter velgørerenes vilje.³³ Elasticitet var central; hvor et behov for hjælp blev italesat eller opdaget, kunne velgøreren vælge at donere midler for at afhjælpe behovet.

1.4 De fattige

I en afhandling om den københavnske fattigforsorg, hvor det ikke er de fattige i sig selv - en mangfoldig og omfangsrig gruppe i 1700- og 1800-tallet, hvoraf nogle ikke modtog fattighjælp eller kun modtog den i perioder af deres liv – der står i centrum for undersøgelsen, men derimod behandlingen af de fattige ud fra et værdighedsperspektiv, vil en afklaring af, hvem de fattige var, dog under alle omstændigheder være et nærliggende spørgsmål. I det følgende vil jeg derfor kort ridse op, hvordan tre historikere har arbejdet med de fattige og defineret dem som gruppe for at vise den kompleksitet, som udforskningen af de fattige og fattigdomshistorien indeholder; men jeg vil ikke gå ind i en større diskussion om, hvorvidt fattigdom kan og bør defineres alene som materielle mangler, eller om sociale, åndelige og symbolske mangler i en given kultur også medfører fattigdom.³⁴

---

³³ For eksempel fungerede Københavns Fattigvæsen som forvalter af velgørenhed, som velgørere ofte overdrog til fattigvæsenet med klausuler for, hvordan midlerne skulle anvendes. Således testamenterede Konferenceraad Nielsen 2.000 rigsdaler til det offentlige fattigvæsen i 1798. Hvis fattigvæsenets myndigheder accepterede at modtage summen, skulle visse betingelser overholdes, nemlig at der af denne kapitalens renter årligt skulle betales 2 rigsdaler til graveren ved Hellig-Giestes Kirkes Kirtegård for at vedligeholde den afdødes gravsted, og de øvrige renter skulle gå til linned til patienter under Skt. Hans Hospital. Dertil stillede Nielsen den betingelse, at hans tjener skulle blive bud ved fattigvæsenet. Derved havde Nielsen søgt at sikre sin tjener en fortsat indkomst efter hans egen død. Hvis disse betingelser blev opfyldt, kunne det offentlige fattigvæsen modtage midlerne. Fattigdirektionen bifaldt kravene. Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, Direktionsforsamling 30/10 & 1/11 1798, KSA.

³⁴ Der findes en forskningsdiskussion om begrebet absolut fattigdom, der tager sit afsæt i Benjamin Seebohm Rowntrees værk *Poverty. A study of town life* fra 1901. Udviklingen af et relative fattigdomsbegreb foregik i 1960'erne og 1970'erne og især den britiske sociolog Peter Townsends værk *Poverty in the United Kingdom* fra 1979 blev et

Den engelske historiker Alexander Cowan udpeger i sit værk *Urban Europe* (1998) fire typer af fattige i byer i det tidlige moderne Europa, grupperet efter årsagen til deres trang; de strukturramte fattige, som var afhængige af arbejde for at kunne brødføde sig selv, og som ved mangel på arbejde eller arbejdsevne blev fattige; de kriseramte fattige, som havde været udsat for et uheld såsom ildebrand eller dødsfald i forsørgelsesnetværket; de såkaldte husarme, som var fattige i den forstand, at de ikke kunne praktisere den livsførelse, der forventedes af deres sociale stand; og endelig var der de frivillige fattige, som var professionelle tiggere og vagabonder.³⁵

Den amerikanske historiker Rachel Fuchs opererer i sit værk *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe* (2005) reelt med de samme grupperinger af fattige som Alexander Cowan, men argumenterer endvidere for, at de fattige var mennesker, der havde usikre levevilkår ved at befinde sig i en vedvarende ustabil social og økonomisk situation. I den situation søgte den fattige som en strategi at opnå en kombination af arbejde hvis muligt, hjælp fra private velgørere, hjælp fra organiseret velgørelse eller hjælp fra fattigvæsenet. Fuchs fremhæver, at kvinder på grund af børnefødsler og deres afhængighed af en forsørger i højere grad end mænd risikerede at havne i fattigdom.³⁶

Historiker Peter Wessel Hansen beskriver følgende fattigtyper i sin afhandling *Den skjulte fattigdom* (2013) omhandler de husarme i København: ”Fattigdommens ansigter var præget af en stor mangfoldighed. Der var honnette og almindelige tiggere, fattigadel, fattigfine, almisselemmer, fattiglemmer, løsgængere, skikkelige fattige, unge, gamle, syge og gale fattige, arbejdende fattige og der var husarme. Alle disse fattigtyper afspejlede de forskelligartede årsager, strategier og forhold, der omgærdede fattigdommen. Fattigdommens historie er således et perspektivrigt felt, der kan belyses af og belyse mange forskellige aspekter af fortidens samfund og mennesker.”³⁷

De husarme er en kategori af fattige, der ofte henvises til i den københavnske fattigforsorg. Historiker Peter Wessel Hansen udleder, at fra midten af 1700-tallet var en husarm en fattig, der havde rod i middelstanden. Den husarme havde som udgangspunkt en husstand, undgik at tigge, undgik eller forsøgte at undgå offentlig fattighjælp og havde en udpræget uvilje mod at blive

---

vægtigt værk i denne forskningsdiskussion. For en længere udredning af denne forskningsdiskussion se kapitel 1 i Peter Wessel Hansens afhandling *Den Skjulte Fattigdom* fra 2013.

³⁵ Cowan 1998, 153.

³⁶ Fuchs 2005, 9-14.

³⁷ Hansen 2013, 29.

associeret med fattige fra almuen.³⁸ De husarme blev sædvanligvis betragtet som værdige til en mere omfattende og anderledes fattighjælp end fattige fra almuen.

Ud fra de tre historikers måde at forholde sig til forskellige typer af fattige i deres historiske analyser, kan det udledes, at det at være fattig kunne have mange betydninger, og det er med det in mente, at jeg i afhandlingen igennem betegner de mange typer af fattige under fællesbetegnelsen 'de fattige' eller 'de trængende'.

1.5 Forskningsgennemgang

Studier over fattigforsorgen findes i mange forskellige typer af forskningsbidrag, da fattigforsorg indgår som et så centralt element i samfundsorganiseringen, at litteratur om social-, velfærds- og byhistorie i regelen har et afsnit med om fattigforsorg, hvor også spørgsmålene om behandlingen af de fattige og de fattiges værdighed inddrages. Jeg har imidlertid ikke kendskab til et dansk værk, der dækker 1700- og 1800-tallet, hvor fokus i fremstillingen af fattigforsorgen er på behandling af de fattige ud fra et værdighedsperspektiv.

Efter gennemgangen af forskningen om fattigforsorgen i København vil følge en præsentation af både bredere socialhistoriske værker, som omhandler 1700- og 1800-tallets fattigforsorg i Danmark samt mere specifikke værker, hvis fokus på den sociale udvikling er relevant for nærværende afhandlings problemstilling. Endelig vil forskningsgennemgangen slutte af med en introduktion af internationale klassikere inden for socialhistorien samt andre internationale bidrag, der har fungeret som inspiration for dette studie.

1.5.1 Forskning om Københavns fattigforsorg

Studier i Københavns fattigforsorg kan efter min vurdering kategoriseres inden for rammerne af tre forskellige forskningstraditioner: En socialstatistisk, en velfærdsstats samt en social- og kulturhistorisk tradition. Det kan diskuteres, om enkelte af værkerne eller artiklerne spreder sig over mere end én forskningsretning, men jeg finder under alle omstændigheder inddelingen dækkende med henblik på at give en indsigt i og forståelse af det hidtidige forskningsfelt.³⁹

---

³⁸ Hansen 2013, 15-16.

³⁹ Mindre artikler eller bøger, ofte jubilæumsbøger, om enkelte fattiginstitutioner eller aspekter af den sociale forsorg præsenteres ikke i forskningsgennemgangen, men vil efter behov og relevans blive benyttet i afhandlingen.

1.5.1.1 Den københavnske fattigforsorgs whig-history

Det er karakteristisk for de bidrag, som inden for den socialstatistiske retning behandler det københavnske fattigvæsens historie, at de blev udarbejdet af embedsmænd, som enten var knyttet til byens fattigvæsen eller til statsapparatet. Embedsmændene var af uddannelse jurister eller økonomer. Svagheden ved disse bidrag er deres manglende eller begrænsede kildehenvisninger. Bidragene er relevante for undersøgelsen af det københavnske fattigvæsen, men de udgør ikke deciderede analyserende bidrag i forhold til fattigforsorgens udvikling.

Inden for britisk forskning om velfærdsstaten har historiker Pat Thane fundet en lignende tendens i velfærdsstatsforskningens spæde start i England, hvor bidragene er kendetegnede ved i højere grad at være deskriptive end analyserende. Thane opfatter den deskriptive tilgang som velfærdsstatens 'Whig history', der repræsenterer den opfattelse, at den samfundsmæssige udvikling udgøres af stadige fremskridt og større frihed.⁴⁰

Den eneste større samlede fremstilling om Københavns Fattigvæsen er forfattet af økonomen Marcus Rubin i 1879. Fremstillingen fungerer som indledningen til *Tableværk til Kjøbenhavns Statistik*. Rubin var sammen med blandt andre økonomen Harald Westergaard en af eksperterne på det socialstatistiske område sidst i 1800-tallet.⁴¹

Rubins fremstilling, der er mere beskrivende end tolkende, omhandler tiden fra 1536 til 1878. Centrale temaer er fattiglovgivning og institutionsudviklingen inden for fattigvæsenet. Det er behandlingen af de fattige heri, som Rubin forholder sig til. Rubin viser en tendens til at institutionalisere de fattige i 1700- og 1800-tallet. Dertil forholder Rubin sig til finansiering af fattigvæsenet, og han giver oplysninger om de frivillige bidrag, som tilflød fattigvæsenet. Fremstillingen er brugbar for nærværende afhandling, for så vidt som den viser noget om størrelsen og udviklingen i de velgørende bidrag til fattigvæsenet. Rubin leverer ikke en selvstændig analyse af værdighedsaspektet, men beskriver dog en arbejdsdeling mellem det københavnske fattigvæsens institutioner, som baserer sig på forskelle i opfattelsen af de fattiges værdighed.

---

⁴⁰ Thane 1998, 49-64.

⁴¹ Marcus Rubin var blandt andet ansat som chef for Københavns Kommunes statistiske kontor. Rubin indgik i kraft af sin kompetence på det socialstatistiske felt i et samarbejde med 'Arbejderkommissionen', der blev nedsat i 1885 med det formål at undersøge mulighederne for at lovgive om ulykkesforsikring og sygeforsikring. Andersen 2010, 500. Eksperter såsom Rubin var betydningsfulde i arbejdet med at opbygge velfærdsstaten, se for eksempel Lundqvist, Åsa & Klaus Petersen (red.) 2010 *In experts we trust: knowledge, politics and bureaucracy in Nordic welfare states*.

I tidsskriftet *Historiske Meddelelser om København* fra 1913 bidrog den læreruddannede Herman Trier med en artikel, ”Fattigvæsens-Planen af 1799”, om den københavnske fattigvæsensplans tilblivelse og ideer.⁴² Heri belyses intentionerne med uddelingspolitikken. Trier beskriver, at 1799-fattigplanen baserede sig på en tiltro til, at indbyggerne frivilligt ville engagere sig i Københavns Fattigvæsen, men at denne forventning ikke blev efterlevet.

I 1914 udarbejdede kontorchefen A. H. Rasch ved Københavns 3. Magistrat, hvorunder fattigvæsenet hørte, en fremstilling om det Københavnske fattigvæsens historie.⁴³ Rasch baserer i høj grad sit arbejde på Marcus Rubins fremstilling fra 1879, som han redegør for i sin indledning. Rasch beskriver, hvordan lovgivningen og forskellige institutioner opstod inden for det københavnske fattigvæsen fra reformationen og frem til 1914.

I en særklasse er jurist og sagfører J. C. Mogensens jubilæumsbog *Københavns Understøttelsesforening 1874 til 1924* fra 1924. Bogen beretter om den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforenings principper og virke, især dens personlige støtter og bestyrelsesmedlemmer spiller en central rolle i fortællingen. Da denne bog er det eneste større bidrag om den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening, har folkloristen Karin Lützen og sociologen Peter Bundesen benyttet sig af bogen i forbindelse med udarbejdelsen af deres respektive værker. Mogensens bog, der er udgivet af en forening for at hylde sig selv, kan ikke ukritisk tilskrives troværdighed i forhold til at afklare foreningens fattigpolitiske indflydelse og virke, men oplysninger om persondata, understøttelsesprincipper, antallet af forsørgede, samarbejde med det almindelige fattigvæsen et cetera er benyttet i nærværende afhandling, og er i øvrigt i overensstemmelse med informationer fra foreningens arkivalier og samtidige årsberetninger om de samme forhold. Bogen har derudover fungeret som en af indgangene til at lokalisere arkivalier i Københavns Stadsarkiv og Rigsarkivet om filantropiens virke i København.

Til tidsskriftet *Historiske Meddelelser om København* fra 1941 har historiker Georg Nørregaard skrevet en artikel, ’Bogholder i Fattigvæsenet Henning August’, om en af det københavnske fattigvæsens embedsmænd. Artiklen giver et billede af de vilkår, fattigvæsenet fungerede under i starten af 1800-tallet, og den tilfældighedernes politik, som også synes at råde i forhold til behandlingen af de fattige.

---

⁴² Herman Trier var politiker, læreruddannet og skrev litteratur om pædagogik. Se *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 15 fra 1984.

⁴³ Rasch 1914, *Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen i ældre tider og nutiden*.

Juristen Rudolf Conrad har forfattet et kapitel om Københavns Fattigvæsen i en bog udgivet på foranledning af Københavns Borgerrepræsentation i 1941.⁴⁴ Conrad behandler fattigvæsenets udvikling med særlig vægt på lovgivningen, især 1799-fattigplanen samt ændringer og reformer af denne i 1800-tallet. Det er således lovgivningens intentioner om behandlingen af de fattige, som kommer frem, og praksis i fattigvæsenet bliver ikke afdækket nøjere. Conrad beskriver uden nærmere forklaring, hvorledes fattigvæsenet inddelte sine fattiglemmer i kategorierne værdige og uværdige i anden halvdel af 1800-tallet.

1.5.1.2 Fattigforsorg og velfærdsstatsforskning

De sidste par årtier er forskning om velfærdsstaten blevet omfattende, og en del af forskningsfeltet handler om velfærdsstatens rødder. At fattigforsorgen var en af den senere velfærdsstats forudsætninger, er der ikke uenighed om.⁴⁵ Nogle forskere har argumenteret for, at lutheranismen, som den har udformet sig i Norden, har udgjort en særlig åndelig forudsætning for dannelsen af velfærdsstaten, mens andre forskere har fremhævet, at 1800-tallets filantropi havde en særlig indflydelse på velfærdsstatens fremvækst og senere udvikling.⁴⁶ I forskningen om den københavnske fattigforsorg er det, som vi skal se i det følgende, fra fattiglovgivning og institutionshistorien samt fra filantropien, at trådene til den senere velfærdsstat er forsøgt trukket.

Fra slutningen af 1960'erne til 1982 forfattede historikeren Harald Jørgensen tre bøger om specifikke områder af den københavnske socialforsorg samt en artikel om det københavnske fattigvæsen og købstadsfattigvæsenet i 1700-tallet.⁴⁷ Bidragene er kendetegnede ved at fokusere på

---

⁴⁴ Conrad 1941, 'Den offentlige Forsorg', i *København 1840-1940*.

⁴⁵ Se for eksempel det første bind 'Frem mod socialhjælpsstaten' 2010, Petersen, Jørn Henrik m. fl. (red.), af flerbindsværket *Dansk Velfærdshistorie*. I første bind er fokus i fremstillingen lagt på udviklingen fra tiggerlovgivning hen over en fattiglovgivning til en egentlig socialpolitik. Ved socialpolitik kan forstås kollektive foranstaltninger, som skal afhjælpe samfundsmæssigt anerkendte sociale problemer hos borgerne.

⁴⁶ I nordisk regi har for eksempel historiker Uffe Østergård, i 'Lutheranismen og den universelle velfærdsstat', i *Velfærdsstat og kirke* fra 2005, argumenteret for, at lutheranismen har spillet en rolle for dannelsen af velfærdsstatens universalismeprincip i uddelingen af sociale ydelser. Se endvidere den finske historiker Pirjo Markkolas artikel 'Lutheranism, women and the history of the welfare states in the Nordic countries' i *På Kant med historien* af Lützen, Karin m. fl. (red.) fra 2008 for lutheranismen og velfærdsstaten; 90-105. For filantropiens rolle se *Byen tæmmes* 1998 af Karin Lützen.

I forhold til dannelsen af et stærkt statsapparat var kirken også en vigtig medvirkende faktor, da præsterne var en del af statens embedsmandsværk, som historiker Erik Nørr viser i værket *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841* fra 1981. Politologen Tim Knudsen understreger, i artiklen 'Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat' i *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten* Knudsen, Tim (red.) fra 2000, ligeledes, at inddragelsen af kirken som en del af statens apparat var et led i dannelsen af velfærdsstaten.

⁴⁷ *Fra Lemmestiftelse til moderne Plejehjem* fra 1969, *Omsorgen for Børn og Unge i København gennem 250 år* fra 1970 samt *Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem. Træk af den offentlige Forsorgs Udvikling i København gennem de sidste 150 år* fra 1972 samt artiklen 'Det offentlige fattigvæsen i Danmark 1708-1770', i Ericsson, Birgitta (red.) *Oppdagning af Fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet* fra 1983. Harald Jørgensen har desuden i 1940

udviklingen af velfærdssamfundet som en positiv proces, hvor det offentlige systems stadig mere omsiggribende overtagelse af fattigforsorgen træder frem som målet med den historiske udvikling.⁴⁸ De administrative rammer og institutionerne fylder meget i fremstillingerne. Samtidig er Jørgensen visionær ved at inkludere de frivillige religiøse og filantropiske foreninger i 1800-tallet i undersøgelsen af børnesagens udvikling i 1800-tallets København. Jørgensen viser heri, hvorledes de frivillige kræfter ofte satte forskellige temaer på den politiske dagsorden, hvorefter det offentlige senere understøttede eller overtog de sociale opgaver fra filantropien.

I en udmærket artikel, ”Københavns Fattigvæsen 1770-1840”, af historiker Keld Mikkelsen, undersøges fattigvæsenets institutioner, administration, lovgivning og økonomi i perioden 1770-1840, og herudfra søger Mikkelsen at give et samlet bud på den fattigpolitiske linje i København.⁴⁹ Mikkelsens studie fremhæver, at fattigvæsenets ledelse ikke fulgte fattiglovgivningens intentioner med hensyn til behandlingen af de fattige især i økonomisk vanskelige perioder, som for eksempel i første halvdel af 1800-tallet, hvor de fattige med Mikkelsens ordvalg blev forsøgt skræmt væk fra fattighjælpen.

---

forfattet det største værk udover det nyere *Dansk Velfærdshistorie* om fattigvæsenets udvikling i Danmark: *Studier over det offentlige Fattigvæsenes historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*. En artikel ’Health Care Provision and Poor Relief in Enlightenment and 19th Century Denmark’ af historiker Gerda Bonderup i *Health care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe* Grell, Ole Peter m.fl. (red.) fra 2002 omhandler den fattigpolitiske linje i perioden.

⁴⁸ Harald Jørgensens tre bøger har en vægt på 1900-tallets sociale udvikling, og de er udgivet som jubilæumsskrifter fra København Kommunes Socialdirektorat og Direktoratet for København Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner.

⁴⁹ Artiklen er bragt i ’Patrioter og Fattigfolk’ årbogen *Historiske Meddelelser om København* fra 2005, 98. Årgang. Mikkelsens artikel baserer sig på hans speciale fra 1989. Der er historiske specialer, som det er relevant for denne afhandling at nævne, nemlig *Fattigforsørgelse ved arbejde i København 1799-1815* forfattet af Inge-Lise Billing i 1979, hvor de fattiges arbejdspligt analyseres. Fattigpolitikens målsætning om at sætte de fattige i arbejde er ligeledes et centralt tema i Birgitte Vedel-Larsens speciale om fattigvæsenets arbejds- og tvangsarbejdsanstalt Ladegården, *Ladegaarden. Et fabriksanlæg af det mindre kostbare slags for arbejdsløse og huusvilde personer*. Vedel-Larsen har desuden bidraget med tre artikler om fattiginstitutionen Ladegården. Disse bidrag er relevante for nærværende afhandling på grund af deres undersøgelse af arbejdsduelighedskriteriet i forhold til vurderingen af de fattiges værdighed. For anden halvdel af 1800-tallets vedkommende har historiker Marjon Obel i sit speciale om reorganiseringen af Københavns Fattigvæsen, *Omordningen af Københavns Fattigvæsen i 1871*, fra 1970 belyst sider af fattigvæsenets opfattelse af de fattiges værdighed og fattigvæsenets ansvar for at tage sig af de forskellige fattige grupper. Endelig har historiker Inger Bruun Hansen foretaget en marxistisk analyse af den private fattigforsorg i København i perioden 1860-1875 i sit speciale fra 1980, *Den private fattigforsorg i København 1860-1875: En analyse af den sociale debat og den konkrete, private velgørenhed*, hvor borgerskabets verdensbillede og holdning til de fattige undersøges, blandt andet med den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening, som case. Dertil findes der en række specialer af mindre relevans såsom Vibeke Ribovs *Struenseetidens fattiglovgivning og dens resultater* fra 1971; Barbara Zalewskis *Levevilkår og patientskæbner. De sindslidende i Københavns St. Hans Hospital i det 18. Årh* fra 1982; Kjeld Sørensens *Det offentlige Forsørgelsesvæsen i 1890’ernes København, set på baggrund af den socialpolitiske og sociale udvikling* fra 1975.

Historikeren Anne Løkke dokumenterer i sin bog *Vildfarende Børn. Om forsømte og kriminelle børn imellem filantropi og stat 1880-1920* fra 1990 tendensen til filantropiens dagsordensættende funktion i fattigpolitikken med hensyn til at afdække og afhjælp behov hos grupper med et særligt behov. Dertil beskriver hun, hvordan filantropien havde en funktion som den professionaliserende part i forhold til et givent socialt felt i opposition til fattigvæsen og den uorganiserede private velgørenhed. Løkke er med til at afdække, hvordan den offentlige børneforsorg blev til i slutningen af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet, og hun udleder, at der var et udstrakt samarbejde imellem filantropi og stat. Grænserne mellem de to instanser var flydende i forhold til de sociale opgaver. Løkke har endvidere forfattet en artikel i 1994 om en kristent funderet filantropisk forening i anden halvdel af 1800-tallets København, hvor Løkke giver en for nærværende afhandling anvendelig definition af filantropi.⁵⁰

Folkloristen Karin Lützen indskrev sig i 1998 i det internationale forskningsfelt om filantropi med værket *Byen tæmmes*.⁵¹ Lützen har i værket blandt andre temaer studeret velgørenhed, filantropi og fattigforsorg i 1800-tallets København ud fra publiceret materiale. Hun har vist, hvordan behovet for at forskelsbehandle de værdige og uværdige trængende bliver stadig stærkere i fattigforsorgen. Lützen fremsætter den stærke tese, at velfærdsstatens senere sociallovgivning baserer sig på 1800-tals filantropiens idékonstruktion af 'det gode liv', i henhold til hvilke dyderne var sædelighed, renlighed, ædruelighed, arbejdsomhed og sparsommelighed, og hvor kvinden og manden hver især skulle leve op til forudbestemte kønsspecifikke funktioner i samfundet.⁵²

Historiker Tinne Vammen har forholdt sig til primært det nordiske forskningsfelt om filantropien i en lidt ældre, men fin oversigtsartikel fra 1994.⁵³ Vammen har publiceret en række artikler om forskellige aspekter inden for velgørenhed og filantropi, og hun har løftet historieforskningen om filantropi og religiøsitet ind i velfærdsstatshistorien ved for eksempel at undersøge udviklingen i relationen imellem de private aktører inden for hovedstadens børnehavesag

---

⁵⁰ Løkke 1994 "Præmierede plejemødre: den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet", 38-60, i tidsskriftet *Den Jyske Historiker*. Hun viser i artiklen, hvordan filantropiske kræfter formåede at sætte temaer som for eksempel behandlingen af børn og hygiejne i opfostringen af spædbørn på den politiske dagsorden og derigennem få økonomisk støtte fra det offentlige samt få offentlige myndigheder involveret i deres arbejde på forskellige sociale områder. Et lignende mønster i udviklingen af Børnesagen, hvor filantroper er igangsættere og staten senere støtter op, er historiker Klaus Petersen nået frem til i sin analyse af børnesagens udvikling i kapitel 9 "Børnesagen. Dansk familiepolitik" i *Dansk Velfærdshistorie* bd.2.

⁵¹ Forskning om filantropi og velgørenhed er et større felt i Amerika end i det velfærdsstatsdominerede Norden, og Lützen har været inspireret af den amerikanske forskning. Se Lützen 1998, 24 ff.

⁵² Lützen 1998, 14-16; 179; 203-05.

⁵³ 'Ømme punkter: filantropi og velgørenhed ca. 1780-1930', i tidsskriftet *Den Jyske Historiker* bd. 67 1994; 17-38.

og det offentlige forstået som stat og kommune. Socialpolitikken blev udformet af de private og offentlige aktører i et kompliceret samspil.⁵⁴

I bogen *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering: frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1840-1990erne* fra 2001, forfattet af politolog Peter Bundesen, politolog Lars Skov Henriksen og sociolog Anja Jørgensen er samfundets frivillige organisering undersøgelsesfeltet. Nærmere bestemt er det frivillige foreningers rolle i forhold til udviklingen af socialpolitikken fra 1840 frem til 1990, som undersøges. Analyserne udgøres af en række casestudies af frivillige foreninger, som hidtil ikke i noget særligt dækkende omfang er blevet behandlet som en del af socialpolitikken. Peter Bundesen har i et af bogens kapitler undersøgt den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening (1874), hvis formål det var at hjælpe byens værdige fattige. Det materiale, Bundesen hovedsageligt baserer sin undersøgelse på, er netop den tidligere omtalte jubilæumsbog fra 1924 forfattet af J. C. Mogensen. Bundesen konkluderer, at der i 1800-tallets anden halvdel var to hovedformer inden for den filantropiske virksomhed; nemlig understøttelsesvirksomhed rettet mod de værdige trængende, og at dette felt søgte at virke adskilt fra det offentlige. Dertil var der en såkaldt pionær filantropi, som søgte at få støtte og anerkendelse fra det offentlige. Alle aktører, både filantroper og det offentlige, havde en fælles forståelse af, hvordan de sociale problemer burde løses.⁵⁵

Forskningstraditionen, som afdækker sammenhænge imellem fattigforsorgens historiske udvikling i 1800-tallet og den senere velfærdsstats fremkomst i midten af 1900-tallet, har siden væksten i forskningen om filantropien, især fra 1990'erne, søgt at undersøge rollefordelingen og grænsedragningen mellem filantropi og den offentlige fattigforsorg i 1800-tallet i forhold til udviklingen af en egentlig dansk socialpolitik, som ovenstående forskningsgennemgang viser.

1.5.1.3 Fattigforsorg og kulturhistorien

Kulturhistoriker Peter Henningsen har i væsentlig grad fremmet forskningen om den københavnske fattigdomshistorie. Han har som tidsskriftsredaktør og artikelskribent behandlet fattigdomskulturen og fattigpolitikken især i 1700-tallets København.

---

⁵⁴ Vammen 1999, 'Inden- og udenfor visse grænser: hovedstadens børnehavesag 1880-1940 i europæisk perspektiv', artikel, i værket *Den privat-offentliga gränsen: det sociala arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940.*; 79-134. Samt artiklen 'Ambiguous Performances: Women in Copenhagen Philanthropy, c. 1849-1915', i Jordansson, Birgitta & Tinne Vammen (red.) *Charitable Women- Philanthropic Welfare 1780-1930* fra 1998; 91-136.

⁵⁵ Bundesen m. fl. 2001, 402-03.

En af de artikler, Henningsen har bidraget med, omhandler fattigvæsenets tvangsarbejdshus. I artiklen, ”Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807”, fra 2004 fremhæves den københavnske fattigforsorgs internationale karakter gennem påvisning af, hvorledes udvekslingen af ideer og erfaringer om behandlingen af fattige og kriminaliserede betlere foregik på tværs af landegrænser.⁵⁶ Desuden fremhæver Henningsen, at disciplineringen og opdragelsen af de uværdige, strafværdige fattige nåede et særligt raffineret højdepunkt i forsøget på gennem isolationsstraf i fattigvæsenets tvangsarbejdshus (1801), at få de afstraffede til at blive arbejdsomme medborgere.

I årbogen *Historiske Meddelelser om København* årgang 2005 og 2007-08 med titlerne ’Patrioter og Fattigfolk’ og ’Miraklernes Tid’ var Peter Henningsen redaktør og bidragsyder.⁵⁷ Årgangene behandler levevilkårene og fattigdommen blandt Københavns laveste sociale lag af betlere, kriminelle og prostituerede. Henningsen har et skarpt blik for den moralske økonomi, som omgav datidens velgørenhed. Den moralske økonomi fordrede i et knaphedssamfund, at de rige og besiddende havde en moralsk forpligtelse til at yde hjælp til de fattige.

Desuden har Henningsen forfattet en for denne afhandling særlig relevant oversigtsartikel om det københavnske fattigvæsen.⁵⁸ Heri peger Henningsen på en fælleseuropæisk udvikling i opfattelsen af de fattiges værdighed fra reformationstidens skel imellem værdigt og uværdigt fattige, hvor de værdige fattige udgjordes af de uarbejdsdygtige, der havde lov til at tigge, frem til oplysningstidens idé om, at alle almissemodtagere skulle arbejde for almissen og at de uvillige fattige gennemgå omfattende forbedringsprogrammer. Henningsen viser også, hvordan ændringer i opfattelsen af de fattiges værdighed kom til udtryk i behandlingen af de fattige. De værdige fattige skulle hjælpes, hvorimod de uværdige betlere og løsgængere blev opfattet som en art kriminelle, der skulle afstraffes gennem tvangsarbejde eller fængselsstraf. Fattigvæsenets almisser fik de ikke adgang til.

Historiker Søren Rud har i sin afhandling fra 2010 med titlen *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet* om de danske

---

⁵⁶ Artiklen findes i tidsskriftet *Fortid og nutid*, 2004 h. 2; 3-28.

⁵⁷ *Historiske Meddelelser om København* var i en årrække et tidsskrift, men eksisterer nu som en årbog.

⁵⁸ Henningsen 2005 b, ’Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800’. Peter Henningsen er desuden sammen med historiker Ulrik Langen forfatterne bag værket *Hundemordet i Vimmelskafte* fra 2012. Værket omhandler, hvordan livet i 1700-tallets København var baseret på ære, vold, fællesskaber og hierarkier.

koloniherrers håndtering af grønlænderne i 1800-tallet sammenlignet denne med det københavnske borgerskabs behandling af de fattige i filantropien. Dermed indskriver han sig i en international forskningstradition for at opfatte de fattige som en art koloniserede via fattigpolitikken.⁵⁹ Som materiale for analysen af den københavnske filantropi benytter Rud publicerede årsberetninger fra udvalgte filantropiske foreninger. Til forskel fra Karin Lützens analyse af filantropien, som fremhæver, at de fattige gennem filantropien skulle oplæres i de borgerlige dyder for at hjælpes op i middelstanden, vurderer Rud, at de fattige igennem filantropiens herskertechnikker skulle ledes til at acceptere borgerskabets dyder uden dog at blive en del af middelstanden, men i stedet skulle de blive bedre arbejdere og dermed forblive inden for deres sociale klasse.⁶⁰

Sammen med Peter Henningsens kulturhistoriske bidrag om den københavnske fattigdomsforskning står historiker Peter Wessel Hansen som nyeste bidragsyder i forskningen om den københavnske fattigforsorg. Peter Wessel Hansen behandler i sin afhandling *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1750-1850* fra 2013 en særlig kategori af værdige fattige, nemlig de 'husarme' i København igennem en 100-års periode. Han bidrager på en overbevisende måde til udforskningen af fattigdomskulturen i København ved på grundlag af en række breve fra husarme og samtidige tidsskriftsartikler at undersøge kategorien af husarme, og han påviser, at de husarme igennem hele perioden blev opfattet som en særlig værdig gruppe fattige qua deres dannelse, opførsel og sociale tilhørsforhold til middelstanden. Dog forholder Hansen sig ikke til, at de husarmes strategi om, at de husarme ikke ville have offentlig fattighjælp, modsagdes af det forhold, at en kreds af husarme modtog offentlig fattighjælp frem til 1830.

Peter Wessel Hansen har desuden i to artikler afdækket et andet vægtigt aspekt af det københavnske fattigvæsens virke, nemlig arbejdshusene. Hansen undersøger et enkelt arbejdshus virke i cirka 50 år, Hansen udleder heraf, hvorledes betingelserne for at modtage fattighjælp blev forbundet med stadig flere repressalier i perioden 1770-1840.⁶¹ Fattigvæsenets behandling af de fattige ændrede sig ved i stadig højere grad at gribe ind den fattiges dagligdag.

---

⁵⁹ Se for eksempel værket *Civilizing Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination 1830 - 1867* fra 2002 af den engelske historiker Catherine Hall samt værket *Gender and Poverty* fra 2005 af den amerikanske historiker Rachel Fuchs.

⁶⁰ Rud 2010, 172-74.

⁶¹ 'Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841', i *Historiske Meddelelser om København* 2004; 5-30, samt 'Fra frihed til tvang. Fattigvæsenet i Trinitatis Sogn 1771-1841' i *Rundekirke, Tårn og Sogn* fra 2006; 124-145. Dertil har Peter Wessel Hansen udarbejdet en artikel om en fattiglærerindes påvirkning af den patriotiske åndsstrømning, 'Hjertets rene sprog. Fattigskolelærerinde Henrica Gembes patriotisme', fra 2005 i *Patrioter & fattigfolk*; 163-82. En nyere artikel, 'Hjemløs i en sønderbombet by: Fattigdom og fattigvæsen under og efter

Endelig har Peter Wessel Hansen bidraget med endnu to for denne afhandling relevante artikler, nemlig 'Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København' fra 2008, og 'Strafværdige Gavnildhed' fra 2008. Peter Wessel Hansen dokumenterer heri, at almissekulturen med middelalderlige rødder stadig eksisterede i oplysningstidens København på trods af, at københavnernes fra 1708 til 1792 havde forbud mod at uddele almisser.⁶²

Peter Wessel Hansen har således bragt 1700-tallets københavnske velgørenhed og almissekultur frem i udforskningen af fattigdomshistorien, hvor jeg vil afdække velgørenhedens ændrede rolle i forhold til det offentlige fattigvæsen.

De nyere bidrag inden for den københavnske fattigdomshistorie er givet af Peter Henningsen og Peter Wessel Hansen, og de har vist hvordan den standsbetingede velgørenhed og almissekultur spillede en central rolle i fattigforsorgen i 1700-tallets København, hvor jeg vil fokusere på at afdække velgørenhedens ændrede rolle i forhold til det offentlige fattigvæsen.

Nærværende afhandlings analyse vil derudover tage afsæt i, at de forfattere, som er repræsentanter for whig-historien i forskningen om Københavns Fattigvæsen, anerkendte de frivillige eller semi-frivillige elementer i den offentlige forsyning, men jeg vil yderligere undersøge disse elementers betydning i relation til opfattelsen af de fattiges værdighed.

Dertil vil afhandlingen i forbindelse med undersøgelsen af velgørenhedens ændrede rolle afdække et underbelyst aspekt af fattigforsorgen i København, nemlig hvilken retningslinje fattigvæsenmyndighederne udstak for relationen mellem byens offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed i perioden.

Hvor historiske analyser af filantropi og det offentlige fattigvæsen ofte har et tidsmæssigt afsæt fra midten af 1800-tallet, hvor filantropien voksede kraftigt frem, vil nærværende afhandlings undersøgelse gå længere tilbage i tiden med det formål at belyse og forstå forudsætningerne for den rolle- og ansvarsfordeling på det sociale felt, som filantropi og det offentlige fattigvæsen eksperimenterede med at skabe fra midten af 1800-tallet. På baggrund af denne positionering af afhandlingens bidrag i forhold til forskningsfeltet, anser jeg afhandlingen for at henhøre under social- og velfærdshistorien.

Københavns Bombardement', fra 2007 udgav Hansen i *København 1807: Belejring og bombardement* Henningsen, Peter (red.); 280-97.

⁶² Artiklen 'Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København', i årbogen *Historiske meddelelser om København* fra 2007-08; 5-62. Samt artiklen 'Den Strafværdige Gavnildhed', i tidsskriftet *Fortid og Nutid* 2008, h. 3; 173-97.

1.5.2 Dansk social- og velfærdshistorie

I dette afsnit præsenteres værker som omhandler fattigforsorgen i Danmark. Fra 1970'erne tog forskningen om velfærdsstaten fart, og en gren af forskningen har påtaget sig at analysere rødderne til velfærdsstaten, som ligger før de første sociale reformer i slutningen af 1800-tallet.⁶³ Flere væsentlige drivkræfter har inden for denne forskningsgren været fremhævet, som afgørende for velfærdsstatens senere fremvækst, såsom kirken og religionen -særligt lutheranismen -, samt filantropien.⁶⁴

Indenfor dansk socialhistorie fremhæves gerne historiker Harald Jørgensens fremstilling fra 1940, *Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, som et hovedværk. Jørgensens fremstilling aftegner de store linjer i fattiglovgivningen. En nærmere undersøgelse af praksis i fattigforsorgen i København eller af publiceret materiale er ikke udført heri. Jørgensen afgrænsede sig i forhold til at undersøge praksis med tidsmæssige hensyn og materialets vanskeligt tilgængelige karakter. Jørgensen har dog foretaget stikprøveundersøgelser af konkrete forhold i udvalgte landsogne og købstæder.⁶⁵

Jørgensen konkluderer ud fra sine studier, at den danske centralmagts mere humane linje i behandlingen af fattiglemmerne blev modarbejdet af lokale fattigmyndigheder, der skulle finansiere og administrere fattighjælpen i perioden 1800-1850. Året 1848 udpeges af Jørgensen som skelsættende i forhold til en ændring i opfattelsen af de fattiges værdighed. I dette år udstedtes et cirkulære, som fastslog, at soldaterfamilier, hvor forsørgeren var i krig, Tre-årskrigen, kunne få hjælp uden fattighjælpens deklasserende virkninger. Det var den første indikator i loven på, at samtiden fandt det nødvendigt at skelne i lovgivningen mellem forskellige grupper af fattige, hvor nogle blev anset som for værdige til den almindelige fattighjælp. I 1850'erne blev det anerkendt, at der var forskel på de mennesker, der så sig nødsaget til at søge offentlig fattighjælp, og den første slesvigske krig i 1848 samt dyrtiden i 1850'erne var med til at forstærke opfattelsen af, at de værdige fattige skulle behandles anderledes end de uværdige, der var selvforskyldte i deres fattigdom.⁶⁶

Økonomen Kjeld Philip skrev i 1947 bogen *Staten og Fattigdommen*. Bogen behandler den danske fattigforsorgs udvikling med en særlig interesse for de offentlige finanser.

---

⁶³ Petersen & Petersen 2010a, 14-15.

⁶⁴ Se nærværende afhandlings afsnit 1.5.1.2 'Fattigforsorg og velfærdsstatsforskning'. Som en del af det sociale sikkerhedsnets udvikling kan forsøg og tiltag i forhold til at forsikre sig mod sociale begivenheder og alderdom ses, se for eksempel Feldbæk, Ole m.fl. (red.) *Drømmen om tryghed: tusind års dansk forsikring* fra 2007.

⁶⁵ Jørgensen 1979, forord V.

⁶⁶ Jørgensen 1979, 97-99.

Fattigforsorgens værdighedsproblematik knytter Philip til tiden omkring Grundlovens indførelse (1849), hvor fokus var på de værdige fattige og forsøg på at sikre en særbehandling af dem. Philip tolker socialhjælpsstatens dannelse (1891) som en kodificering af en igangværende udvikling, hvor de værdige fattige blev gjort til en særlig modtagergruppe.⁶⁷

Philip behandler Københavns Fattigvæsen som et særskilt felt i den socialpolitiske udvikling. Han påpeger således, at den københavnske fattigforordning fra 1708 manifesterede en mærkværdig sammenblanding af tvang og frivillighed i en såkaldt kollektbog, i hvilken det var byens indbyggere påbudt at indtegne sig for at bidrage til byens fattigvæsen.⁶⁸ Den københavnske 1799-fattigplan anses af Philip som det første egentlige socialpolitiske lovgivningsarbejde i hele Danmark, fordi den nærmer sig indførelsen af et retsprincip i tildelingen af understøttelse.⁶⁹ Rent finansieringsmæssigt har Philip dog ikke ret i sin vurdering af, at fattigvæsensplanen blev til i en tid med strålende indkomster for fattigvæsenet.

En nyere afhandling, *Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*, fra 2004 af sociologen Kaspar Villadsen udgør en udmærket diskussionsplatform for nærværende afhandlings problemstilling. Villadsen har analyseret dele af 1700-tallets og 1800-tallets sociale arbejde over for de fattige med henblik på at afdække diskurser om det sociale arbejde gennem analyser af publiceret materiale. Lidt kritisk kan man indvende mod Villadsen, at han mangler et blik for, at det sociale arbejde i fattigvæsenet og filantropien over tid behandlede forskellige grupper af fattige og afvigere med henblik på at integrere dem i samfundet, og at dette forhold måtte påvirke det sociale arbejdes opbygning.⁷⁰ Det sociale arbejde udviklede sig fra 1700-tallet til sidst i 1800-tallet fra at basere sig på en patriarkalsk tilgang til de fattige, hvor fattigvæsenmyndighederne påtog sig forsørgerpligt, men også tugtelsesret over de fattige, til at besidde en iboende liberal styringsmekanisme, hvor de fattige blev opfattet og behandlet som potentielle selvstændige medborgere.⁷¹ Villadsen fremhæver, at det sociale arbejde, som fattigundersøgelserne udgjorde inden for filantropien og fattigvæsenet, udgør en del af

---

⁶⁷ Philip 1947, 51-52.

⁶⁸ Philip 1947, 18.

⁶⁹ Philip 1947, 30-36. En anden økonom, som har beskæftiget sig med centrale perioder i velfærdsstatens dannelse, er Iver Hornemann Møller. Han har ud fra en marxistisk analysemetode forfattet *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970* fra 1981 samt *Den danske velfærdsstats tilblivelse* fra 1992, hvor arbejdernes kamp for rettigheder og fremtræden som social klasse drages frem som et givtigt perspektiv på de sociale brydninger i det senere 1800-tal.

⁷⁰ Villadsen 2004, 15.

⁷¹ Villadsen 2004, 77-89.

velfærdsstatens rødder.⁷² Villadsen konkluderer, at nutidens sociale arbejde har mange lighedspunkter med 1800-tallets sociale arbejde inden for filantropien.

Det nye flerbindsværk *Dansk Velfærdshistorie* med redaktørerne økonomen og historiker Jørn Henrik Petersen, historiker Klaus Petersen og historiker Niels Finn Christiansen har sat sig det store mål at afdække den danske velfærdsstats rødder. *Dansk Velfærdshistorie* har baseret meget af sin viden på eksisterende forskning, men er nyskabende ved at behandle stoffet sammenhængende. Værkets analyser er baseret på en historisk-institutionel tilgang. En force ved værket er, at det giver en grundig indføring i den bredere samfundsudvikling, som er relevant for fattigforsorgens udvikling. Jeg har primært benyttet værket som en form for meget kvalificeret opslagsværk for den danske fattiglovgivning og samfundsudvikling i det hele taget. Ifølge forskerne bag værket var fattigforsorgen, forstået som en vis sikring af de socialt dårligt stillede, som kom til udtryk i form af fattighjælp, fattiginstitutioner og fattiglovgivning, central for udviklingen af den senere velfærdsstat.⁷³

Værket beskæftiger sig primært med de større linjer i den socialhistoriske udvikling, selvom der også er nedslag på lokalt niveau; det påvises for eksempel, at København havde en særstatus inden for fattigforsorgen, både fordi København havde sin egen fattiglovgivning, og fordi filantropien spillede så betydelig en rolle i forhold til fattigforsorgen i hovedstaden i anden halvdel af 1800-tallet.⁷⁴

Historiker Søren Kolstrup behandler temaet om de fattiges værdighed i *Dansk Velfærdshistorie*, og han argumenterer på linje med historiker Harald Jørgensen for, at den afgørende differentiering i synet på de fattige ud fra et værdighedsperspektiv fandt sted i årene mellem 1849 og 1869, og at dette medførte ændringer i behandlingen af de fattige. Denne argumentation bygger han på lovgivningsmæssige ændringer bestående af en række undtagelseslove, som bevirkede, at fattighjælp blev givet til grupper af værdige fattige uden for rammerne af fattigloven. Undtagelseslovene for de værdige fattige var, ifølge Kolstrup, motiveret af, at man i samfundsdebatten skelnede mellem dem, hvis fattigdom var selvforskyldt, og som derfor var uværdige, og dem, der var uden skyld i deres fattigdom, og som søgte at komme ud af den. Sidstnævnte gruppe blev betragtet som værdige. Det var den fattiges moral forstået som viljen til at føre et selvstændigt økonomisk uafhængigt liv, der afgjorde, om vedkommende var at opfatte

---

⁷² Villadsen 2004, forord.

⁷³ Petersen & Petersen 2010b, 561.

⁷⁴ Kolstrup 2010, 252 ff.

som værdig eller uværdig. Kolstrup konkluderer endvidere, at skellet mellem værdig og uværdig var et centralt element i den socialhistoriske udvikling fra 1849 til langt ind i 1900-tallet.⁷⁵

Historiker Anette Jensen har i sin afhandling *Fra selyfølge til symbol – ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning* fra 2003 konkluderet, at da fattighjælpsmodtagere ved en forordning fra 1824 mistede retten til at indgå ægteskab uden fattigvæsenets godkendelse, blev ægteskabet et redskab i socialpolitikken.⁷⁶ For denne afhandling er det relevant, at 1824-forordningen betød, at den religiøse vægtning af ægteskabet blev mindre vigtig for myndighederne end reguleringen af fattighjælpsmodtagernes adfærd. Modtagelse af fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen medførte i 1800-tallet, at fattiglemmerne i stadig højere grad blev underlagt deklasserende retsvirkninger. Dette bevirkede, at synet på fattighjælpen og dens modtagere udviklede sig i en negativ retning.

Et ældre værk af teologen Alfred Jørgensen, *Filantropiens Førere og Former i det nittende Aarhundrede*, fra 1921 står som det eneste større samlede værk om dansk filantropi. Jørgensen definerer i værket filantropi som det at være god mod sine medmennesker, som menneskekærlighed samt det sociale arbejde, der består i at opsøge og afhjælpe folks nød. Det filantropiske arbejde kunne udøves af enkelte, af organisationer eller af stat og kommune.⁷⁷ Jørgensen arbejder således med en bred definition af filantropi, der inkluderede de offentlige myndigheders virke. Jørgensens analyse af filantropiens virke består primært i at undersøge en række enkeltaktører inden for filantropien, hvilket ikke er videre relevant for nærværende afhandlings sigte.

En nyere undersøgelse af filantropi, konkret i form af de patriotiske selskaber, findes i Juliane Engelhardts afhandling fra 2010, *Borgerskab og fællesskab – De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. Ifølge Engelhardt indeholdt patriotismen en ide om 'borgerdydsånd', hvormed det enkelte menneske skulle vise sin troskab mod fædrelandet gennem engagement i samfundsforhold. En måde at udøve samfundsengagement på var at vise sin kærlighed til

---

⁷⁵ Kolstrup 2010, 244 ff. Hvor det nye værk *Dansk Velfærdshistorie* inkluderer forskning om den frivillige sektor, primært som filantropi, i analysen af velfærdsstatens rødder, så repræsenterer historiker Harald Jørgensens fremstilling *Studier over det offentlige Fattigvæsenets historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede* (1940), som udgør det andet hovedværk i perioden om fattigforsorgen, i højere grad den officielle fattigdomshistorie med fokus på lovgivning og politiske diskussioner. Begge værker forholder sig til, at opfattelsen af de fattiges værdighed udgjorde et vigtigt element i udformningen af, hvordan de fattige skulle behandles.

⁷⁶ Jensen 2003, 116-17.

⁷⁷ Jørgensen 1921, 1-2. Typisk vil bøger, som beskæftiger sig med temaet filantropi i dag, tage afsæt i en enkelt velgørers virke. Se Historiker Liv Egholm Feldts bog *Filantropi og velfærdsstat: en fortælling om Louis Petersen og hans legat* fra 2007. En bog som på en klassisk vis fremhæver den enkelte velgører og herigennem belyser den samfundsforståelse, som velgøreren agerede ud fra.

fædrelandet gennem aktiviteter, der hjalp de fattige ud af deres fattigdom. I de patriotiske aktiviteter rettet mod at hjælpe de fattige, påviser Engelhardt en tæt sammenhæng mellem den patriotiske åndsretning og en udvikling i behandlingen af de fattige, som fjernede sig fra *forsørgelse* til *beskæftigelse*. Patrioterne fokuserede på at oplære de fattige i en industriøs kultur forstået som en indre motivation hos den fattige til at være stræbsom, disciplineret og punktlig.⁷⁸

1.5.3 Internationale bidrag til social- og velfærdsstatshistorien

En række internationale klassiske værker, der har bidraget til udforskningen af fattigdommens historie, har været benyttet som inspiration for nærværende afhandling.⁷⁹ En grundig indføring i ændringer i opfattelsen af fattigdommen og i behandlingen af de fattige, har den polske historiker Bronislaw Geremek givet i sit værk *Den europæiske fattigdoms betydelse* (1991). Geremek hævder, at opfattelsen af fattigdommen transformerede sig ved overgangen til moderne tid til at være entydigt negativ, hvad den ikke havde været i middelalderen.⁸⁰ Fattigforsorgens udvikling fra mest at have karakter af støtte til forsørgelse gennem barmhjertighedsgerninger til at udgøre en aktiv socialpolitik behandles ligeledes i amerikanske Gertrude Himmelfarbs værk *The Idea of Poverty* fra 1984, hvor hun undersøger, hvordan fattigdom, der jo altid havde eksisteret, blev 'opdaget' og gjort til et socialt problem i den tidlige industrialisering af England.

Opdagelsen af fattigdommen som et socialt onde, der kunne og burde bekæmpes, medførte at en række aktiviteter blev iværksat for at afhjælpe og forebygge fattigdommen, hvilket også den franske sociolog Jacques Donzelot i sin *La police des familles* fra 1977 har afdækket blandt andet gennem analyser af, hvordan filantropien og det offentlige fattigvæsen via fattighjælp i 1800-tallet greb ind i familiens forhold med det formål at sikre den sociale orden i samfundet.

De ovenstående værker har klassikerstatus inden for forskningen om fattigdom, og udover dem har jeg inddraget nyere bredere forskningsbidrag, der omhandler fattigdom, som inspiration for denne afhandling. Det drejer sig om værket *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe* fra 2005 af den amerikanske historiker Rachel Fuchs, hvis værk tydeliggør, at fattigdommen ikke ramte mænd og kvinder på samme måde og i samme omfang i 1800-tallet. Dertil forholder Fuchs sig til en række grundfortællinger i historien om fattigdommen, som for eksempel

---

⁷⁸ Engelhardt 2010, 244.

⁷⁹ Dette afsnit giver selvsagt ikke en udtømmende forskningsoversigt i forhold til det internationale forskningsfelt om socialhistorie og velfærdsstatsforskning, som er meget omfattende, men formålet med afsnittet er at præsentere de værker, som i væsentlig grad har været inspirerende for de forskellige berøringsflader, denne afhandling har, til forskning om fattigdommen, forskning mere specifikt om fattigdom i byer og forskning om velfærdsstatens rødder.

⁸⁰ Geremek 1991, 15ff.

at kvinder fra anden halvdel af 1800-tallet i stadig højere grad blev opfattet som mødre og på denne baggrund blev særbehandlet i den sociale forsorg.

Især to værker har fungeret som afsæt for at forstå mekanismerne bag ændringer i opfattelsen af de fattiges værdighed, fordi værkerne har fremhævet og vist hvordan værdighedsproblematikken i fattigforsorgen pressede behandlingen af de fattige ad nye veje. Det er den norske historiker Anne-Lise Seips værk *Sosialhjælpsstaten bliver til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920* fra 1984 og den amerikanske sociolog Theda Skocpols værk *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy* fra 1992.

Anne-Lise Seip har undersøgt baggrunden for socialhjælpsstatens opståen i Norge. Seip konkluderer, at baggrunden for udviklingen af den norske socialhjælpsstat var en længerevarende differentieringsproces, hvor sociale grupper, der blev anset for særligt værdige eller for at have særlige behov, blev skilt ud fra fattigforsorgen og fik hjælp gennem en sociallovgivning, der ikke blev anset for at være fattiglovgivning.⁸¹ Værdighedsaspektet spillede en væsentlig rolle i udmøntningen af de banebrydende love, hvormed socialhjælpsstaten blev til.

Dertil har Seip forholdt sig til den krise, som det offentlige fattigvæsen undergik i 1860'erne og 1870'erne i et af bogens kapitler, hvor hun viser, hvordan nogle fattigdebattører i Norden anså det for filantropiens mål at danne et frivilligt fattigvæsen, som rettede sin hjælp mod de værdige trængende for at aflaste et økonomisk presset offentlige fattigvæsen.⁸² Seip viser, at der ikke alene var tale om en økonomisk krise for det offentlige fattigvæsen i 1860'erne, men at krisen også bundede i, det offentlige fattigvæsen ikke synes at være løsningen på en række udfordringer, som fattigdommen gav.

Theda Skocpol udmærker sig i sin forskning om, hvordan ændringer i opfattelsen af de fattiges værdighed kan finde sted. Skocpol peger på, at eksempelvis krig kan fungere som en katalysator i forhold til at forstærke eller forandre opfattelsen af de trængendes værdighed og derigennem påvirke behandlingen af dem. Skocpol har analyseret, hvordan veteraner og deres familier fra Den Amerikanske Borgerkrig (1861-65) fik pension på grund af deres krigsindsats, hvilket var banebrydende ved at gøre dem til modtagere i Amerikas første nationale pensions- og

---

⁸¹ Seip 1984, 165-66.

⁸² Seip 1984, 77-86.

invalidesystem. Skocpols analyse viser, at veteranerne blev opfattet som værdige til en særlig finansiel understøttelse på grund af deres krigsdeltagelse.⁸³

Ligeledes har jeg studeret værker eller artikler, som behandler fattigvæsen eller filantropi i enkelte byer. Det drejer sig om den engelske historiker Mary Lindemanns grundige bog fra 1990 om patrioternes indsats over for fattigdommen i Hamborg, *Patriots and Paupers*, hvor Lindemann fremhæver, at patrioternes fattigpolitik var karakteriseret ved at være opsøgende og inkludere byens arbejdsløse, som en del af fattigvæsenets ansvar.

Den hollandske historiker Marco van Leeuwens har i sin artikel fra 1993, ”Surviving with a little help: The importance of charity to the poor of Amsterdam 1800–50, in a comparative perspective”, bidraget med en undersøgelse af, hvilken rolle fattighjælpen spillede i Amsterdam. Leeuwen viser, at de traditionelt set værdige fattige, nemlig de uarbejdsføre, og tillige en gruppe af arbejdsføre, der fungerede som arbejdskraftreserve for byens erhverv, modtog fattighjælp.⁸⁴

Den svenske historiker Birgitta Jordansson argumenterer i sit inspirerende værk, *Det Goda Människan från Göteborg: Genus och Fattigvårdspolitik i det Borgerliga Samhällets Framväxt*, fra 1998 for at samfundets genusordning i 1800-tallet spillede en helt specifik og betydningsfuld rolle i udviklingen af Göteborgs fattigforsorg, hvor et særlig kvindelig velgørenhedsfelt udviklede sig med metoder inden for det sociale arbejde såsom hjemmebesøg og personlig kontakt – altså en vis professionalisering af det sociale arbejde -, som adskilte sig fra den traditionelle mandlige velgørenhed i Göteborg.⁸⁵ Jordanssons værk indeholder mange fine betragtninger, og det er relevant at afdække, at det var den kvindelige filantropi, som introducerede disse særlige metoder inden for filantropien i Göteborg; men hendes argument om, at den kvindelige filantropiske aktivitet skulle have bidraget til en særlig udvikling af filantropi, virker ikke overbevisende set i et bredere filantropisk felt, hvor også filantropiske foreninger med en overvægt af mandlige filantroper og mandlige bestyrere benyttede sig af samme metoder.⁸⁶

Forskning om filantropien omfatter en mængde temaer såsom altruisme, social kontrol, kvindens emancipation og udviklingen af en moderne socialpolitik. Hvor de to første

---

⁸³ Skocpol, 1992, forord; 102 ff.

⁸⁴ Leeuwen, Marco 1993 ’Surviving with a little help : The importance of charity to the poor of Amsterdam 1800–50, in a comparative perspective’, i tidsskriftet *Social History*, vol. 18. Issue 3; 319-338.

⁸⁵ Jordansson 1998, 276-78.

⁸⁶ Se for eksempel den københavnske filantropiske forening, Christianshavns Understøttelsesforening. Lützen 1998, 184ff.

punkter omkredser årsagerne til udøve filantropi, omhandler de to sidste punkter konsekvenserne af filantropiens virke. Det er den svenske historiker Staffan Förhammar, der i sin bog, *Med känsla eller förnuft. Svensk Debatt om Filantropi 1870-1914*, fra 2000 har beskrevet forskningsfeltet.⁸⁷

Et internationalt forskningsfelt under betegnelsen, 'the mixed economy of welfare' har udviklet sig siden den engelske historiker Geoffrey Finlayson i en banebrydende artikel fra 1990 'A moving frontier. Voluntarism and the State in British Welfare 1911-1949' påpegede, at det var nødvendigt at give den frivillige forsorg sin rette plads i historien om udviklingen af velfærden, for forskere havde givet velfærdsstaten og dermed det offentlige system en alt for dominerende rolle som primus motor i forhold til udviklingen af velfærd og velfærdsstat. Velfærden må betragtes som et miks ydet af både stat og det frivillige forsorgsfelt (marked, familie og filantropi), hvor den ændrede arbejdsdeling over tid mellem stat og det frivillige forsorgsfelt betegnes som en bevægelig grænsedragning.⁸⁸ Forskningsfeltet 'the mixed economy of welfare' har interessante perspektiver at bidrage med især i forhold til nærværende afhandlings sidste del af analysen i perioden 1850-1874, men fokus i nærværende studie af Københavns fattigforsorg er ikke at afdække grænsedragningen mellem byens fattigvæsen og den private velgørenhed, men ud fra et værdighedsperspektiv at afdække ændringer i behandlingen af fattige og dertil at vise, hvordan velgørenhed, forstået som midler og en kulturel symbolik, svandt ind i det offentlige fattigvæsen.

1.6 Teori og metode

Opfattelsen af de fattiges værdighed og opfattelsen af velgørenhedens rolle var en del af, hvad der kan betegnes som fattigforsorgens kollektive kultur.⁸⁹ Ifølge den tyske professor i sociologi Birgit Pfau-Effinger omfatter begrebet kollektiv kultur både ideer og erfaringer, som ofte er modsætningsfyldte, og hun argumenterer for, at der bør forskes i den relevante kollektive kultur

---

⁸⁷ Förhammar 2000, 28-29. For en indføring i forskningsfeltet om filantropi i Norden se Alexandar Ramsays *Huvudstadens Hjärta. Filantropi och social förändring i Helsingfors – två Fuentimmerföreningear 1848-1865* (1993); 14-18.

⁸⁸ Geoffrey Finlaysons artikel 'A moving frontier. Voluntarism and the State in British Welfare 1911-1949' blev bragt i *Twentieth century British History* 1990, vol. 1:2; 153-200. Se endvidere *Poverty Relief in a Mixed Economy: Theory of and Evidence for the (changing) Role of Public and Nonprofit Actors in Coping with Income Poverty* fra 2010 af Karin Heitzmann samt en artikel af Joanna Innes, "The 'Mixed Economy of Welfare' in Early Modern England: Assessments of the Options from Hale to Malthus (c.1683-1803)" fra 1996, i *Charity, Self-Interest, and Welfare in the English Past*, Daunton, M. J. (edt.), New York: St. Martin's Press; 139-180.

⁸⁹ Den tyske professor i sociologi Birgit Pfau-Effinger argumenterer for, at der bør forskes i den relevante kollektive kultur angående velfærdsstaten. Keynote Speech af Birgit Pfau-Effinger: 'Culture and Welfare State Change', NordWell and REASSESS International Conference "Cross-Disciplinary Perspectives on Welfare States, University of Southern Denmark, Odense, June 15, 2012.

angående velfærdsstaten. Dette kunne indebære en undersøgelse af, hvilke ideer de historiske aktører på forskellige tidspunkter opererede med angående velfærdsstatens indretning, som for eksempel relationen mellem stat og marked, politikker i forhold til lønnet arbejde, konstruktionen af medborgerskab og den deraf følgende sociale inklusion eller eksklusion. Denne tilgang er nærværende afhandling inspireret af, for hvordan blev et begreb som værdighed samt tanker om distribution af ressourcer omtalt i den kollektive kultur i perioden 1770-1874? Ved at beskæftige sig med den kollektive kultur, kan det blive tydeliggjort, hvilke valgmuligheder og ideer samtidens aktører havde og orienterede sig efter i den københavnske fattigforsorg.⁹⁰

Ifølge Pfau-Effinger spiller diskurs og magtrelationer tillige med den kollektive kultur en afgørende rolle for, hvilke historiske ændringer velfærdsstaten har undergået. Pfau-Effinger har udtalt sig om den kollektive kultur i en moderne tid, og den moderne tids analysemodeller kan selvsagt ikke umiddelbart overføres til en analyse af tidligere tiders samfund. Men tanken om, at forestillinger og ideer, for eksempel om de fattiges værdighed og om velgørenhedens rolle, fungerede som afsæt for aktørers ageren, har jeg kunnet overføre til min analyse. Læsningen af det empiriske materiale er i forlængelse heraf inspireret af diskursanalytiske overvejelser.

Teorier om diskursanalyse har længe været fremme i den videnskabelige forskning og har afstedkommet omfattende diskussioner indenfor humaniora i de seneste 20 år. Mange forskere benytter diskursanalyse, men med meget forskellige tilgange. Hvor nogle forskere argumenterer for, at man må operere med et hele af det diskursanalytiske kompleks af ontologi, epistemologi og metode, så benytter andre forskere sig alene af en diskursteoretisk inspireret tilgang i deres analyse.⁹¹ En diskurs er en bestemt måde at italesætte og kategorisere verden på. Filosofen Michel Foucault definerede diskurser som praktikker, der som en art videnssystemer former objekter og områder. Diskursanalysens mål er at påvise, hvilke forståelsesmåder og organiseringer af det sociale

---

⁹⁰ En lignende argumentation, om end betegnelsen kollektiv kultur ikke benyttes om at undersøge hvilke ideer, der påvirkede udviklingen af fattigforsorgen - og hvilke ideer, der var overensstemmelse om, og hvilke, der var til debat, - samt hvilke aktører, der bar ideerne, forefindes i indledningen af *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1., Petersen & Petersen 2010a, 22-25.

⁹¹ Winther & Phillips 1999, 12. Hvor Winther og Phillips argumenterer for, at anvendelsen af diskursanalyse indebærer, at man opererer med et diskursanalytisk kompleks, hvor den analyserendes politiske observans også oplyses, har nyere historieforskning, hvor diskursanalysen er benyttet som inspiration for læsning af materialet, ikke arbejdet ud fra et samlet diskursteoretisk kompleks. Se for eksempel historiker Anette Faye Jacobsens afhandling fra 2008 *Husbondret: rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920* samt historiker Nina Koefoeds afhandling fra 2008a *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre*.

en diskurs' praktikker indebærer.⁹² Der eksisterede flere diskurser samtidig, men der vil forefindes en hegemonisk diskurs, som er den overordnede diskurs.

Diskursanalysen konstituerer sig på et socialkonstruktivistisk grundlag.⁹³

Socialkonstruktivismen bygger, ifølge politolog Vivien Burr, på fire præmisser. For det første at viden er formet af kategorier, som ikke alene afspejler omverdenen, men produceres i en proces, hvor også de menneskelige kulturelle forestillinger bliver en del af diskursen. For det andet er al viden afhængig af sted, tid og rum. For det tredje er det at forstå og opretholde viden en social proces, hvor definitionen af det, der opfattes som legitimt eller meningsfyldt, kan konstrueres eller demonteres over tid. For det fjerde er der en sammenhæng mellem viden og social handling, hvor forståelsen af omverdenen er med til at gøre nogle handlinger tænkelige og ønskværdige - og andre handlinger utænkelige; forskellige sociale forståelser af omverdenen medfører forskellige sociale handlinger, og dermed er der en sammenhæng mellem på den ene side den sociale konstruktion af viden og sandhed og på den anden side konkrete handlinger og deres konsekvenser.⁹⁴

Diskursen er således både konstituerende for omverdenen og konstitueret af omverdenen. Dermed kan der dæmmes op for den kritik, diskursanalysen er blevet mødt med, for at lægge for meget vægt på tekstlæsning i forhold til undersøgelsen af det 'virkelige levede' forhistoriske liv. Ingen historiker kan nå frem til en objektiv fremstilling af det virkelige levede historiske liv. I relation til forholdet imellem diskurs og praksis er mit grundsynspunkt, at en klar opdeling mellem diskurs og praksis ikke er mulig. Praksis vil altid indeholde diskursive elementer. Eksempelvis i forhold til hvilke kriterier, der implicit foreligger i spørgsmålene i et ansøgningsskema om fattighjælp. Omvendt udelukker det ikke, at historikere kan fokusere på at studere det levede livs erfaringer og for eksempel den konkret tildelte fattighjælp.

Diskursanalyse har udviklet sig til et omfattende tværfagligt felt og kan alt efter teoretiske til- og fravalg føre til forskellige tekstlæsninger.⁹⁵ I denne afhandling er den diskursanalytisk inspirerede læsning ensbetydende med en undersøgelse af hvilke

---

⁹² Michel Foucault i *Ordene og Tingene* fra 2008 samt *Viljen til Viden* 1994. Tekstlæsningen har været inspireret af begrebshistoriens snit i læsningen, hvor semantiske felter omkring anvendelsen af et begreb analyseres for at afdække, med hvilke termer et begreb omtales, hvilke karakteristika og hvilke problematikker, der rejses, som knytter sig til begrebet. Koselleck 2007b, 189.

⁹³ Winther & Phillips 1999, 13.

⁹⁴ Vivien Burrs definition af socialkonstruktivismen er refereret fra Winther & Philips 1999, 13-14.

⁹⁵ Winther & Phillips 1999 forord; 9.

meningssammenhænge, årsagsforklaringer og temaer som relaterer sig til givne udsagn om værdighed og velgørenhed i den københavnske fattigforsorg.

Analysens fokus vil være på et diskursivt niveau ved ud fra et værdighedsperspektiv at undersøge ændrede opfattelser af, hvordan de fattige skulle behandles. Den diskursanalytisk inspirerede læsning skal understøtte afdækningen af, hvordan alment accepterede vurderinger og meninger blev udtrykt. Diskurs forstås således grundlæggende som 'talen' om fattigforsorgen. Hvordan talte aktørerne om fattigforsorgen, og hvilke opfattelser af de fattiges værdighed og de fattiges behandling, der viser sig heri, er afsættet for min tekstlæsning. Denne tekstlæsning kan være med til at undersøge, hvilke muligheder og begrænsninger, der var i de samtidige aktørers forestillingsverden angående behandlingen af de fattige, og samtidig vise, hvordan problemer og løsninger blev formuleret i forhold til fattigforsorgen.⁹⁶ Aktørerne omtalte, hvordan fattigdommen og de fattige skulle håndteres, og hvordan diskursen skulle materialiseres, for eksempel gennem oprettelsen af institutioner eller uddelingen af fattighjælp.

Endnu et vilkår for min tekstlæsning er, at hyppigheden af brugen af ordene værdighed og velgørenhed har ændret sig over tid i kildematerialet, ligesom brugen af ordene har ændret karakter og betydning. Brugen af ordene 'værdighed', 'uværdige' og 'værdige' er i fattigdebatten og fattiglovgivningen i 1700-tallet og starten af 1800-tallet mindre hyppig i omfang end fra midt i 1800-tallet. I 1860'erne blev det, ifølge historiker Søren Kolstrup, nærmest uundgåeligt at tale om fattigforsorg uden at forholde sig eksplicit til værdighedsproblematikken.⁹⁷ I stedet for at gøre det til et problem, at hyppigheden i anvendelse af bestemte termer ændrede sig over en periode på over 100 år, vil jeg se det som et mål i sig selv at undersøge, hvordan termerne blev italesat over tid, og ræsonnere over, hvorfor aktørerne ændrede brugen af termerne.

1.6.1 Tidslagsteoretiske bestemmelser

I analysen af ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles ud fra et værdighedsperspektiv vil den tyske historiker Reinhardt Kosellecks begreb om tidslag være frugtbart at tage i anvendelse, fordi tidsteoretiske bestemmelser kan anskueliggøre ikke alene brud, men også ændrede betydningsstrukturer inden for det enkelte tidslag.

---

⁹⁶ Denne diskursanalytisk inspirerede tekstlæsning har jeg hentet inspiration til fra den svenske historiker Birgitta Jordanssons afhandling *Den goda människan från Göteborg* fra 1998. Jordansson 1998, 15-17.

⁹⁷ Kolstrup 2010, 245.

Koselleck ønsker med sin tidsteori at tilbyde en anden måde at forholde sig til tid på end den klassiske tænkning, som fastholder enten en lineær eller cyklisk tidsopfattelse. Ifølge Koselleck er forcen ved tidslagsteorien, at "...man kan måle forskellige hastigheder, accelerationer og opbremsninger, og dermed synliggøre forandringsmåder, der vidner om større temporal kompleksitet."⁹⁸ Tidslagsteorien kan i forhold til nærværende afhandling fungere som et redskab til at indfange forskellige forandringshastigheder i ændringerne i opfattelsen af de fattiges værdighed samt i ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige burde behandles.

Koselleck skelner mellem tre forskellige tidslag. Definitionen af det enkelte tidslag er afhængigt af, hvordan tiden erfares. Det første tidslag udgøres af singulære begivenheder, der erfares som overraskende og irreversible og har irreversible følgevirkninger. Ved overraskende forstås, at noget er gået anderledes end ventet, hvilket både kan gælde for den enkelte og for fællesskabet. En række singulære begivenheder udgør erfaringsplatformen. For eksempel har den politiske historie et sådant vendepunkt i 1789 med den franske revolution. I nyere tid lokaliseres et vendepunkt i 1989 med Berlinmurens fald. En singulær begivenhed er karakteriseret ved, at dens indtrædelse medfører ændringer, som irreversibelt ændrer på fastgroede mønstre og dermed grundlæggende forandrer udgangskonstellationen. Alle sådanne singulære begivenheder kan placeres i en lineær tidslinje.

Samtidig indeholder historien et lag af gentagelser, det såkaldt rekursive tidslag. Det rekursive tidslag udgøres af gentagelsesmønstre, altså rekursive hændelser, såsom trafikøreplaner eller den ugentlige uddeling af fattighjælp er udtryk for. De rekursive hændelser er en forudsætning for, at de singulære begivenheder kan finde sted. Disse rekursive hændelser ændrer sig over tid. Koselleck argumenterer for, at forandringer i de rekursive hændelser finder sted, idet disse kortvarigt påtager sig en singulær karakter. Fattighjælp blev vedvarende ydet af Københavns Fattigvæsen i hele perioden 1770-1874, og den hændelse, det var at yde fattighjælp, udgør som nævnt et rekursivt tidslag. Umiddelbart efterlades eftertiden med det indtryk, at her var tale om et gentagelsesmønster, der netop var karakteriseret ved at være så kulturelt et anerkendt fænomen, at det bestod over tid, men ved nærmere granskning og ved hjælp af at anvende tidslagsteoretiske bestemmelser kan betydelige ændringer i gentagelsesmønsteret afdækkes. Det er ændringer i

---

⁹⁸ Koselleck 2007b, 189. Kosellecks baserer sin tidslagsteori på en tese om, at forventninger til fremtiden ændrede sig som en del af modernitetsprocessen, hvor forventningshorisonten kunne ændre sig og formes ud fra uforudsete begivenheder, som brød standssamfundets cykliske forventningshorisont. Nye erfaringer ændrede erfaringsrummet, og dette udløste andre forventningshorisonter. Koselleck 2007a, 28-33.

fattigvæsenets finansiering, uddelingspolitik og bestyrelse, som granskes for at påvise ændringer i det rekursive mønster, som uddelingen af fattighjælp udgjorde.

Tidslag, som udgøres af singulære begivenheder og gentagelsesmønstre, erfares af samlevende generationer, hvorimod det tredje tidslag, det såkaldt transcendent tidslag, eksisterer uafhængigt af enkelte individers eller generationers erfaringer. Et sådant tidslag vil være genkendeligt i alle kulturer og omfatter med Kosellecks egne eksempler den biologisk betingede reproduktion med undfangelse, fødsel og død. Mere komplekst står det tredje tidslag i forhold til et kulturelt niveau. For Koselleck henhører til dette kulturelle tidslag religiøse eller metafysiske sandheder, som er genkendelige for alle mennesker.⁹⁹ I studiet af fattigforsorgen i København er jeg undervejs i min læsning stødt på den betragtning, at det er et medmenneskeligt fænomen frivilligt at yde hjælp og omsorg for de fattige og nødstedte, og altså et fænomen, som har eksisteret i alle menneskelige kulturer. Det er med andre ord et alment genkendeligt træk, at det enkelte menneske yder et andet menneske materiel hjælp eller omsorg.¹⁰⁰ Derfor vil jeg tolke dette fænomen som hørende til Kosellecks tredje tidslag.

1.6.2 Diskurs og agency

Diskursanalysens force er, at den kan anvendes til at påvise ændringer og meningssammenhænge. Til gengæld har den fået berettiget kritik for ikke at kunne anvendes som redskab til at forklare samme; men diskursanalysen kan benyttes til at vise hvilke ideer, opfattelser og forestillinger, der var at agere ud fra. Det var historiske aktører, som bar ideer om fattigforsorgen og til tider handlede på dem.¹⁰¹

De historiske aktørers handlingsrum, eller agency, kan forstås som de betingelser og vilkår, der i en given sammenhæng satte rammerne for menneskers valgmuligheder. De embedsmænd og københavnske borgere, der engagerede sig i fattigforsorgen, kan forstås som historiske aktører, der bevægede sig i et spændingsfelt mellem det forudbestemte og det

---

⁹⁹ Koselleck 2007b, 185-92.

¹⁰⁰ At det er et alment medmenneskeligt træk at yde hjælp til nødstedte og fattige, og ikke alene et kristent funderet karaktertræk, påpeger teologen H. Høffding i sit værk *Etik* fra 1897. H. Høffding udleder heraf, at filantropien er samfundsskabende, idet den skaber et fællesskab ikke bare imellem giver og modtager, men imellem alle, hvis sympati forener dem i et arbejde, der vil i samme retning. Høffding 1897, 441-42.

Historiker Tyge Krogh nævner i overensstemmelse hermed, at hjælpeviljen over for sine medmennesker kan genfindes i alle historiske samfund, men ofte overses af historikeres økonomi- og magtorienterede analyser. Krogh 1994, 15.

¹⁰¹ Inden for velfærdsstatsforskningen er især eksperternes betydning i forhold til dannelsen af velfærdsstaten blevet fremhævet. Eksperterne var med til at sætte problemer på dagsordenen og formulere løsninger. Økonomer og jurister har qua deres placering i den offentlige administration spillet en væsentlig rolle, ligesom en anden gruppe af væsentlige aktører har været læger. Petersen & Petersen 2010a, 25.

skabende.¹⁰² Hvilken form for handlingsrum, det enkelte menneske har, tilbyder filosof Linda Alcoff en teoretisk indfaldsvinkel til.¹⁰³ Med udgangspunkt i to teoretiske retninger, nemlig kulturel feminisme og poststrukturalisme, har Alcoff udarbejdet et positionalitetsbegreb for subjektets ageren.¹⁰⁴ Subjektet indtager en position, som er relationel i en eksternt foranderlig kontekst. De skiftende kontekster sætter rammerne for den kvindelige eller mandlige position og identitet. Kontekst defineres hos Alcoff som et netværk af elementer i samfundet bestående af økonomiske og kulturelle forhold, herskende ideologier og politiske institutioner.¹⁰⁵ Individet anses hos Alcoff som en handlende og aktiv medspiller i fortolkningen af sin position i strukturerne. Positionalitetsbegrebet tilbyder en teoretisk indfaldsvinkel til at forklare et individs handlingsmuligheder i en given kontekst, en indfaldsvinkel, som i denne afhandling vil blive benyttet til synliggøre, hvorfor det generelt set var bedrestillede mænd fra borgerskabet, handelsstanden, gejstligheden og embedsstanden, som prægede udformningen af fattigforsorgen i København. Disse mænd havde qua deres position i samfundsnetværket adgang til at præge fattigforsorgen med deres opfattelser og meninger.

1.6.2.1 Relationen mellem fattigforsorgens dagsordenssættere og de fattige

Det var forskellige typer af aktører, der involverede sig i den københavnske fattigforsorg og efterlod sig kildemateriale, hvor opfattelsen af de fattiges værdighed og tanker om behandlingen af de fattige kan udforskes. Flertallet af aktørerne tilhørte middelstanden, og qua deres arbejde som embedsmænd som jurister, læger og præster fik de enten direkte kontakt med byens fattige eller erfaring med at administrere fattigforsorgen.¹⁰⁶ Andre aktører involverede sig ud fra kristne eller humanistiske bevæggrunde i fattigforsorgen.¹⁰⁷ Samfundets øverste sociale lag, kongehuset og adelen, engagerede sig også i fattigforsorgen.¹⁰⁸ Fælles for disse aktører er, at deres

---

¹⁰² Hagemann 2003, 34-35.

¹⁰³ Linda Alcoff har udviklet sit positionalitetsbegreb i artiklen 'Cultural feminism versus post-structuralism: the identity crisis in feminist theory', 1988 i *Reconstructing the academy: women's education and women's studies*. Minnich, Elizabeth m. fl. (red.); 257-88.

¹⁰⁴ Alcoffs positionalitetsbegreb er udarbejdet i bestræbelsen på at indkredse, hvordan køn, som én blandt flere faktorer, udgør rammen for individets handlemuligheder i en given kontekst.

¹⁰⁵ Alcoff 1988, 285. Historiker Gro Hagemann læser Alcoff på en måde, som giver hende adgang til at kritisere Alcoffs positionalitetsbegreb for at besidde en svaghed ved at fokusere for ensidigt på det enkelte individs fornuftstyrede handlinger, hvorved det bliver vanskeligt at forstå og vise de bremsende kræfter, som bevirker, at kønsforhold reproduceres. Alcoff mangler, ifølge Hagemann, et overindividuel niveau. Hagemann 2003, 82-89. Jeg læser Alcoffs kontekstbegreb som indeholdende et overindividuel niveau.

¹⁰⁶ Middelstanden vil blive defineret i afhandlingens kapitel 2.2 'Københavns middelstand'.

¹⁰⁷ For kristent baseret filantropi se Løkke 1994, 72-73. For brydninger imellem kristen og humant funderet filantropi se Mogensen 1924, 55-56.

¹⁰⁸ Jørgensen 1970, 23.

position i samfundet var kendetegnet ved, at de var bedrestillet rent socialt og økonomisk end de fattige.¹⁰⁹ Det er disse aktørers opfattelse af, hvordan de fattige burde behandles, der afdækkes i analysen.

Til at forstå relationen imellem de fattige og dem, der satte dagsordenen i den kollektive kultur angående fattigforsorgen, har jeg været inspireret af kolonihistorisk forskning.¹¹⁰ Det er nærliggende at operere med de fattige i rollen som de andre, som 'kolonisatorerne' ville hjælpe og opdrage. Kolonihistorisk forskning har arbejdet med konstitueringen af forestillingen om 'den civiliserede borger' i forhold til andre grupperinger. Den engelske historiker Cathrine Hall har i værket *Civilising Subjects: metropole and colony in the English imagination 1830-1867* fra 2002 undersøgt 'konstruerede' møder mellem de civiliserede koloniserende briter og de uciviliserede koloniserede 'andre', som udgjordes af for eksempel indfødte eller slaver i Australien, på Jamaica eller i Indien. Hall argumenterer for, at briterne i hjemlandet konstruerede et imaginært verdenskort, hvor de selv fremstod som kolonisatorer, der afgrænsede sig i forhold til de andre ved hjælp af en række markører. At indtage positionen som kolonisator var en måde at legitimere sin egen position i samfundet på samt en måde styre omverdenen på.¹¹¹

Brugbart hos Hall er ligeledes hendes syn på den proces, hvorigennem 'andethed' skabes. Det imaginære verdenskort, som de britiske koloniherrer konstruerede, ændrede sig over tid: "The map constantly shifted, the categories faltered, as different colonial sites came into the metropolitan focus, as conflicts of power produced new configurations on one place or another [...] This mapping of difference across multiple axes of power, from class, race, and ethnicity, to gender and sexuality. The map provided basis for drawing lines as to who was inside and who was outside the nation and colony, who were the subjects and who were the citizens, what forms of cultural or political belonging were possible at any given time."¹¹² Citatet understreger, at andetheden ikke var en stabil størrelse, men en proces, hvor kriterierne for, hvad der konstituerede 'andetheden', konstant var til forhandling og kunne ændre sig.¹¹³ Således kan man anskue opfattelsen af de fattiges værdighed og position i samfundet som en vedvarende forhandlingsproces, hvor den stadige fokus på og omtale af

---

¹⁰⁹ Først i anden halvdel af 1800-tallet spillede arbejderbevægelsen og bondebevægelsen en større rolle på det sociale felt ved at være med til at sætte en dagsorden for hvilke fattige, der skulle have sociale ydelser, og under hvilke vilkår, ydelserne skulle gives. Kolstrup 2010, 296ff.

¹¹⁰ At betragte relationen mellem de fattige på den ene side og de bedrestillede aktører på den anden side som en art kolonisering, hvor de bedrestillede søgte at hjælpe og opdrage de fattige, er benyttet af flere forskere inden for faghistorien; se således Fuchs 2005, 10; Hall 2002, 17; Rud 2010, 67- 85.

¹¹¹ Hall 2002, 12-14. Kolonisatorernes identitetsdannelse og selvforståelse undersøges ikke i denne afhandling.

¹¹² Hall 2002, 20.

¹¹³ Hall 2002, 18.

de fattiges værdighed var af essentiel betydning for, at de fattiges værdighed forblev et centralt tema i forhold til behandlingen af de fattige.

1.6.3 Kildemateriale

Afhandlingens lange tidsperiode fra 1770-1874 udgør rammen for bestræbelserne på at kunne levere en syntese over udviklingen i den københavnske fattigforsorg. At studere en så lang tidsperiode som 104 år giver en række metodiske udfordringer, især kombineret med et historiefagligt ønske om at bringe arkivalier – både hidtil ubenyttede eller i en anden sammenhæng benyttede - fra Københavns fattighistorie i spil. For ud fra et værdighedsperspektiv at kunne afdække ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles, har jeg valgt at lade afhandlingens analyse bestå af en række nedslag i fattigforsorgen. Studiet er således ikke udtømmende i forhold til at undersøge ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles, men afdækker, som jeg vil argumentere for, de centrale udviklingslinjer i den lange tidsperiode.

Gennem studier af eksisterende forskning, samtidens skrifter om fattigforsorgen samt ved at orientere mig i Københavns bibliografi og det offentlige fattigvæsens samt den private fattigforsorgs arkiver på Københavns Stadsarkiv, har jeg valgt at inddele afhandlingens analyse i tre kronologiske hovedafsnit ud fra en række forhold, der karakteriserer hver periode, nemlig 1770-1799, 1800-1850 og 1850-1874.¹¹⁴ Inden for hver hoveddel vil analysen bestå af fire til fem kapitler.

Fattigforsorgen i København har efterladt sig et forholdsvis righoldigt og mangfoldigt materiale fra fattigvæsenet selv, men der eksisterer også privatarkiver med materiale om byens filantropi, som er mere tilfældigt bevaret og overleveret til Københavns Stadsarkiv. Det er ofte de større og velorganiserede filantropiske foreninger, hvis arkivalier er blevet bevaret og med tiden overdraget til offentlige arkiver.¹¹⁵ Desuden har byens forskellige myndigheder efterladt arkivalier, som kan belyse fattighistorien i København.

---

¹¹⁴ De tre hoveddeles kronologiske afgrænsning begrundes i afhandlingens dispositionsafsnit 1.6.4 'Afhandlingens disposition'.

¹¹⁵ Som beskrevet i litteraturgennemgangen har mange af de hidtidige bidrag om filantropien i Danmark baseret sig på analyser af publiceret materiale såsom årsberetninger og jubilæumsbøger, det kan hænge sammen med, hvilke problemstillinger, som de hidtidige forskere har villet afdække.

1.6.3.1 Typologi

Materialevalget er foretaget på den præmis, at analyserne omfatter en periode på 104 år. Over en så lang periode er det givet, at det efterladte materiale ikke er ensartet, da samfundet og dets aktører ændrede karakter over tid og derfor producerede forskelligartet materiale. Derfor har jeg arbejdet med åbne kriterier for udvælgelsen af materialet og samtidig haft som ledetråd at inddrage materiale, der omhandler centrale ændringer i fattiglovgivning og fattiginstitutionsudvikling. Dertil er afhandlingens analyser sikret en vis egalitet, derved at hver af afhandlingens tre hoveddele indeholder kildemateriale om både fattiglovgivning og fattiginstitutioner kombineret med skrifter fra samtidens debat om fattigforsorgen. Materialet til de øvrige kapitlers indhold er valgt ud fra andre af tidens forhold med problemstillingen for øje.

I det følgende er en typologi over det benyttede materiale, således at hver materialetypes ophav, troværdighed og relevans for afhandlingens problemstilling klargøres.

Den første type materiale er lovstof, som omfatter den centrale københavnske fattiglovgivning i perioden. Det drejer sig både om publicerede fattigforordninger og reskripter, men også arkivalier i form af forarbejder til fattiglovgivningen såsom forhandlingsprotokoller og betænkninger. I arkivalierne viser enkeltaktørernes synspunkter sig til tider. Ophavsmændene til det kildemateriale, som er benyttet, er Danske Kancelli, Københavns Magistrat, embedsmænd fra staden og senere Borgerrepræsentationen eller enkeltaktører fra disse organer såsom stadslægen. Lovstof kan karakteriseres som en normativ kilde, fordi det viser hvilke normer, lovgiver ønskede at fremhæve ved organiseringen af fattigforsorgen i bysamfundet. Til gengæld afslører materialet mindre om praksis. Kildetypen er afgørende at benytte, fordi den indeholder ophavsmændenes blik på omverdenen.

De trykte fattigforordninger har en kortere eller længere fortale, der indeholder de argumenter, lovgiverne fandt legitime at anvende i begrundelsen for at indføre ændringer i fattiglovgivningen, hvorimod arkivalier såsom forhandlingsprotokoller, brevveksling og skrivelser, der udgør forarbejder til fattiglovgivningen, indeholder mere uforbeholdne argumenter, konflikter, strategier og overvejelser om at indføre eller forkaste forskellige ændringer i fattigvæsenet. Ved at benytte lovstof som kildemateriale kan dele af den diskursive rammefortælling om de fattiges værdighed og tanker om behandlingen af de fattige undersøges, ligesom ændringer over tid kan påvises.

En anden type materiale er kommissionsbetænkninger om fattigforsorgen. De er en kildetype af mere redegørende og vurderende art end lovstoffet, da kommissionsbetænkningerne ofte redegør for hele eller specifikke dele af fattigvæsenets tilstand baseret på kvantitative oplysninger ofte sammen med en forklaring på den førte fattigpolitik. I kommissionsbetænkningerne fremlagde kommissionerne ofte en vurdering af, i hvilken retning fattigvæsenet burde udvikle sig og hvorfor.¹¹⁶

Det var Magistraten, Danske Kancelli og Borgerrepræsentationen, som nedsatte kommissionerne, og kommissionernes medlemmer var hovedsageligt fra Magistraten, embedsmænd fra enevældens centraladministration, fattigdirektionen eller Borgerrepræsentationen. Kommissionerne blev nedsat med det formål at behandle en bestemt opgave, som for eksempel at undersøge muligheden for at oprette nye arbejdsanstalter ved fattigvæsenet, og resultatet af kommissionernes arbejde i form af betænkninger kunne bruges som afsæt for udformningen af ny fattigpolitik eller nye fattiginstitutioner, eller som dokumentation for, hvilken tilstand fattigvæsenet befandt sig i. I læsningen af betænkningerne kan det ligeledes undersøges, hvilke temaer fattigforsorgen blev relateret til i København over tid: Såsom økonomiske udfordringer, sikkerhedsovervejelser, isolering af fattige i institutioner samt relationen imellem det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed. Ikke alle betænkninger ledte til at ny fattiglovgivning, nye fattiginstitutioner eller konkrete tiltag, men denne type materiale indeholder udsagn om fattigvæsenets tilstand og forslag til ændringer, samt forestillinger om og opfattelser af fattigvæsenets funktion og formål i bysamfundet, med andre ord udsagn om sociale visioner af en karakter, som gør dem relevante for afhandlingens problemstilling.

Som en tredje type kildemateriale foreligger interne skrivelser i fattigvæsenet, og skrivelser om fattigforsorgen imellem byens forskellige myndigheder. Disse skrivelser er arkivalier, som enten blev til efter ordre fra en øvre myndighed som svar på en henvendelse, eller på selvstændigt initiativ på grund af et behov for ønske om ændringer. Denne type kildemateriale var ikke skabt med henblik på publicering og indeholder ofte udredninger, beklagelser eller et ønske om

---

¹¹⁶ I 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet foreligger en del af kommissionsbetænkninger alene i håndskreven form blandt Københavns Stadsarkivs fattigarkivalier, og de lader til at tjene det formål at viderebringe informationer og vurderinger internt til fattigvæsenets myndigheder. Hvorimod kommissionsbetænkninger fra resten af 1800-tallet ofte foreligger i publiceret form.

ændringer af specifikke forhold inden for det offentlige fattigvæsen, som for eksempel Magistratens skrivelse fra 1819 til Danske Kancelli om det problematiske i fattigskattens størrelse og dens anvendelse.¹¹⁷ De interne skrivelser indeholder således informationer om praksis og til tider ophavsmændenes opfattelse af fattigpolitikken. Denne type kildemateriale er ikke troværdig på samme måde som lovstof og kommissionsbetænkningerne, for ved læsningen må ophavsmændenes part og interesse i sagen tages med i vurderingen af udsagnene.

Mens de tre ovenstående typer kildemateriale kan forstås som autoritativt kildemateriale, som kun til tider lader den enkelte aktørs opfattelse af de fattiges værdighed og tanker om behandlingen af de fattige komme frem, indeholder den næste type kildemateriale i større udstrækning udsagn fra enkeltaktører samt vidnesbyrd om de uenigheder, som kunne optræde mellem flere personer i en gruppe.

Det drejer sig om arkivalier i form af brevkopibøger fra filantropiske foreninger samt interne forhandlingsprotokoller fra filantropiske foreninger. Det er arkivmateriale, som hidtil ikke er blevet benyttet i den historiske forskning om fattigforsorgen i København, og som især kan dokumentere hvilke forventningshorisonter og motiver, filantroperne havde i filantropiens storhedstid i anden halvdel af 1800-tallet i København.

De to sidste typer af materiale er dem, som den eksisterende historiske forskning oftest har benyttet. Det drejer sig for det første om årsberetninger fra filantropiske foreninger samt beretninger fra fattigvæsenet, for det andet om samtidig debatliteratur samt tidsskifter om fattigvæsen eller filantropi.

Årsberetningerne og beretninger om fattigvæsenet er publiceret materiale, som skulle dokumentere for offentligheden eller i det mindste for bidragyderne, hvorledes ressourcerne blev anvendt, og hvilken nytteværdi det sociale arbejde havde. I læsningen af denne type materiale skal man være sig bevidst, at afsenderne havde behov for at gøre opmærksom på deres virke. Disse beretninger repræsenterede med andre ord foreningernes eller organisationernes ansigt udadtil, men de statistiske oplysninger om økonomi, navne på bidragydere, antallet af fattigunderstøttede og kategoriseringen af de fattige, antager jeg for troværdige, også fordi datidens læsere gerne skulle kunne genkende billedet af en given forening eller organisation.

---

¹¹⁷ Se nærværende afhandlings afsnit 4.2.3.1 'Fattigskatten anvendes på byens usleste fattige'.

Samtidig litteratur og tidsskrifter om fattigforsorgen er materiale, som blev publiceret for at fremhæve fordele ved eller kritisere forhold i fattigvæsenet eller filantropien. Materialets troværdighed skal vurderes på baggrund af, at det netop udgør en række værdiladede indlæg i en debat. Denne type af materiale udkom i varierende omfang i hele perioden, selvsagt underlagt forskellige tiders censur. Skrifterne er forfattet af embedsmænd i fattigvæsenet og af præster eller af læger, som havde erhvervet sig kendskab til fattigforholdene i København og dannet sig en opinion om håndteringen af samme, men der er også eksempler på, at mere almindelige borgere, nogle gange anonymt, delte deres erfaringer om byens fattigforsorg eller deres holdninger til, hvorfor det i en given henseende ville være hensigtsmæssigt at ændre på de eksisterende forhold. I disse skrifter er opfattelsen af de fattiges værdighed og tanker om behandlingen af de fattige i den københavnske fattigforsorg ofte behandlet.

Som ovenstående typologi over afhandlingens kilder og materiale viser, er hovedparten af materialet fra den offentlige forvaltning ikke fra fattigvæsenet selv, men fra andre offentlige myndigheder som Københavns Magistrat, Danske Kancelli og Borgerrepræsentationen, da de i høj grad besad magten til at definere byens fattigpolitik og fattigvæsenets indretning. En klar force ved kildematerialet er, at det blandt andet består af arkivalier, som indeholder nye oplysninger og dermed kan give ny viden samt et mere nuanceret syn på fattigforsorgens udvikling i København. Kombinationen af de valgte typer af kilder og materiale kan som helhed gennem en diskursteoretisk inspireret læsning afspejle et billede af den kollektive kultur angående fattigforsorgen.

Typologien over afhandlingens materiale afslører, at ophavsmændene sædvanligvis tilhørte byens middelstand af embedsmænd, læger og præster, hvad enten kildematerialet er blevet til som et led i den offentlige forvaltning eller er udarbejdet af privatpersoner. For så vidt er det de besiddende, bedrestillede sociale lags opfattelse og tanker, som vil blive afdækket i afhandlingen.

1.6.4 Afhandlingens disposition

En historisk ramme for Københavns fattigforsorg, som dækker perioden 1770-1874, vil kort blive givet i afhandlingens andet kapitel som afsæt for den følgende analyse. Det historiske kapitel omfatter Københavns byhistoriske udvikling samt et afsnit om Københavns Fattigvæsen, da fattigvæsenet udgør et væsentligt led i analysen af den københavnske fattigforsorg. Herunder vil den overordnede udvikling af antallet af fattighjælpsmodtagere i perioden blive præsenteret.

Afhandlingens analytiske del er inddelt i tre kronologiske hoveddele efter forhold, der var af central betydning for fattigforsorgen. Den første hoveddel af analysen dækker tidsperioden 1770-1799. I denne periode prægede oplysningstidens patrioter den københavnske fattigforsorg, hvilket gav sig udslag i en offentlig fattigdebat samt adskillige institutionelle og lovgivningsmæssige nyordninger.

Der vil være et kapitel om de lovgivningsmæssige og institutionelle rammer for det københavnske fattigvæsen op igennem 1700-tallet frem til 1799. Herefter følger et kapitel, som fokuserer på at afdække uenigheder i fattigdebatten i forhold til, hvordan de fattiges værdighed skulle vurderes. Det næste kapitel afdækker spændinger og magtkampe internt i fattigvæsenet angående velgørenhedens rolle eksemplificeret ved oprettelsen af de københavnske sognes arbejdshuse for fattige primært i perioden 1787-1792. Det afsluttende kapitel i første hoveddel indeholder en analyse af beslutningsprocessen bag den gennemgribende 1799-fattigplan samt en analyse af selve fattigplanen. Fattigplanen blev det københavnske fattigvæsens lovgivningsmæssige ramme frem til den danske nationale fattiglov af 1891. Herefter følger en delkonklusion.

Perioden fra 1800-1850 er den mindst udforskede for Københavns Fattigvæsens vedkommende. Det var perioden mellem 1799-fattigplanens indførelse og filantropiens markante fremvækst i København. Begyndelsen af 1800-tallet og tiden frem til omkring 1840'erne var en økonomisk vanskelig periode for Danmark, og især København, og perioden er endvidere kendetegnet ved, at den nationalt gældende fattiglovgivning i stadig større grad deklasserede fattiglemmerne. Efter min vurdering var perioden en afgørende brydningstid for nye betydningskonstellationer i fattigforsorgen.

Anden hoveddel rummer indledende et kapitel om, hvordan de frivillige elementer i 1799-fattigplanen viste sig uforenelige i praksis i en økonomisk vanskelig tid, og en fattigskat introduceres i København. Herefter følger et kapitel om oprettelsen af en ny arbejdsanstalt, Ladegården (1822), som skulle beskæftige de arbejdsføre fattiglemmer. Oprettelsen af Ladegården afslører, hvilke forestillinger om de fattige og fattigdommen, som var brudt igennem i starten af 1800-tallet. I det næste kapitel skal talen om behandlingen af de fattige i tidens debat og skrifter om den københavnske fattigforsorg præsenteres. Det fjerde kapitel omhandler, hvorfor femten præster forsøgte at etablere en formel kirkelig fattigforsorg i 1841 ved siden af byens officielle fattigvæsen, og hvorfor dette tiltag blev afvist. Et afsluttende kapitel vil omhandle en filantropisk forenings opståen foranlediget af den første slesvigske krig, Tre-årskrigen i 1848, og afdække hvilke

forestillinger om fællesskab med de trængende soldater og soldaterfamilier, som foreningen havde. Herefter vil være en delkonklusion.

Afhandlingens tredje hoveddel omfatter perioden 1850-1874, som er en fase i byens fattigforsorg, hvor den organiserede velgørenhed, filantropien, og den mere uorganiserede velgørenhed konsoliderede sig som en særart i fattigforsorgen i forhold til byens offentlige fattigvæsen. Der vil være et kapitel om Københavns Kommunes og det københavnske fattigvæsens forsøg på at afvise at benytte 1850'ernes nationalt dækkende dyrtidslovgivning.

Dyrtidslovgivningen var indrettet for midlertidigt at understøtte værdigt trængende, så denne gruppe af fattige kunne undgå den offentlige fattighjælp. Hoveddelens andet kapitel vil give et overblik over den offentlige fattigdebats raffinerede forestillinger om, hvordan de fattige ud fra et værdighedsperspektiv skulle behandles gennem en finere og finere inddeling af de fattige i forskellige kategorier. Det næste kapitel indeholder en analyse af bestræbelserne på at forene byens private velgørenhed under én fælles bestyrelse for derved at kunne indgå i et organiseret samarbejde med byens offentlige fattigvæsen om at løfte de sociale opgaver i byen. I det følgende kapitel vil reformen af det københavnske fattigvæsen i 1871 blive undersøgt. 1871-reformen baserede sig på en forventning om, at de værdige trængende skulle adskilles fra de uværdige trængende. Én mulig vej frem var at skabe en arbejdsdeling mellem det offentlige fattigvæsen, der skulle håndtere de uværdige fattige, og byens 'centraliserede filantropi' under én bestyrelse, hvis opgave det skulle være at tage hånd om byens værdige trængende. Efterfølgende vil der være et kapitel om den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening (1874), som påtog sig den opgave, at forsøge at få byens private velgørenhed til at samarbejde for derved at sikre, at kun de værdige fattige modtog understøttelse fra den private fattigforsorg. Som afslutning på hoveddelen følger en delkonklusion.

Herefter vil være et afrundende kapitel, som vil omfatte en diskussion om den københavnske fattigforsorgs skiftende konstruktioner af de fattiges værdighed og ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles sammenholdt med ændringer i opfattelsen af velgørenhedens rolle i den københavnske fattigforsorg. Der vil herudfra blive givet en syntese over den københavnske fattigforsorg i tiden 1770-1874.

2. København og fattigforsorgen

Hensigten med dette kapitel er at ridse en kontekst op for afhandlingens analyse, da København og byens fattigforsorg undergik en række markante forandringer fra 1770 og frem til 1874. Kapitlet skal ikke forstås som en del af analysen, men som en afgrænset præsentation af henholdsvis den bymæssige udvikling, fattigvæsenets ledelse, fattiglovgivningen, fattigunderstøttelsesformerne og udviklingen i antallet af fattighjælpsmodtagere.

2.1 Københavns befolkningsmæssige vækst

Den sociale forsorg i København var hele perioden igennem under påvirkning af byens befolkningsmæssige vækst. I slutningen af 1700-tallet og igen især i anden halvdel af 1800-tallet prægede en stadig strøm af tilvandrede og arbejdssøgende byens liv. Københavns befolkningsmæssige vækst fandt således sted i ryk.

I 1769 var Københavns indbyggertal ca. 80.000, i 1787 ca. 90.000 og i 1801 101.975 indbyggere.¹¹⁸ Mellem 1800 og 1840 øgedes Københavns indbyggertal ikke så kraftigt, men steg dog fra 101.000 indbyggere til 120.800 indbyggere. I 1850 lå indbyggertallet på 133.600, i 1860 lå indbyggertallet på 155.100, i 1870 lå indbyggertallet på 181.300 indbyggere og i 1880 lå indbyggertallet på 234.900 indbyggere.¹¹⁹ Relevant for nærværende afhandling er det, at tilvandringen til byen var med til at øge omfanget af de lavere sociale lag. Det var primært mennesker fra de socialt lavere lag, som blev fattiglemmer. Ud fra folketællingerne i 1787 og 1801 kan det konkluderes, at de økonomisk dårligst stillede sociale grupper tilsammen udgjorde cirka 73 procent af Københavns befolkning.¹²⁰

I byens rum levede høj som lav indtil midt i 1800-tallet nærmest dør om dør, da København som rigets største militære fæstning med afgrænsende jordvolde ikke kunne vokse i omfang. I midten af 1800-tallet blev de gamle militære volde om byen opgivet (1857).¹²¹

---

¹¹⁸ Mikkelsen 2005, 63-65. Liberaliseringen af landboforholdene samt en generel vækst i befolkningstallet, der var karakteristisk for hele Vesteuropa, var med til at forårsage tilvandringen til København. De tilvandrede søgte ofte beskæftigelsesmuligheder eller bedre levevilkår.

¹¹⁹ Johansen 1941, 39-41.

¹²⁰ Konkret drejede det sig om soldater, matroser, læringe, svende, skippere, fiskere, landmænd, tjenestefolk, daglejere, gæstgivere, fattiglemmer etc.. København lignede andre af Europas byer ved at have en forarmet urban befolkning, hvor mellem 50-70 procent af indbyggerne til tider havde vanskeligt ved at forsørge sig selv. Henningsen 2005, 8-9.

¹²¹ Henningsen 2005a, 13.

2.2 Københavns middelstand

Det er primært middelstandens opfattelse af fattigforsorgens funktion, og hvordan de fattige skulle behandles, som nærværende afhandling undersøger, fordi denne gruppe i høj grad havde magten til at definere og udforme den fattigpolitik, som lå til grund for fattigforsorgens udvikling.¹²²

I slutningen af 1700-tallet var København kongelig residensstad med hof, enevældens embedsmandsværk, universitet og store dele af militæret. Byhistorisk forskning vurderer, at København i kraft af byens størrelse og ved at huse et omfangsrigt militært og administrativt apparat havde en særstatus i forhold til resten af det danske riges byer.¹²³ København husede med andre ord den danske magtelite, og personer fra denne kreds, som både talte overklassen og middelstanden, var blandt de engagerede i fattigforsorgen.¹²⁴ I anden halvdel af 1800-tallet var det især middelstandens læger, præster, filantroper og embedsmænd, der engagerede sig i byens private fattigforsorg.¹²⁵

Begrebet middelstand er vanskeligt at afgrænse, men jeg vil tilslutte mig historiker Peter Wessel Hansens forslag til en definition af middelstanden i København: ”Med middelstandsbegrebet kunne man udtrykke det økonomiske, sociale og kulturelle værdifællesskab, som borgerstanden havde med de midterste lag af den gejstlige stand, militærstanden og især embedsstanden. Udtrykket ’borger- og embedsstanden’ synes således at have været anvendt som et smallere synonym til middelstanden. Middelstanden var en samlende betegnelse for dem, der rangerede under adelen men over almuen. I *Byen Tæmmes* skriver historikeren Karin Lützen meget

---

¹²² En særlig forskningsgren inden for fattigdomshistorien, ’the experience of poverty’, der primært er vokset frem i England, har fremhævet, at det er væsentligt at undersøge de fattiges egne oplevelser af fattigdommen og de fattiges egen forståelse af handlemåder og strategier i forhold til at håndtere fattigdommen for at opnå et mere dækkende billede af fattigforsorgen end inden for den mere traditionelle fattigdomshistorie, som har fokuseret på den offentlige forsyning, fattigpolitikken og institutionernes historie. Se *The Poor in England, 1700-1850. An Economy of Makeshifts*, Steven King & Alannah Tomkins (red.) 2003; *Chronicling Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor, 1640-1840* Tim Hitchcock, Peter King, og Pamela Sharpe (red.) 1997. Nærværende afhandling kan betragtes som hørende til den mere traditionelle fattigdomshistorie, hvor de aktører, som havde magt og agt i forhold til at påvirke og ændre fattigforsorgen, er i fokus.

¹²³ Christensen & Thøgersen 2006, 21-31. Ifølge historiker Jørgen Mikkelsen er byhistorisk forskning præget af en opdeling mellem kategorien ’byen som middel’, hvor forskningen benytter byen som undersøgelsessted for et givet nærmere studie, og kategorien ’byen som mål’, hvor fokus i forskningen er på byen som sådan. Mikkelsen påpeger, at en del forskere ikke anser studier, der hører til under kategorien ’byen som middel’ for at være byhistorie. Denne holdning argumenterer Mikkelsen imod med den begrundelse, at studier, der inddrager byen som fysisk rum, også belyser dele af for eksempel byens økonomiske, sociale, kulturelle og arkitektoniske udvikling og som sådan bidrager med viden til den byhistoriske forskning. Mikkelsen 2012, 11. Dette er en betragtning, jeg deler. Jeg mener i nærværende afhandling netop at benytte byen (København) som middel for en undersøgelse af de fattiges værdighed og velgørenhedens rolle i fattigforsorgen.

¹²⁴ Hansen 2005, 163.

¹²⁵ Hansen 1980, 75-76; Lützen 1998, 15.

betegnende, at købmænd og håndværkere (dvs. den egentlige borgerstand) dannede den københavnske middelstand sammen med embedsmænd, højerestående militærpersoner, præster og universitetslærere.¹²⁶

2.3 Københavns Fattigvæsen

Den københavnske fattigforsorgs grundelementer var det offentlige fattigvæsen samt en bred og broget vifte af privat velgørenhed. Endvidere husede byen forskellige statslige fattiginstitutioner, som i princippet optog indbyggere fra hele riget, men som indgik i et tæt samarbejde med Københavns Fattigvæsen. I nogle perioder var disse institutioner underlagt det københavnske fattigvæsens bestyrelse.¹²⁷ Da det københavnske fattigvæsen var en vigtig aktør i fattigforsorgen, skal der i det følgende gives en kort indføring i dets lovgivning, ledelse, understøttelsesformer og udviklingen i antallet af understøttede i perioden 1770-1874.

2.3.1 Fattiglovgivningen

København havde frem til 1891 sin egen fattiglovgivning. Så tidligt som i 1549 blev tilsynet med de fattige i København organiseret så vidt, at fire tilsynsmænd blev udnævnt af byens Magistrat til at indsamle gaver i fattigbøsser i kirken, holde øje med om tiggerne havde tiggertegn, tildele almisse samt ledige pladser i byens fattiggård.¹²⁸ I løbet af 1600-tallet udviklede byens fattigforsorg sig, og der blev gjort forsøg med at indføre et permanent forbud mod tiggeri. Det betød, at de værdige fattige ikke måtte tigge sig til almisser. Et permanent tiggeriforbud blev dog først indført og opretholdt fra 1698.¹²⁹

I 1708 fik København fattigforordningen, *Om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgjængere i Kjøbenhavn saa og om Almisse til deres Underholdning*; Denne forordning opretholdt forbuddet mod tiggeri og angav, hvem der skulle kunne få fattighjælp og hvordan.¹³⁰ Forordningen fungerede - selvom der løbende kom ændringer til - som den lovgivningsmæssige ramme for byens fattigvæsen frem til 1799, hvor en ny oplyst 'Fattigplan' for

---

¹²⁶ Hansen 2013, 54. Bemærkes skal det, at Hansens afhandling omhandler husarme fra middelstanden i København i perioden 1750-1850, hvor folkloristen Karin Lützens værk, *Byens Tæmmes*, omhandler 1800-tallets København. For en større udredning af middelstandsbegrebet se endvidere historiker Søren Ruds afhandling *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet* fra 2010.

¹²⁷ Henningsen 2007, 5; Rubin 1879, 23.

¹²⁸ Henningsen 2007, 4; Rubin 1879, 7.

¹²⁹ Henningsen 2005b, 23-26.

¹³⁰ Rubin 1879, 19.

det fattigvæsenets fremtidige virke blev vedtaget.¹³¹ 1799-fattigplanen var gældende som den lovgivningsmæssige ramme for det københavnske fattigvæsen frem til vedtagelsen af den danske nationale fattiglov i 1891.

2.3.2 Københavns Fattigvæsens ledelse

Den daglige ledelse af Københavns Fattigvæsen lå fra 1708 og frem til 1771 i hænderne på en håndfuld kommitterede på fattigvæsenets hovedsæde i Konventhuset i Silkegade. De kommitterede skulle forestå almisseuddelingen og sondre imellem de fysisk uarbejdsføre og de arbejdsføre for at votere om deres anmodning om almisse samt henvise dem til forskellige fattiginstitutioner.¹³² I 1771 overgik ledelsen af Københavns Fattigvæsen til en kongelig direktion for den almindelige Plejeanstalt i København, hvor fire personer havde sæde; det var handelsmanden Niels Ryberg, rådmand i Magistraten Mathias Lunding, præst ved Petri kirke Gabriel Rosewitz og lægen C. J. Berger.¹³³ Under Plejeanstalten blev otte plejekommissioner oprettet for decentralt at forestå uddelingen af fattighjælpen til byens fattige.

I 1781 opløstes plejeanstalten imidlertid, især på grund af utilfredshed med fattigvæsenets øgede udgifter. Bestyrelsen af fattigvæsenet overgik til Københavns Magistrat efter ordre fra Danske Kancelli.¹³⁴ Københavns Magistrat havde 2-3 borgmestre og 10-12 rådmænd, der mundtlig behandlede sager i plenum. Hvor rådmændenes sociale tilhørsforhold ofte var det højere københavnske borgerskab, kom førsteborgmestrene i mange tilfælde fra embeder som hoffunktionærer.¹³⁵

Magistraten stod for ledelsen af fattigvæsenet frem til 1799, hvor en kongelig direktion bestående af 24 ulønnede mænd fik overdraget ledelsen af byens fattigvæsen. Danske Kancelli var fortsat fattigvæsenets nærmeste øvre myndighed. Allerede i 1814 overtog en aflønnet kongelig udnævnt ledelse på tre personer, kaptajn Christian Sigfried Mangor samt købmændene

---

¹³¹ Henningsen 2005b, 26.

¹³² Rubin 1879, 19. Danske Kancelli var det københavnske fattigvæsens øverste myndighed.

¹³³ Ribov 1971, 20-29; 48.

¹³⁴ Rubin 1879, 19-21. I 1781 blev både direktionen og de otte decentrale plejekommissioner ophævet, men da plejekommissionerne vedblev med at virke, blev de formelt accepteret i lovgivningen igen i et reskript af 17. marts 1784.

¹³⁵ Besættelsen af magistratsposter foretoges af kongen. Magistraten arbejdede ud fra uklare beføjelser. Linde 1987, 203-05. Grundet Danske Kancellis ønske om at effektivisere og professionalisere Magistraten, fik Magistraten omlagt sine arbejdsgange i perioden 1801-1805, hvormed Magistraten fik fire fagområder med hver sin borgmester. Hver borgmester skulle fremføre sager fra sit felt overfor den samlede Magistrat til behandling. Fra 1806 besattes de ledige magistratsposter med jurister, og denne rekrutteringsform fortsatte frem til enevældens sidste år. Feldbæk 2000, 296-07.

Isac Jonas Weybel og Jean de Jonquirres, den daglige ledelse af fattigvæsenet. I 1840 blev de tre kongevalgte direktører for Københavns Fattigvæsen suppleret med to direktører valgt af kommunalbestyrelsen.¹³⁶ Det folkevalgte element skulle være repræsenteret i byens fattigvæsen.

I 1857 blev fattigvæsenet kommunalt. Udviklingen i ledelsen af fattigvæsenet var, ifølge historiker Keld Mikkelsen, symptomatisk for den stadig mere samlede forvaltning af København: ”Set i et større perspektiv var bestræbelserne på at samle og forenkle forvaltningen af det københavnske fattigvæsen kun et enkelt udtryk for de bestræbelser, der efter århundredeskiftet efterhånden skulle samle den spredte forvaltning af byen Københavns administration. De enkelte dele af byens anliggender havde hidtil, siden de første år efter enevældens indførelse, været henlagt under særlige kommissioner, der overvejende bestod af kongeligt udvalgte embedsmænd, nogle magistratsmedlemmer og måske et enkelt eller to af de 32 mænds forsamling.”¹³⁷

Med hensyn til den overordnede forvaltning af København i 1800-tallet blev, konkluderer historiker Henrik Gautier i *Dansk forvaltningshistorie* (2000), grænserne for opgavefordelingen imellem de private, staten og kommunen stadig klarere. Et andet væsentligt træk ved forvaltningsudviklingen var det forøgede element af planlægning, som ifølge Gautier ikke kom fra lovens side, men fra en politisk-administrativ side samt var et resultat af byens vækst.¹³⁸

2.3.3 Understøttelsesformerne

Forsørgelsen af byens fattige foregik enten på fattigvæsenets institutioner eller som byforsørgelse.¹³⁹ Ved byforsørgelse modtog fattighjælpsmodtageren understøttelse, men boede i sin egen bolig. De fattige, som fik byforsørgelse, kunne for eksempel være bosat i kældre eller på loftsværelser, og senere i 1800-tallet i byens hurtigt rejste lejekaserner.¹⁴⁰

Ved år 1770 rådede Københavns Fattigvæsen over en række større eller mindre fattiginstitutioner. En gruppe institutioner bar præg af at være skabt for at rumme syge og uarbejdsdygtige, mens en anden gruppe institutioner havde en mere disciplinerende funktion. Der var en betydelig forskel på, hvor velanset det var at blive optaget på en af de forskellige

---

¹³⁶ Gautier 2000, 901.

¹³⁷ Mikkelsen 2005, 109. Københavns egen fattiglovgivning og særegne fattigforsorg baserede sig på en tradition for at have særskilt lovgivning og administration for København, rigets største by og fæstning, hvor sikkerheden og orden var afgørende.

¹³⁸ Gautier 2000, 948-49.

¹³⁹ I nogle institutioner kunne eller skulle de fattige møde ind, eksempelvis i fattigvæsenets arbejdshuse, for at udføre arbejde som modydelse for almissen.

¹⁴⁰ Lützen 1998, 132ff; Henningsen 2005a, 11.

institutioner. Den enkelte institutions anseelse afhang af samtidens opfattelse af de anbragte fattiges værdighedsstatus. En række af fattigvæsenets institutioner var etableret som milde stiftelser i tidligere tider og med det udtrykkelige ønske, at bestemte typer af fattige, ofte de værdige husarme, skulle modtage hjælp der.¹⁴¹ Det var dog primært de lavere og laveste sociale lag af fattige, altså personer fra almuen, som det offentlige fattigvæsen tildelte almisse.¹⁴²

Fattigforsørgelse over for de lavere sociale lag sigtede ikke imod fuldstændigt at dække det enkelte menneskes basale behov. Fattighjælpen havde karakter af at udgøre et supplement til eller en del af de fattiges eksistensgrundlag.¹⁴³ Understøttelsen kunne bestå af elementer som huslejhjælp, sygehjælp, hjælp til at finde en bolig, et pengebeløb og udlevering af naturalier såsom fødevarer, tøj eller brænde. Sociale begivenheder som begravelse, konfirmation eller barsel kunne udløse en hjælp. Det var ligeledes en gennemgående tendens, at fattigvæsenet søgte at hjælpe de arbejdsføre fattige ved at beskæftige dem, således at de selv kunne være med til at tjene midler til deres underhold.

2.3.4 Antallet af fattige under fattigvæsenets forsorg

I anden halvdel af 1700-tallet steg antallet af fattiglemmer under det offentlige fattigvæsen betydeligt. Denne udvikling skal ses i forlængelse af, at byens indbyggertal voksede. I 1758 var tallet af forsørgede under fattigvæsenet 2.450. I 1774 var tallet 8.807. I 1799 var tallet 8.000-9.000. I 1807, hvor antallet af fattigunderstøttede var større end vanligt grundet det engelske bombardementet af byen, var antallet af understøttede 9.028, hvilket udgjorde næsten 10 procent af byens befolkning.

I perioden imellem 1770 og 1840 udgjorde den procentvise andel af fattiglemmer imellem 5 og 10 procent af byens indbyggere.¹⁴⁴ Efter 1840 og frem til 1874 svingede den procentvise andel af fattiglemmer blandt byens indbyggere mellem cirka 4 procent og 9 procent.

I 1840'erne var således omkring fem procent af Københavns indbyggere under fattigvæsenets forsorg. I 1850'erne under dyrtiden kom den procentvise del af byens befolkning,

---

¹⁴¹ Hansen 2013, 194ff.

¹⁴² Brugen af betegnelsen 'almue' henviser til folk af ringe stand og kår, dog især på landet, *Ordbog over det danske Sprog* 2005. Både folkloristen Karin Lützen, økonomen Marcus Rubin og historiker Peter Wessel Hansen bruger betegnelsen almue om den socialt lavere og laveste gruppe af mennesker i København. Lützen 1998, 146; Rubin 1879, 55; Hansen 2013, 195.

¹⁴³ I den henseende var 1799-fattigplanen bemærkelsesværdig, fordi den afspejlede intentioner om at dække de fattiges basale behov. Se nærværende afhandlings kapitel 3.

¹⁴⁴ Mikkelsen 2005, 67-70.

som var under fattigvæsenets forsorg, op på næsten 9 procent. I 1860'erne var den procentvise andel af indbyggere under fattigvæsenets forsorg på 6-7 procent, hvorefter reformen af det københavnske fattigvæsen i 1871 indledte en periode med en betydelig nedgang i antallet af fattighjælpsmodtagere, hvor den procentvise andel af indbyggerne på offentlig fattighjælp lå omkring 4 procent.¹⁴⁵

Det var, som tallene viser, en betydelig andel af byens befolkning, som midlertidigt eller fast stod under fattigvæsenets forsorg. For at komme nærmere en forståelse af fattighjælpens form og fordeling på forskellige grupper af fattige i 1800-tallet kan socialstatistikeren og økonomen Marcus Rubins statistik over fattiglemmerne under Københavns Fattigvæsen benyttes.¹⁴⁶

Det fremgår af Rubins statistik, at fattigvæsenet skelnede mellem 'fast forsørgede' og 'midlertidigt forsørgede' fattiglemmer. De fast forsørgede inddeler Rubin i kategorier som familier, enlige fattige, plejebørn eller som fattiglemmer i forskellige stiftelser.¹⁴⁷

Der var 4.022 fattiglemmer under fast forsørgelse i år 1816, 5.026 i år 1826, 5.432 i år 1836, 5.627 i år 1846, 5.983 i år 1856, 6.733 i år 1866 og 4.707 i år 1876.¹⁴⁸ Til trods for byens kraftige befolkningsmæssige vækst aftegner antallet af de fast forsørgede en kontinuerligt, men svagt stigende kurve, frem til indførelsen af en reform i fattigvæsenet i 1871, hvorefter antallet af lemmer under fast forsørgelse faldt betydeligt.

Derudover var der en gruppe af fattighjælpsmodtagere under fattigvæsenets midlertidige forsørgelse. En bevæggrund for at tildele midlertidig hjælp var, at vedkommende befandt sig i akut mangel. Under de midlertidigt forsørgede kategoriserede Rubin de husvilde, de som modtog temporær penge- og brødhjælp, børn i optagelsesanstalter, fabriksarbejdere på Ladegården (fra 1822), tvangshusfanger (fra 1835) og skolebørn på Ladegården (fra 1835).¹⁴⁹

---

¹⁴⁵ Conrad 1941, 252.

¹⁴⁶ Marcus Rubin har udarbejdet statistik over udviklingen i antallet af københavnske fattiglemmer i perioden 1816 til 1878, for tiden før 1816 foreligger ikke data nok til at udarbejde en statistik, redegør Rubin for i forordet. Ifølge historiker Keld Mikkelsen indebærer Rubins statistik nogen usikkerhed på grund af de ændringer, som fattigvæsenet foretog i måden at registrere de fattige på i 1800-tallet. For eksempel registrerede fattigvæsenet fra 1833 kun enkeltindivider, og ikke som før hele familier, som reelt fik del i understøttelsen. Mikkelsen vurderer dog, at Rubins statistik giver et forsvarligt indtryk af udviklingen af fattiglemmernes antal. Mikkelsen 2005, 68-69.

¹⁴⁷ Rubin 1879, 92. Den faste fattighjælp skal ikke opfattes som tildelt for livstid, men ophørte for eksempel, når en børnefamilie ikke havde flere ukonfirmerede børn. Hvorimod ældre fattiglemmer ofte beholdt fattigunderstøttelse til deres død.

¹⁴⁸ Rubin 1879, 92-95.

¹⁴⁹ Rubin 1879, 110.

De midlertidigt forsørgedes antal udviste kraftigere udsving end antallet af faste fattighjælpsmodtagere. I år 1816 var der 360 midlertidigt forsørgede, i 1826 var der 979 midlertidigt forsørgede, i 1836 var der 672, i 1846 var der 3.015, i 1856 var der 5.156, i 1866 var der 5.388 og i 1876 var der 1.733 midlertidigt forsørgede.¹⁵⁰ Det lader til, at fattigvæsenet til tider har benyttet muligheden for at yde midlertidig hjælp, når perioder med arbejdsløshed eller strenge vintre, har øget omfanget af nød.

3. Perioden 1770-1799: Patrioternes Fattigvæsen – mellem velgørenhed og socialpolitik

3.1 Patriotisme og det københavnske borgerskab

København var residensstad i et protestantisk rige, som siden den Store Nordiske Krigs afslutning i 1720 og frem til Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene i tiden 1807-1814 var i en fredsperiode uden krigshandlinger. Under fredsperioden satte en befolkningsvækst ind i Danmark, fra 1730 til 1814 voksede befolkningstallet fra 710.000 til omkring en million.¹⁵¹ Befolkningsvæksten var især synlig i de lavere og laveste sociale lag, således også i København, hvor byens myndigheder og borgerskab under påvirkning af oplysningstidens patriotisme i slutningen af 1700-tallet forsøgte at afhjælpe fattigdommen. Under de europæiske krige sidst i 1700-tallet havde Danmark grundet sin neutralitet gode handelsmuligheder, og det blomstrende

---

¹⁵⁰ Rubin 1879, 110-13. Marcus Rubin fremhæver, at fattigvæsenet ud over de fast forsørgede og midlertidigt forsørgede, tillige understøttede grupper af fattige, især syge og børn, som ikke er inkluderet i hans overordnede statistik over antallet af fattiglemmer i perioden fra 1816 til 1878. Det drejer sig om følgende grupper: Fritliggende på almindeligt hospital, fritliggende på Skt. Hans Hospital, fnattede og andre syge på Frelserens Arbejdshus, fritliggende på Kommunehospitalet og epidemilazarettet, syge der havde nydt fri kur i byen, konfirmerede børn under fattigvæsenets tilsyn, børn der blev overdraget til privates forsyng og børn i fattigvæsenets skoler. Rubin forklarer denne udeladelse med, at fattigvæsenets årsberetninger ikke konsekvent indeholdt informationer om ydelser til disse modtagergrupper. Rubin foreslår, at årsagen til, at disse modtagergrupper nogle gange var udeladt, kunne være, at den form for hjælp antog sig en anden karakter end den hjælp, som fattigvæsenet ellers ydede fattige. Rubin 1879, 79. Rubin har viderebragt de sporadiske oplysninger om disse modtagergrupper, og det drejer sig om en omfattende gruppe; I 1816 drejede det sig om 1.939 personer, i 1826 1.576 personer, i 1836 2.688 personer, i 1846 2.045 personer, i 1856 1.972 personer, i 1866 2.586 personer og i 1876 2.343 personer. Rubin 1879, 111;113. Den norske historiker Anne-Lise Seip har påvist en lignende tendens i slutningen af 1800-tallet i Norge. Seip beskriver, hvordan assistance til skolebørns klæder og mad, ligesom hjælp til døvstumme- og abnorme samt sygepleje i praksis ikke blev bogført i fattigvæsenets regnskab, også før loven gav tilladelse til at dette kunne ske. Denne hjælp havde således ikke ifølge samtiden karakter af fattighjælp. Seip 1984, 166.

¹⁵¹ Feldbæk 1982, 181; 120. Enevælden havde igennem 1700-tallet en overordnet målsætning om at have en stærk og effektiv stat, i kameralisternes optik en finansielt set stærk stat, og her var det centralt at have en stor befolkning, af militære hensyn såvel som hensynet til at levere arbejdskraft. Feldbæk 1982, 127-28.

handelsliv var en medvirkende årsag til, at et magtfuldt københavnsk borgerskab blev dannet i denne periode.¹⁵²

I oplysningstidens patriotisme blev nye sociale fællesskaber og fælles sociale dyder udviklet. I følge historiker Juliane Engelhardt forstås ved oplysningstidens patriotisme, at den enkelte skulle opdrages til at udvise hensyn til almenvellet gennem loyalitet over for både fædrelandet, staten og samfundets svageste: ”Fælles for debatterne i Europa var, at patriotismen ikke blot handlede om statsborgerskab, altså borgerens rettigheder i staten, men også om *medborgerskab*; om nødvendigheden af, at den enkelte borger tog ansvar for den almene velfærd og generelt udviste samfundssind.”¹⁵³ I oplysningstidens projekt, som var karakteriseret ved at være præget af en tiltro til menneskets iboende fornuft, og hvor oplysning og uddannelse var midler til at gøre mennesket fri af sædvane og overtro, var alle samfundslag inkluderet.¹⁵⁴ I dansk sammenhæng udtalte eksempelvis sorøprofessor Jens S. Sneedorff, at alle befolkningslag kunne bidrage til statens fremgang og udvikling.¹⁵⁵ Den danske oplysning var stærkt inspireret af de tyske kameralister som for eksempel Johann Heinrich von Gottlieb, der var fortaler for, at staten aktivt skulle fremme en indenrigsindustri og skabe velfærd for sine undersåtter.¹⁵⁶

1700-tals historiker Ulrik Langen beskriver oplysningen som fænomen: ”Oplysningen var ikke en egentlig bevægelse, men snarere en tilstand, der i stigende grad gennemsyrede samfundslivet; en tankegang, der besjælede, ændrede vaner og ledte nye veje. Oplysningen havde blandt andet ført et nyt syn på kongemagten med sig. Kongen blev i stigende grad set som en slags

---

¹⁵²Feldbæk 1982, 220.

¹⁵³ Engelhardt 2010, 16. Engelhardt udsondrer tre overordnede betydninger af patriotismen: en økonomisk forstået betydning af patriotismen som en forpligtelse til at købe og producere indenrigske varer, og samtidig leve arbejdsomt og sparsomt, og hvor staten skulle skabe forudsætningerne for et frugtbart erhvervsliv blandt andet gennem uddannelse af befolkningen. Dernæst en dannelsesmæssig betydning, ifølge hvilken det var en patriotisk dyd at oplyse og uddanne den brede befolkning. Endelig en borgerretslig betydning, hvor patriotismen lå i forlængelse af naturretens ide om, at frihed er et medfødt vilkår, og at den enkelte vil elske fædrelandet, såfremt vedkommende kunne tale og skrive frit og havde adgang til uddannelse og sundhedspleje. Engelhardt 2010, 20-21.

¹⁵⁴ Korsgaard 2004, 120-22; Historiker Morten Petersen skriver, at oplysningstiden traditionelt beskrives som intellektuelle strømninger, der var fremtrædende i anden halvdel af 1700-tallet, og hvis temaer gennemgående var af reformvenlig karakter såsom borgerlig frihed, humanitet, tolerance og fri presse. I Danmark blev der i oplysningstidens ånd oprettet videnskabelige selskaber som ’Det kongelige Videnskabs Selskab’ (1742) og ’Det kongelige Selskab for Fædrelandets Historie og Sprog’ (1745) i oplysningstidens ånd. Petersen 2003, 145-47.

¹⁵⁵ Engelhardt 2010, 16.

¹⁵⁶ Markussen 1995, 57. Kameralvidenskaben var vokset frem siden 1600-tallet, og forskning om kameralvidenskaben fastslår, at den var udbredt i alle de absolutistiske stater i 1700-tallet, men at kameralister tolkede videnskaben ret forskelligt. De danske kameralister opfattede generelt set den enevældige stat positivt, og var ofte embedsmænd inden for den. Grundlæggende var kameralisme udtryk for en finanspolitisk og statsteoretisk tænkning, hvor formålet var at fremme statens vel. Her blev befolkningspolitik samt investeringer i erhverv og landbrug mærkesager. For at nå målsætningen om at fremme statens vel skulle befolkningen opdrages og oplæres til at være arbejdsomme lemmer af samfundet, hver inden for deres stand. Staten skulle aktivt sørge for at fremme almenvellet. Markussen 1995, 54ff.

landsfader, der skulle lytte til sit folk og søge råd om regeringssager hos sine kvalificerede undersåtter”.¹⁵⁷ De kvalificerede undersåtter involverede sig af hensyn til statens og almenvellets bedste i forskellige aspekter af samfundslivet.¹⁵⁸ Det var især patriotisk sindede personer, dels fra embedsmandsstanden, dels fra den bredere middelstand, som i slutningen af 1700-tallet debatterede indretningen af det københavnske fattigvæsen. Debatten udmøntede sig i ny fattiglovgivning og oprettelsen af nye fattiginstitutioner. Det var fra statens side, forstået som centraladministrationen og kongemagten, at ændringer i den københavnske fattiglovgivning blev udstedt.¹⁵⁹

Frem til udstedelsen af den omfattende københavnske fattigplan af 1799, var den københavnske fattigforordning fra 1708 rammelovgivning for fattigvæsenet.¹⁶⁰ Derfor vil denne fattigforordning samt fattigforordningen fra 1698, som introducerede et varigt betleriforbud i København, blive inddraget i analysen.

3.2 Betleriforbud og de ’rette Almisselemmer’

I København blev et fuldstændigt betleriforbud vedtaget ved lov i en fattigforordning den 18. oktober 1698, efter at myndighederne i løbet af 1600-tallet havde forsøgt sig med forskellige betleriforbud, som de havde opgivet igen. Fattigvæsenets fattigpolitik ændrede i høj grad karakter ved forbuddet mod betleri. Hvor det københavnske fattigvæsen tidligere, groft skitseret, hjalp byens borgere, også de husarme, ved institutionsforsørgelse og almisse, samt de værdige af almuen med et tiggertegn, stod fattigvæsenet med betleriforbuddet med en ny udfordring, for så vidt som et bredere spektrum af fattige nu skulle understøttes direkte af fattigvæsenet. Det skulle anskueliggøres overfor byens borgere, at fattigvæsenet tildelte de rette fattig almisse. Det blev nødvendigt at have en metode til bedre at skelne imellem de rette værdige almissemodtagere og de uværdige fattige, og metoden blev en undersøgelse af den enkelte fattige.¹⁶¹

---

¹⁵⁷ Langen 2008, 20.

¹⁵⁸ 1700-tallets sidste årtier var rige på pædagogisk litteratur og debat, som udover at omhandle børn også handlede om samfundets fattige. Markussen 1995, 122.

¹⁵⁹ Se afhandlingens afsnit 2.3.2 ’Københavns Fattigvæsens ledelse’.

¹⁶⁰ Henningsen 2005b, 26; De to fattigforordninger fra 1708, som gjaldt henholdsvis for landsogne samt købstæderne og for København, kan ses som det første organiserede tiltag i forhold til fattigforsorgen. Ifølge 1708-fattigforordningerne var betleri forbudt, og de fattige, som hidtil havde haft tiggertegn, skulle understøttes direkte fra fattigvæsenet. Johansen & Kolstrup 2010, 172-74.

¹⁶¹ Henningsen 2005b, 25-26. Forordning om Fattigvæsenet 1698 §19 betleriforbud, se Henningsen 2007. At de husarme fik en betydelig fattighjælp af byens offentlige fattigvæsen i 1500- og 1600-tallet udledes også af historiker Peter Wessel Hansen. Hansen 2013, 16.

I 1698-fattigforordningen tydeliggjordes det ikke, hvilke former for hjælp, der kunne tilbydes de fattige fra almuen, når al betleri var forbudt. Til gengæld blev det forklaret, hvordan fattigvæsenets fattigforstandere skulle indsamle gaver og midler til fattigvæsenet fra Københavns indbyggere. Københavnerne forventedes at skulle følge ”gode christnis exempler i at give noget til de fattige”, og efter kirkelige handlinger burde især adel eller rangspersoner ud fra ”deris gode villie de fattige med noget udi Jesu nafn ville betenke”.¹⁶² Det italesattes som en kristen dyd og pligt at donere gaver til de fattige gennem byens fattigvæsen.

I 1708-fattigforordningen blev betleriforbuddet opretholdt, og samtidig anerkendtes det, at fattigvæsenens myndighederne havde et ansvar for, at ”rette Almisse-Lemmer ikke gandske af Hunger og Nød skal forgaae”.¹⁶³ Derfor måtte disse rette almisselemmer tildeles almisse af fattigvæsenet. For at afgøre, hvem der kunne inkluderes under betegnelsen rette fattige, skulle de fattiges værdighed vurderes ved, at de personligt mødte op til undersøgelse på fattigvæsenets hovedsæde. De fattige skulle som en del af undersøgelsen fremvise en attest fra præsten om deres altergang og eventuelt en attest fra naboer om deres opførsel. Undersøgelsen skulle foretages af fattigvæsenets kommitterede, som bestod af tre handelsmænd, en rådmand fra Magistraten og slotspræsten.¹⁶⁴ Det væsentlige i undersøgelsen bestod i at afgøre, om de fattige var ”Almisse værdige eller ikke”.¹⁶⁵ Som citatet peger på, skulle kun de værdige kunne få tildelt almisse. Almisse, som var den betegnelse fattighjælpen havde, betød ifølge *Ordbog over det danske Sprog* 2005 en ”handling, der oprindeligt kristeligt er ydet af barmhjertighed eller medmenneskelighed”.¹⁶⁶

De fattige, der ikke blev fundet værdige, blev ikke tildelt almisse og kunne tvinges til arbejde i tugt- og arbejdsinstitutioner.¹⁶⁷ Økonomen Hans Christian Johansen samt historiker Søren Kolstrup beskriver, hvilken behandling de fattige, der ifølge 1708-fattigforordningerne ikke var berettiget til at almisse, skulle have; ”..hvis de pågældende ved drukkenskab eller andre laster selv var skyld i deres fattigdom, måtte der ikke gives dem understøttelse, og alle, der ikke hørte hjemme i en af de berettigede kategorier – herunder alle arbejdsduelige – skulle tvinges til arbejde i anstalter.”¹⁶⁸

---

¹⁶² Første citat fattigforordningen 1698 §5 og efterfølgende citat fattigforordning 1698 §3, i Henningsen 2007.

¹⁶³ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, §5.

¹⁶⁴ Løgstrup 1967, 52.

¹⁶⁵ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, §8.

¹⁶⁶ *Ordbog over det danske Sprog* 2005, se ’almisse’.

¹⁶⁷ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, §24.

¹⁶⁸ Johansen og Kolstrup 2010, 173.

Idet det københavnske fattigvæsen havde et ansvar for at sørge for, at de rette almisselemmer ikke døde af sult og nød, blev adskillelsen af de rette fattige fra de ikke berettigede fattige central. Som en art manual til at foretage en sådan differentiering udpegede fattigforordningen fra 1708 eksplicit følgende grupper som rette almissemodtagere: Hittebørn; uarbejdsdygtige gamle, som havde været borgere i byen eller i det mindste havde været bosiddende i byen i minimum 3 år, hvilket også gjaldt militære personer fra land- og søetaten; uarbejdsdygtige syge, som havde ført et *skikkeligt* liv; syge og lemlæstede, som selv kunne tjene lidt; midlertidigt syge; fattige, der ikke ved arbejde kunne ernære sig selv og deres familie, og endelig umyndige faderløse borgerbørn under 14 år.¹⁶⁹

Det kan udledes, at det overordnede inkluderende kriterium i forhold til at få almisse var at blive opfattet som rette (værdig) trængende. Derudover gjorde der sig en sekundær inkluderingsstrategi gældende, som kom til udtryk i en eksplicit italesættelse af bestemte grupper af fattige, som kunne opnå almisse.¹⁷⁰ Der var sørget for en vis afgrænsning i fattigvæsenets forsørgeransvar ved at kræve minimum på tre års ophold i byen som betingelse for tildeling af almisse til gamle uarbejdsdygtige.

I forhold til opfattelsen af de fattiges værdighed fremstod kriteriet omkring mangel på arbejdsduelighed som afgørende. Både syge, lemlæstede, børn og gamle opfyldte umiddelbart kriteriet om, at de ikke kunne arbejde sig ud af deres fattigdom. Implicit optræder også standen som et særskilt tildelingskriterium. Det lader til, at fattigvæsensmyndighederne sigtede mod at sikre, at borgere, det vil sige personer med borgerskab, der havde bidraget med betaling af afgifter til byen og sandsynligvis havde ydet velgørenhed i et større omfang end personer fra almuen, skulle have en anden form for hjælp af fattigvæsenet end almuens fattige. Fattigvæsenets forskellige former for hjælp afspejlede det omgivende standssamfunds gruppedannelser.¹⁷¹ Det viser sig i en paragraf, der beordrer, at der skulle drages særlig omsorg for uforsørgede borgerbørn; forældreløse drenge af borgerstanden skulle oplæres i den afdøde fars handelsgren eller håndværk, og for pigernes

---

¹⁶⁹ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, §9. I 1732 og årene herefter blev de fattige fra de militære etater, inklusive børn og koner, skilt ud af fattigvæsenets ansvarsområde, hvorefter de militære etater selv skulle drage omsorg for deres fattige. Rubin 1879, 20.

¹⁷⁰ Det er historiker Nina Koefoeds analyse af inkluderings- og ekskluderingsstrategier i forhold til medborgerskabsbegrebet, der har fungeret som inspiration til at undersøge og afdække det overordnede inkluderingskriterium, og herefter eventuelle underordnede ekskluderende eller inkluderende strategier. Se Nina Koefoeds artikel 'Demokrati og medborgerskab: sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908' fra 2008 i tidsskriftet *Fortid og Nutid*.

¹⁷¹ 1700-tallets samfund var et rangsamfund baseret på rangforordningen af 1671 med ni rangklasser, der var inddelt i forskellige trin, men historikere betegner samfundet som et standssamfund, fordi standsbevidstheden eksisterede også i 1800-tallet. Der var fire stænder: adel, gejstlighed, borger- og bondestand. Langen 2008, 21-22.

vedkommende skulle de oplæres, så de kunne komme i tjeneste.¹⁷² På den måde sigtede fattigvæsenet på at hjælpe gennem at bevare samfundets stands- og kønsopdeling.

Religionen spillede ligeledes en rolle i vurderingen af værdigheden, for den seddel, der fungerede som bevis på berettigelse til almisse, skulle løbende påtegnes af præsten ved den fattiges kirkegang og modtagelse af nadver.¹⁷³ Den personkreds, som var potentielle modtagere af fattighjælpen, udgjordes af byens kristne.

Når en fattig havde fået tildelt almisse, stod vedkommende under fattigvæsenets opsyn. Almissen kunne bortfalde, såfremt almissemodtageren viste sig uværdig ved "...U-Skikkelighed, Fylderie, Drukkenskab, Slagsmaal, Skienderie og Skelden, Letfærdighed og Løstgængelighed eller andre U-Dyd og U-Teerlighed....".¹⁷⁴ Den fattige kunne som afstraffelse få frataget sin almisse og sågar blive sendt i tugthuset for uordentlig opførsel.

Fattigvæsenets kommitterede havde tillige ret til at straffe fattige, som ikke havde søgt fattigvæsenets almisser, men derimod stadig tiggede. Som en særlig gruppe nævnes fattige med synlige skader eller sygdomme. Disse fattige skulle afholde sig fra at vise deres skavanker frem offentligt for at tigge sig til gaver og i stedet indfinde sig på fattigvæsenets hovedsæde i Silkegade til undersøgelse med henblik på at få vurderet, om de var berettiget til almisse. Gjorde de fattige ikke det, kunne de "...ikke alene holdes uværdige til at opbære nogen Almisse men end og derforuden straffes efter de Committeredes Sigelse."¹⁷⁵ Fattigvæsenet havde således eksterne arbejdsopgaver, som at holde byens gader, pladser, kirker, stræder og folks hjem fri for tiggere. Betleriet skulle standses. Det blev også af den årsag pålagt fattigvæsenet hver måned at undersøge byen for fattige, løsgængere og folk, der manglede arbejde.¹⁷⁶ De fattige og personer, der befandt sig uden for de traditionelle gruppedannelser i samfundet, blev af myndighederne opfattet som ét svært adskilleligt socialt lag.

---

¹⁷² Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, § 16. Fattigvæsenet havde endda en særordning for de husarme, som fik bragt deres almisse ud til deres egen bolig. Løgstrup 1967, 19.

¹⁷³ Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, §8.

¹⁷⁴ Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, §26.

¹⁷⁵ Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, §12.

¹⁷⁶ Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, §6.

3.2.1 De kristnes pligt til at donere til fattigvæsenet

Fattigforordningen af 1708 italesatte på linje med fattigforordningen af 1698, at det var en kristen pligt for Københavns indbyggere at donere med ”Kierlighed og Gavnildhed imod deres fattige Jevn=Christne som de saavel efter Guds som Naturens Lov ere dennem skyldige”.¹⁷⁷ Én måde for københavnere at donere midler til fattigvæsenet på foregik gennem fattigvæsenets kollektbøger, hvor indbyggerne skulle lade sig indskrive og fastsætte et beløb, som de hvert kvartal ville donere til fattigvæsenet. Beløbet kunne ændres efter et års forløb.¹⁷⁸ Denne indsamlingsmetode fremstår som er en art mellemting imellem tvang og frivillighed – for borgeren havde pligt til at indskrive sig i kollektbogen, men beløbets størrelse fastsatte giveren selv.¹⁷⁹

Dertil skulle herberger, værtshuse, handlende, åbne vinkældre, høkere et cetera have fattigbøsser, så besøgende nemt kunne betænke de fattige med pengegaver. Fattigvæsenets finansiering skulle foruden fra frivillige gaver og semifrivillige bidrag komme fra forskellige afgifter ved auktioner, fra optrædende kunstnere samt fra spil som tallotteriet.¹⁸⁰ Fattigvæsenets finansiering var således en kombination af velgørende bidrag, semifrivillige bidrag og afgifter. De velgørende bidrag, der ofte betegnedes som gaver eller almisser, skulle gives, fordi det var en kristen pligt at give til de fattige, og den pligt til at yde velgørelse skulle komme byens fattigvæsen til gavn. 1708-fattigforordningen søgte at institutionalisere den kristne almissekultur. Almisser skulle ikke overdrages direkte til de fattige, men til byens fattigvæsen, der havde kompetencen til at afgøre, hvem der var værdige til almissen.¹⁸¹ Fattigvæsenets myndighederne anså sig for at være en del af almissekulturen og lukkede på en eksisterende kristen barmhjertighedskultur, med andre ord skulle en overdragelse af gaver, tidsteoretisk set en del af det rekursive lag i fattigforsorgen, fortsætte, men fattigvæsenets myndighederne forsøgte at gøre de

---

¹⁷⁷ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, forord om finansiering.

¹⁷⁸ Rubin 1879, 31.

¹⁷⁹ Philip 1947, 18.

¹⁸⁰ *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn* 1708, om finansieringen, § 1; 8-13. Fattigvæsenet fik løbende tilført nye indtægtskilder, for eksempel fik det københavnske fattigvæsen fra 1753 en fast andel i indtægterne fra lotteriet, og i 1762 endvidere fast andel i byens grundskatter. Feldbæk 1982, 197.

¹⁸¹ Almissekultur lader til at have rod i en kollektiv forestillingsverden, som baserede sig på middelalderens almissegivning, som var udtryk for en kristen barmhjertighed, hvormed giveren kunne forbedre sit liv og være med til at sikre sin frelse hinsides, eller forkorte tiden i skærsilden. Denne gerningskristendom resulterede i overdragelsen af store ressourcer til kirken. Efter reformationen fremhævede kirken, at almisser alene skulle gives ud fra den årsag, at det var en religiøs pligt for kristne at give til de fattige. Almissen fremstod til tider nærmest som en moralsk ret for de fattige. Almissekulturen i 1700-tallet synes at være baseret på en kombination af kristen pligt til at give til de fattige, religiøse forestillinger og sædvane. Hansen 2007-08, 6-9; 49-52.

fattiges værdighed mere central og på den måde legitimere, at byens fattigvæsen skulle forestå forvaltningen af almisserne. På den måde skulle fattigvæsenets position i forhold til at forestå understøttelsen af de fattige blive styrket. Da fattigvæsenet – til forskel fra gode kristne velgørere som uddelte almisse direkte til de fattige - besad kompetencen til at adskille de værdige fattige fra de uværdige fattige.

For at imødekomme københavneres ønsker om gennem velgørenhed at hjælpe udvalgte fattige eller understøtte særlige formål, påpegede fattigloven muligheden for at båndlægge velgørenhed, som blev overdraget til byens fattigvæsen. ”... Enhver skal være forsikket, at hvad de ved Fundatzer og Stiftelser skriftligen eller mundtligen til de Fattiges Nytte, Gavn og Fremtrav vil have Besked, skal i alle sine Ord og efter deres egen Villie blive holden og efterkommen.”¹⁸² Citatet viser, at fattigvæsenet gerne modtog frivillige gaver, donationer og legater målrettet bestemte opgaver eller målrettet en særlig modtagergruppe. Disse almissemodtagere skulle dog på linje med fattigvæsenets andre almissemodtagere vise sig værdige til almissen i deres opførsel.

Velgørerne havde således magt til at bestemme, hvorledes deres donationer skulle anvendes, en sædvane som fattigvæsenet givet overtog fra almissekulturen. Fattigvæsenet fungerede som forvalter af gaverne. Den mekanisme, at velgørere selv afgjorde til hvem og til hvilket formål deres hjælp skulle rettes, var således inkorporeret som en del af den officielle fattigpolitik. Gennem at yde frivillige bidrag fik velgøreren et vist råderum i udformningen af fattigvæsenets forsyng. Derfor kan det udledes, at den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik, som blev defineret i nærværende afhandlings afsnit 1.3.2 'Velgørenhed', var en del af det offentlige fattigvæsens karakter i starten af 1700-tallet.

Tidslagsteoretisk set var 1698- og 1708-fattigforordningerne tidspunkter i historien, hvor fattigforsorgen antog en singular karakter og igennem indførelsen af fattigforordningerne ændrede på normerne for fattigpolitikken. Myndighederne forsøgte at sætte nye normer for fattigpolitikken ved at adskille to elementer i almisseuddelingen: De kristnes pligtskyldighed til at give almisser til de fattige og den personlige overdragelse af gaverne. Fattigvæsenet skulle modtage de almisser og gaver, som københavnerne hidtil selv havde delt ud. Det var fattigvæsenet, som gennem undersøgelse af den enkelte fattige, havde kompetencen til at skelne mellem de værdige

---

¹⁸² *Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almisselemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn 1708, om finansieringen, §4.*

fattige og de med samtidens ord, dovne lediggængere. Samtidig kunne fattigvæsenet bestemme, hvilke typer fattige der hørte under kategorien af værdige fattige.

3.2.2 1771-fattigforordningen: Uddannelse og arbejde – vejene ud af fattigdom

Forordningen fra 16. november i 1771, *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige*, betegnes også som Struensees fattiglov.¹⁸³ Ved denne forordning blev den hidtidige ledelse af Københavns Fattigvæsen, fattigdirektionen, ophævet, og i stedet skulle en 'almindelig Plejeanstalt' overtage ledelsen. Samtidigt skulle der i hvert af byens sogne oprettes en plejekommission til at administrere uddelingen af almisse. Plejekommissionerne med præsten i spidsen skulle undersøge den fattiges berettigelse til almisse og tildele den.¹⁸⁴ Plejekommissionens personkreds, som kunne modtage almisse, udgjordes af det kristne sognefællesskab. Hvor det var staten, forstået som centraladministration og kongemagt, der organiserede det københavnske fattigvæsen, skulle præsten qua sit embede fungere som central person i forvaltningen af almissen. Det var en vanlig praksis under den danske enevælde, at præsten qua sit embede fungerede som den lokale administrator af enevældens lovgivning.¹⁸⁵

Hver plejekommission i København administrerede sine egne midler, men kunne samtidig søge om ekstra midler hos fattigvæsenets ledelse, den almindelige Plejeanstalt. Hver af byens plejekommissioner bestod udover præsten af kirkeværgen, to ansete borgere samt kvarterets rodemester.¹⁸⁶ Borgere, der var aktive i byens plejekommissioner, var fritaget for andre af byens pligter, og endvidere skulle borgerne æres ved at kunne sættes på valg til byens Magistrat efter tro tjeneste for fattigvæsenet.¹⁸⁷

Den almindelige Plejeanstalt og plejekommissionerne skulle som udgangspunkt arbejde for, at de fattige fik hjælp i deres egne boliger, så de fattige familier kunne blive sammen.

---

¹⁸³ Ribov 1971, 19. Den tyske læge Johann Friedrich Struensee regerede via kabinetsordrer det danske rige en kort overgang.

¹⁸⁴ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige* 1771, § 3, i *Schous Forordninger* 1995, V.

¹⁸⁵ Se foreksempel historiker Erik Nørns bog *Præst og administrator: sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841* fra 1981.

¹⁸⁶ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige* 1771, § 3, i *Schous Forordninger* 1995, V. Rodemestre havde flere slags arbejde at udføre for byens myndigheder, for eksempel skulle de indkræve forskellige afgifter blandt byens indbyggere og på forskellige måder assistere fattigvæsenet.

¹⁸⁷ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige* 1771, §10, i *Schous Forordninger* 1995, V.

Derved skulle forsørgelse i ”vidtløftige Bygninger og Stiftelser” om muligt undgås.¹⁸⁸

Byforsørgelsen var altså at foretrække frem for institutionsforsørgelsen. Det blev generelt opfattet som mere værdigt at modtage understøttelse i egen bolig.¹⁸⁹

1771-fattigforordningen fordrerede, at der skulle være en nær forbindelse imellem fattigvæsenet og det private erhvervsliv, således at de fattige kunne benyttes som arbejdskraft til at fremme den indenrigske industri. Det var en kameralistisk inspireret fattigpolitik. Hver indbygger skulle være med til at forbedre statens velstand. Det ideal opfyldte almissemodtagerne ikke. Princippet i forordningen foreskrev, at staten skulle give den fattige arbejde, og at den fattige havde pligt til at arbejde. Samtidig skulle fattigdommen forebygges gennem uddannelse.¹⁹⁰

Ved 1771-fattigforordningen kom det overordnede inkluderingskriterium til udtryk i, at der skulle ydes almisse til ’alle virkelige nødtørftige’. En underordnet inkluderingsstrategi udpegede tre grupper, der var berettiget til at modtage almissen qua deres manglende mulighed for at arbejde sig til midler til livets opretholdelse. Den første gruppering omfattede uarbejdsdygtige gamle og fysisk svækkede. Den næste gruppe var børnene. Børnene skulle hjælpes gennem uddannelse i både legemlig og åndelig henseende, således at de modtog en for ”... Statens tilkommende Borgeres Opdragelse.”¹⁹¹ At fattigvæsenet skulle fokusere på opdragelse af de fattige almuebørn var i kameralismens og patriotismens ånd.¹⁹² En central repræsentant for den danske kameralisme var etatsraad og senere gehejmeminister, Ove Malling, som havde forfattet en pædagogisk lærebog til skolebrug. I lærebogen blev en række dyder såsom fædrelandskærlighed, sindighed og borgerdyd fremhævet som de rette for alle statens medlemmer uanset stand at efterleve.¹⁹³ Uddannelse og dannelse var i samtidens optik afgørende for at hjælpe fattige børn ud af armoden og gøre dem til nyttige lemmer af staten. Den forebyggende indsats blev central for fattigvæsenet.

---

¹⁸⁸ Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771, §1, i Schous Forordninger 1995, V.

¹⁸⁹ Wessel Hansen 2013, 5.

¹⁹⁰ Det viser sig også i den betænkning fra 1771, som var inspirationskilde til forordningen. *Underretning for Publicum om en nye Forfatning i de Fattiges-Pleie i Kiøbenhavn, og en dermed forbunden Kongelig Real-Skoeles Oprettelse paa det forrige Vaisenhuus: hvilken efter hans Kongelige Majestæts Befaling ved den Kongelige Direction for den almindelige Pleie-Anstalt skal istandsættes.* De fattige blev nemlig især beskæftiget i tekstilfabrikker. Engelhardt 2010, 167-69.

¹⁹¹ Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771, §8, i Schous Forordninger 1995, V.

¹⁹² Ribov 1971, 67.

¹⁹³ *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777 af Ove Malling.

Udover at have ansvaret for at håndtere de fattige børn fik fattigvæsenet også den opgave, at anlægge en realskole for den ”...mere formuende deel af Nationen..”, som tillige skulle oplæres til at være velfungerende statsborgere.¹⁹⁴ Fattigvæsenet havde ikke kun et ansvar for de absolut nødlidende, men skulle sikre, at uddannelse og opdragelse blev udbredt også i andre sociale lag end de traditionelle lag af fattige. Formålet med uddannelsen var at sikre, at hvert medlem af staten blev så nyttigt og virksomt et medlem af sin stand som muligt til gavn for staten. Den materielle hjælp skulle gå hånd i hånd med en åndelig oplæring i en række dyder, så den enkelte bedre kunne være i stand til at få et produktivt og virksomt liv til gavn for statens velstand. Grundlæggende var denne kameralistisk prægede tanke om uddannelse et udtryk for, at de fattige – især børnene – skulle ’koloniseres’, det vil sige gennemgå en proces, hvor de blev åndeligt og fagligt set forbedrede i forhold til at udgøre produktive og selvstændige arbejdere. Det er derfor nærliggende fra slutningen af 1700-tallet at operere med en forståelse af de fattige som de koloniserede, som der er redegjort for i afhandlingens indledning. Behandlingen af de fattige antager en anden karakter ved Københavns Fattigvæsen end primært at være *fattigforsørgelse*, nu søgte kolonisatorerne (myndighederne) at forme de fattige efter et bestemt ideal.

En markant ændring i opfattelsen af, hvem der ifølge lovgiverne blev opfattet som værdige fattige, viser sig i den tredje gruppering af virkelig nødtørftige almisselemmer, som udgjordes af ”*stræbsomme Nødlidende*”, der ikke kunne få arbejde eller tjene tilstrækkeligt igennem arbejde til eksistensens opretholdelse. Hjælpen overfor denne gruppe skulle bestå i at skaffe arbejde til dem.¹⁹⁵ Fattiglovgivningen anerkendte, at en gruppe af arbejdsføre fattige, der var karakteriseret ved at være stræbsomme og derved besidde en arbejdsvilje, men som ikke kunne skaffe sig arbejde eller tilstrækkelig fortjeneste til livets fornødenheder igennem arbejde, aktivt skulle hjælpes. Her var opfattelsen af de fattiges værdighed knyttet til et moralsk kriterium, nemlig den fattiges arbejdsvilje, som alt andet lige kunne være vanskeligere at vurdere end den fysiske arbejdsfærlighed.

---

¹⁹⁴ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige* 1771, §8, i *Schous Forordninger* 1995, V.

¹⁹⁵ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige* 1771, §1, i *Schous Forordninger* 1995, V. Økonomen Hans Christian Johansen har påpeget, hvordan der fra midten af 1700-tallet var forsøg med at beskæftige arbejdsløse fattige på godser og i tugthuse som for eksempel ved Odense Tugt- og Manufakturhus (1752), der i sin fundats fremhævede, at arbejdsløse frivilligt kunne opsøge tugthuset for at arbejde og derved gøre sig fortjent til betaling. Viljen til at hjælpe de stræbsomme arbejdsløse havde vundet en vis tilslutning blandt godsejere og myndigheder i perioden. Johansen & Kolstrup 2010, 177-78.

Forordningen udstak en praktisk løsning for de arbejdsvillige og arbejdssøgende fattige. Fattigvæsenets ledelse, Plejeanstalten, skulle sørge for at oprette et magasin af råvarer, som de fattige arbejdsløse kunne henvises til af plejekommissionerne for at få udleveret råmaterialer til beskæftigelse i hjemmet såsom spinde-, strikke- eller vævearbejde.¹⁹⁶

Som modsætning til de arbejdsvillige men arbejdsløse fattige, opererede 1771-fattigforordningen med ”Leediggengere og forsetlige Betlere”, hvor det implicit udtrykkes, at dovenskab afholdt dem fra at være arbejdsomme og derved tjene til livets opretholdelse.¹⁹⁷ Betegnelsen værdige eller uværdige fattige anvendtes ikke, men skellet imellem de værdige modtagere af fattigvæsenets understøttelse og de uværdige dovne uarbejdsvillige blev trukket af fattigvæsenens myndighederne. De uværdige, der var uarbejdsomme med vilje, overtrådte ikke bare den kameralistiske og patriotiske forestillinger om at bidrage til statens velstand, men tillige Guds vilje om at mennesket skulle arbejde for sin egen forsørgelse.¹⁹⁸ Kriterierne for at blive vurderet som værdig eller uværdig fattig havde forrykket sig fra at være arbejdsduelighed, stand og sædelighed til at være moralsk funderede kriterier som arbejdsvilje og flid, fordi alle statens lemmer havde et iboende potentiale til at være nyttige og produktive.

1771-fattigforordningens ordlyd og ideer var præget af kameralismen, og som sådan eksisterede der ikke en selvstændig fattigdiskurs, da diskursen om de fattige var funderet i en bredere kameralistisk diskurs, som fokuserede på, at en talrig og produktiv befolkning var lig statens styrke. Opfattelsen og behandlingen af de fattige blev anset for at udgøre ét led i et større patriotisk samfundsprojekt.

3.2.2.1 Velgørenheden som årsag til dovenskab

1771-fattigforordningen indeholdt to narrativer om velgørenhed. Det ene narrativ var, at ukritisk uddeling af velgørenhed var en årsag til dovenskab blandt almuen, hvilket fremgår af følgende citat, ”...At de mange her værende Indretninger til de Nødlidendes Pleye, at de ofte igientagne Foranstaltninger til Leediggangs Hemmelse, at adskillige saavel offentlige som af private Personer skeedte goddædige Stiftelser, at endog Nationens prisværdige Godgiørenhed fast er bleven

---

¹⁹⁶ Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771, §4, i Schous Forordninger 1995, V.

¹⁹⁷ Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771, §1, i Schous Forordninger 1995, V.

¹⁹⁸ Villadsen 2004, 57-58.

uden den forøndske Virkning, ja som oftest haver indført Ladhed iblant den ringere Almue;..”¹⁹⁹ Velgørenhed var simpelthen en årsag til, at dovenskaben og dermed fattigdommen steg i omfang. En omfangsrig velgørenhed, der var nemt tilgængelig, gav den slettere del af almuen mulighed for at følge den strategi ikke at arbejde, fordi de kunne få velgørenhed at leve for i stedet. Velgørenheden ødelagde de fattiges arbejdsvilje. Velgørenhed skulle derfor overdrages til byen fattigvæsen – for så vidt fremstilles velgørenheden i et positivt lys. Det andet narrativ om velgørenheden var således, at den var et positivt og produktivt element i det offentlige fattigvæsen.

Som noget nyt ville myndighederne have, at al velgørenhed rettet mod almuen skulle overholde fattigvæsenets officielle uddelingspolitik. Formålet var at skabe en ensartet fattigforsorg i byen. Det offentlige fattigvæsen og byens private velgørenhed skulle arbejde i samme retning og have samme mål.²⁰⁰ Heri lå en kritik af den private velgørenheds manglende skelnen imellem de dovne lediggængere og de virkelig nødlidende fattige. For at rette op på denne fejl skulle de frivillige goddædige og milde stiftelser rette sig efter den almindelige Plejeanstalts henvisninger og generelt efter fattiglovenes principper. Den private velgørenhed skulle endda oplyse den almindelige Plejeanstalt om, hvilke fattige, den understøttede, så at ingen fattige ”listigen” kunne tilsnige sig ”Velgierninger” flere steder fra.²⁰¹ En vis systematik i den københavnske fattigforsorg italesattes som en nødvendig betingelse for, at fattigvæsenets uddelingspolitik kunne fungere, og i forlængelse heraf skabtes en negativ diskurs om byens private, usystematisk uddelte velgørenhed rettet mod de lavere og lavest socialt stillede.

Hvor den tidligere fattiglovgivning i 1698 og i 1708 havde forbudt al betleri og udstukket påbud om, at de frivillige velgørende bidrag skulle kanaliseres over i fattigvæsenet, gik 1771-fattiglovgivningen et skridt videre og søgte at regulere hele den private velgørenheds uddelingspraksis. Det var store forventninger at stille til den københavnske fattigforsorg i en tid, hvor almissekulturen forstået som det at donere gaver til fattige på gader, pladser, i døråbninger og i private boliger fortsat fandt sted.²⁰² Jeg vil vurdere, at myndighederne politiserede almissekulturen

---

¹⁹⁹ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771*, forord, i *Schous Forordninger 1995*, V.

²⁰⁰ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771*, §2, i *Schous Forordninger 1995*, V.

²⁰¹ *Forordning angaaende en almindelig Pleie=Anstalts Indretning i Kiøbenhavn til Underholdning for Stadens Fattige 1771*, §5, i *Schous Forordninger 1995*, V.

²⁰² Hansen 2007-08, 50-53. Der var mange måder at være velgørende over for de fattige på, for eksempel kunne velgøreren give almisser til den fattige i byrummet, eller velgøreren kunne testamentere store summer eller bygninger til de fattige. Det var vel ofte de større donationer, som havde behov for en forvalter af midlerne, en sådan forvalter kunne byens offentlige fattigvæsen udgøre.

som følge af bekæmpelsen af betleriet og dovenskaben blandt almuen. En almissekultur, hvis formål ellers havde været at stabilisere samfundsordenen ved, at de bedrestillede grupper kunne vise sig som gode kristne over for de fattige gennem at donere almisser. I den verdensforståelse var fattigdommen sat i verden af Gud, og det var derfor en kristen pligt at hjælpe og ikke problematisk at modtage almisser.²⁰³ 1771-fattigforordningen gav kritik af det forhold, at den private velgørenhed, der blev uddelt ukritisk, fik mængden af uværdige og uproduktive fattige i København til at vokse og derved destabilisere den verdensorden, som kameralistisk- og patriotiskinspirerede forestillinger udstak, hvor det var de produktive arbejdende nyttige lemmer af samfundet, der skulle fremelskes og favoriseres.

3.2.3 1792-fattigforordningen: Arbejdspligt og værdighed

Der var i slutningen af 1700-tallet tilsyneladende en enighed blandt fattigvæsenets og centralstyrets embedsmænd samt byens fattigengagerede patrioter om nødvendigheden af at justere på det offentlige fattigvæsens organisering og uddelingspolitik, når der blev opdaget mangler, eller når erfaringen viste, at fattigvæsenet ikke kunne indløse fattiglovgivningens målsætninger.

Der blev investeret kræfter i det offentlige fattigvæsen, og forskellige tiltag blev afprøvet, som skulle bekæmpe fattigdommen, få tiggerne væk fra gaderne og derudover hjælpe de værdige trængende. I kampen for at forbedre fattigforsorgen kom der til stadighed reskripter og fattigforordninger angående byens offentlige fattigvæsen og byens private velgørenhed. I 1781 blev ledelsen af fattigvæsenet, den almindelige Plejeanstalt, således ophævet ved et reskript. Der var utilfredshed med, at fattigvæsenets udgifter var betydelige, uden at indtægterne kunne følge med.²⁰⁴ I stedet for Plejeanstalten skulle nu byens Magistrat bestyre fattigvæsenet. Disse lovgivningsmæssige ændringer i forhold til fattigvæsenets administration og fattigvæsenets uddelingspolitik, kan ud fra et tidslagsteoretisk perspektiv tolkes som et udtryk for, at der fandt en acceleration af ændringer sted i forhold til opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles; samtidens eksperimenterede med at finde de rette metoder at behandle de fattige med, så fattiglovgivningens målsætning blev opfyldt. Finansieringen i det rekursive tidslag, som fattigvæsenets hjælp udgjorde, blev der ikke ændret grundlæggende ved. Det var inden for

---

²⁰³ Villadsen 2004, 59-60.

²⁰⁴ *Rescript ang. Bestyrelsen af det Fattiges Væsen i Kjøbenhavn* 4. april 1781, i Fogtman 1786. I samme reskript ophævedes også fattigvæsenets plejekommissioner, da de i særlig grad fik skylden for fattigvæsenets stigende udgifter. Konventhuset skulle ligesom før 1771 administrere fattighjælpen. Reskriptets bestemmelser blev ikke efterlevet på dette punkt, og plejekommissionerne videreførte deres arbejde, og blev 'genindført' i lovgivningen ved reskript af 17. marts 1784 *Rescript ang. Det Fattiges Væsens samt andre Stiftelsers Bestyrelse for Fremtiden*, i Fogtman 1786.

uddelingspolitikken, altså hvilke kategorier af fattige, og hvilken behandling, de skulle have, at de markante ændringer var.

Den 9. marts 1792 fik Københavns Fattigvæsen en ny fattigforordning, hvori tilgangen var den, at der aktivt skulle skrides ind over for fattigdommen, og at de fattige var forpligtiget til at gøre deres, nemlig være arbejdsomme, for at afhjælpe deres fattige tilstand. Det var i sig selv ingen ny tanke, at de fattige skulle arbejde, men der var i 1790'erne en erkendelse af, at der skulle ydes en større indsats over for de fattige. Der var ideer om, at almisen til de værdige fattige skulle forhøjes, og at de arbejdsføre fattige – som noget nyt – decideret havde pligt til at arbejde som modydelse for fattighjælpen. Tidligere tiders fattigforordninger havde blot udtrykt en forventning om, at almissemodtagerne ydede arbejde.²⁰⁵ Gennem at være arbejdsomme kunne de fattige både bevise, at de var sande nødlidende og bekræfte deres værdighed til fattigvæsenets hjælp.

Fattigforordning af 1792 pålagde det offentlige fattigvæsen at sørge for at oprette arbejdshuse til de fattige i hvert af byens sogne med den bevæggrund, ”...at Arbeide ikke maae nægtes nogen.”²⁰⁶ I arbejdshusene skulle der endda finde konkurrencer sted med belønning i form af præmier til fattige, der i arbejdet havde udvist mest ”vindskebelighed”, datidens ord for foretagsomhed og flid.²⁰⁷ Arbejdshusene havde plads til, at en gruppe af fattige kunne bo der; andre fattige skulle fra deres boliger komme til arbejdshusene dagligt for at arbejde. Indførelsen af arbejdspligten omfattede også de delvist eller bare lidt arbejdsføre, gamle som unge. Forordningens ordlyd er således; ”... saa befales herved, som en ufravigelig Regel, at ingen Almisse maa tilstaaes nogen Fattig, som ikke, ved et eller andet til hans Alder og Kræfter passende Arbeide, fortienner saa meget, som hans Evner tillade”.²⁰⁸ Alle skulle arbejde alt det deres kræfter tillod dem som modydelse for det offentlige fattigvæsenes hjælp. Gennem arbejdet fik den fattige ret til at eksistere ved at bidrage til sin egen forsørgelse. Der eksisterede i samtiden, ifølge sociologen Kasper Villadsen, den opfattelse, at den enkelte gennem arbejde kunne formindske sin egen fordærvelse. Fordærvelse medførte blandt andet fattigdom. Samtidig medførte fattigdommen en vis fordærvelse.²⁰⁹ Arbejdet var midlet til at komme ud af fordærvelse og fattigdom.

---

²⁰⁵ Henningsen 2005b, 34.

²⁰⁶ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792* kap. 2 §2, i *Schous Forordninger 1995*, X.

²⁰⁷ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 2 §5, i *Schous Forordninger 1995*, X.

²⁰⁸ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 2 §4, i *Schous Forordninger 1995*, X.

²⁰⁹ Villadsen 2004, 50ff.

3.2.3.1 Netværk af fattiginstitutioner

Hvor 1771-fattigforordningen udstak retningslinjer for en fattigforsørgelse, der helst skulle finde sted i egen bolig, placerede 1792-fattigforordningen centrale elementer af fattigforsørgelsen i institutioner. Institutionsforsørgelsen gav adgang til kontrol med de fattiges arbejdsomhed og sikrede samtidig, at de ikke havde mulighed for at tigge.

Arbejdshusene blev en del af det netværk af fattiginstitutioner, som allerede eksisterede under Københavns Fattigvæsen. Arbejdshusenes funktion i netværket af fattiginstitutioner var at beskæftige de mest arbejdsføre. En arbejdsdeling mellem fattigvæsenets institutioner praktiseredes i slutningen af 1700-tallet. I 1792-fattigforordningen blev Almindeligt Hospitals funktion angivet som todelt. Institutionen, der var oprettet i 1769, var fattigvæsenets største institution og var beregnet til 700 lemmer. Den skulle rumme de fuldstændig eller næsten uarbejdsføre samt de syge fattige. Alle fattige syge skulle helst, når der var skabt plads til det, indlægges på Almindeligt Hospitals sygeafdeling. Dog skulle de mentalt syge, de ”Rasende og Galne” samt de uhelbredeligt syge indlægges på Skt. Hans Hospital.²¹⁰ Det fremgik tydeligt, at fattigvæsenet sigtede på en arbejdsdeling i forhold til de fattiges arbejdsevne og eventuelle sygdom.

3.2.3.2 Velgørenhed til patrioternes fattigvæsen

Københavnerne opfordres i 1792-fattigforordningen til ikke at hjælpe ”ørkesløse Tryglere”, men derimod de arbejdsomme fattige, så ”...sand Nødlidenhed ikke skal savne Understøttelse, og at det, som ydes af det Almindelige eller skienkes af goddædige Borgere, til Hielp og nødtørftig Underholdning for trængende Medborgere, ikke skal blive et Rov for strafværdig Ørkesløshed og uforskammet Trygleri”.²¹¹ Den negative omtale af ukritisk uddelt velgørenhed, der ikke skelnede til den fattiges værdighed, var stærk hos myndighederne gennem hele 1700-tallet. Der var, ifølge myndighedernes retorik, nærmest tale om en kamp for at få taget brødet ud af munden på de uværdige tiggere og i stedet få det over i munden på de virkelige

---

²¹⁰ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 2, §7-10. Citat kap. 2 §10, i *Schous Forordninger 1995*, X. I denne sammenhæng er det relevant for opfattelsen af de fattiges værdighed, at det københavnske fattigvæsen havde andre institutioner under sig, som var indrettet til at tage vare på de husarme: Det var dels Vartov Hospital stiftet år 1475 med omkring 400 sengepladser. Vartov Hospital var en institution for syge, gamle og uarbejdsdygtige borgere, som havde betalt afgifter og haft borgerskab i København, samt tro tjenestefolk. Dels den endnu mere ansete Abel Cathrines Stiftelse, som rettede sin hjælp imod husarme enker. Den arbejdspligt, som blev indført ved 1792-fattigforordningen, synes ikke at omfatte disse stiftelsers beboere, da institutionerne ikke var nævnt i det netværk af fattiginstitutioner, som 1792-fattigforordningen indeholder en beskrivelse af. Vartov og Abel Cathrines stiftelse var primært finansieret af private midler, og deres fundatser foreskrev, at det var husarme, som skulle understøttes her. Hansen 2013, 206-07.

²¹¹ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, forord, i *Schous Forordninger 1995*, X.

nødlidende. Det var fortsat en stor opgave, at få københavnernes til at forstå, at velgørenhed skulle overdrages til fattigvæsenet, som så ville fordele ressourcerne til de værdige trængende.²¹²

Præsterne skulle ifølge fattigforordningen af 1792 lære københavnernes ”..om christelig Medlidenhed og sammes rigtige Anvendelse..”.²¹³ Det at give gaver til de fattige omtales som motiveret af religiøsitet, men den kristne barmhjertighed antog sig en forkert form, hvis dovne og lediggængere fik del i almisserne. De gentagne gange 1700-tallets fattiglovgivning opremser farerne ved ukritisk at uddele almisser til fattige uden muligheden for reelt at vurdere, om den fattige modtager var værdig til almisen, afspejler, at betleriforbuddet i stor stil ikke blev overholdt.²¹⁴ Der fandtes i den københavnske fattiglovgivning en subdiskurs, der tematiserede privat velgørenhed uddelt til almuen som forkastelig på grund af dens manglende kompetence til at adskille de værdige fra de uværdige fattige. Derimod fremstilledes de embedsmænd, som udformede fattiglovgivningen, det offentlige fattigvæsen som den mest kompetente aktør i den københavnske fattigforsorg.

Med fattigforordningerne af 1771 og 1792 havde finansieringen af fattigvæsenet ikke ændret sig markant, bortset fra yderligere pålagte afgifter, men myndighedernes og patrioternes opfattelse af verden og af de fattige havde transformeret sig markant. De fattige blev alle betragtet som havende et iboende potentiale for at agere som virksomme medborgere. Myndighederne bag fattiglovgivningen var påvirket af en patriotisk forestillingsverden, hvor idealet var, at alle arbejdede til gavn for det fælles bedste. Hvor 1708-fattigforordningen kan opfattes som en form for organisering af kristne barmhjertighedsgerninger, hvis hjælp primært var bidrag til de fattiges forsørgelse, var især 1792-fattigforordningen udtryk for, at myndighederne aktivt gik ind i en politisk kamp imod fattigdommens væsen.

---

²¹²For at de københavnske sognemenigheder kunne forstå, at velgørenhed overdraget til byens fattigvæsen gjorde gavn, skulle præsterne forklare menighederne om ”...Goddædigheden og sammes rette Anvendelse; hvorefter Præsten for de Tilstedeværende oplæser en kort Efterretning om Arbeids-Anstaltens Tilstand, efter det af Sogne-Commissionen sidst aflagte Regnskab, og om det, de Fattige ved Arbeide have fortient, paa det at Giverne kunne indsee den Nytte, deres Gaver have virket og altid maae virke, frem for den Almisse, som gives de Fattige ud af Haanden, uden Overbeviisning om, at disse arbeide saa meget, som deres Kræfter tillade”. *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 5 §2, i *Schous Forordninger 1995*, X.

²¹³ *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 5 §6, i *Schous Forordninger 1995*, X.

²¹⁴ Pågrebne betlere skulle stilles for en undersøgelseskommission på Almindeligt Hospital og idømmes en straf på arbejde i Forbedringshuset. *Fr. om Fattig=Væsenets Indretning og Bestyrelse i København 1792*, kap. 5, i *Schous Forordninger 1995*, X.

3.3 Det københavnske fattigvæsen og debatkulturen

I den sene oplysningstid var åndslivet i det danske rige præget af, at styret havde indledt en reformperiode, hvor landbrug, skolevæsen og fattigvæsenet skulle moderniseres.²¹⁵ I samme periode blev en begrænset ejendomsret indført, og ret til at indgå kontrakter og yringsfrihed blev givet.²¹⁶ Fattigdebatten voksede især fra midten af 1780'erne.²¹⁷ Skrifter, der centrerede sig om Københavns Fattigvæsen eller dele af det, blev publiceret. Det københavnske fattigvæsens myndigheder opfordrede endda ”retskafne Medborgere” til at involverede sig i indretningen af byens offentlige fattigvæsen ved at publicere skrifter i forbindelse med en nyordning af fattigvæsenet i 1798.²¹⁸

Følgende afsnit om den københavnske fattigdebat skal vise hvilke positioner, der var centrale i fattigdebatten i forhold til opfattelsen af de fattiges værdighed og behandlingen af de fattige.²¹⁹ I debatten om indretningen af det københavnske fattigvæsen skal man holde sig for øje, at det københavnske fattigvæsen rettede sin assistance imod samfundets lavere og laveste sociale lag, og at det at modtage almisse fra fattigvæsenet, var ensbetydende med, at vedkommende mistede sin borgerlige ære.²²⁰

3.3.1 Debat om fattigvæsenets tildelingskriterier

I den københavnske fattigdebat var tildelingskriterier i forhold til at modtage almisse ét af temaerne i debatten. Der udkrystalliserede sig to hovedpositioner: den første hovedposition repræsenterede en opfattelse af de fattiges værdighed, som var baseret på en traditionel

---

²¹⁵ I 1787 nedsattes en kommission fra styrets side med det formål at diskutere fattigvæsenets indretning i købstæderne og på landet. For kommissionen var det et centralt ærinde at fremme beskæftigelsen af de fattige. I kommissionen sad blandt andre juristen Johan Hendrich Bärens og kammerherre Johan Ludvig Reventlow, som senere var blandt de afgørende aktører i udformningen af en nyordning af Københavns Fattigvæsen i form af 1799-fattigplanen. Johansen & Kolstrup 2010, 180-81.

²¹⁶ Historiker Michael Bregnsbo har undersøgt, hvordan trykkefriheden i slutningen af 1700-tallet i perioder var relativt omfattende. I 1770 blev der indført trykkefrihed, en frihed som dog indskrænkedes igen i 1772. Rammerne for trykkefriheden blev udvidet påny i 1784 ved kronprins Frederiks overtagelse af styret. I 1799 udstedte styret en forordning, som reelt indskrænkede trykkefriheden betragteligt. Bregnsbo 2004, 94-96; 104.

²¹⁷ Johansen & Kolstrup 2010, 179.

²¹⁸ *Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres, 26. januar 1798*, i Henningsen 2007, Digital Publikation. I indledningen skrev fattigdirektionen: ”Vi anmode derfor enhver, som har gjort sig bekendt med Fattigvæsenet i det Heele, eller i dets enkelte Dele, eller som har samlet Beregninger eller andre Oplysninger om Fattigforsørgelse her eller andensteds, at ville, enten offentligen ved Trykken, eller skriftligen til Direktionen, behageligen meddele de Bemærkninger, Beregninger, eller andre Oplysninger, som de formene at kunne veilede og gavne.” Upagieret.

²¹⁹ Dette kapitel indeholder ikke en udtømmede oversigt over datidens debatlitteratur angående fattigforholdene, og afhandlingens følgende kapitel om fattigvæsenets arbejdshuse skal læses som en del af denne debatkultur.

²²⁰ Henningsen & Langen 2010, 250.

standsbevidsthed og gruppedannelse, hvor standen eller det sociale gruppetilhørsforhold var det afgørende kriterium i vurderingen af den enkelte fattiges værdighed. Heroverfor stod fortalere for en anden hovedposition, som mente, at fattiges værdighed til almisse fra byens fattigvæsen skulle vurderes efter standardiserede kriterier. Alle fattige skulle således have en ensartet behandling af fattigvæsenet uanset stand og andre gruppetilhørsforhold. Tilhængere af begge positioner benyttede sig af et patriotisk sprogbrug og anså givetvis sig selv for at være patrioter, men patriotismen blev fortolket forskelligt af de to positioner.

Student og skribent Georg Henric Lund er repræsentant for den første position.²²¹ Han gjorde sig i 1795 i skriftet *Om Fattigvæsenet og den offentlige Understøttelse af Patienten i Friderichs Hospital Georg Henric Lund*, til fortaler for, at de fattige burde modtage forskellig behandling ud fra kriterierne "...Stand, Alder og Skrøbelighed...".²²² Lund argumenterede for, at byens hospitaler, sygestuer og offentlige forsørgelsesanstalter, som gruppen af ærværdige og agtede borgerfamilier havde ydet betydelige bidrag til, "...skulde igien høre dem til".²²³ Med gruppen af agtede borgerfamilier sigter Lund efter datidens logik til de husarme, hvis sociale tilhørsforhold bevirkede, at de ifølge Lunds opfattelse var værdige til en anderledes og mere omfattende assistance i deres fattigdom end byens lavere og laveste sociale lag. Rationalet var, at den kreds af byens borgere, der havde bidraget til fattigindretningerne, havde ret til en social sikring af dem selv og deres standsmedlemmer på samme. Samtidig afspejler Lunds argumentation, at de offentlige forsørgelsesindretninger i tidligere tider hjalp husarme i nød.

Lund fremhævede, at den offentlige fattigunderstøttelse burde være en borgerlig indretning, hvor ulønnede patrioter tog hånd om sagen af hensyn til det almindelige.²²⁴ Det var en kristen pligt at hjælpe de fattige, og det var i sidste ende statens opgave at tage ansvar for at hjælpe alle nødstedte.²²⁵ Lunds omtale af det offentlige fattigvæsen afspejler en forestillingsverden, der baserer sig på to diskurser; fattigforsorgen som en kristen barmhjertighedsgerning og pligt, og samtidig en kameralistisk opfattelse af, at staten og patrioterne skulle tage ansvar for de fattige medborgernes vel.

---

²²¹ Information om Georg Henric Lunds beskæftigelse er fundet i *Økonomisk og Topografisk Lommebog til Brug for Fremmede og Indbyggere i Kjøbenhavn* (Københavns Vejviser), 1795.

²²² Lund 1795, 20. Frederiks Hospital (1756) var beregnet til fattige og syge af borgerstanden. Hansen 2013, 196-97.

²²³ Lund 1795, 8.

²²⁴ Lund 1795, 45-46.

²²⁵ Lund 1795, 35ff.

Lund havde den opfattelse, at de husarme udgjorde en særlig værdig kategori af fattige, der var forsømt, og at Magistraten som offentlig myndighed, der bestyrede fattigvæsenet, burde yde hjælp i større udstrækning end tilfældet var. Den samme opfattelse af, at de husarme burde understøttes på en særlig og værdig måde, var de meget aktive velgørere skribent og agent Hans Holck samt redaktør og skribent Emanuel Balling fortalere for. I *Københavns Aftenpost* foranstaltede de to velgørere i 1770'erne og 1780'erne en særlig hjælp til byens husarme, en hjælp som dog blev ydet gennem private velgørere.²²⁶

Samtidig viser andre skrifter i fattigdebatten, at de husarme og de, som modtog såkaldt 'kirkealmisse' fra det offentlige fattigvæsen uden at arbejde til gengæld for den, især i 1790'erne udgjorde et problem for en kreds af patriotisk sindede embedsmænd. Ud fra en diskursanalytisk betragtning behøver det selvfølgelig og givne i en kultur ikke nogen forklaring, og det markerer et tegn på opbrud i opfattelsen af de fattiges værdighed og behandlingen af de fattige, at der sidst i 1700-tallet var debatter om, hvilke kriterier, der skulle være afgørende i bedømmelsen af de fattiges værdighed.

Som repræsentant for den anden hovedposition i fattigdebatten kan stadslæggen C. E. Mangor fremhæves. Han udgav i 1796 skriftet *Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber*. I skriftet afviste Mangor eksplicit, at den fattiges standstilhørsforhold i sig selv skulle være et kriterium i forhold til at være værdig til at modtage hjælp eller endda modtage en særlig form for hjælp af det offentlige fattigvæsen. For Mangor måtte udgangspunktet for al fattigunderstøttelse være at dække de fattiges nødtørftige underhold, men heller ikke mere end det. Ved nødtørftig underhold forstod Mangor en hensyntagen til fødevarernes pris, den fattiges kræfters beskaffenhed og den fattiges antal af børn – ”...og ingenlunde Stand eller Fødsel”.²²⁷

De to positioner i fattigdebatten viser, at der var uenighed om, hvorvidt de fattiges værdighed skulle anses for at være tæt forbundet med stand og manglende arbejdsevne, eller om vurderingen af de fattiges værdighed skulle gøres afhængig af en række dyder, som de fattige skulle efterleve for at blive betragtet som værdige til almisse. Det kan følgende citat fra stadslæggen C. E. Mangors skrift understøtte. Citatet omhandler indtægterne fra salget af de afdøde almisselemmers ejendele: ”...Den usle Gamle eller Svage faaer 1, 2 høyst 3 Mk. ugentlig af Staden, efter at han i 30

²²⁶ Se for eksempel indlægget 'Spiisningskassen' d. 27. okt. 1777 i *Kiøbenhavns Aften-Post*. Hans Holck og Emanuel Balling tilhørte den jævne middelstand. Hansen 2013, 35.

²²⁷ Mangor 1796, 33.

maaskee 40 Aar har selv født sig og sine, og baaret Stadens Byrder redelig, og nu, ofte uden sin egen Skyld, tilsidst ei kan meere, men maa paa sine gamle Dage nyde Stadens Pension. Den fornemmere, undertiden uværdige, har havt et Embede, og undertiden ved maadelig Forvaltning trættet Regjeringens Taalmodighed saa meget, at han har mistet det, men faaet Pension”.²²⁸ Den enkeltes værdighed til at modtage assistance burde ikke være baseret på standsforhold, men være afhængig af, om den enkelte forsøgte at leve op til dyderne arbejdsomhed og selvforsørgelse, så længe kræfterne var til det, uanset stand og rang. Samfundet burde gennem fattigvæsenet honorere efterlevelsen af de rette dyder.²²⁹

Det var ikke, fordi C. E. Mangor ikke anerkendte de husarme som en særlig kategori af værdige fattige, for det gjorde han eksplicit ved at henvise til, at stiftelsen Vartov måtte tage sig af dem, der skulle have understøttelse ud over det nødtørftige, men det var, mente han, ikke det offentlige fattigvæsens opgave at yde forskellige former for understøttelse. Når Mangor gav en så heftig kritik af det offentlige fattigvæsens uddelingspolitik, lader det til, at fattigvæsenets plejekommissioner, der stod for administrationen af fattighjælpen, havde en egen praksis for uddelingen af almisser, som Mangor fandt uacceptabel.

Fattigvæsenets plejekommissioner uddelte almisser til sognets husarme. Det bekræftes i en skrivelse fra 1789 fra Vor Frue Plejekommission til Københavns Magistrat, og at plejekommissionerne opretholdt denne praksis bekræftes i et mødereferat i en forhandlingsprotokol for fattigvæsenets kommende bestyrelse dateret den 15. januar 1798.²³⁰ Det var, ifølge historiker Peter Wessel Hansen, kendetegnende for de husarme, at de havde en strategi om at holde sig fri af byens fattigvæsen, fordi de mistede deres borgerlige ære ved at modtage fattigvæsenets almisser.²³¹ De husarme under fattigvæsenets forsorg var dem, der havde gennemgået en så langvarig social deroute, at de på et tidspunkt endte med at søge det offentlige fattigvæsens hjælp.

---

²²⁸ Mangor 1796, 12.

²²⁹ Et andet skrift som på linje med Mangor problematiserede den manglende ensartethed i tildelingen af almisse under det offentlige fattigvæsen var *Noget om Vartou, Waisenhuuset, Opfostringshuuset og St. Hans Hospital* fra 1792 forfattet af præst Eric Olsen. I skriftet beklages det, at den lovmæssige arbejdspligt som modydelse for almissen, som den københavnske fattigforordning af 1792 havde introduceret, ikke blev efterlevet i alle de offentlige stiftelser for fattige, og at fattigunderstøttelse derfor ikke blev uddelt og tildelt efter ens regler for byens fattige. *Noget om Vartou ...* 1792, 3-5.

²³⁰ Pro memoria fra Vor Frue Plejekommission til Magistraten 23. marts 1789, 17-18. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA; Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, Direktionsforsamling 15/2 1798, KSA.

²³¹ Hansen 2013, 211ff.

Assessor (jurist/dommer) Johan Hendric Bäreus kritiserede ligeledes det offentlige fattigvæsen for dets manglende ensartethed i sin behandling af de fattige i skriftet Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i København fra 1792. Fattigvæsenet manglede simpelthen ens regler at fungere efter og en samlende strategi for sit virke, påpegede han. I senere artikler og indlæg argumenterede Johan Hendric Bäreus fortsat for, at fattigvæsenet fungerede uden en ordentlig plan og strategi. I en artikel fra 1796 beklagede Bäreus sig over, ”...Hvad Liighed er der desuden i Rettigheder, naar de Fattige, som faae Kirkealmisse, ikke skulle arbejde, og kunne paa Fattigvæsenets Bekostning nyde mere end nødtørfdig Underhold, da derimod disse Betingelser finder Sted for dem, som maae tye hen til Arbejdsantalteerne?”²³² Det offentlige fattigvæsen burde behandle alle fattige på samme måde efter ens regler. Bäreus mente, at princippet for fattigunderstøttelse måtte være, at ”...Ingen Mand i Staten har Ret til at fordre Understøttelse, naar han ikke vil arbejde saa meget, som hans Kræfter tillade...”²³³ Fattigvæsenets hjælp skulle være nært forbundet med en arbejdsindsats, men selvom det princip lå til grund for 1792-fattigforordningen, blev det ikke effektueret i det københavnske fattigvæsens decentrale administrative enheder, plejekommissionerne.

Johan Hendric Bäreus foreslog i 1792, at fattigvæsenets arbejdshuse burde tjene flere formål: At være en kontrolinstans til at vurdere de fattiges berettigelse til hjælp, at oplære de fattige i nyttigt håndarbejde og at tilbyde erhverv til de arbejdssøgende, samt at forsikre københavnerne om, at ingen fattig døde af sult på gaden. De nødlidende skulle ifølge Bäreus kunne komme direkte ind fra gaden og arbejde sig til en dagsløn samme dag.²³⁴

De kriterier, som i følge Bäreus’ argumentation skulle lægges til grund for vurderingen af de fattiges værdighed, skulle være den enkeltes uarbejdsdygtighed, og hvis den

---

²³² Bäreus 1796, 297.

²³³ Bäreus 1796, 296.

²³⁴ Bäreus 1792, 14 ff. Bäreus mente, at fattige arbejdssøgende, der ikke var egentlige indskrevne fattiglemmer, skulle have mulighed for at opsøge et arbejdshus for at arbejde og få en dagsløn udbetalt for arbejdet, når de var nødstedte. Der eksisterede nemlig grupper af nødlidende, såsom daglejere, sjovere og løsladte fra forbedringshuset, som havde behov for at få arbejde umiddelbart for at kunne skaffe sig midler til deres forsørgelse. Bäreus 1792, 14. I den københavnske fattigdebat var der også kritik af ideen om, at arbejdsanstalter skulle være vejen frem. Sognepræst ved Sankt Petri tyske kirke, Balthasar Münter, refererede 1792 i sit skrift *An die Königliche Dänische Kanzeley: Anfragen, Wünsche und Vorschläge zu genauere Befolgung der Königlichen Verordnung vom 9ten März 1792 über die Einrichtung und Regierung des Armenwesens in Kopenhagen*, fra den skotske præst John Macfarlans skrift fra 1782, *Inquiries concerning the Poor*, som fremhævede, at fattigvæsenets arbejdshuse var velfungerende - i teorien -, men i praksis medførte arbejdshusene, at de fattige blev yderligere afhængige af andres hjælp for at overleve. Desuden gav arbejdsanstalterne kun en ringe økonomisk fordel, fordi afsætningen af de producerede varer var ringe.

fattige var arbejdsfør, skulle arbejdsviljen være det udløsende kriterium i forhold til at modtage fattigvæsenets hjælp.

Fælles for aktørerne i fattigdebatten var det forhold, at de alle i forskellig grad forsøgte at afklare, hvordan fattigdommen yderligere kunne afhjælpes eller forebygges. Overfor den gruppering af debattører, som var patriotisk sindede, men som gav udtryk for et mere traditionelt syn på de fattiges værdighed igennem stands- og gruppetilhørsforhold, stod en gruppering af patrioter fra embedsmandskredse, som havde sociale visioner for samfundets indretning; de fattige skulle hjælpes til at være arbejdsomme medborgere i bysamfundet. Denne sidst omtalte kreds ønskede ens tildelingskriterier for almisen under fattigvæsenet koblet med en efter samtiden omfattende fattigunderstøttelse, hvor den fattiges nødtørftige underhold blev dækket ind, og som et led i den fattigpolitik var det nødvendigt med en øget kontrol af de fattiges adfærd for at sikre, at de fattige var berettiget til assistancen. Især Johan Hendric Bärens gjorde sig til fortaler for, at arbejdsanstalter skulle fungere som kontrolredskab for de fattiges værdighed. Ved institutionalisering kunne de fattige holdes under opsyn.²³⁵

3.3.1.1 Det patriotiske narrativ: Fokus på de værdige fattige

I den københavnske fattigdebat blev det generelt omtalt som et positivt træk, at staten blev tildelt et ansvar for at tage vare på de nødstedte fattige. Dette afspejler dog kun det ene grundnarrativ om opfattelsen af fattigdommen i 1700-tallet. Historikerne Peter Henningsen og Ulrik Langen, som sammen har forfattet bogen *Hundemordet i Vimmelskaftet*, har i denne bog vurderet, at der eksisterede to grundnarrativer om fattigdommen i 1700-tallet. Det første narrativ fastslog, at det var Guds mening, at det var nogle menneskers skæbne at være fattige. Det andet narrativ beskrev dele af fattigdommen som afhjælpelig gennem sociale og politiske systemer - et narrativ, som især var udbredt blandt oplysningstidens mænd.²³⁶ Fattigdebatten om Københavns Fattigvæsenes mangler og muligheder blev hovedsagelig ført af aktører, der var præget af patriotismen, hvilket deres ordvalg og referencer til patriotismen viser; det kan forklare den forventning, som genfindes i debatten om, at staten eller borgerne aktivt skulle gribe ind over for fattigdommen og hjælpe de uskyldigt nødstedte.

---

²³⁵ Ud over det tema i fattigdebatten, som omhandlede tildelingskriterierne i forhold til almisen, var et andet tema øget institutionalisering i fattigvæsenet; der blev udtrykt behov for flere skoler og flere arbejdsanstalter. Endnu et centralt tema i fattigdebatten var børnenes opdragelse og skolegang. Gennem opdragelse og uddannelse af børnene skulle det forhindres, at flere fattiglemmer blev udklækket. Ranvig-Christensen & Wille 2005, 185ff.

²³⁶ Henningsen & Langen 2010, 260.

Samtidig med, at fattigdebattørerne bakkede op om, at staten og borgerne burde hjælpe de fattige, var det dog også centralt at sikre, at assistancen rettede sig imod de værdige fattige, og at fattige med forstilt trang blev opdaget. Jo mere omfattende hjælp de fattige kunne få, jo mere centralt var det, at de uværdige ikke fik uberettiget hjælp. Her skulle det offentlige fattigvæsen være en kontrolinstans, som sikrede, at kun de rette fattige modtog almissen, og at ”.. den Uværdige og Underfundige ikke tilsniger sig den..”²³⁷ Der var et fortsat forsøg på at grundfæste den fortælling, at de uværdige fattige tog brødet ud af munden på de rette fattige, hvis det offentlige fattigvæsen ikke tog det ansvar på sig at forsikre sig mod det. Det offentlige fattigvæsens metode til at vurdere og frasortere de uværdige fra de værdige skulle være en grundig undersøgelse af de fattiges forhold, inden der blev tildelt nogen form for assistance.

Der overlades ikke meget plads i skrifterne til en diskussion og afklaring af, hvordan de uværdige fattige skulle behandles, fokus var på de værdige fattige samt på at afhjælpe deres situation, men da betleri og løsgængeri var kriminaliseret, kunne dette indikere, at man anså afstraffelse og hensættelse i tugthuse for måden, hvorpå de uværdige fattige skulle håndteres. De fattige, der blev opfattet som uværdige, burde ifølge samtidens logik i stedet for at opsøge fattighjælp forsørge sig gennem arbejde eller alternativt finde sig en privat velgører.

I fattigdebatterne – ligesom i fattiglovgivningen – eksisterede altså en grænsedragning mellem de værdige og de uværdige fattige. Termerne værdig og uværdig blev dog ikke i særlig hyppigt omfang anvendt til at beskrive de fattiges værdighed. De uværdige fattige blev således omtalt som: Dovne, lediggængere, løsgængere, tiggere og til tider uværdige. Hvorimod de, som blev opfattet som værdige fattige, oftest blev omtalt som grupper af ’rette’ fattige, der til tider med en eksplicit angivet årsag blev inkluderet i kategorien af rette almissemodtagere. Andre grupper af fattige blev uden nærmere årsagsforklaring opfattet som rette almisselemmer. Det drejede sig om grupper af fattige børn, invalide og gamle, hvis manglende evne til at arbejde og deraf manglende grundlag for selvforsørgelse var en indforstået årsag til, at de blev opfattet som værdige fattige.

---

²³⁷ *Forsøg til en Plan for en almindelig Indretning...*, 1787, 33.

3.3.2 Fattigskat, en ødelæggende faktor for velgørenhed

I slutningen af 1700-tallet pågik der en diskussion angående fattigvæsenets finansiering, som omfattede København og resten af riget.²³⁸ Der blev fra nogle sider stillet forslag om, at en decideret fattigskat skulle indføres.²³⁹

Et indlæg i debatten om en fattigskat kom fra den tidligere omtalte jurist Johan Hendric Bärens, som gennem et brev havde henvendt sig til 'Kommissionen for at afhjælpe Manglerne ved Københavns Fattigvæsen' nedsat den 10. april 1795.²⁴⁰ Brevet blev publiceret i månedstidsskriftet *Iris og Hebe* i 1796. Den nævnte kommission havde til opgave at undersøge, hvordan det københavnske fattigvæsen kunne komme ud af sin betydelige gæld. Bärens frygtede, at kommissionens arbejde ville medføre introduktionen af en egentlig fattigskat i København, derfor ønskede Bärens at påpege en række ulemper, som indførelsen af en fattigskat ville medføre, og i hvert fald måtte en fattigskat efter Bärens' overbevisning ikke indføres, før hele fattigvæsenet fungerede efter én fælles plan. Så længe der ikke var en fast plan for hele det københavnske fattigvæsen, ville gaver til de fattige og en eventuel fattigskat være forspildt, eller fattigskatten ville måske endda antage en skadelig karakter.²⁴¹

For det tilfældes skyld, at en fattigskat alligevel blev indført, fremsatte Bärens, som følgende citat viser, et forslag til en løsning på det komplekse forhold mellem de frivillige velgørende donationer og en fattigskat: "Enhver Kommune bør forsørge sine egne Fattige; og dette gjelder ingen Steds mere end i Kjøbenhavn, til hvis Fattigvæsen der er givet saa betydelige Kapitaler, og hvis Fattige aarlig oppebære betydeligt ved frivillige Gaver. Indskrænker man desuden de frivillige Gaver, ved Frygt hos Giverne, at kunne komme til at betale dobbelt, naar en Fattigskat repareres, taber Fattigvæsenet meget; thi hvor høj en Summa udgjøre ikke de frivillige Gaver aarlig?"²⁴² Bärens mente derfor, at beløb givet som frivillige gaver fra enkelte individer skulle kunne trækkes fra beløbet på vedkommendes fattigskat. Bärens forslag viser, at der var en bekymring for, at københavnernes ville miste lysten og incitamentet til at give gaver til byens fattigvæsen, hvis en egentlig fattigskat blev indført. Motiverne til at yde velgørenhed var ikke mere

---

²³⁸ *Forsøg til en Plan for en almindelig Indretning...* 1787, 45.

²³⁹ Fattigvæsen blev i 1700-tallet finansieret ved frivillige donationer og indirekte skatter. Henningsen & Langen 2010, 250.

²⁴⁰ Brevet er dateret d. 22. april 1795, og blev publiceret i månedsskriftet *Iris og Hebe*, 1796. Johan Hendric Bärens har bidraget med en række indlæg om fattigvæsenet i dette tidsskrift.

²⁴¹ Bärens 1796, 291-93.

²⁴² Bärens 1796, 290-91.

vægtige, frygtedes det, end at en fattigskat ville medføre en betydelig nedgang i størrelsen af de frivilligt ydede bidrag.

Hvilke motiver samtiden tilskrev de velgørere, som gav frivillige bidrag til de fattige, kan to skrifter kaste lys over. I 1771 påpegede en vis forfatter Philomusus, til et skrift om stiftelsesvæsenet i København, at motivet til at yde velgørenhed kom af dyd og religion, men at patriotten også havde et ønske om at få sit navn bevaret for eftertiden.²⁴³ I 1796 observerede stadslægen C. E. Mangor en ændring i årsagen til at donere gaver til de fattige. Mangor skrev således om frivillige gaver, som tilfaldt fattigvæsenet, at ”...den Tanke daglig aftager, at man, ved at give Sielegaver, kan afbøde Synder eller tilkiøbe sig Himmerige; men man derimod giver af den langt ædlere Grund, for at deele af sit Overflødige eller dog Undværlige til sin trængende Næste.”²⁴⁴ Den kristne barmhjertighedskultur, hvor giveren gennem velgørenhedsgerninger forstod sig selv som en pligtopfyldende kristen, eksisterede stadig, som citatet afspejler, men den var aftagende.

Velgørenhed blev omtalt med vendinger som ’milde gaver’, ’frivillige gaver’ ’velgørenhed’ og ’goddædighed’. Selvom velgørenheden blev opfattet som et positivt træk ved det offentlige fattigvæsen, var alt ikke ved det gamle, for der var en underliggende kritik af den traditionelle velgørenhedens kulturelle symbolik. Den enkelte velgører havde ved overdragelsen af sine velgørende gaver retten til at båndlægge midlerne til bestemte formål ved Københavns Fattigvæsen. Det blev efterhånden problematisk at efterleve den ret i det københavnske fattigvæsen, der udviklede sig hen imod at arbejde ud fra stadig mere detaljerede og faste regler for tildelingen af almisse.

Philomusus påpegede i sit skrift fra 1771, at stiftelser stiftet til fordel for de fattige var udtryk for gavmildhed over for det almindelige, og at den velgører, der oprettede stiftelsen, eller den velgører, der senere donerede gaver til stiftelsen, havde ret til at stille en række krav i forhold til, hvordan hans eller hendes velgørende gaver skulle forvaltes. Disse krav skulle efterleves.²⁴⁵ Senere i samme skrift blev hensynet til efterlevelse af velgørernes krav dog slækket; for her nævnte Philomusus, at stiftelsernes fundatser kun skulle efterleves kravene, når de var til gavn for det almindelige.²⁴⁶

---

²⁴³ Philomusus 1771, 20. Philomusus må antages at være et pseudonym.

²⁴⁴ Mangor 1796, 6.

²⁴⁵ Philomusus 1771, 21.

²⁴⁶ Philomusus 1771, 26.

I endnu et skrift, *Noget om Vartou* fra 1792, forfattet af præst på Almindeligt Hospital, Eric Olsen, viser det sig, at samtiden ikke altid støttede op om at respektere, at båndlagte midler inden for fattigforsorgen, ikke kunne anvendes til et andet formål end donator havde bestemt; ”...hvorfor anordnede Legator Anvendelsen af sine Midler paa den eller den Maade? Da kan man svare, fordi den Tid ikke kiendte nogen bedre! Men kunde han nu see op af sin Grav og erfare, at man nu kunde høste mere Frugt af de samme Gaver paa en anden Maade, som mere Kundskab og Erfarenhed haver lært, da vilde han unægtelig give den sit Bifald...”.²⁴⁷ Fattigforsorgen udviklede sig, og en ny tids forvaltere af velgørende midler kunne ikke være bundet op på en fortidig fattigpolitik.²⁴⁸ Denne kritik af det hensigtsmæssige i at lade det offentlige fattigvæsen og stiftelser finansieres gennem velgørenhed, som kunne binde ressourcernes anvendelse til bestemte formål, står i modsætning til det princip, som den københavnske fattiglovgivning fastlagde igennem hele 1700-tallet. Fattiglovgivningen fastslog, at den private velgører havde ret til at knytte bestemmelser til sine frivillige donationer til det offentlige fattigvæsen, så længe bestemmelserne ikke var i modstrid med fattigvæsenets uddelingspolitik. I udformningen af den omfattende 1799-fattigplan for København blev det omtalt som et problem, at en del af de testamenterede gaver og fondsmidler til det offentlige fattigvæsen var båndlagte.²⁴⁹ Det var problematisk, fordi en velordnet og visionær fattigforsørgelse havde behov for adgang til omfangsrige ressourcer, der kunne anvendes uden restriktioner.

3.4 Arbejdshusenes funktion i det københavnske fattigvæsen

København oplevede en kraftig vækst i indbyggertallet i slutningen af 1700-tallet, og væksten skyldtes primært, at arbejdssøgende fra resten af landet kom til København for at søge

---

²⁴⁷ *Noget om Vartou*.. 1792, 7. En anden debattør, som fortsatte i samme spor var assessor Johan Hendric Bärens, der i sin iver for at fremme arbejdshusenes position inden for det københavnske fattigvæsen foreslog, at de gavebreve, som var oprettet til fattiges forsørgelse og børns opdragelse, skulle undersøges med det formål at klargøre, om midlerne ikke i stedet kunne overdrages til arbejdshusene. Bärens 1796, 300.

²⁴⁸ I en række fællesmøder mellem fattigkommissionen af 10. april 1795 og kommissionen `til at undersøge adskillige Poster, Handelen, Told- og Finansvæsen angaaende`, som var nedsat i 1787, blev det ligeledes bragt op som et problematisk forhold, at legater overdraget til Københavns Fattigvæsen ofte var bundne i deres anvendelse. Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat d. 27. marts 1797, Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

²⁴⁹ Følgende citat er fra betænkningen, som forklarede motiverne bag 1799-fattigplanen ” ..men da, som forhen er meldt, nogen Kapital er bestemt til Bygning, saasom af St. Hans Hospitals Midler omtrent 23.000 rd., og nogle Renter skulle aarligen henlægges til voxende Kapital, andre afgives til Personer, som Testatorer have villet for først at skulle nyde dem, saa følger deraf, at den aarligen Rentesum, over hvilken kan have Raadighed til Fattigforsørgelsen, ikke staaer i noie Forhold til Kapitalsummen”. *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 110.

beskæftigelse. En del af disse tilvandrede endte som almisselemmer under byens fattigvæsen.²⁵⁰ Byens fattigvæsen var således et presset organ i slutningen af 1700-tallet.

Det københavnske fattigvæsen havde, som beskrevet i 1771-fattigforordningen, foranstaltet, at de indskrevne fattige kunne få udleveret råmaterialer, som de kunne forarbejde i deres egen bolig. Det drejede sig for eksempel om spinde- og strikkearbejde, men da det af forskellige årsager ikke fungerede at lade de fattige arbejde hjemme, blev ideen om at oprette arbejdshuse som et led i forsørgelsen af de arbejdsføre fattige sat i værk af byens plejekommissioner. Oprettelsen af arbejdshusene var initieret af fattigvæsenets decentrale plejekommissioner, som hver især skulle håndtere fattigdommen inden for deres egne sognegrænser på bedst mulige måde. Intentionen bag oprettelsen af arbejdshusene synes således ikke som udgangspunkt at være at straffe de uværdige fattige gennem arbejde; oprettelsen af arbejdshusene kan tolkes som et udtryk for, at de fattige arbejdsløse blev anset for at være potentielt værdige fattige. Denne tolkning kan understøttes af, at stadslægen C. E. Mangor netop kritiserede Vor Frue Arbejdshus for at vælge at bruge penge på ”Traktement” til de fattige i sognets arbejdshus på Kongens fødselsdag. Mangor skrev, at traktementet fandt sted, for at sognets fattige skulle indse, at arbejdshuset ikke skulle opfattes som et ”Straffehus”.²⁵¹ I de følgende kapitler skal vi indkredse hvilket rationale, der lå til grund for arbejdshusenes oprettelse.

Seks københavnske sogne ud af ni oprettede over en årrække fra 1787 til 1792 hver et arbejdshus.²⁵² Vor Frue Sogn var først med indførelsen af sit arbejdshus i 1787, Helligøjst Sogn fulgte efter i 1789, Nikolai Sogn også i 1789, Trinitatis Sogn i 1790, Vor Frelser Sogn i 1791 og Holmens Sogn i 1792.²⁵³

---

²⁵⁰ Mikkelsen 2005, 64-66. I 1806 kom for eksempel 42,2 procent af de københavnske almissemodtagerne fra København, resten var fra det øvrige land, hertugdømmerne, Norge, Sverige og Tyskland.

²⁵¹ Mangor 1796, 39.

²⁵² I samtidigt kildemateriale betegnes disse arbejdshuse nogle gange som arbejdsanstalter, andre gange som arbejdshuse; jeg betegner dem som arbejdshuse. Garnison Sogn fik et arbejdshus i 1800 og endelig fik Petri Sogn intet arbejdshus efter ønske om at bibeholde sin praksis om at lade de fattige arbejde i deres boliger. Ud fra en merkantilistisk tanke om, at de fattige og fanger skulle arbejde for at bidrage til at gøre statens rigdom og styrke større igennem en vellykket industri, havde Christian d. 4 i 1605 ladet arbejdsduelige tiggere i Tugt- og Børnehuset i København forarbejde klæde. Så sent som i 1769 forsøgte myndighederne at få en produktion af finere klæde i den københavnske fattiginstitution, Almindeligt Hospital, op at stå, men denne produktion sluttede efter en årrække med betydelige økonomiske tab. Hansen 2004, 10.

²⁵³ Historiker Peter Wessel Hansen har forfattet en artikel ’Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841’ 5-30, i *Historiske Meddelelser om København* fra 2004. Artiklen omhandler Trinitatis Arbejdshus’ virke i perioden 1790 til arbejdshusets lukning i 1840. Han har derved bidraget til undersøgelsen af det uudforskede felt i den

3.4.1 Plejekommissionernes behandling af de arbejdsløse fattige

I en skrivelse fra 1789 fra Vor Frue Sogns plejekommission sendt til Københavns Magistrat, beskrev Vor Frue Sogns plejekommission, hvorfor de havde valgt at oprette et arbejds hus i sognet. Arbejdshuset var blandt andet ment som et redskab til at kontrollere den enkelte fattiges arbejdsindsats. Fattige, der som foreskrevet i 1771-fattigforordningen blev sat til at forarbejde råmateriale i egen bolig, havde plejekommissionen erfaret, kunne nemlig finde på at sætte andre til at udføre arbejdet og selv begive sig ud for at tigge; derved kunne de "...uværdige tære altsaa paa en dobbelt Maade den Almisse, som den værdige burde have".²⁵⁴ At det skulle sikres, at de uværdige ikke fik del i fattigunderstøttelsen, fordi det ville mindske andelen af hjælp til de værdige fattige, står som et tilbagevendende rationale i samtiden.

Et andet motiv for Vor Frue Sogns Plejekommission til at oprette arbejds huset var de fattiges økonomiske uforudseenhed. Plejekommissionen beskrev, at de fattige simpelthen ikke var i stand til at holde hus med deres midler, hvilket bevirkede, at nøgne børn løb omkring i sognet uden pleje, når deres familie i perioder intet havde at forsørge dem med. Arbejdshuset kunne tilbyde de arbejdsløse fattige fædre og mødre på dagsbasis at tjene almisse til hele familiens gavn.²⁵⁵ Tanken om at sikre de fattige arbejdsløse beskæftigelse havde vundet frem siden midten af 1700-tallet, hvor forskellige myndigheder og godsejere gjorde forsøg på at beskæftige de arbejdsføre fattige på institutioner, hvor de fattige frivilligt kunne møde op for at arbejde for deres egen forsørgelse.²⁵⁶

Af den argumentation, Vor Frue Sogns plejekommission fremførte, fremgår det klart, at plejekommissionen tog de arbejdsløses fattigdom seriøst. Deres fattigdom skyldtes ifølge plejekommissionen dels eksterne faktorer, som de fattige var underlagt - såsom manglende arbejdsmuligheder og lav fortjeneste for udført arbejde; dels interne faktorer hos de fattige - såsom de fattiges manglende evner til at holde hus med deres midler. Men de arbejdsløses fattigdom var for nogles vedkommende afhjælpelig. Det satte bare plejekommissionen i den vanskelige situation at vurdere, om den fattige arbejdsløses nød var reel eller forstilt, fordi de arbejdsløse ikke manglede den fysiske evne til at arbejde. Her kunne arbejds huset udgøre en kontrolinstans i forhold til at

---

københavnske fattigforsorg, som arbejds husene har udgjort, gennem at undersøge et enkelt arbejds hus' virke og ændringer i arbejds husets funktion inden for fattigvæsenet over tid. Hansen 2004, 5-6.

²⁵⁴ Pro Memoria fra Vor Frue Plejekommission til Magistraten 23. marts 1789, 17. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA.

²⁵⁵ Pro Memoria fra Vor Frue Plejekommission til Magistraten 23. marts 1789, 17. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA.

²⁵⁶ Johansen & Kolstrup 2010, 172 ff.

sikre, at de fattige arbejdede som modydelse for almisen og derved viste sig berettiget til den. Vor Frue Sogns plejekommission forklarede i en skrivelse fra 1788 til Kommercekollegiet under styrets centraladministration, at sognets arbejds hus skulle skaffe beskæftigelse til "... nødlidende og Arbejdsføre Fattige...".²⁵⁷ Det var for at imødekomme et behov hos en kategori af arbejdsløse og arbejdsføre fattige, - ikke de husarme, de gamle eller syge - at arbejds huset blev oprettet.

Ved at lade de arbejdsføre fattige arbejde til gengæld for almisen blev plejekommissionens udgifter til de arbejdsføre fattige holdt på et lavt niveau, for så vidt som plejekommissionen fik indtægter fra de varer, som de fattige havde forarbejdet. Det var nødvendigt, forklarede Vor Frue Sogns Plejekommission for Københavns Magistrat, for budgettet var stramt, da plejekommissionen årligt anvendte over 1.000 rigsdaler på børn samt "Husarme og gamle Fattige", så der var ikke mange midler at hjælpe de arbejdsføre med.²⁵⁸ Selvom fattiglovgivningen ikke havde udpeget de husarme som en af de fattigkategorier, plejekommissionerne havde ansvar for at understøtte, opfattede Vor Frue Sogns Plejekommission det som en del af deres ansvarsområde at understøtte sognets husarme. Det fremgår, at de traditionelle kategorier af værdige fattige, nemlig de uarbejdsføre gamle, fysisk svage, børn og husarme, blev opfattet som mere berettiget end de arbejdsføre stræbsomme fattige til at modtage almisse.

En lignende kategorisering af almisselemmer genfindes ved Holmens Plejekommission i 1794.²⁵⁹ I deres fattigpleje havde de "... afviist den Arbejdsføre Dovne, søgt at skaffe den, som vilde arbejde, noget at fortjene, og især ladet den Svage, Gamle, og umyndige være Genstand for vor Omsorg."²⁶⁰ De uværdige lediggængere, hvis dovenskab ansås for at være skyld i deres fattigdom, blev afvist af plejekommissionen. De, som skulle modtage almisen, var de værdige fattige, som først og fremmest kunne honorere kriteriet om uarbejdsdygtighed eller i

---

²⁵⁷ Pro Memoria fra Vor Frue Plejekommission til Land, Oeconomie og Commerce Collegium 29. maj 1788. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA.

²⁵⁸ Pro memoria fra Vor Frue Plejekommission til Magistraten 23. marts 1789, 17-18. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA.

²⁵⁹ Hvilken form almisen konkret havde, kan man finde oplysninger om i Holmens Plejekommissions årsberetning for året 1794. 199 fattiglemmer havde i løbet af året på et tidspunkt modtaget ugentlig almisse i form af et pengebeløb, og en mindre del af dem havde derudover modtaget huslejhjælp. Plejekommissionen forklarede, at den ugentlige almises størrelse blev udmålt under hensyntagen til, om den fattige kun skulle forsørge sig selv, eller om der var børn i familien, eller om den fattige var invalid. Et andet kendetegn ved modtagerne af den ugentlige almisse var, at langt størstedelen udgjordes af ældre enlige kvinder. Plejebørn udgjorde en særlig kategori af fattiglemmer, som plejekommissionen betalte "Pleie-Forældre" for at tage til sig. Plejekommissionens regnskab viser derudover, at den havde udgifter til for eksempel børns konfirmationsudstyr, til klæder, til et brokbaand til en fattig, tre skolebøger samt rejsepenge til et almisselem, som udgik af fattigvæsenet, da hun rejste til Vordingborg for at bo hos sin bror. *Regnskab over Indtægt, Udgift og Beholdning for Holmens Sogns Arbejdshuus* 1795, 20-29.

²⁶⁰ *Regnskab over Indtægt, Udgift og Beholdning for Holmens Sogns Arbejdshuus* 1799, 3.

tilfælde af arbejdsduelighed, arbejdsvilje. For at vurdere de arbejdsføre og arbejdsløse fattiges vilje til arbejdsomhed og om muligt oplære dem i ”gavnlig Vindskibelighed..” var sognets arbejdshus blevet opført.²⁶¹

De arbejdsføre og arbejdsløse var således én blandt flere kategorier af fattige, hvis behov for hjælp plejekommissionerne skulle håndtere. For at afhjælpe gruppen af fattige arbejdsløses situation valgte de københavnske plejekommissioner at oprette arbejdshuse, hvilket afspejler, at plejekommissionerne tog de arbejdsløses situation seriøst.

Historiker Mary Lindemann har på baggrund af sin analyse af det hamborgske fattigvæsen, der ligesom det københavnske fattigvæsen blev påvirket kraftigt af kameralister sidst i 1700-tallet, vurderet, at :”...The cameralists also, however, stripped away from poverty some of the stigma that clung to it ever since the sixteenth century.”Incarceration in a workhouse,” the cameralist author Johann von Justi insisted, “must have no shame adhering to it, (must) impart neither disgrace nor dishonor”. If the cameralist no longer found poverty contemptible and no longer blamed the individual for his economic plight, it was because they no longer viewed poverty as a personal flaw. The cameralist widened the definition of the deserving poor by couching it in economic rather than in purely moral or religious terms. This is not to suggest, however, that they lifted the moral responsibility for impoverishment totally from the shoulders of its victims. For beggars – those “shirkers” who preferred to live from alms – they evinced no sympathy.”²⁶² Kameralisterne i Hamborg havde en opfattelse af, at fattigdommen delvist udsprang af økonomiske forhold, og derfor skulle det ikke være skamfuldt at modtage almisse eller at arbejde i et arbejdshus. I Hamborg var det efter fattigvæsenensreformen i 1788 udgangspunktet, at alle arbejdsføre fattige skulle arbejde i et arbejdshus som modydelse for almissen.

I Hamborg var de arbejdsløse således blevet inkluderet i kategorien af værdige fattige, som kunne modtage fattigvæsenets almisse. Mary Lindemann vurderede samtidig, at de arbejdsløse fattige i Hamborg var synonyme med en gruppe af ’new poor’, som adskilte sig fra byens traditionelle lag af fattige på den måde, at gruppen af ’new poor’ hovedsageligt bestod af nyligt tilvandrede til Hamborg. De tilvandrede var kommet for at søge arbejde og en levevej i byens stærkt

---

²⁶¹ *Regnskab over Indtægt, Udgift og Beholdning for Holmens Sogns Arbejdshuus 1795*, 3.

²⁶² Lindemann 1990, 75-76.

sæsonbetonede havnedrift. Det var denne gruppe af arbejdende fattige, som det reformerede hamborgske fattigvæsen fra 1788 gennem forskellige nye tiltag især forsøgte at hjælpe.²⁶³

Der var en ændret, mere positiv attitude overfor de arbejdsløse fattiges situation i både Hamborg og København, og i de københavnske arbejdshuse kunne arbejdsføre, men arbejdsløse fattige gennem en arbejdsindsats bevise over for fattigvæsenets plejekommissioner, at de var berettiget til at modtage fattigvæsenets assistance. Det var arbejdsviljen og en handling, nemlig arbejdsindsatsen, som var de afgørende kriterier for, at de arbejdsløse kunne blive opfattet som værdige.

I København gik det i realiteten anderledes end planlagt med fattigvæsenets arbejdshuse. I løbet af 1790'erne skiftede arbejdshusene efterhånden funktion fra at beskæftige de fattige til at fungere som lemmestiftelser, hvilket vil sige, at de blev boliger for fysisk svage fattiglemmer. Denne udvikling beskrives i en af paragrafferne i den københavnske 1799-fattigplan, som samtidig beordrer, at arbejdshusene på ny skulle fungere som arbejdshuse for de arbejdsføre fattige.²⁶⁴

3.4.2 Behov for ensartet behandling af de fattige

En kreds af patriotisk sindede embedsmænd, hvortil hørte blandt andre greve og kammerherre Johan Ludvig Reventlow, etatsraad og historiker, senere gehejmeminister, Ove Malling, stadslægen C. E. Mangor og assessor Johan Hendric Bärens, teoretiserede over arbejdshusenes funktion i Københavns fattigforsorg.²⁶⁵ Samme kreds kritiserede det københavnske fattigvæsens virke for at være for uensartet og faktisk mest at bære præg af at være en medlidenhedsgerning, hvor medlidenhed, og ikke en grundig undersøgelse af den fattiges trang, lå til grund for tildelingen af almissen.

Stadslægen C. E. Mangor formulerede således en kritik af plejekommissionernes forvaltning af fattighjælpen, for præsten, der stod i spidsen for plejekommissionen, ville ifølge Mangor gøre meget for at holde sig på god fod med sognets beboere, og præsten kunne derfor lade

---

²⁶³ Lindemann forklarer: "By far the most splendid of the Society's projects was the Allgemeine Armenanstalt (General Poor Relief), which was chartered in 1788. As we shall see, the General Poor Relief dealt almost exclusively with the problems of the new poor and was principally concerned not with charity but with the more general objectives of social improvement". Lindemann 1990, introduction.

²⁶⁴ *Kongeligt approberet Plan 1799*, § 55.

²⁶⁵ Se nærværende afhandlings kapitel 3.4.1 'Fejl i fattigvæsenets indretning?'.

sig presse til at tildele almisse til uværdige fattige. C. E. Mangor skriver: "...en Præst, som skal for det meeste leve af Offer, af Folkets frivillige Gaver, let af ufornuftige Folk kan sættes i den Forlegenhed at maae handle mod sin Samvittighed, og tildeele en uværdig Almissen...".²⁶⁶ Præsten var i sin egenskab af både at være præst og leder af sognets plejekommission sat i en position, hvor han til tider havde flere modsatrettede hensyn at tage i de to gerninger. Fattigplejen var nært forbundet med kirken, som Vor Frue Plejekommission selv formulerede det i et brev fra 1787 til Københavns Universitets rektor fra 1787: "... det Fattiges Væsen ere i nøje Forbindelse med Kirken som de Fattige ere en Deel af Menigheden".²⁶⁷ C. E. Mangor fremsatte en kritik af den tætte forbindelse mellem præstegerning og fattigvæsen, for så vidt som præsten ikke formåede at afvise de uværdige fattige.²⁶⁸ Her kunne standardiserede regler, ifølge Mangor, for at tildele almisse sætte en stopper for, at uværdige fattige fik adgang til almisse. Derfor foreslog Mangor, at alle fattiges arbejdsevne og arbejdsvilje skulle afprøves i et arbejds hus, førend tildelingen af fattigunderstøttelse overhovedet kunne finde sted. Årsagen til, at C. E. Mangor argumenterede for, at *alle* almissemodtagere burde arbejde for almissen, hvis de havde fysik til det, var, at præsterne havde en praksis, hvor de uddelte en såkaldt kirkealmisse, som blev doneret uden krav om en arbejdsindsats.²⁶⁹

C. E. Mangor hævdede, at der ud over økonomiske hensyn var "moraliske og politiske" bevæggrunde til at oprette arbejds huse.²⁷⁰ Kravet om arbejde og kontrollen med dette i et arbejds hus kunne forbedre sæderne hos den "...fordærvede Deel af Almuen...", der skulle oplæres i dyderne renlighed, sparsommelighed, arbejdsomhed og ædruelighed.²⁷¹ Desuden ville mange fattige afholde sig fra at søge fattigunderstøttelse, hvis der medfulgte et krav om at møde i arbejds hus fra morgen til aften.²⁷² Et stringent og rationelt fattigvæsen ville blive resultatet, og udgifterne ville falde.

---

²⁶⁶ Mangor 1796, 32.

²⁶⁷ Brev fra Frue Sogns Plejekommission til rektor ved Københavns Universitet 5. marts 1787. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9 1786- 10/5 1799, KSA. I brevet anmodede plejekommissionen rektoren om økonomisk assistance.

²⁶⁸ At undgå at de uværdige fik del i almissen var centralt. Juristen Johan Bärens plæderede for, at alle fattige skulle have deres arbejdsevne vurderet ved et ophold i et arbejds hus, før tildelingen af almisse kunne finde sted, således at "...ingen Fattig fik Underholdning uden til det Nødtørfte; at ingen Uværdig kunde tilsnige sig Almisse...". Bärens 1792, 35.

²⁶⁹ Bärens 1796, 296.

²⁷⁰ Mangor 1796, 21.

²⁷¹ Mangor 1796, 21-22.

²⁷² Mangor 1796, 23.

Ifølge denne kreds af fattigdebattører var det den enkeltes personlige arbejdsevne og arbejdsvilje, testet i et arbejdsrum, der skulle ligge til grund for vurderingen af den enkeltes behov for almisse. Dagsordenen var, at vurderingen af de fattiges værdighed skulle standardiseres, således at fattigvæsenet kunne indtage en anden position i forhold til den tilfældighedernes uddelingspolitik, som var gældende ved plejekommissionerne. De fattiges værdighed til at modtage almisse skulle sættes på formel.

3.4.3 Plejekommissionernes finansiering: En blandingsøkonomi

Stadslægen C. E. Mangor var medlem af den fattigkommission af den 10. april 1795, der havde til formål at undersøge årsagerne til det københavnske fattigvæsens økonomiske underskud samt fremsætte forslag med det formål at forbedre fattigvæsenets økonomi. Fattigkommissionens opmærksomhed havde rettet sine granskende øjne mod fattigvæsenets plejekommissioner. Derfor satte C. E. Mangor sig for at undersøge plejekommissionernes udgifter og indtægter, og han publicerede sine betragtninger om dette i skriftet *Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber* fra 1796.²⁷³ En bevæggrund for at undersøge plejekommissionernes regnskab var bestræbelsen på at kritisere plejekommissionernes praksis med selvstændigt at disponere over de frivillige gaver, det vil med andre ord sige den velgørenhed, som plejekommissionerne modtog.

I sit skrift forklarede C. E. Mangor indledende, at det skulle undersøges, hvor plejekommissionernes indtægter kom fra, især hvor meget der var: "...frivillig Indtægt og hvormeget ufrivillig.....".²⁷⁴ I regnskaberne under frivillige indtægter figurerede poster som: Gaver fra herskab og menighed, huuskollekter, årlige bidrag, enkeltgaver, testamenter og livrente. Væsentlige indtægtskilder for plejekommissionerne var derudover renter fra kapital, solgte varer produceret af de fattige, og dertil bidrag fra Københavns Magistrat.²⁷⁵ Plejekommissionerne modtog ligeledes naturalier fra sognets beboere, det drejede sig eksempelvis om "...Gaver af Brød, Lærret, Læder, Hør, Hamp, Tougværk, som gives til Pleiekommissionernes Raadighed".²⁷⁶

---

²⁷³ Stadslægen C. E. Mangor var senere med til at udforme 1799-fattigplanen og blev herefter et medlem af fattigvæsenets direktion. Desuden havde C. E. Mangor bevist sit patriotiske sindelag ved at forfatte et skrift om Nestveds Patriotiske selskab; *Efterretning om Nestveds Patriotiske Selskab*, 1782.

²⁷⁴ Mangor 1796, 3.

²⁷⁵ Mangor 1796, upagieret regnskab i slutningen af skriftet.

²⁷⁶ Mangor 1796, 10.

Det kan udledes, at plejekommissionerne baserede deres virke på en blandingsøkonomi af penge og naturalier, og en yderligere forståelse af ressourcernes karakter viste sig i opdelingen af de tvungne bidrag kontra de frivilligt ydede bidrag. De frivillige bidrag var blandt andre dem, som blev overdraget fattigvæsenet gennem testamenter eller legater. Desuden kunne den enkelte plejekommission som en strategi vælge at lave en større indsamling i menigheden eller alliere sig med private velgørere for at skaffe midler til et særligt formål i fattigplejen.²⁷⁷ C. E. Mangors forsøg på at sammenligne plejekommissionernes regnskaber viste, at de enkelte plejekommissioner havde meget forskellige gaver til disposition i deres virke. Sandsynligvis afhængigt af sognets beboersammensætning og disses engagement i fattigvæsenet samt af de muligheder, der forelå grundet plejekommissionernes eget netværk.

Fattigvæsenets blandingsøkonomi baseret på både tvungne og frivillige bidrag betød, at plejekommissionerne opfattede det som en del af deres opgave at være forvaltere af velgørenhed. Plejekommissionerne havde i den ånd initieret opførelsen af arbejdshusene, og arbejdshusene var hovedsageligt finansieret gennem velgørenhed. Fattiglovgivningen havde ikke påbudt plejekommissionerne at oprette arbejdshuse, og arbejdshusene befandt sig i oprettelsesfasen i en uklar relation til fattiglovgivningen - et forhold som i ældre tider måske ikke ville have udløst kritik, men opfattelsen af velgørenhedens funktion i fattigvæsenet, herunder plejekommissionernes ret til at påtage sig rollen som forvalter af velgørenhed, blev problematiseret i 1790'erne.²⁷⁸

C. E. Mangor fandt det uacceptabelt, at plejekommissionerne i samarbejde med private donatorer og sognenes menigheder havde skaffet ressourcer og opført arbejdshuse på eget initiativ uden at indhente accept fra Københavns Magistrat, som var øverste myndighed for fattigvæsenet.²⁷⁹ Mangor imødekom et foregrebet gensvar fra plejekommissionerne: "...Der vil vel

---

²⁷⁷ Pontoppidan 1793, 168.

²⁷⁸ I 1771 beretter Philomusus, at enhver hovedkirke i København havde tilknyttet en fattigskole. Børnene, som gik der, nød klæder og nogle ugepenge samt fri undervisning i håndarbejde. Disse fattigskoler var økonomisk baseret på gaver, testamenter og indsamlede kollekter fra private borgere. Velgørenheden var en betydelig del af fattigvæsenets karakter. Philomusus 1771, 41-42.

²⁷⁹ Mangor 1796, 21. I en skrivelse fra 1789 fra Vor Frue Plejekommission til Københavns Magistrat informerede plejekommissionen Magistraten om, at plejekommissionen ville købe en ejendom med det formål at have et arbejdshus heri. Magistraten havde således kendskab til oprettelsen af arbejdshuset og modsatte sig ikke dette, selvom fattiglovgivningen ikke foreskrev, at Københavns Fattigvæsen skulle oprette arbejdshuse. Pro memoria fra Vor Frue Plejekommission til Magistraten 23. marts 1789, 5. Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission, KSA. Selvom Mangor kritiserede oprettelsen af arbejdshusene, som havde fundet sted i perioden 1787 til 1792, var arbejdshusene officielt accepteret og inkorporeret i den københavnske fattigforordning fra 1792, hvori Danske Kancelli og kongemagten ligefrem gjorde arbejdshusene til et centralt led i fattigforsørgelsen ved at påbyde oprettelsen af arbejdshuse i de sogne, der ikke allerede havde et.

svares, at der er skiænket Penge dertil; men har den eller de Givere udredet den heele Sum, ikke aleene til Huusets Bygning eller Indkiøb, men og til de deraf flydende aarlige Udgivter til Reparation, Skatter ... Hvis ikke, saa falder jo dog Byrden deraf paa Publikum.”²⁸⁰ Der var økonomiske følger ved opførelsen af arbejdshuse, som plejekommissionerne ifølge C. E. Mangors mening ikke kunne forsvare at pålægge københavnere.²⁸¹

C. E. Mangor havde den opfattelse, at alle fattigvæsenets midler, også de som stammede fra velgørenhed, burde anvendes inden for fattiglovgivningens rammer, ellers kunne plejekommissionerne skabe uforudsete og uberettigede økonomiske byrder for københavnere.

3.4.3.1 Velgørenhed og den implicitte kontrakt mellem donatorer og forvaltere

Hvilken opfattelse af fattigvæsenet, herunder velgørenhedens rolle, var det som plejekommissionerne havde? Det kan en årsberetning fra Nicolai Sogns Plejekommission være med til at kaste lys over. I årsberetningen *Regnskab over Indtægt og Udgift for St. Nicolai Sogns Fattiges Huus, Arbeids=Anstalt og Skole samt Fortegnelse over Indtægt og Udgift til de Fattige ved Pleie-Commissionen i Aaret 1795* gav Nicolai Sogns Plejekommission svar på den kritik, stadslæge C. E. Mangor havde rettet mod plejekommissionernes måde at forvalte fattigpleje på.²⁸²

Plejekommissionen redegjorde for, at oprettelsen af sognets arbejdshus ”... ere et talende Beviis, paa den Gavmildhed, af hvilken vore veldædige Medborgere besieles...”²⁸³, og at deres arbejdshus var fuldt finansieret af velgøreres gaver samt et lån, som plejekommissionen havde optaget på egen risiko. Plejekommissionen forklarede, at den hverken havde benyttet midler fra fattigkassen, som Københavns Magistrat forvaltede, eller legatmidler, som andre af byens plejekommissioner, til formålet. Derfor mente Nicolai Sogns Plejekommission ikke, at de behøvede at indhente Magistratens godkendelse til oprettelsen af et arbejdshus, når ”... Menigheden haft den Fortroelighed til Commissionen, at tilsende, og betroe den sine Gaver til at anvende til et Arbeidshuus...”²⁸⁴ Plejekommissionen opfattede sin egen position i forhold til menigheden som forvalter af dennes velgørende gaver og mente sig ikke i den forbindelse forpligtet til at skulle stå til ansvar over for fattigvæsenets øvrighed i form af Magistraten. Det kan udledes, at

---

²⁸⁰ Mangor 1796, 21.

²⁸¹ C. E. Mangor blev støttet i opfattelsen af, at plejekommissionernes arbejdshuse havde kostet fattigvæsenet betydelige midler, af handelsdirektør og nationaløkonomisk forfatter Carl Pontoppidan. Pontoppidan 1793, 168.

²⁸² *Regnskab over Indtægt og Udgift for St. Nicolai Sogns Fattiges Huus, Arbeids=Anstalt og Skole samt Fortegnelse over Indtægt og Udgift til de Fattige ved Pleie-Commissionen i Aaret 1795*, 1796.

²⁸³ *Regnskab over Indtægt og Udgift for St. Nicolai Sogns..* 1796, 3.

²⁸⁴ *Regnskab over Indtægt og Udgift for St. Nicolai Sogns..* 1796, 12.

plejekommissionen stod fast på sin selvbestemmelsesret over frivilligt tildelte midler, hvor det centrale var at sørge for, at givernes vilje angående velgørenhedens anvendelse blev overholdt. Plejekommissionerne opfattede velgørenheden som en mulighed for selv at tilrettelægge og udføre en strategi i behandlingen af sognets fattige. Velgørenheden gav en elasticitet i fattigvæsenets forsyning. Plejekommissionernes opfattelse af velgørenhedens rolle var dermed i overensstemmelse med den traditionelles velgørenheds kulturelle symbolik.

Det kan konkluderes, at der gjorde sig en divergens gældende i opfattelsen af, hvilken rolle velgørenheden burde indtage internt i fattigvæsenet. Det var, ifølge plejekommissionerne, en af fattigvæsenets kompetencer at forvalte gaver i overensstemmelse med giverens intention. Det selvstændige initiativ og engagement prægede fattigvæsenets decentrale plejekommissioner i København, og dette var problematisk for en kreds af kameralistisk inspirerede højtplacerede embedsmænd, der havde en social vision om at indføre en ensartet fattigforsorg i byen.²⁸⁵ Inden for den kameralistiske tænkning i Danmark, herskede en positiv opfattelse af staten som den bedst mulige forvalter af samfundsopgaver, og i forlængelse heraf blev de københavnske plejekommissioner, som var nært forbundet med den kristne menighed, underkendt som kompetente administratorer af fattigplejen, og i stedet blev en kongelig direktion nedsat for at bestyre Københavns Fattigvæsen i 1799-fattigplanen.²⁸⁶

3.5 1799-fattigplanen for København

I perioden fra 1795 frem til 1798 diskuteredes fattigvæsenets mangler og mulighederne for at rette op på dem i flere myndigheder som Københavns Magistrat, Danske Kancelli, 1795-fattigkommission samt en kommissionen nedsat af enevældens centraladministration i 1787 'til at undersøge adskillige Poster, Handelen, Told- og Finansvæsen angaaende' (herefter betegnet finanskommissionen). Dette vidner mødereferatprotokoller og en betænkning om. Arkivalier fra denne aktivitet har for størstedelens vedkommende ikke været undersøgt i anden faghistorisk sammenhæng.

---

²⁸⁵ Kammerherre og greve Johan Ludvig Reventlow, der var med til at udforme 1799-fattigplanen, hvor Københavns fattigvæsenes decentrale plejekommissioner blev ophævet, var uddannet af blandt andre sorølæreren Andreas Schytte, der underviste i den kameralistiske tænkning. Den kameralistiske læres tanker og forestillinger om samfundet udgør en forudsætning for at forstå den forandringsproces, der fandt sted i enevældens styreform sidst i 1700-tallet. Markussen 1995, 62-63.

²⁸⁶ Markussen 1995, 70. Historiker Juliane Engelhardt skriver, at det positive syn på staten i den danske kameralisme sandsynligvis bundede i, at de danske patrioter ofte var embedsmænd. Engelhardt 2010, 19.

3.5.1 Fejl i fattigvæsenets indretning?

Selvom fattigforordningen i 1792 netop havde udstukket ændrede retningslinjer for det københavnske fattigvæsen, initierede Danske Kancelli allerede tre år senere den 10. april 1795 nedsættelsen af en fattigkommission til at undersøge, om der var ”Fejl” i fattigvæsenets indretning. Magistraten anvendte nemlig flere midler end forventet på fattigvæsenets decentrale plejekommissioner, og alligevel hjemstøjet byens indbyggere stadig af betlere.²⁸⁷ Endnu en årsag til at myndighederne var optaget af fattigvæsenet, kunne være den faktor, at et voksende storbyproletariat ved forskellige episoder havde lavet opløb og i 1789 sågar konfronteret ordensmagten.²⁸⁸ Denne faktor fremmede givet byens myndigheders lyst til at håndtere det voksende lag af fattige.

1795-fattigkommissionen konkluderede i en forestilling dateret den 17. maj 1796, at fattigvæsenets gældbundne forfatning sandsynligvis var forårsaget af plejekommissionernes mulighed for at rekvirere ubestemte summer fra Københavns Magistrats fattigkasse, som 1792-fattigforordningen gav mulighed for. Dette forhold burde ændres.²⁸⁹ Samtidig var kommissionen betænkelig ved at foreslå indførelsen af nye afgifter og skatter for at forøge fattigvæsenets indtægter, fordi pålæg ville ødelægge lysten til at give ”.godvilligen Gaver,..”, og da Københavns indbyggere befandt sig i en nødsituation på grund af branden i byen i 1795, ville en fattigskat være hård for dem at udrede.²⁹⁰ Overvejelserne i forestillingen angående velgørenhed kontra fattigskat viser, at fattigskat blev italesat som en mulighed, men afvist blandt andet af hensynet til at den sandsynligvis ville mindske københavnernes lyst til at yde velgørenhed til fattigvæsenet.

---

²⁸⁷ Forestilling 17. maj 1796 fra fattigkommission af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA.

Fra fattigkommissionens forhandlingsprotokol er indført 11 underskifter ved første møde. Kommissionsmedlemmerne kom fra Københavns Magistrat og lægestanden. Forhandlingsprotokol fra fattigkommissionen af 10. april 1795, mødereferat d. 24. april 1795. Dokumenter vedr. fattigkommissionen mv. 1795-1801, KSA. Forvaltningshistorisk set var kommissioner og direktioner en meget benyttet forvaltningsform i perioden 1772 til 1807. Feldbæk 2000, 295.

²⁸⁸ Feldbæk 2000, 296. Ved betegnelsen proletariat forstår historiker Niels Finn Christiansen arbejdere, der havde arbejde ét sted og havde deres bolig ét andet sted. Desuden havde arbejderne en omfattende arbejdstid og lave lønninger. Proletariatets materielle levestandard var afhængigt af økonomiske konjunkturer og reallønnen. Christiansen 1976, 15-16.

²⁸⁹ Forestilling 17. maj 1796 fra fattigkommission af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA.

²⁹⁰ Desuden gav byens indbyggere allerede 9.000 rigsdaler i ”Fattig Skat” ifølge kommissionen. Her sigtede kommissionen sandsynligvis til den afgift på Grundtaksten fra 1762, som var på 9.000 rigsdaler. Denne skat gik ikke alene til byens egne fattige, men til institutioner, som husede fattige fra områder i hele riget såsom Sjælland, Norge, Holsten og sågar et udenrigs område som Skåne. Det forhold burde ifølge forestillingens anbefalinger ændres, så de 9.000 rigsdaler alene kom fattige fra København til gavn. Forestilling 17. maj 1796 fra fattigkommission af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA.

Kommissionen foreslog endvidere som en mulighed for at få flere indtægter til fattigvæsenet, at de private klubselskaber, som indsamlede midler til de fattige, hvoraf der eksisterede mindst 21 i København, måtte få kendskab til fattigvæsenets økonomiske underskud. Klubselskaberne burde overdrage deres midler til fattigvæsenet i stedet for selv at uddele gaver til de fattige, hvormed der var en risiko for, at "...Örkeslöshed underholdes, og af den flyder igien Armod".²⁹¹ De klubselskaber, som kommissionen omtalte, kunne meget vel være patriotiske selskaber, der som et led i deres aktiviteter hjalp fattige.²⁹² Kommissionen rettede dermed på linje med andre fattigdebattører i tiden en kritik mod den private velgørenhed, som ikke besad kompetencen til at frasortere de uværdige fattige og fokusere på at hjælpe de værdige fattige. Dette blev opfattet som en kompetence, det offentlige fattigvæsen havde patent på.

Derudover fandt kommissionsmedlemmerne det vanskeligt at pege på andre mulige besparelser i eller indtægtsforøgelser til fattigvæsenet, og de ræsonnerede over, at udgifterne givetvis ikke ville falde, men snarere stige fremover på grund af en forventet vækst i fattigdommens omfang grundet "...Almue Mands Tanker og handle Maade...".²⁹³ Der var en opfattelse af, at almuen øjensynligt uansvarlige opførsel ledte til mere fattigdom.

Det vigtigste tema for fattigkommissionens debat var de økonomiske udfordringer, som det københavnske fattigvæsen havde, og som et led i fattigkommissionens arbejde blev den ved kongelig befaling sat til at samarbejde med tre repræsentanter fra Centraladministrationens finanskommission nedsat i 1787.²⁹⁴ Denne finanskommission havde været involveret i flere af styrets oplysningsprægede reformarbejder. De tre repræsentanter, som skulle mødes med 1795-fattigkommissionen, var kammerherre Sehested, Confer. Wendt og justitsraad Tönder Lund. Disse repræsentanter skulle være med til at finde løsninger på det københavnske fattigvæsens finansielle mangel.²⁹⁵ Efter et par fællesmøder i februar 1796 valgte de tre repræsentanter at afslutte samarbejdet med den begrundelse, at det københavnske fattigvæsens økonomiske hjælpekilder var

---

²⁹¹ Forestilling 17. maj 1796 fra kommissionen af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA.

²⁹² Engelhardt 2010, 17.

²⁹³ Forestilling 17. maj 1796 fra kommissionen af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA.

²⁹⁴ 1795-fattigkommissionen foreslog, at en mulig løsning på de økonomiske udfordringer var, som det havde været sædvane i slutningen af 1700-tallet, at Kongens Kasse gav økonomiske bidrag og forskud. Rubin 1879, 45. Se endvidere Pontoppidan 1793, 49; 108. Danske Kancelli ønskede øjensynligt denne praksis afskaffet.

²⁹⁵ Forhandlingsprotokol fra fattigkommissionen af 10. april 1795, mødereferat d. 12. feb. 1796. Dokumenter vedr. fattigkommissionen mv. 1795-1801, KSA.

tilstrækkelige, men påpegede samtidig, at en bedre indretning af fattigvæsenet var nødvendig, da der var ”Mangler” i fattigvæsenets indretning.²⁹⁶

Sagen lader til at ligge stille, indtil Nicolai Sogns Plejekommission i starten af året 1797 anmodede om at få tildelt ekstra midler fra Københavns Magistrats fattigkasse. Herefter blev nye fællesmøder iværksat imellem 1795-fattigkommission og finanskommissionen.²⁹⁷ På det indledende fællesmøde den 27. februar 1797 enedes aktørerne om, at det københavnske fattigvæsens bestyrelse trængte til en forbedring for at kunne virke mest hensigtsmæssigt.²⁹⁸ I løbet af de følgende møder blev principperne for en omfattende omorganisering af Københavns Fattigvæsen samt en ny fattigpolitik grundlagt.

3.5.1.1 Byen som forsørgelsesfællesskab

Især etatsraad, historiker og senere gehejmeminister Ove Malling samt kammerherre og greve Johan Ludvig Reventlow var aktive i debatten på fællesmøderne. Både Ove Malling og Johan Ludvig Reventlow ønskede at få plejekommissionerne afskaffet, da deres virke ikke havde klare grænser, og da de desuden uddelte almisser uden en ensartet standard for størrelsen. Løsningen var, mente de, at oprette én central fattigdirektion til at sørge for at få en ensartet fattigforsørgelse i byen. Der var dog røster i forhandlingerne, som talte imod en ophævelse af plejekommissionerne.²⁹⁹

Det var kendetegnende for 1700-tallets København, at mange fællesskaber eksisterede side om side i byen, og at man inden for sit eget fællesskab ofte var ansvarlig for at drage omsorg for egne fattige. Den norm skulle det – i princippet - være slut med. Ved at ophæve det forsørgelsesansvar for fattige, som de traditionelle gruppedannelser i København havde haft, og i stedet udpege et kriterium som tilhørsforhold til byen som afgørende for at blive en del af den personkreds, der kunne modtage fattighjælp af fattigvæsenet, blev alle fattige genstand for

---

²⁹⁶ Skrivelse 24. feb. 1796 fra Sehested, Wendt og Lund til fattigvæsenets kommission her i staden. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

²⁹⁷ Forhandlingsprotokol fra fattigkommissionen af 10. april 1795, mødereferat d. 23. feb. 1797. Dokumenter vedr. fattigkommissionen mv. 1795-1801, KSA.

²⁹⁸ Forhandlingsprotokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen af 10/4 1795 ang. fattigvæsenet i København sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 27. februar 1797 (Indledende mødereferat). Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

²⁹⁹ Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 20. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA. Historiker Ingrid Markussen karakteriserer både Johan Ludvig Reventlow og Ove Malling som kameralister. Markussen 1995, 121; 180.

patrioternes fattigpolitik – også dem, der ikke tidligere havde et klart tilhørsforhold til en bestemt gruppedannelse.³⁰⁰ Det var en anderledes måde at tænke et forsørgelsesfællesskab på.³⁰¹

Centraladministrationens kameralistisk inspirerede og reformvenlige embedsmænd foreslog således en ophævelse af plejekommissionens kristne forsørgelsesfællesskab. I fattigvæsenets plejekommissioner havde sognet skulle tage vare på de fattige, som gik til alters i det pågældende sogn. Det var det kristne sognefællesskab, som havde udgjort personkredsen af potentielle forsørgelsesberettigede op til 1799. Nu skulle fattige fra de militære etater og alle religiøse samfund, det jødiske dog undtaget, kunne få fattighjælp af fattigvæsenet. Rationalet bag denne inklusion og ligestilling af en række af københavnere var, at byens mangfoldige forsørgelsesfællesskaber modarbejdede hinanden, eller måske ligefrem afviste deres forsørgeransvar; derfor havde den tidligere fattiglovgivning ikke fungeret efter hensigten.

Det var især etatsraad, historiker og senere gehejmestatsminister Ove Malling, medlem af Finanskommisionen, som var fortaler for at få orden på den brogede forsamling af fattige og tiggere i København, der henhørte under forskellige eller ingen forsørgelsesfællesskaber. Fattige fra de laveste og lavere sociale lag, uanset hvilket forsørgelsesfællesskab de tidligere havde tilhørt, skulle nu understøttes af fattigvæsenet efter standardiserede grundsætninger.³⁰² Et lignende opgør med den kristne nadver som det afgørende kriterium i forhold til at modtage almisse ved fattigvæsenet havde assessor Johan Hendric Bärens efterspurgt. Han påpegede endda, at folk, der ikke gik til alters i en af byens ni sognekirker, blev afvist af plejekommissionerne og herved var i fare for ”at døe af Sult”.³⁰³ Heri lå et opgør med det traditionelle samfunds fællesskabsdannelser igennem religion, stand, personligt netværk og andre gruppetilhørmekanismer. Tilhørsforholdet til en bestemt gruppedannelse skulle ikke længere være et afgørende kriterium for modtagelse af fattighjælp. I forsøget på at få en velordnet fattigforsørgelse i København, undergik fattigvæsenet en professionaliseringsproces, hvor religionen ikke længere udgjorde et grundelement i organiseringen; dette er udtryk for en sekularisering af det rekursive tidslag, som fattighjælpen udgjorde.

---

³⁰⁰ Som økonomen Hans Christian Johansen påpeger, var en række personer ikke en del af samfundets traditionelle gruppedannelser i det førmoderne samfund, og dermed var de ikke omfattet af den hjælp, som disse gruppedannelser ydede deres fattige. Johansen 1979, 178. Ved indførelsen af tankegangen om byen København som forsørgelsesfællesskab blev eksistens uden for gruppedannelser inkluderede i fattigvæsenets personkreds, der potentielt kunne modtage fattighjælp..

³⁰¹ Ifølge historiker Juliane Engelhardt er det underkendt i forskningen, at patrioterne eksperimenterede med at lave nye sociale fællesskaber, hvilket udvirkelsen af 1799-fattigplanen kan ses som et forsøg på. Engelhardt 2010, 16.

³⁰² Protokol for Den Kgl. Finanskommision og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 20. marts 1797 & mødereferat 26. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³⁰³ Bärens 1796, 293.

Fattigvæsenets administration skulle nu ikke længere være overladt til byens kristne sogne med præsten i spidsen, og hvor de fattige skulle gå til alters for at få mulighed for at få fattigvæsenets almisse. Det var et behov for at kunne kontrollere uddelingen af fattighjælp, og et human argument om at få mulighed for at understøtte *alle* fattige i København, som lå bag dette brud i det rekursive tidslag. Fattigvæsenets myndighederne havde gentagne gange ændret i uddelingspolitikken, hvilket de gentagne ændringer i fattiglovgivningen i slutningen af 1700-tallet er et udtryk for, men da uddelingspolitikken ikke blev fulgt af fattigvæsenets decentrale administrative enheder, plejekommissionerne, valgte myndighederne til sidst at ophæve plejekommissionerne.

Historikeren Hanne Sanders har defineret sekularisering som en proces, der tog fart i 1700-tallets oplysningstid, hvor religionen ændrede betydning fra at have været kultur og viden til at blive individuel tro.³⁰⁴ Det relevante er i forbindelse med udformningen af 1700-fattigplanen, at en professionalisering af fattigforsørgelsen, hvor de fattige skulle behandles efter ens regler og modtage en standardiseret fattighjælp, ikke var forenelig med en fattigforsørgelse, som blev administreret af byens religiøse fællesskaber.

Byens jøder blev ikke inkluderet i det nye byforsørgelsesfællesskab.³⁰⁵ Jødernes eksklusion forklares i lovgivningen med, at fattige jøder skulle forsørges af jøderne selv.³⁰⁶ I værket *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske oplysningstid (1760-1814)* fra 2002 forfattet af teolog Martin Schwarz Lausten beskrives det, hvordan der var et accepteret jødisk samfund i København, som i 1796 bestod af omtrent 230 jødiske familier, der havde fået tilladelse til at bosætte sig i København. Jødernes erhverv var begrænset til veksels- og pengehandel samt handel med bestemte varer og genstande. I slutningen af 1700-tallet udgjorde et antal tilrejsende fattige jøder dog et problem, da både myndighederne og det etablerede jødiske samfund ikke ønskede dem i København.³⁰⁷

Jøderne var omgærdet af en del fordomme i slutningen af 1700-tallet. Det var et forhold, som kammerherre og greve Johan Ludvig Reventlow i et brev stilet til Danske Kancelli

---

³⁰⁴ Sanders 1994, 5-6.

³⁰⁵ Protokol for Den Kgl. Finanskommision og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 27. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³⁰⁶ Forestilling 17. maj 1796 fra kommissionen af 10. april 1795. Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795, KSA. Peter Henningsen skriver dog, at jødiske fattige også var tiggere. Henningsen 2005b, 21.

³⁰⁷ Lausten 2002, 25; 35-37.

blandt andre forhold beklagede. Reventlow påpegede, at jøderne burde inkluderes i byforsørgelsesfællesskabet, for så ville ”Fordomme” mod jøderne på sigt kunne aftage.³⁰⁸

Ved forhandlingerne på fællesmøderne mellem fattigkommissionen og finanskommissionen argumenterede gehejmeraad grev Ernst Heinrick Schimmelmann fra finanskommissionen for, at fattigvæsenet skulle tage ansvar for ikke ”...alene Fattige, som trænge til Almisser, men ogsaa Syge, som skulle pleies, Unge som skulle opdrages, Arbeidere...”, som skulle have arbejde.³⁰⁹ Visionen var med andre ord en fattigpleje, som ligesom den kameralistisk prægede 1771-fattigforordning rakte ud over tanker om forsørgelse, omsorg og pleje for de fattige; i stedet skulle fattighjælpen forebygge fattigdommens omfang ved at sætte de fattige i stand til at leve et selvstændigt og arbejdsomt liv.³¹⁰ Denne forståelse af fattighjælpens formål kombineret med en systematik og ensartethed i fattigvæsenet, hvor lige regler og kontrol var nøgleord, blev de grundlæggende principper for Københavns omorganiserede fattigvæsen.

Sådanne ændringer ville, anslog Johan Ludvig Reventlow, medføre, at den private godgørelse ville yde flere bidrag til fattigvæsenet end hidtil.³¹¹ Finansieringen var nemlig et andet tema, som var på dagsordenen. Mødereferatet fra den 26. marts 1796 viser, at der var et særskilt punkt på dagsordenen, som omhandlede, hvorvidt indtægterne til fattigvæsenet skulle skaffes gennem pålæg eller gennem privat godgørelse. Alle mødedeltagerne var bevidste om fattigvæsenets vedvarende økonomiske underskud, men der var bred opbakning til, at andelen af frivillige bidrag til fattigvæsenets finansiering på sigt ville blive omfattende, hvorfor tanken om betydelige ekstra pålæg (tvungne afgifter eller skat) på københavnerne blev afvist med den begrundelse, at sådanne ville få deres lyst til frivilligt at donere velgørelse til fattigvæsenet til at svinde ind. Velgørelsen skulle have en rolle at spille også i det nyorganiserede fattigvæsen.³¹²

---

³⁰⁸ Litt. B. Brev fra Brahetrolleborg d. 4. maj 1799 J. L. Reventlow. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA. I samme brev redegjorde Reventlow for, at han mente, at alle religiøse samfund skulle arbejde for at gøre deres medlemmer til gode, virksomme og sædelige ”Medborgere”. Reventlow afviste tillige at blive en del af den kommende fattigdirektion efter planens ikrafttrædelse, fordi han mente, at den endelige plan ikke opfyldte en del krav, som var blevet rejst under forhandlingerne.

³⁰⁹ Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 20. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³¹⁰ Fattigdirektionens deliberationsprotokol fra 1798-99 understøtter, at den kommende fattigdirektion ikke fokuserede på betleri og tiggeri i sine forhandlinger, men snarere på sociale foranstaltninger, der skulle hjælpe de værdige fattige til at stå på egne ben. Fattigdirektions Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, KSA.

³¹¹ Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 20. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³¹² Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 26. marts 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

Fattigvæsenets ledelse skulle være ulønnet, og et forslag om at få en aflønnet ledelse, der kunne bruge al deres tid på at bestyre fattigvæsenet, vakte stor modstand med henvisning til, at det ville svække den almindelige positive opinion om fattigbestyrelsen.³¹³ Når kræfterne bag fattigvæsenet var ulønnede ville kærligheden til gerningen – og ikke egen nytte - være central, hvis de rette mænd til gerningen blev udvalgt; det var der en generel forventning i samtiden om.³¹⁴

I møderne var det ikke primært fattigvæsenets skræntende økonomi, som blev debatteret, men i stedet var det i fokus at få fattigvæsenet til at fungere efter en ”forbedret Plan”, og derigennem skabe et rationelt fattigvæsen, der ikke havde unødvendige udgifter, som en af oplysningstidens reformivrige mænd fra Centraladministrationen, Ove Mallings, formulerede det.³¹⁵ Det var således ikke i sig selv de fattiges berettigelse til at modtage almisse, som blev diskuteret, men måden hvorpå uddelingen skulle ske. En standardisering af den sociale relation og faste rammer for både giver og modtager, var sat på den fattigpolitiske dagsorden.³¹⁶

I maj 1797 overdrog medlemmerne af de to kommissioner den fælles betænkning, deres arbejde havde resulteret i til Danske Kancelli, som tog affære ved den 26. januar 1798 i et åbent brev at deklarerer, at kongemagten ønskede en nyordning af det københavnske fattigvæsen. De bærende principper for omorganiseringen af fattigvæsenet, som det åbne brev udstak, var baseret på de forslag, som fællesmøderne mellem fattigkommissionen og Finanskommissionen havde udmøntet sig i.³¹⁷

Det åbne brev forklarede, at en 24 mand stor direktion skulle nedsættes for at udarbejde en ny plan for det københavnske fattigvæsen, og samme direktion senere skulle overtage bestyrelsen af fattigvæsenet. Fattigdirektionen blev sammensat af embedsmænd fra enevældens centraladministration, fra byens administrative organer, af repræsentanter fra militæretaterne,

---

³¹³ Protokol for Den Kgl. Finanskommission og kommissionen for fattigvæsenets sammentræden ved hans Majestæts befaling af 30. dec. 1795, mødereferat 3. april 1797. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³¹⁴ Stadslæge C. E. Mangor har i en anden forbindelse udtalt sig om det ønskelige i, at fattigvæsenets arbejde skulle være ulønnet, fordi der i samtiden var en forventning om, at mere kærlighed og iver ville blive investeret i ulønnet arbejde med de fattige end i arbejde udført for økonomisk vindings skyld. De ulønnede mænd forventedes at besidde ”public Spirit”. Mangor 1796, 7.

³¹⁵ In fidem Mallings 15. feb. 1796 fra Finans-Commissionens Forsamling d. 15. feb. 1796 angående fattigvæsenet i København. Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets bestyrelse i København, RA.

³¹⁶ Dette bekræftes i de retningslinjer for reorganiseringen af fattigvæsenet, som markeres i *Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres*, 26. januar 1798, afsnit e, hvor ”...lige Regler...” fremhæves som afgørende for håndteringen af de fattige.

³¹⁷ *Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres*, 26. januar 1798.

repræsentanter fra byens handlende samt repræsentanter fra forskellige trossamfund.³¹⁸ Det var en socialt bredspektret vifte af kræfter - for en stor dels vedkommende uddannede mænd - centraladministrationen satte bag omorganiseringen af det københavnske fattigvæsen. Flere af disse mænd, såsom assessor Johan Hendric Bärens og stadslæge C. E. Mangor, havde ytret sig offentligt angående spørgsmålet om en forbedring af det københavnske fattigvæsen og fremsat deres respektive holdninger til behandlingen af de fattige.

Den 1. juli 1799 fik København en ny omfattende fattiglov under betegnelsen *Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder*.³¹⁹ Fattigplanen var detaljeret i sin udformning i forhold til tidligere tiders fattiglovgivning, den bestod af i alt 215 paragraffer. Tilligemed var der en 155 sider lang forestilling, som uddybede motiverne for planens udformning.³²⁰

3.5.2 Forskning om 1799-fattigplanen

1799-fattigplanen er blevet vurderet i sin helhed i værker af økonomen Marcus Rubin i 1879, økonomen Kjeld Philip i 1947, den norske historiker Anne-Lise Seip i 1984, historiker Peter Henningsen i 2005/2006 samt økonomen Hans Christian Johansen i 2010.³²¹

Forskningsmæssigt er der enighed om, at 1799-fattigplanen var en oplysningspræget og visionær fattiglovgivning. Marcus Rubin giver en personlig betragtning tilkende om, at

---

³¹⁸ Konkret drejede det sig om Etatsraad og viceborgmester Flindt fra Danske Kancelli, Etatsraad og deputeret Ove Malling fra Finanskollegiet, kammerherre grev Ludvig Reventlow fra General-Land-Økonomi og commercerkollegiet, Justitsraad Friis fra Generalitets og Commissariats-kollegiet (landetaten), Overkrigscommissair Bang fra Admiralitets- og Commissariats-kollegiet, justitsraaderne Schiøtt og Pontoppidan på embeds vegne fra Magistraten, hørkræmmer Fogh og vinhandler Schrader fra stadens organ 'De 32 Mænd', ni andre af stadens borgere, oberstlieutenant Noldte fra den tysk reformerte menighed, repræsentant fra den fransk reformerte menighed Pierre Catala og galanteriehandler Blankensteiner fra den katolske menighed; desuden politimester og stadsfysikus på embeds vegne, og assessor Johan Hendric Bärens fra Hof- og Stadsretten til at håndtere de juridiske opgaver. *Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres*, 26. januar 1798, §4.

³¹⁹ Den københavnske 1799-fattigplan udgør sammen med de mere kendte fattigforordninger fra 1803 gældende for landet og købstæderne oplysningstidens fattiglovgivning. Johansen & Kolstrup 2010, 190ff.

³²⁰ Alle ældre forordninger, reskripter og anordninger vedrørende det københavnske Fattigvæsen blev ophævet ved 1799-fattigplanens indførelse. Se upagieret indledning i *Kongelig approberet Plan 1799*.

³²¹ Det drejer sig om følgende værker: Rubin, Marcus 1879, *Tabellværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 4. Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsens Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie*; Johansen, Hans Chr. & Søren Kolstrup i kapitel 'Dansk fattiglovgivning indtil 1803' i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1, (red. Petersen, Jørn Henrik m. fl.), 159-198; Philip, Kjeld 1947, *Staten og Fattigdommen*; Seip, Anne-Lise 1984, *Socialhjælpsstaten blir til. Norsk sosialpolitikk 1740-1920*; Henningsen, Peter 2005b, "Misericordia" i *Patrioter & Fattigfolk* (red.) Peter Henningsen.

uddelingspolitikken i planen var for generøs, samt at tiltroen til de frivillige donationer og det frivillige engagement fra byens borgere var for omfattende.³²²

Hans Christian Johansen udpeger tre nøgleelementer i fattigplanens nye dagsorden for fattigvæsenet, nemlig forsørgelse, forebyggelse og individets dannelse.³²³ Både Hans Christian Johansen og Kjeld Philip udleder, at fattigplanen nærmer sig et retsprincip i forhold til muligheden for at kunne modtage fattighjælp.³²⁴

Kjeld Philip har desuden et skarpt blik for fattigvæsenet som en instans, der både var lovbundet, men samtidig indeholdt forventninger om velgørehed og bidrag fra byens indbyggere. Philips vurdering af denne forventning i forhold til fattigforstandergerningen i 1799-fattigplanen lyder, at ”Forstanderen skal unægtelig være besat af en rentud fantastisk Interesse for Sagen for at paatage sig dette ulønnede Arbejde.”³²⁵

Anne-Lise Seip opfatter planen som nærmende sig en form for moderne præget socialpolitik, inspireret af reformen af det hamborgske fattigvæsen i 1788, hvor senmerkantilismen fik et sidste kraftfuldt udtryk i form af individuel tilrettelæggelse af fattighjælpen.³²⁶ Peter Henningsen har i modsætning til de foregående forskere fremhævet de sanktioner og kontrolmekanismer, som fattigplanen indeholdt, og dermed opfattet dele af fattigplanen som en forlængelse af 1700-tallets fattiglovgivnings forsøg på at standse eller hæmme betleri, men med oplysningstiden repræsenteret i en introduktion af systematisk planlægning af velfærd ved uddannelse og arbejde.³²⁷

3.5.3 Trangskriteriet: Fattigvæsenets ansvar for alle fattige

Til forskel fra tidligere tiders fattiglovgivning, hvor fattigvæsenets almisser var rettet imod de værdige fattige, fastsatte 1799-fattigplanen, at *alle fattige*, der havde boet i byen i minimum tre år, skulle inddrages i planens storstilede sociale projekt. Personkredsen af potentielle modtagere var alle københavnere, undtaget jøderne. Således lyder ordene i fattigplanens §1: ”Det er Fattigvæsenets Øiemed: at antage sig alle Trængende, som ikke have, og ikke selv kunne forskaffe

---

³²² Rubin 1879, 52-53.

³²³ Johansen & Kolstrup 2010, 184ff.

³²⁴ Philip 1947, 30ff.

³²⁵ Philip 1947, 34.

³²⁶ Seip 1984, 30-33.

³²⁷ Henningsen 2005b, 45ff.

sig, nødtørftig Underholdning”. Dermed blev det overordnede inkluderingskriterium, i forhold til at modtage understøttelse af fattigvæsenet, trang.

Definitionen af nødtørftig underholdning fastsatte fattigdirektionen i fattigplanens §32: ”Som nødtørftig Underholdning for en Fattig ansees det, som til Føde, Klæder, Huuslye og Varme, er uundværlig, for at vedligeholde Liv og Helsen”. Ingen, der hørte til det københavnske forsørgelsesfællesskab, skulle dø af sult på gaden, blive husvilde eller være nødsaget til at betle.

Det var visionært, at alle byens fattige inddrogtes under fattigvæsenets ansvar, og for at målrette indsatsen havde fattigvæsenet en underordnet strategi om at kategorisere de fattige ud fra årsagen til deres fattigdom. Årsagerne kunne være sygdom, manglende erhverv eller manglende arbejdsevne. Fattigplanen skulle derfor: ”... sørge for, saa meget muligt, at de Gamle og Svage blandt disse nyde Almisser, at de Arbejdsføre gives Arbejde, naar de ere villige til at erhverve, men derimod afvendes fra Lediggang, og sættes i Nødvendighed til at arbejde naar de hellere betle, end lovligen erhverve, at de Syge helbredes, at de Unge anføres til Kundskab om Sædelighed og Arbeidsomhed; alt, paa det at den offentlige og private Godgjørneheds milde Gaver retteligen kunne anvendes, virkelig Trang afhielpes eller forekommes, Betleri aldeles afskaffes, og svage eller uvante Arbejds=Kræfter styrkes og anvendes til Gavn for den, som har dem og til Nytte for det Almindelige.”³²⁸ Citatet viser fattigdirektionens idé om den livscyklus, et almindeligt almuelems liv skulle forme sig over; børnene og de unge skulle uddannes og oplæres i de rette dyder for at blive arbejdsduelige og arbejdsvillige arbejdere; de arbejdsføre skulle gives et arbejde; de syge helbredes, og endelige skulle de gamle samt fysisk svage understøttes. De fattige, som var uvillige til at leve op til normen for et nyttigt almueliv, ville fattigvæsenet tvinge til at gennemgå forbedringsprogrammer.³²⁹ Fattigdirektionens primære opmærksomhed var dog ikke rettet imod de uvillige og derved uværdige fattige, hvilket viser sig både i selve fattigplanen, men også i debatten i fattigdirektionens forhandlingsprotokol, hvor fokus var på at finde brugbare behandlinger af de virkelig trængende, der blev anset for værdige til fattigvæsenets hjælp.³³⁰

---

³²⁸ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap.1 §1.

³²⁹ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap.3 §31. I 1799-fattigplanen var det fastslået, at fattigvæsenet ville drage omsorg for en indskreven fattigs begravelse, når andre ikke gjorde det. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 8 §121.

³³⁰ Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, KSA. Historiker Peter Henningsen viser tillige, hvordan ideen om at oprette et tvangsarbejdshus med det formål at forbedre de uvillige fattiges opførsel først blev lanceret sent i fattigdirektionens udformning af fattigvæsenets plan. Henningsen 2004, 3ff.

Opfattelsen af de fattiges værdighed blev forbundet med det normative livscyklusperspektiv, som fattigdirektionen lagde til grund for udformningen af fattigpolitikken i fattigplanen. I de sidste 30 år op til 1799-fattigplanens vedtagelse havde livscyklusperspektivet som basis for udformningen af fattigpolitikken vundet stadig stærkere frem. Det viser sig i 1771-fattigforordningens fokus på skolegang til de fattige børn og inkludering af de arbejdsløse og arbejdsvillige fattige under fattigvæsenets ansvar. Fattigvæsenets fattigpolitik havde ændret sig fra i 1708 primært at fokusere på forsørgelse af gamle, børn, fysisk handicappede og husarme til ved 1799-fattigplanen at udgøre en aktiv politisk indsats for at forebygge fattigdommen. Den kameralistiske åndsretning indebar ikke alene en opfordring til at fremme en stor befolkning, men befolkningen skulle også være dannet til at være produktive arbejdere. En stor mængde unyttige lemmer var ikke gavnlige for statens velstand.³³¹ For at forebygge fattigdommen måtte der være et mål med indsatsen, som fattigvæsenet kunne arbejde sig hen imod, og her blev patrioternes kameralistisk prægede verdensbillede afgørende. Patrioterne havde en forestilling om, at almuen skulle dannes til nyttige arbejdere. Et forventet livscyklusperspektiv for en nyttig arbejder blev derfor anvendt som målestok for, hvilke behov for hjælp et almuelem kunne forudsættes at have i forskellige livsfaser og situationer. Med afsæt i denne norm for et forventet almuelivs forløb koblet med ideen om, at de fattige ved modtagelsen af fattighjælp skulle behandles efter ens regler af fattigvæsenet, viser sig et nyt element i behandlingen af de fattige, nemlig en standardisering af de sociale relationer; modtagerens behov kunne sættes på formel ved hjælp af opstillingen af fattigvæsenets ideelle livscyklusperspektiv. Ethvert behov i livsfasen var forudset og skulle udløse en bestemt form for hjælp.

3.5.3.1 Den personlige relation mellem de fattige og fattigforstanderen

Den 24 mand store fattigdirektion, der havde udarbejdet fattigplanen af 1799, skulle fungere som fattigvæsenets bestyrelse. For bedst muligt at kunne forvalte fattigvæsenet havde fattigdirektionens medlemmer yderligere fordelt sig i fem forskellige kommissioner, der skulle bestyre forskellige dele af fattigvæsenet; der var én kommission for forsørgelse, én for industrien, én for skolevæsenet, én for sygeplejen samt én for fattigvæsenets politi.³³²

---

³³¹ Pontoppidan 1793, 12; 266.

³³² *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 1 §8. Direktionen og de forskellige kommissioner tog beslutninger gennem afstemninger. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 1 §28. Skolekommissionens formand blev etatsraad, historiker og senere gehejmestatsminister Ove Malling og medicinalkommissionens formand blev Stadsfysikus C. E. Mangor. Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, Direktionsforsamling 17/6 1799, KSA.

Det var forsørgelseskommissionen, som ved hjælp af fattigforstandere havde ansvaret for at undersøge og vurdere den enkelte fattiges trang og værdighed, da fattigvæsenets sognebaserede plejekommissioner blev ophævet ved 1799-fattigplanen. Kirkens status og betydning for Københavns fattigpleje havde været betydelig under plejekommissionerne, som havde haft en præst i spidsen for fattigplejen. Plejekommissionernes ophævelse skete ikke alene på grund af utilfredshed hos myndighederne med de ukontrollable udgifter for fattigplejen ved plejekommissionerne, som den hidtidige forskning har påpeget, men tillige på grund af deres forvaltning af fattighjælpen til potentielt uværdige fattige, og på grund af utilfredshed med plejekommissionernes forståelse af sig selv som forvaltere af velgørenhed, som nærværende afhandlings undersøgelse af plejekommissionernes arbejdshuse har afdækket.³³³

For at kunne vurdere den enkeltes fattiges behov, dels den enkelte fattiges værdighed i en stor by som København, fandt fattigdirektionen det formålstjenstligt at inddеле København i 12 hoveddistrikter, som hver især igen inddeltes i en række fattigdistrikter med højst 100 fattige inden for hvert distrikt.³³⁴ Inspirationen til at udforme fattigvæsenet på denne måde havde fattigdirektionen fundet i reformen af det hamborgske fattigvæsen i 1788. Reformen havde indført en række fattigdistrikter i Hamborg for at bedre mulighederne for at kunne holde opsyn med byens fattige.³³⁵

For hvert fattigdistrikt i København skulle tre af byens indbyggere udnævnes til fattigforstandere, og de udgjorde hermed det led i fattigvæsenet, som personligt stod for undersøgelsen af de fattige.³³⁶ Fattigforstanderen skulle kende de fattige i sit eget distrikt, både indskrevne fattige og fattige, der ikke var i berøring med byens fattigvæsen, således at forstanderen i kraft af en personlig relation til den enkelte fattige kunne opbygge dennes moralske vilje til selvforsørgelse.³³⁷ Viljen til selvforsørgelse skulle fremmes ved at opmuntre de fattige til at efterleve de rette dyder, som følgende citat viser, idet fattigforstanderen skulle "...have et vaaget Øie med enhver ved Fattigvæsenet indskreven, og sig i Distriktet opholdende Fattig; at opmuntre og

---

³³³ Se afhandlingens kapitel 3.3 'Arbejdshusenes funktion i det københavnske fattigvæsen'.

³³⁴ Når en efter datidens målestok så stor by som København ønskede at føre en fælles fattigpolitik rettet mod forskellige typer af fattige med en uddelingspolitik, var det nødvendigt med en fintmasket organisering. Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799. Direktionsforsamling 15/ 2 1798, KSA.

³³⁵ Seip 1984, 31. Fattigvæsenmyndighederne og fattigdebattørerne var inspireret af fattigforsorgen i både indenrigske og udenlandske byer. For socialpolitikens internationale og transnationale karakter, se Daniel T. Rodgers *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age* fra 1998.

³³⁶ *Kongeligt approberet Plan 1799* kap. 2 §20-21.

³³⁷ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 6-7.

tilholde dem til Arbejdssomhed, Huuslighed, Orden og Reenlighed.”³³⁸ Dyderne, der var centrale for fattigvæsenets myndigheder i forhold til at vurdere de fattiges værdighed, ligner i påfaldende grad de dyder, som den socialkonservative og socialliberale filantropi i anden halvdel af 1800-tallet ligeledes brugte som målestok til at vurdere de fattiges værdighed.³³⁹

Udpegelsen af fattigforstandere skulle helst foretages af forsørgelseskommissionens egne medlemmer ”...underhaanden ved Hielp af Directionens Medlemmers forskellige Bekiendskaber og Forbindelser...”³⁴⁰ Da hvervet som fattigforstander var ulønnet kunne forsørgelseskommissionens medlemmer ved at rekruttere fattigforstandere gennem deres personlige netværk sikre sig, at fattigforstanderne besad en velvilje over for gerningen. Fattigdirektionen gik endda så langt som til at få afskaffet den ”...fåstsatte Mulkt af 300 Rdlr. for den, som vægrede sig ved at være Fattigforstander, thi den ønsker sig helst frivillige Medarbejdere...”³⁴¹ Engagerede og villige fattigforstandere var af afgørende betydning for 1799-fattigplanens mulighed for at blive succesfuld.

De fattige, der søgte understøttelse, skulle henvende sig til fattigforstanderen i pågældende fattigdistrikt, hvorefter fattigforstanderen skulle foretage en undersøgelse af den fattiges forhold ved eftersyn og afhøring. Ingen fattig måtte tildeles fattighjælp uden en forudgående grundig undersøgelse af den fattiges forhold og vedkommendes værdighed. Ved undersøgelsen skulle fattigansøgeren give oplysninger om ”Forfatning, Alder, Trang, Levemaade, Arbejdsduelighed, Fortieneste og deslige”.³⁴² En læge skulle attestere den fattiges arbejdsduelighed.³⁴³ De arbejdsføre skulle ifølge fattigplanen sendes til et af fattigvæsenets arbejdshuse for at have deres arbejdsduelighed afprøvet. I arbejdshusene kunne de fattiges arbejdsevner afprøves ved arbejde som mark- og havearbejde, vask, spinderi, strikning, syning eller arbejde for industrien.³⁴⁴

Efter endt undersøgelse skulle fattigforstanderen sende oplysninger fra sin egen undersøgelse, lægens attest samt eventuel vurdering fra arbejdshuset videre til lederen af

---

³³⁸ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 1 §21e.

³³⁹ Lützen 1998, 14-16; 203-205.

³⁴⁰ Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799, Direktionsforsamling den 17. juni 1799, KSA.

³⁴¹ *Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 135.

³⁴² *Kongeligt approberet Plan 1799* kap. 1 §21b. Hvis den fattige, som søgte understøttelse, blev vurderet til at være i så umiddelbar nød, at han eller hun helst skulle hjælpes med det samme, kunne fattigforstanderen og lederen af hoveddistriktet sammen tilstå den fattige midlertidig hjælp eller arbejde mod betaling.

³⁴³ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 3 §37.

³⁴⁴ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 4 §40.

hoveddistriktet, som forelagde sagen for forsørgelseskommissionen. Forsørgelseskommissionen havde myndigheden til at tildele understøttelse.³⁴⁵ Som noget nyt ved 1799-fattigplanen involverede tildelingen af understøttelse ikke den fattigforstander, der personligt foretog undersøgelsen og havde 'ansigt til ansigt' kontakten med de fattige.

3.5.3.2 Fattiglemmets pligter

Fattighjælpsmodtagere blev betegnet som indskrevne fattige, hvilket betød, at de var indført i fattigvæsenets protokoller som modtagere af fattigunderstøttelse.³⁴⁶ Fattigunderstøttelsen var inddelt i en fast og en midlertidig understøttelse, og tildelingen af fattighjælp skønsbaseret. Som noget nyt introducerede fattigdirektionen en skelnen imellem fattigunderstøttelse ydet som almisse til de uarbejdsføre, og fattigunderstøttelse ydet til gengæld for en arbejdsindsats til de arbejdsføre.

Enhver fattighjælpsmodtager var forpligtet til at arbejde så meget som muligt for sin egen understøttelse. Hvis en fattighjælpsmodtager på et tidspunkt fik mulighed for at tilbagebetale modtaget fattighjælp, havde vedkommende pligt dertil. Fattigunderstøttelsen var dermed at betragte som et lån.³⁴⁷ Som indskreven fattig var man underlagt fattigvæsenets myndighed, og i det følgende, skal vi se, hvilken behandling de forskellige kategorier af fattige skulle have som fattiglemmer.

Fattighjælpsmodtagerne havde ifølge fattigplanen pligt til at lade deres børn gå i skole, og de arbejdsføre fattige havde pligt til at arbejde. Desuden havde fattigvæsenensmyndighederne ret til at afgøre, hvor de fattige skulle bo, om en familie skulle skilles ad, mulighed for at indlægge den fattige på et hospital samt ret til at afstraffe uvillige fattiglemmer. Relationen imellem fattiglemmerne og fattigdirektionen skulle være at betragte som en husstand, viser dette citat fra 1799-fattigplanen; ”Den hele Forfatning imellem Direktionen og Fattige, kan

---

³⁴⁵ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 3 §37. Tidligere havde fattigforstanderne adgang til plejekommissionerne, hvor tildelingen eller afvisningen af tildeling af almisse blev foretaget, men det ville ikke være muligt at give 114 fattigforstandere adgang til forsørgelseskommissionen, forklarede fattigdirektionen, da det ville forsinke sagernes gang. *Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 28-29.

³⁴⁶ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 10 §150-153.

³⁴⁷ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 3 §33; kap. 5 §51. Almisseforsørgelsen medførte enten, at de fattige blev indlagt i offentlige fattighuse, eller ydedes dem som hjælp i deres private boliger. Almissen kunne gives som fuld almisse til den fuldstændig uarbejdsføre fattige, og den fulde almisse skulle helst medføre ophold i en stiftelse. Alternativt kunne den fattige blive tildelt mindre end fuld almisse afhængigt af fattigvæsenets vurdering af den fattiges trang og situation. Almissen var altid opdelt i en sommeralmisse fra 1. maj. til 1. november og en højere ydelse ved den såkaldte vinteralmisse fra 1. november til 1. maj. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 5.

nærmest sammenlignes med et slags Husstand”.³⁴⁸ Ifølge husbondretten var husbonden (her fattigvæsenet) herre i husstanden, og alle i husstanden var underlagt hans myndighed. Husstanden udgjorde en retslig enhed i standssamfundet. Det var til gengæld en pligt for husbonden at sørge for sit tyende, også under sygdom.³⁴⁹

De fattige skulle vedvarende vise sig værdige til at modtage understøttelse ved at føre et sædeligt liv, så ”..overalt at de Fattige, som ved milde Gaver af Fattigvæsenet understøttes, vise sig saadan Goddædighed værdige..”.³⁵⁰ Fattighjælp blev italesat som milde gaver, uanset om midlerne var overdraget til fattigvæsenet frivilligt eller ved pålæg; det var gaver forstået på den måde, at det var midler, de fattige ikke selv havde skaffet.

3.5.3.2.1 Børn og unge skulle uddannes

Børn og unge skulle ifølge fattigplanen af 1799 oplæres og dannes til at være nyttige arbejdere, og det skulle ske gennem skolegang for at sikre, at de ved ”... deres Siels og Legems Kræfters rigtige Udvikling og Anvendelse, kunne dannes til oplyste, gode og arbejdsomme Mennesker og Borgere; at de til den Ende tidligen hindres fra Lediggang og Laster, og vænnes til Sædelighed, Orden og Reenlighed...”.³⁵¹ Legemsøvelserne for de fattige skolebørn skulle være målrettet den ”arbejdende Klasse”.³⁵² En oplæring af ungdommen skulle sikre, at nye fattighjælpsmodtagere ikke blev udklækket.

For børn under seks år, hvilket var den skolepligtige alder, tilbød fattigvæsenet opsyn med børnene af skikkelige koner, så forældrene kunne gå på arbejde, og børnene vænnes fra gadeløben. Skolegangen endte ved konfirmationen omkring 15-års alderen.³⁵³ Herefter ventede arbejdslivet. Skolegangen, som bestod af oplæring i arbejde samt en række fag på skolebænken, skulle sikre, at børnene gennem opdragelse og oplæring i forskellige håndværk fik indgivet viljen og evnen til at arbejde for deres egen forsørgelse.

---

³⁴⁸ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 84-90.

³⁴⁹ Historiker Anette Faye Jacobsen påpeger, at den husbondretslige relation mellem husbonden og tyendet var karakteriseret ved at være retsligt ubestemt. Jacobsen 2008, 137-138.

³⁵⁰ *Kongeligt approberet Plan* 1799, kap. 3 §38.

³⁵¹ *Kongeligt approberet Plan* 1799, kap. 6 §61. Hvis børn af indskrevne fattige ikke gik i skole, havde fattigvæsenet myndighed til at straffe deres forældre. *Kongeligt Approberet Plan* 1799 Kap. 6 §66.

³⁵² *Kongeligt approberet Plan* 1799, kap. 6 §65.

³⁵³ *Kongeligt approberet Plan* 1799, kap. 6 §73; 76.

Fattigdirektionen havde i forbindelse med udarbejdelsen af fattigplanen haft svært ved at udrede de forskellige fri- og fattigskolers status i København, og afklare, hvilken myndighed fattigvæsenet havde til at bestemme over pågældende skolers virke, da skolerne ofte var oprettet af private velgørere.³⁵⁴ Fattigplanen indeholdt den hensigtserklæring, at alle skoler indrettet til almuenes børn skulle samarbejde om at give børnene kundskab, der kunne bidrage til, at ”...Vankundighed og Ørkesløshed, disse Kilder til Fattigdom, kunne betimelige og ved forenede Bestræbelser forekommes”.³⁵⁵ Skolegangen udgjorde det væsentligste led i forsøget på at forebygge fattigdommen. Samfundets kønsopdeling afspejledes i almuebørnenes uddannelse; pigerne skulle primært oplæres til at blive dueelige tjenestepiger og husmødre, hvorimod drengene skulle oplæres i håndværk.³⁵⁶

De fattige børn skulle oplæres til at udgøre nyttige lemmer af staten i den arbejdende klasse, for hvilken dyderne var sædelighed, renlighed, orden, oplysning og arbejdsomhed. Fattigplanens socialpolitiske målsætning var præget af den kameralistiske forestillingsverden, inden for hvilken der herskede en opfattelse af, at det var statens legitime ansvar at intervenere i samfundsforholdene for at få dem til at virke bedst muligt ud fra et mål om at beskæftige og uddanne alle statens lemmer for derigennem at styrke staten. De patriotisk og kameralistisk sindede embedsmænd fik med 1799-fattigplanen spændt det københavnske fattigvæsen bag patrioternes overordnede samfundsprojekt. Disse embedsmænd besad en position i samfundsnetværket, hvor de kunne være med til at få underkendt og endda afskaffet de decentrale plejekommissioner, der med præsten i spidsen havde forestået fattigplejen i København.

3.5.3.2.2 Særparagraffer for ikke indskrevne fattige

Efter min vurdering var det fattigplanens primære fokus at understøtte grupper af arbejdende fattige og deres børn til på sigt at kunne føre et selvstændigt uafhængigt liv som arbejdere. Historiker Anne-Lise Seip vurderer, at den københavnske fattigplan gik endnu længere i sine bestræbelser på at forebygge fattigdommen end det hamborgske fattigvæsen.³⁵⁷

Det var essentielt, at de midlertidigt trængende ikke blev overladt til deres ”egen Skiebne”, men at fattigvæsenet havde en række forebyggende paragraffer til at hjælpe de

---

³⁵⁴ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 6 §82.

³⁵⁵ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 6 §82.

³⁵⁶ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 6 §79; 80.

³⁵⁷ Seip 1984, 32.

midlertidigt trængende igennem nøden.³⁵⁸ Fattigdirektionen havde for at hjælpe netop de arbejdende fattige i 1799-fattigplanen indskrevet en række hjælpeforanstaltninger, som ikke indebar, at modtageren blev indskrevet som fattig ved fattigvæsenet. Ifølge fattigdirektionens forestilling til Danske Kancelli var motivet bag disse særlige hjælpeparagraffer at forebygge, at personer, der var i midlertidig trang, skulle ende med at blive afhængige af fattigvæsenets forsørgelse. Inspirationen til at indføre paragraffer af forebyggende karakter var ifølge den betænkning, som forklarede motiverne bag 1799-fattigplanen, hentet hos Københavns patriotiske selskaber, der opererede med lignende sociale hjælpeforanstaltninger, dog kun rettet mod en lukket kreds af egne medlemmer. Fattigvæsenet havde hentet inspiration til sine bestræbelser på at forebygge fattigdommen fra byens private velgørenhed. Disse særlige hjælpeforanstaltninger afspejler, at det var væsentligt for fattigvæsenetsdirektionen at sætte personer, der blev vurderet som kapable til et føre et liv uafhængigt af fattigvæsenet, i stand til at gøre dette.

Undtagelsesparagrafferne omfattede en række forskellige former for understøttelse. Det drejede sig om muligheden for at give børn, hvis forældre ikke var indskrevne fattige, men som ikke havde råd til selv at betale for børnenes skolegang, fri skolegang ved fattigvæsenets skoler.³⁵⁹ Derudover kunne fattige gravide få fødselshjælp af fattigvæsenet uden at blive indskrevne fattige.³⁶⁰ Ligesom fattigvæsenet kunne yde sygehjælp til ikke indskrevne fattige, uden at hjælpen medførte, at de pågældende blev indskrevne som fattiglemmer.³⁶¹ Efter en håndsrækning fra fattigvæsenet var det meningen, at de pågældende personer skulle forsørge sig selv påny.

De syge københavneres frie kur og pleje, som blev ydet også til dem, der ikke normaltvis fik almisse, blev der sat en stopper for i 1872, da den daværende fattigborgmester Knudsen instruerede fattigforstanderne ved fattigvæsenet om, at den form for understøttelse var fattighjælp, og derfor skulle have fattighjælpens retsvirkninger.³⁶²

En yderligere paragraf, hvis formål det var at ”forekomme” trang, angik personer, som på grund af ulykke eller sygdom var i trang, og som fattigvæsenet skulle hjælpe ”... i Tide ved Forskud, Gieldsbetaling, Værktøies Indløsning eller Afskaffelse, og deslige...”.³⁶³ En paragraf, der blev anvendt for at undgå at indskrive grupper af trængende, som havde brug for midlertidig hjælp.

---

³⁵⁸ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799, 7.*

³⁵⁹ *Kongeligt approberet Plan 1799, kap. 6 §59.*

³⁶⁰ *Kongeligt approberet Plan 1799, kap. 7 §97.*

³⁶¹ *Kongeligt approberet Plan 1799 kap. 3 §34.*

³⁶² Lützen 1998, 166.

³⁶³ *Kongeligt approberet Plan 1799 kap. Kap. 3 §36.*

Paragraffen blev for eksempel anvendt af Københavns Fattigvæsen under 1850'ernes dyrtid, hvilket jeg vil vende tilbage til.

Ud over ved disse hjælpeforanstaltninger ville fattigvæsenet gerne fungere som et arbejdsformidlingskontor, der henviste fattige til arbejde enten ved fattigvæsenets arbejdshuse eller ved private arbejdsgivere. Fattige kunne ved fattigvæsenets hjælp i kortere eller længere tid få arbejde uden at deres trang skulle undersøges, og uden at de blev indskrevne som fattige.³⁶⁴

Fattigdirektionen ønskede med denne inkluderende fattigpolitik at forebygge fattigdommens udbredelse ved at tilbyde assistance til trængende gennem tildeling af arbejde, sygehjælp eller uddannelse. Målsætningen var at assistere den enkelte fattige ved at give vedkommende en ballast til efter hjælpens ophør at blive en kompetent og selvstændig medborger. Heri lå den ypperste form for værdig livsførelse; et selvstændigt arbejdsliv.

3.5.3.2.3 De uvillige og uværdige fattige

Fattigplanens overordnede dagsorden var at påtage sig ansvaret for at hjælpe de nødstedte fattige ved hjælp af forsørgelse, forebyggelse af fattigdommen og adgang til erhverv. Der var en opfattelse af, at de virkelig nødstedte kunne hjælpes til at føre et ordentlige medborgerliv enten gennem forsørgelse - til de uarbejdsføre – eller ved at sætte de arbejdsføre fattige i stand til at forsørge sig selv. De fattige, som var uvillige til at følge fattigplanens målsætninger, blev opfattet som uværdige. Deres uvillighed skulle håndteres ved at forsøge at forbedre dem i en ny tvangsarbejdsanstalt under fattigvæsenet.³⁶⁵

Fattigplanen opererede med to kategorier af uvillige. Dels de indskrevne fattige, som viste sig uvillige til at forsøge at leve op til fattigvæsenets normer for et nyttigt almueliv, og dels byens tiggere, som forbrød sig mod fattigpolitikken i 1799-fattigplanen ved at vælge at betle frem for at opsøge fattigvæsenet for at få afhjulpet deres trang.³⁶⁶

Som indskreven fattig overtrådte man fattigvæsenets reglement ved: ”Uhørsomhed og Trodsighed imod Foresatte, Drukkenskab, Uforligelighed, Modvillighed til Arbejde, slet Opførsel af Forældre mod Børn, og af Børn mod Forældre, raa Materialiers skiødesløse Behandling under Forarbejdningen, betroede Varers eller Arbejdsredskabers Forvandskning, og anden offentlig eller

³⁶⁴ *Kongeligt approberet Plan* 1799 kap. 4 §41 & §37,i.

³⁶⁵ *Forestilling fra Direktionen for Københavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 94.

³⁶⁶ Det var fattigvæsenets fogeder, der i 1700-tallet opbragte betlere i byen, og betlerne blev afstraffet i Tugthuset. Henningsen 2005b, 19-20.

huslig Uorden eller Udyd...”.³⁶⁷ Fattigvæsenet havde ret og pligt til at holde opsyn med de indskrevne fattige både i byens offentlige rum og i de fattiges egne boliger.

Betleri var i myndighedernes optik unødvendigt og grundlæggende et udtryk for dovenskab, opsætsighed og ladhed.³⁶⁸ Det var antidyder i forhold til 1799-fattigplanens overordnede dyd: Arbejdsomhed. Betlere skulle, fordi de unddrog sig ”frieuilligt Arbeide”, dømmes til straf i fattigvæsenets eget tvangsarbejdshus.³⁶⁹ Betlerne skulle dømmes ved fattigvæsenets egen politiret.³⁷⁰

Fattigvæsenet fik med 1799-fattigplanen myndighed til at afstraffe både de indskrevne fattige og betlere.³⁷¹ For fattigdirektionen var det afgørende, at fattigvæsenet havde adgang til tvangsmidler til at straffe og forbedre betlere samt opsætsige indskrevne fattige. Derfor fik fattigvæsenet sit eget tvangsarbejdshus beliggende i Pustervig i København.³⁷² Tidligere blev pågrebne tiggere sat i den statslige institution, Tugt- og Forbedringshuset.³⁷³ Som motivering for at oprette en helt ny institution til at afstraffe de uvillige fattige fremholdt fattigdirektionen, at ”...Tvangsarbeide for den Lade og Moduillige neppe nogensinde vil kunne unduæres”.³⁷⁴ Det afslører en opfattelse hos fattigdirektionen af, at der altid ville være uvillige fattige og betlere.

Formålet med afstraffelsen i tvangsarbejdshuset var at oplære de strafuærdige i dyderne ”Orden, Sædelighed og Arbejdsomhed” samt at afholde dem fra at tigge.³⁷⁵ Formålet var gennem afstraffelse at ”forbedre” de fattige, som viste sig uvillige til at forsøge at leve op til fattigplanens vision om det nyttige almueliue.³⁷⁶

Tvangsarbejdshuset skulle efter inspiration fra et fængsel i Philadelphia i Nordamerika indrettes med arbejdsstuer, hvor der ikke måtte være støj, samtale eller latter. Derudover skulle

---

³⁶⁷ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 10 §157.

³⁶⁸ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 §125 & 126.

³⁶⁹ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 §127.

³⁷⁰ Politiretten skulle bestå af en assessor i Hof- og Stadsretten og to personer udnævnt af hvert sit militære collegium. Politiretten skulle dømme i sager om betleri, i sager om opsætsige og uordentlige indskrevne fattige, ansatte ved fattigvæsenet, samt foretage præliminære forhør af militære fattige og personer, som havde fornærmet opbringerne. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 10 §150-135.

Straffen for at blive pågrebet i betleri var første gang 3 måneders ophold i tvangsarbejdshuset, anden gang 6 måneder, og for hver gang en betler igen blev dømt for betleri, skulle straffen være længere end forrige afsoningsgang. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 § 27.

³⁷¹ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 90.

³⁷² Fattigdirektionens Deliberationsprotokol, 3/2 1798 – 17/6 1799. Direktionsforsamling 30/4 1799, KSA.

³⁷³ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9. §131.

³⁷⁴ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 92.

³⁷⁵ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 §130 afsnit 12.

³⁷⁶ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 94.

tvangsarbejdshusets personale have mulighed for at yderligere at afstraffe de indsatte fattige gennem isolationsfængsling. Fattigdirektionen mente, at isolationsfængslingen ville have den effekt, at de afstraffede ligefrem begyndte at længes efter at arbejde.³⁷⁷

Hvor fattigvæsenets uddelingspolitik tidligere var karakteriseret ved, at de værdige fattige skulle have almisse, og de uværdige afholdes fra at modtage fattigvæsenets hjælp, blev de uvillige og uværdige nu inkluderet under fattigvæsenets ansvar. Her havde fattigvæsenmyndighederne mulighed for at forbedre dem.

Patrioterne bag udformningen af 1799-fattigplanen havde en overbevisning om, at 1799-fattigplanen ville virke ud fra en tiltro til, at størstedelen af de fattige kunne understøttes eller hjælpes – om end ikke andet på sigt - til at leve et ordentligt medborgerliv som en del af almuen. Det afspejler sig i de patriotisk sindede embedsmænd fokus på de værdige fattige og de muligheder, der skulle gives dem, i deres omtale af fattigforsorgen. Samtidig anerkendte ophavsmændene bag 1799-fattigplanen eksistensen af de uværdige lediggængere.

3.5.3.3 Fattigvæsenet som den mest kompetente aktør i fattigforsorgen

For at få fattigvæsenets fattigpolitik til at virke efter hensigten, var det afgørende, at denne fattigpolitik blev understøttet af københavnernes. I overensstemmelse med den tidligere fattiglovgivning foreskrev 1799-fattigplanen til, at københavnernes ikke på egen hånd skulle donere almisser til tiggere eller fattige, da dette understøttede de uværdige fattige i deres dovenskab. Dog var der ingen straf forbundet med at uddele almisser, som der havde været frem til 1792-fattigforordningen.³⁷⁸ Fattigdirektionen forklarede, at byens ”retskafne Medborgere” var medansvarlige for, at byen fik betleriet afskaffet.³⁷⁹

Endvidere søgtes indbyggeres adfærd reguleret som ved tidligere tiders fattigforordninger; ingen måtte huse betlere eller hjælpe betlerne til at flygte fra stodderkongerne på

---

³⁷⁷ Kongeligt approberet Plan 1799, kap. 9 §130; Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799, 91. Se desuden Peter Henningsens artikel 'Det philadelphiske system: Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejdshuset i Pustervig 1800-1807' i tidsskriftet *Fortid og nutid*, 2004, h. 2: 3-28.

³⁷⁸ Hansen 2008, 178.

³⁷⁹ *Angaaende Fattigvæsenet i Kiøbenhavn* 1798, 2. Et skrift blev husomdelt i byen for at meddele, hvilke retningslinjer den nye fattigdirektion udstak for byens borgere i forbindelse med fattigvæsenets reorganisering. Se indledningen *Angaaende Fattigvæsenet i Kiøbenhavn*.

gaden, når betlerne blev indfanget, og for at stoppe tilstrømningen af fattige til København, måtte skippere og færgemænd ikke transportere betlere til byen.³⁸⁰

Fattigdirektionen gik i 1799-fattigplanen et skridt videre end vanligt i forsøget på at regulere udøvelsen af velgørenhed, idet den forbød offentligt i aviser eller andre steder at ”collectere enten for sig selv eller andre” eller indrykke avertissement om ”Godgiørenhed eller Understøttelse”.³⁸¹ Det var en ganske vanlig praksis at søge om understøttelse igennem aviser og blade, men fra 1799 måtte dette ikke finde sted uden en forhåndsgodkendelse fra fattigdirektionen. På den måde ville fattigdirektionen sikre, at alle midler fandt anvendelse i overensstemmelse med fattigvæsenets uddelingsprincipper.

1799-Fattigplanen forudsatte, at københavnernes gav velgørenhed til fattigvæsenet.³⁸² Der var en massiv tiltro til, at københavnernes gerne ville hjælpe deres nødstedte medborgere, hvilket følgende citat afspejler: ”..Kiøbenhavns Borgere og Indvaanere (hvis Goddædighed mod trængende Medborgere stedse har udmærket sig) vil, naar Forvisning, saaledes som forhen meldt, gives om alle virkelig Trængendes nødtørftige Forsørgelse efter stadig Plan og om Betyggelse imod offentlig Betleri, ikke tilbageholde sig fra at tilskynde ved frivillige Gaver saa meget, som endnu maatte mangle i de offentlige Understøtninger...”.³⁸³ Forventningen var således den, at de frivillige gaver ville være ved, og fattigdirektionen udtrykte endda forhåbning om en forøgelse i de frivillige indtægter, som ville indtræffe, når københavnernes fik vished om, at de sande nødlidende fik hjælp igennem fattigvæsenet.³⁸⁴

1799-fattigplanen udgør et tidslagsteoretisk brud, hvor udgangskonstellationen for at yde fattighjælp var væsentligt ændret inden for administrationen af fattigvæsenet, som blev sekulariseret og adskilt fra kirkesognene, og hvor alle fattige uanset værdighedsstatus var

---

³⁸⁰ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 § 132-134; §144. Det var politiets og om aftenen vægternes opgave at indfange betlere, men hertil skulle fattigvæsenets fattigfogeder bidrage til samme opgave. Københavnerne måtte tillige gerne selv anholde betlere. Se kap. 10 § 146-148.

³⁸¹ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 9 § 137.

³⁸² *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 121. ”Frivillige Gaver ere, i Overensstemmelse med Anordningerne, hidtil indsamlede ved Kollektbøger i Husene, ved Tavler og Bækkener i og ved Kirkerne, ved Blokke paa offentlige Steder, og ved hensatte Fattigbøsser i Huse, hvor offentlige Forretninger forhandles, eller hvor Folk jevnlig samles”. *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 122.

³⁸³ *Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres*, 26. jan. 1798, §11. Bidrag til det københavnske fattigvæsen skulle offentliggøres, og københavnernes herved roses for deres gavmildhed.

³⁸⁴ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning 1799*, 124.

fattigvæsenets ansvar at hjælpe, dog var finansieringen af fattighjælpen fortsat også bundet op på velgørenhed.

Hvor stor en procentdel af fattigvæsenets indtægter, der kom fra frivillige bidrag op til 1799-fattigplanen, kan et årsregnskab, som Fattigdirektionen lod opstille, give et indblik i. Det drejer sig om årlige indtægter til fattigvæsenets hovedkasse. Under frivillige gaver henregnede fattigdirektionen fra Majestæten og det kongelige hus 3.325 rigsdaler. Huskollen indbragte 8.000 rigsdaler, brudebøsserne 400 rigsdaler, kirkeblokkene 200 rigsdaler, tavlepenge 750 rigsdaler, bækkener ved kirkernes døre 1.200 rigsdaler og andre tavler, blokke og bøsser, hvis indhold afleveredes til fattigvæsenets hovedkasse, indbragte 280 rigsdaler. De frivillige gaver udgjorde et beløb på 14.155 rigsdaler ud af fattigvæsenets samlede indtægter på 76.125 rigsdaler. Fattigvæsenets samlede udgifter var sat til 90.140 rigsdaler.³⁸⁵ Fattigdirektionen var bevidst om, at Københavns Fattigvæsenets økonomi havde vedvarende årlige underskud, men regnede med, at underskuddet kunne dækkes ind af "...nye frivillige Gaver, eller, for saavidt disse manglede, ved andre Midler blive at tilveiebringe."³⁸⁶ Enkelte nye indtægter blev skaffet til fattigvæsenet ved indførelsen af 1799-fattigplanen gennem enkelte afgifters udvidelse, men økonomen Marcus Rubin vurderer, at det ikke var af indgribende betydning.³⁸⁷

Tiltroen til at de frivillige gaver ville tilflyde fattigvæsenet var massiv, og fattigvæsenet havde da også en grund til at tro på dette, da fattigvæsenet i denne periode modtog testamenter på anseelige summer fra for eksempel fra etatsraad Dalsgaard, der havde testamenteret 50.200 rigsdaler, og konferentsraad Nielsen, der havde testamenteret 2.000 rigsdaler.³⁸⁸ Når en donator ydede velgørenhed til fattigvæsenet, havde donator ifølge 1799-fattigplanen fortsat ret til at bestemme, hvorledes midlerne skulle anvendes.³⁸⁹ Selvom det havde været et tema i fattigdebatten, at det var problematisk, at de velgørende overdragne midler kunne være båndlagte og således ikke kunne anvendes efter fattigvæsenets behov, synes denne ret for donator at være rodfæstet. Fattigdirektionen ønskede måske heller ikke at støde velgørere fra sig ved at ophæve muligheden

---

³⁸⁵ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 149-151.

³⁸⁶ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 151. Kongemagten og centraladministrationen havde besluttet sig for at lade det københavnske fattigvæsenes gæld eftergive ved 1799 - fattigplanens iværksættelse, så den nye fattigdirektionen kunne overtage fattigvæsenet uden at blive tynget af fattigvæsenets gamle gæld.

³⁸⁷ Rubin 1879, 52. Historiker Ole Feldbæk angiver, at fattigplanens ophavsmænd havde grund til at tro, at fattigvæsenets økonomi kunne balancere, og at det var den efterfølgende tids forskellige begivenheder, som bombardementet af København i 1807 og samfundets generelle forarmelse efter deltagelsen i Napoleonskrigene, der var skyld i fattigvæsenets fortsatte økonomiske vanskeligheder. Feldbæk 1982, 197-98.

³⁸⁸ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 109.

³⁸⁹ *Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavn's Fattigvæsen om sammes bedre Indretning* 1799, 110.

for at båndlægge velgørenhed ydet til fattigvæsenet, også fordi en del af den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik bestod i donators ret til at være medbestemmende i forhold til anvendelsen af gaverne.

Studiet af det københavnske fattigvæsens lovgivning afslører at ordet gave benyttes med flere betydninger. En betydning fremgår af 1799-fattigplanens paragraf 180; efter hvilken det bliver ”paalagt” købmænd og mæglere at betænke fattigvæsenet med ”nogen Gave”, når de indgik et køb.³⁹⁰ Ifølge 1799-fattigplanens § 21 var én af fattigforstandernes opgaver at indsamle ”frivillige Gaver”, der blev overdraget byens fattigvæsen gennem subscriptionslister. Subscriptionslisterne gav fremstår som semifrivillige donationer, da københavnernes skulle lade sig indskrive for et beløb i subscriptionslisterne, de hvert kvartal ville give til Københavns Fattigvæsen. Samtidig kunne giveren selv fastsætte gavens størrelse. Både frivillige, semifrivillige og pålagte bidrag blev således omtalt som ’gaver’.

Fattigplanen indeholdt ligesom tidligere tiders fattiglovgivning den opfattelse, at velgørenhed var en selvfølgelig del af fattigvæsenets finansiering, og som følge deraf fik donatorerne mulighed for at påvirke fattigvæsenets uddelingspolitik ved at indsætte klausuler for brugen af deres gaver. På de fællesmøder, som repræsentanter fra Magistraten og Centraladministrationen havde i 1796-97, kom det på tale at indføre flere pålæg og afgifter for at sikre fattigvæsenet øgede indtægter; ideen om at indføre en fattigskat eller indføre flere afgifter for at forøge indtægterne til fattigvæsenet blev debatteret, men blev afvist med henvisning til en tiltro om, at de frivillige gaver ville vokse i antal og omfang. Københavnerne ville indse, at det reorganiserede fattigvæsen gennem en stringent ydet fattighjælp var i stand til at hjælpe de nødstedte og forbedre de uvillige fattige. Myndighederne opfattede fattigvæsenet som berettiget til at modtage velgørenhed, på den måde havde velgørenheden en væsentlig rolle at spille i fattigvæsenet.

3.5.3.3.1 Den private velgørenhed politiseres

Fattigplanen beordrede, at alle offentlige og private stiftelser og legater, som skulle hjælpe ”Fattige”, skulle stå i nøje forbindelse med det officielle fattigvæsen for at virke til ”...dets fælleds Øiemed...”.³⁹¹ For at fattigpolitikken skulle være succesfuld, måtte al fattigforsorg i byen indordne sig under det offentlige fattigvæsens fattigpolitik, og da fattigdirektionen ifølge lovgiverne

³⁹⁰ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 § 180.

³⁹¹ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 § 187.

var den mest kompetente aktør i fattigforsorgen, skulle den private velgørenhed i byens rette ind efter fattigdirektionens råd.

Fattigdirektionen ville årligt foreholdes lister over personer, der fik legatmidler eller hjælp i en eller anden form fra stiftelserne. Alle, som fik del i legater eller blev indtaget på stiftelser, skulle fremvise en attest for fattigdirektionen om deres virkelige trang, så fattigdirektionen kunne forsikre sig om deres værdighed til hjælp og endda være med til at udvælge hvem, direktionen fandt ”meest trængende og værdige”.³⁹² Fattigvæsenet arbejdede ud fra intention om at positionere sig som den mest vidende, kompetente og magthavende aktør i den københavnske fattigforsorg, når det gjaldt at vurdere de fattiges værdighed og fastlægge den videre kurs for behandlingen af den fattige. Målet for fattigdirektionen var, at fattigpolitikken blev ensartet, og derfor var det problematisk, hvis aktører inden for fattigforsorgen i København agerede i modstrid med det offentlige fattigvæsens fattigpolitik.

Hvad den private velgørenhed var for en størrelse i København i slutningen af 1700-tallet kan være svært at få greb om. Historikere peger dog på, at en del af den mere organiserede velgørenhed, såsom stiftelser og legater, ofte var indrettet med henblik på at understøtte personer fra de socialt bedrestillede lag, såsom borgerskabet eller adelen.³⁹³ De velgørende stiftelser eller selskaber, som eksisterede ved siden af det offentlige fattigvæsen, rettede således primært deres hjælp imod udvalgte grupper af fattige.

For oplysningstidens vedkommende var det især selskaberne med medlemmer fra middelstanden, for eksempel de patriotiske selskaber, som udgjorde et nyt element i forsorgsfeltet for eksempel gennem forsøg på at sikre sig økonomisk i alderdommen eller i tilfælde af sygdom. Hvorimod de velgørende institutioner og legater, som for eksempel gav en friplads i en stiftelse eller uddelte pengesummer, ofte var af ældre dato.³⁹⁴

Når velgørere ønskede at hjælpe de fattige fra de lavere og laveste sociale lag, havde de, viser mine læsninger af diverse arkivalier og skrifter om Københavns fattigforsorg, to foretrukne strategier: Enten at give almisser på gader og stræder eller at donere midler til byens fattigvæsen, ud fra en vished om at byens fattigvæsen netop rettede sin assistance imod de lavere sociale lag.

---

³⁹² *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 §187b.

³⁹³ Feldbæk 1982, 196. Henningsen 2005b, 38.

³⁹⁴ I et særtryk af *Berlingske Tidende* 1886, 'Bidrag til den københavnske Velgørenheds historie' underbygges denne udvikling inden for velgørenhedens udtryksformer .

Velgørere overdrog midler til sognepræsten eller direkte til fattigbestyrelsen. Dele af midlerne kunne, som fattiglovgivningen gav ret til, være båndlagt til særlige formål eller legater.³⁹⁵ Med andre ord blev velgørenheden, som skulle hjælpe de fattige af allerlaveste sociale lag, givet til fattigvæsenet i den forståelse, at det var en velgørende gerning mod de fattige at donere til fattigvæsenet, hvor blot fattigvæsenet var den egentlige forvalter af gaverne.

3.6 Delkonklusion

Fra begyndelsen af 1700-tallet frem til og med 1799-fattigplanen afspejler den københavnske fattiglovgivnings forventninger til og sociale forpligtelser for almisselemmet, at den enkelte fattige i samfundsopbygningen gik fra at blive opfattet som en undersåt i et standssamfund til at blive opfattet som en potentiel nyttig arbejder i et oplysningstidspræget patriotisk samfundsprojekt. Ændringerne i opfattelsen af de fattiges værdighed og den heraf følgende ændrede behandling af de fattige skal forstås på baggrund af denne udvikling.

Det offentlige fattigvæsen var en almen indretning, som i 1700-tallet skulle rumme de 'rette' fattige. I 1698 indførtes et betleriforbud i København, der bevirkede, at samtlige rette fattige skulle modtage almisse direkte fra byens fattigvæsen. Personkredsen, der kunne modtage det offentlige fattigvæsens almisse, var fra 1708 og frem til 1799-fattigplanen de fattige kristne københavnere, der gik til alters i byens sognekirker. Forsørgelsesfællesskabet var således i denne periode bundet op på et religiøst tilhørsforhold. Fattigvæsenets metode til at adskille de værdige fra de uværdige fattige var at foretage en personlig undersøgelse af den enkelte fattige. Undersøgelsen skulle afdække, om den fattige kunne honorere det overordnede inkluderingskriterium i forhold til at være 'ret' fattig. Fattiglovgivningen viser, at behandlingen af de fattige ved Københavns Fattigvæsen primært bestod i at *forsørge* de fattige, selvom der også var forventninger om, at de fattige arbejdede og dermed bidrog til en økonomisk reduktion af forsørgelsesudgifterne.

Hvor 1708-fattigforordningen fokuserede på at understøtte grupper af gamle, fysisk svækkede, børn og husarme, blev en ny kategori af fattige inkluderet under fattigvæsenets forsorg med 1771-fattigforordningen, nemlig de arbejdsløse og arbejdsføre fattige, der besad viljen til at arbejde. De arbejdsløse skulle sættes i beskæftigelse, i begyndelsen af perioden i deres egne boliger og siden i fattigvæsenets plejekommissioners arbejdshuse. Jeg har vurderet fattigvæsenets plejekommissioners oprettelse af arbejdshuse (1787-1792) som et udtryk for, at

---

³⁹⁵ Henningsen 2005b, 41. Nogle af disse legater under fattigvæsenet blev indrettet til fordel for de husarme.

plejekommissionerne tog de arbejdsløses situation seriøst og forsøgte at afhjælpe den. Samtidig var oprettelsen af arbejdshuse også udtryk for et behov for øget kontrol i forhold til at sikre sig, at de arbejdsføre fattige gjorde sig berettiget til at modtage almisse. Med en bredere modtagerskare og tillige en værdighedsmæssigt mere mistænkelig modtagergruppe (de arbejdsløse), så fattigvæsenet sig nødsaget til at søge nye veje i behandlingen af de fattige.

Behandlingen af de fattige gik generelt i retning af institutionalisering af arbejdende fattiglemmer i arbejdshuse oprettet i årene 1787-1792, at skolebørnene ved en højere grad af håndhævelse af skolegangen fra 1771 og af de uvillige fattige i tvangsarbejdshuset i Pustervig fra 1801.

At det offentlige fattigvæsen i sin behandling af de fattige grundlæggende sigtede på at forsørge og beskæftige de rette fattige og afvise de uværdige fattige bekræftes i omtalen af de fattiges værdighed i perioden. Termen 'værdig' blev anvendt på den måde i fattigdebatten og fattiglovgivningen, at almissemodtageren gennem sin opførsel skulle vise sig værdig til fattigvæsenets almisse. De kategorier af fattige, der kunne få almisse af fattigvæsenet, var enten ikke arbejdsdygtige, husarme eller besad vilje til at arbejde. I beskrivelsen af disse kategorier blev termen 'værdig' ikke eksplicit anvendt.

Fattiglovgivningen i 1700-tallet foreskrev, at de uværdige fattige, de dovne, tryglerne og lediggængerne skulle afvises fra at modtage fattigvæsenets almisse. Nærværende afhandlingsstudie af fattigvæsenets plejekommissioners virke har afdækket, at plejekommissionerne i praksis afviste at tildele almisse til de 'dovne' fattige. Fattiglovgivningen foreskrev, at de uværdige fattige skulle tvinges til at arbejde i anstalter. Det offentlige fattigvæsen i København forestod ikke denne opgave før oprettelsen af fattigvæsenets eget Tvangsarbejdshuset i Pustervig i 1801; det gjorde det statslige Tugt- og Børnehus. Gruppen af uværdige fattige blev dermed behandlet som kriminelle. Den specialisering og arbejdsdeling, som senere i tid finder sted i forhold til at udvikle en kriminalforsorg for kriminelle, en socialforsorg for de fattige og et hospitalsvæsen for de syge, havde endnu ikke fundet sted.

Termen 'uværdige' optræder jævnligt i fattigdebatten og fattiglovgivningen perioden igennem, men i de fleste tilfælde benyttes andre ord om kategorien af uværdige fattige såsom betlere, lediggængere og ørkesløse tryglere.

Skåret ind til benet vurderer jeg, at der lå den logik til grund for uddelingspolitikken hos Københavns Fattigvæsen i 1700-tallet, at det var de fattige, som samtiden ikke opfattede som selvforskyldte i deres fattigdom, der var berettiget til at modtage fattigvæsenets almisse – et forhold som umiddelbart kan synes selvfølgeligt, men i 1800-tallet blev de uværdige fattige også tildelt fattighjælp af det offentlige fattigvæsen til trods for, at de ikke blev opfattet som værdige.

Hvor den københavnske 1708-fattigforordning kan forstås som et led i en organisering af de kristne barmhjertighedsgerninger rettet mod de rette fattiges *forsørgelse*, var tanken om at *forebygge* fattigdommens omfang og vækst fremherskende i perioden 1770-1799, som det fremgår af den kameralistisk inspirerede fattiglovgivning og af motiverne for at oprette nye fattiginstitutioner. Der fandt en ændring sted i behandlingen af de fattige forstået på den måde, at behandlingen begyndte at fokusere på, om de fattige i deres adfærd stræbte efter at agere som produktive arbejdere; de fattige skulle selv være med til at forebygge fattigdom. I 1700-tallets sidste tre årtier var der i den københavnske fattigdebat og fattiglovgivning en optagethed af, at arbejde og uddannelse var vejene ud af fattigdommen, og det stillede krav til de fattiges adfærd og ageren. Den kollektive kultur, som træder frem dels i debatskrifter om fattigforsorgen, dels i argumenter for oprettelsen af nye fattiginstitutioner og dels i motiveringer for ændringer i fattiglovgivningen, afspejler ud fra et tidslagsteoretisk perspektiv, at der fandt en acceleration sted i ændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles. Fra at fattigvæsenet alene skulle understøtte de 'rette' fattige i tiden op til 1771-fattigforordningen, hvor byens ufrivilligt arbejdsløse også blev inkluderet som mulige modtagere af fattigvæsenets fattighjælp til at alle byens fattige uanset værdighedsstatus var fattigvæsenets ansvarsområde at håndtere. For at få den ændrede uddelingspolitik til at fungere, samt for at styre fattigvæsenets økonomi, ændrede fattigmyndighederne løbende i fattigvæsenets bestyrelse og administration.

Analysen af den kollektive kultur angående fattigforsorgen viser, at plejekommissionerne og dele af fattigskribenterne indtog en holdning til behandlingen af de fattige, som kan karakteriseres som traditionsbunden; assistancen skulle primært rettes mod de traditionelle grupper af rette fattige, der udgjordes af gamle, fysisk svage, børn og husarme. Plejekommissionernes årsberetninger fra 1790'erne viser, at almisselemmerne hovedsageligt bestod af ældre kvinder; en gruppe, der ikke i fattigdebatten blev omtalt som særlig problematisk eller fik en særskilt status i fattiglovgivningen.

Denne mere traditionsbundne kreds af aktører opfattede det offentlige fattigvæsen som et, om end også lovbundet, velgørende forsørgelsesfællesskab mellem gode kristne københavnere, og i deres optik ydede de gode velgørere ikke velgørenhed for at understøtte de uværdige fattige. Plejekommissionerne synes at have haft en forståelse af deres position i fattigforsorgen som værende forvaltere af menighedens velgørenhed, hvilket oprettelsen af arbejdsbusene for at beskæftige de arbejdsløse er et eksempel på.

En anden hovedposition i den kollektive kultur indtog en kreds af patriotisk sindede embedsmænd fra byens organer og fra enevældens Centraladministration. Det drejede sig for eksempel om stadslægen C. E. Mangor, assessor Johan Hendrich Bärens, greve og kammerherre Johan Ludvig Reventlow samt etatsraad, historiker og senere gehejmeminister Ove Malling. Denne kreds tog patriotismens forsøg på at etablere nye sociale fællesskaber for at skabe en bedre stat af hensyn til det fælles bedste, meget bogstaveligt. De omtalte det københavnske fattigvæsen - og fattigforsorgen i det hele taget - som mangelfuld og fejlbehæftet, og de fandt, at der var brug for en planlægning af fattigforsorgen i byen, en planlægning som omfattede alle fattige uanset erhvervs- og religiøst tilhørsforhold, således at ens regler og en standardiseret behandling var i vente for alle fattige fra de lavere og laveste sociale lag i byen. Stand måtte heller ikke udløse en særbehandling hos det offentlige fattigvæsen. Denne argumentation kom tydeligt frem i den mødeaktivitet, som fandt sted til udfærdigelsen af 1799-fattigplanen: Analysen af mødeaktiviteten i perioden fra 1795 frem til 1798 viste, at hvor fattigkommission af 1795, som primært havde bestået af magistratsmedlemmer, havde haft et fokus på fattigvæsenets dårlige økonomi, havde de oplysningsprægede embedsmænd fra Centraladministrationen sat fokus på at organisere ikke bare det københavnske fattigvæsen, men hele den københavnske fattigforsorg efter én fælles plan.

Grundlæggende hævdede denne kreds et behov for at formalisere den sociale relation mellem giver (fattigvæsenet/ velgører) og den fattige. Altså efterspurgte denne kreds en helt anderledes behandling af de fattige end den traditionelle forestilling om, at religiøse, erhvervs- eller standsmæssige gruppedannelser skulle sørge for at understøtte deres egne fattige. Denne kreds af patrioter havde en social vision om samfundets optimale indretning baseret på kameralismens tanker om et produktivt folk. Qua denne kreds' position i samfundsnetværket, hvor de havde adgang til at påvirke de mest indflydelsesrige aktører i samfundet, nemlig Centraladministration og kongemagt, fik kredsens adgang til at blive den skabende og derpå bestyrende kraft bag 1799-fattigplanen. Det københavnske fattigvæsen blev spændt bag det patriotiske samfundsprojekt, især

ved 1799-fattigplanen, hvor en række højtplacerede patriotisk sindede embedsmænd fik sæde i den 24-mand store fattigdirektion og dermed direkte adgang til at bestyre fattigvæsenet.

Ved 1799-fattigplanen blev byen København forsørgelsesfællesskabet for det offentlige fattigvæsen. Der var krav om, at man skulle bo i København i tre år for at kunne modtage offentlig fattighjælp. Det jødiske samfund blev som det eneste ikke inkluderet i det nye forsørgelsesfællesskab for byens lavere og laveste sociale lag. Eksklusionen af jøderne kunne skyldes den afstandtagen og de fordomme, som gjorde sig gældende over for jøder i tiden, men der angives ingen årsag i lovarbejdet op til fattigplanen.

Ved 1799-fattigplanen ændrede det overordnede inkluderingskriterium for at få hjælp af det offentlige fattigvæsen sig fra at være 'ret fattig' (1708-fattigforordning) til at være 'trang'. Det blev således Københavns Fattigvæsens principielle ansvar at drage omsorg for alle i trang uanset værdighedsstatus, og den enkelte fattige skulle modtage fattigvæsenets hjælp på grundlag af standardiserede tildelingskriterier og lige regler for behandlingen af alle.

Den underordnede strategi i 1799-fattigplanen bestod dels i at beskytte og understøtte kategorien af værdige fattige, dels i gennem afstraffelse at forbedre de uvillige fattige. Den behandling, som fattige skulle modtage under fattigvæsenets regi, var baseret på fattigvæsenens planens iboende idé om den ideelle livscyklus, som et almindeligt almuelems liv skulle forme sig over; børnene og de unge skulle uddannes og oplæres i de rette dyder og i håndværk for at blive arbejdsduelige og arbejdsvillige, arbejdere skulle beskæftiges, de syge skulle have sygepleje og begravellesassistance gives til de døde. Der var tilmed særregler i fattigplanen med det formål at yde en håndsrækning til fattige, der befandt sig i en midlertidig nødsituation, uden at den hjælp dermed blev indskreven fattig. Fokus i fattigplanen var på at hjælpe de fattige til at agere som nyttige arbejdere til gavn for dem selv og staten.

Visionen skulle nås ved, at de fattige som et led i deres behandling fik en tæt personlig relation til fattigforstanderen. Fattigforstandere skulle holde øje med, om den enkelte fattige opførte sig moralsk ansvarligt ved at udvise en række dyder som vindskibelighed, sparsommelighed, renlighed, sædelighed og ædruelighed. De dyder, som de fattige skulle oplæres efter, afspejler, at borgersamfundet begyndte at bryde frem; og hvad mere var, de fattige skulle inkluderes i 'det borgerliggørende samfundsprojekt'. Samtidig eksisterede der en afstandtagen til fattige fra almenen,

for så vidt at de forventedes at blive på deres sociale plads i samfundshierarkiet og fungere som nyttige arbejdere.

Hermed var der indtruffet ændringer i de kriterier, som lå til grund for vurderingen af de fattiges værdighed. Fattiglovgivningen i begyndelsen af 1700-tallet og senere fattigvæsenets plejekommissioner havde fremhævet, at den fattiges værdighed skulle vurderes ud fra kriterier om arbejdsduelighed, stand og en sædelig livsførelse, og i det små i 1771-fattigforordningen og endelig meget markant i 1799-fattigplanen blev det fremsat, at en række dyder skulle ligge til grund for at afklare den fattiges moralske karakter, som fik vægt i forhold til at vurderingen af den fattiges værdighed.

Ud fra et tidslagsteoretisk perspektiv var der med hensyn til uddelingspolitikken, og den behandling af de fattige, som var iboende heri, sket massive forandringer de sidste 30 år i 1700-tallet. Formålet med behandlingen af de fattige ændrede sig markant fra at være baseret på en forsørgelsespolitik gennem store dele af 1700-tallet til at nærme sig en form for socialpolitik ved 1700-tallets slutning. For at understøtte denne udvikling havde fattigvæsenets myndigheder fundet det nødvendigt at sekularisere fattigvæsenets administration, og et brud indtraf i forhold til det forvaltningsmæssige led i fattighjælpens rekursive mønster. Til gengæld foreskrev 1799-fattigplanen, at velgørenhed fortsat skulle være med til at finansiere fattighjælpen. Hvor det i begyndelsen af 1700-tallet i fattiglovgivningen blev omtalt som en kristen forpligtelse at agere som en god kristen ved at yde velgørenhed til byens fattigvæsen, tilskrev de patriotisk sindede embedsmænd velgørenheden en anden betydning i fattigvæsenet i 1799-fattigplanen. Velgørenhed burde københavnernes høj som lav fortsat yde til fattigvæsenet, men velgørenheden burde ydes for at udvise et patriotisk samfundssind.

Der blev fra fattigvæsenensmyndighedernes side etableret en subdiskurs om, at ukritisk almisseuddeling og ukritisk uddelt privat velgørenhed i det hele taget fik dovenskaben og ørkesløsheden til at brede sig blandt almuens, især blandt de uværdige fattige. Dette blev i 1771-fattigforordningen beskrevet som nærmende sig det samfundsskadelige, da det ifølge fattigvæsenensmyndighedernes logik medførte, at fattigdommen voksede i omfang. Fattigvæsenensmyndighederne opfordrede hele 1700-tallet igennem københavnernes til at yde velgørenhed til byens fattigvæsen. Fattiglovgivningen foreskrev gennem hele 1700-tallet, at den enkelte velgører skulle have mulighed for at båndlægge midler til bestemte formål, og herefter var det fattigvæsenets forpligtelse at forvalte midlerne efter donators ønske. Hermed var den

traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik indlejret i det offentlige fattigvæsens selvforståelse i 1700-tallet.

Myndighederne påbød med 1771-fattigforordningen den private velgørenhed, der var indrettet til fordel for almuens fattige, at efterleve det offentlige fattigvæsens uddelingspolitik for at undgå, at de fattige blev understøttet gennem nem tilgængelig velgørenhed. De fattige kunne nemlig derved undgå at arbejde, og det var syndigt og ikke i en patriotisk ånd. Reelt blev hele den københavnske fattigforsorg politiseret. Ræsonnementet var, at hvis ikke hele den københavnske fattigforsorg arbejdede efter de samme regler og principper, ville det offentlige fattigvæsens virke i forhold til at forebygge fattigdom og understøtte de værdige fattige ud fra et patriotisk samfundsideal være forgæves. Det var ifølge fattigvæsensmyndighederne det offentlige fattigvæsen, som udgjorde den mest kompetente aktør i fattigforsorgen i forhold til at udbedre de mangler, der fandtes, og i forhold til at sikre en aktiv indsats i kampen mod fattigdommen.

4. Perioden 1800-1849: Københavns moderne fattigvæsen etableres

4.1 Økonomisk krise og fattighjælpens retsvirkninger

1799-fattigplanen blev ikke for alvor effektueret. Meget tyder på, at fattigvæsenet i København frem til englændernes bombardement af byen i 1807 blev mere velordnet, men i tiden efter Danmarks inddragelse i Napoleonskrigene blev vilkårene for fattigvæsenet ændret. Krigsdeltagelsen udløste en økonomisk krise, og der fandt et skifte sted i det åndelige klima. Patriotismen blev efterhånden mindre indflydelsesrig.³⁹⁶ Endvidere blev det at modtage offentlig fattighjælp forbundet med en række retsvirkninger i første halvdel af 1800-tallet.

Umiddelbart efter 1799-fattigplanens indførelse blev tiggeriet øjensynligt et mindre problem i København, og fattigvæsenets institutioner blev udbygget for at kunne opfylde 1799-fattigplanens intention om at institutionalisere en række fattige. Fattigvæsenets økonomi gav dog stadig væsentlige underskud i årene umiddelbart efter indførelsen af planen, både fordi de frivillige velgørende bidrag til trods for patrioternes forventninger faldt i stedet for at forøges, og fordi der var flere fattige at hjælpe, end fattigvæsenets myndigheder havde kalkuleret med.³⁹⁷

---

³⁹⁶ Henningsen 2005b, 49-51.

³⁹⁷ Rubin 1879, 56 ff.

I 1807 blev Danmark inddraget i Napoleonskrigene på Frankrigs side efter englændernes tre dage lange bombardement af København.³⁹⁸ Mange københavnere, angiveligt omkring 7.000, mistede deres bolig som følge af bombardementet.³⁹⁹ Omstændighederne medførte en forarmelse af byens indbyggere, som bevirkede, at fattigvæsenet uddelte fattighjælp til betydeligt flere fattige efter bombardementet. Samtidig havde fattigvæsenet selv mistet varelagre og ejendomme på grund af bombardementet, blandt andet det nyopførte tvangsarbejds hus i Pustervig.⁴⁰⁰

Styrets forsøg på at skaffe midler til krigsførelse medførte inflation.⁴⁰¹ Den 5. januar 1813 udkom en forordning, som reformerede det danske pengevæsen. Reformen af pengevæsenet havde den betydning for det københavnske fattigvæsen, at dets legatkapitaler værdimæssigt blev reduceret med næsten en tredjedel.⁴⁰²

Ved Napoleonskrigenes ophør blev Danmark, som en tabende part i krigen, tvunget til at afstå Norge, og hermed mistede det danske landbrug et betydeligt marked for afsætning af korn. Landbrugskrisen ramte hele samfundet.⁴⁰³ I tiden efter fredsslutningen i 1814 fulgte en økonomisk vanskelig periode, og København var særlig hårdt ramt, da byens status som handelscentrum i Østersøen var definitivt slut, og en række store handelshuse gik fallit.⁴⁰⁴

Først i 1840'erne satte et økonomisk opsving for alvor igennem i Danmark. Det økonomiske opsving kom især gårdmandsklassen til gavn, hvorimod en voksende gruppe af daglejere og husmænd levede nær et eksistensminimum. Arbejdssøgende fra disse lag drog til byerne og blev som arbejdere eller daglejere ofte en del af bysamfundenes socialt udsatte grupper. Deres fattigdom og levevilkår blev et tema i fattigdebatten.⁴⁰⁵

---

³⁹⁸ Skovgaard-Petersen 1985, 295.

³⁹⁹ Rubin 1879, 58. Krigen mod England bevirkede dog, at industrien i København fik en vis fremgang, og at mange fattige forlod arbejds husene for at arbejde i industrien, men efter freden i 1814 blev industrien påny presset af konkurrencen fra især den engelske industri, og gruppen af københavnske arbejdsløse voksede. Mikkelsen 2005, 99.

⁴⁰⁰ Mikkelsen 2005, 82; 99. Væsentlige dele af fattigvæsenets arkiv brændte den 6. september 1807 under bombardementet. Det har påvirket muligheden for at undersøge fattigvæsenets virke. Materiale fra før 1807 er kun sporadisk bevaret. Henningsen & Mikkelsen 2005, 213-14.

⁴⁰¹ Skovgaard-Petersen 1985, 296-99.

⁴⁰² Mikkelsen 2005, 99.

⁴⁰³ Skovgaard-Petersen 1985, 64; 80.

⁴⁰⁴ Christiansen m.fl. 2010a, 129.

⁴⁰⁵ Christiansen m.fl. 2010a, 129-30.

Ikke bare økonomiske udfordringer satte en stopper for effektueringen af 1799-fattigplanen. Efter indførelsen af fattigplanen skulle dens sociale visioner, formet efter et patriotisk verdensbillede, føres ud i livet. Det viste sig vanskeligt at udleve visionerne i praksis, og efter nogle års forløb opstod der en vis rådvildhed og manglende tiltro til det patriotiske samfundsprojekt.⁴⁰⁶ Patriotismen kom alvorligt på retur som åndsstrømning i 1810'erne, i stedet vandt nationalromantikken indpas, vurderer historiker Juliane Engelhardt. For nationalromantikken var dyrkelsen af en dansk særart i udforskningen af sprog, historie og natur central.⁴⁰⁷

Dannelsen af nationalstaten er kendetegnende for det 19. århundrede. Folkloristen Karin Lützen fremhæver, at det i Danmark især var middelstanden, som blev bannerførere for skabelsen af en national bevidsthed og dannelsen af en national identitet. I Danmark var den nationale identitet nært knyttet til kampen for en fri forfatning. En del af den nationale identitet bestod i, at indbyggerne skulle elske deres land og forene sig i forsvaret for nationens selvstændighed.⁴⁰⁸ Dannelsen af nationalstaten skabte ændrede kriterier for vurderingen af de trængendes værdighed, som vi skal se i et følgende kapitel.

Processen hen imod en fri forfatning tog fart, da styret i 1831 udstedte to anordninger om rådgivende provinsialstænderforsamlinger, der blev oprettet i 1834.⁴⁰⁹ På Stænderforsamlingerne kunne grundejere debattere forskellige samfundsforhold og give råd til kongemagten. Debatterne på stænderforsamlingerne kom også til at dreje sig om den offentlige fattigforsørgelse og fattigvæsenets udgifter. Der viste sig i debatterne en udbredt vilje til at spare på fattigudgifterne, og et ønske om at begrænse adgangen til fattighjælp samt en fordømmelse af fattighjælpens moralske virkninger på de fattige.⁴¹⁰ Fattigdebatterne i stænderforsamlingerne var udtryk for et ændret syn på fattigforsørgelsen under påvirkning af periodens dominerende ideologi, liberalismen. Historiker Søren Kolstrup sammenfatter ændringen således, at der skete et skifte i synet på de fattige i Danmark fra oplysningstidens mere optimistiske syn, hvor de fattige blev betragtet som potentielle nyttige samfundsborgere, til en opfattelse af de fattige først og fremmest som en belastning og en stigmatisering af den enkeltes fattigdom, der var et udtryk for en

---

⁴⁰⁶ Rubin 1879, 53. Mikkelsen 2005, 119-20. Historiker Juliane Engelhardt har i sin afhandling om de patriotiske selskaber vist, at patrioterne generelt stod magtesløse og rådvilde over for almuens passivitet i forhold til de patriotiske aktiviteter. Engelhardt 2010, 245.

⁴⁰⁷ Engelhardt 2010, 371.

⁴⁰⁸ Lützen 1998, 39-43.

⁴⁰⁹ Der var i alt fire stænderforsamlinger i riget, hvor grundejendom var en betingelse for valgret. Stænderforsamlingerne havde ret til at give betænkning om ændringer i undersåtternes personlige rettigheder, ejendomsrettigheder, skatter og offentlige byrder. Skovgaard-Petersen 1985, 39-42.

⁴¹⁰ Jørgensen 1979, 59-61.

karakterbrist.⁴¹¹ Som udgangspunkt blev den fattige opfattet som moralsk falden og var derfor et uværdigt medlem af borgersamfundet.

Fra 1820'erne blev liberalistisk prægede aktører toneangivende i fattigdebatterne. Ifølge *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 havde liberalismen en selvregulerende økonomi som ideal, hvor næringsfrihed for den enkelte skulle sikres. De liberalistiske tanker var et opgør med merkantilismens statsdirigering, ifølge hvilken staten blandt andet skulle sørge for beskæftigelse til de fattige. Liberalismen havde desuden en politisk dimension, en rettighedsliberalisme, der hævdede individets ret til at besidde ejendom og retten til et frit arbejdsmarked.⁴¹²

I begyndelsen af 1800-tallet opstod en selvstændig fattigdiskurs ifølge sociologen Kasper Villadsen.⁴¹³ Fattigdommen blev et selvstændigt problem for samfundet. Fattigdommens karakter samt fattigforsørgelsens principper og virkninger blev diskuteret, og der blev teoretiseret over relationer mellem den fattige, staten og markedet.

I Danmark var den britiske økonom Thomas Robert Malthus' tanker udbredte. Malthus mente, at fødevarerproduktionen ikke ville vokse i et omfang, som var tilstrækkeligt til at ernære den voksende befolkning. Hvis denne udvikling ikke blev standset, ville resultatet blive, at samfundet blev udsat for epidemier, krige og sult. I modsætning til merkantilismen, der fremhævede en stor befolkning som et positivt træk, var Malthus' tanker med til at skabe en negativ opfattelse af befolkningsvæksten. Der opstod en bekymring for, at befolkningsvæksten øgedes på grund af offentlige fattighjælp, da det ikke virkede afskrækkende at gifte sig og få børn i en ung alder uden levegrundlag, når det offentlige fattigvæsen i tilfælde af fattigdom ydede fattighjælp. Malthus påpegede, at en måde at hæmme befolkningsvæksten på, var at få folk til at gifte sig sent, hvorved antallet af børn ville falde og familien have en bedre mulighed for at forsørge sig selv. Malthus foreslog endvidere at afskaffe den offentlige fattighjælp. Dette forslag blev dog ikke fulgt, hverken i Danmark eller i England.⁴¹⁴

---

⁴¹¹ Kolstrup 2010, 208.

⁴¹² Christiansen m.fl. 2010b, 59-61. Den skotske økonom og moralfilosof Adam Smith udgav i 1776 sit berømte værk *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, hvor han med en argumentation om, at det hæmmede arbejdskraftens fri bevægelighed, kritiserede fattiglovens princip om, at hvert sogn skulle understøtte sine egne fattige.

⁴¹³ Villadsen 2004, 26.

⁴¹⁴ Christiansen m. fl. 2010b, 63-64. I 1834 fik England 'The New Poor Law' udarbejdet under påvirkning af liberalistiske ideer, ifølge hvilke fattighjælpen skulle ydes uden for hjemmet i arbejdshuse, hvor alle typer fattige blev placeret i samme institution. Alle fattige skulle arbejde, og samtidig skulle fattighjælpen antage så skræbende former som muligt. Det var intentionen at give fattighjælpen så afskrækkende en form, at kun de virkelig trængende ville vælge at modtage den. Christiansen m. fl. 2010b, 68.

Inspireret af malthusianismen blev en forordning vedtaget i Danmark i 1824 med det formål at hæmme de fattiges letsindige indgåelse af ægteskaber. Et ægteskab blev anset for at være indgået i letsindighed, hvis parret ikke havde et sikkert økonomisk fundament at ernære sig og deres kommende børn på. Forordningen forbød personer, der havde modtaget fattighjælp og ikke havde refunderet udgifter til denne, at gifte sig uden forudgående accept fra fattigmyndighedernes side.⁴¹⁵ Historiker Anette Jensen konkluderer, at ægteskabet hermed blev et redskab i socialpolitikken, som skulle forhindre, at fattigklassen voksede, og samtidig skulle forordningen sikre, at fattigvæsenets udgifter blev holdt på et minimum.⁴¹⁶

Denne forordning var ét led i en række bestemmelser, der blev vedtaget i første halvdel af 1800-tallet, og som havde deklasserende virkning for fattiglemmernes retstilstand eller indskrænkede fattiglemmernes vilkår. Centrale bestemmelser var, at fattiglemmer ikke måtte sælge eller pantsætte deres ejendele (1808) eller indgå ægteskab uden fattigvæsenets myndighedernes accept (1824), at forsørgelsesret først kunne opnås efter 5 års ophold i en kommune i stedet for 3 år (1839), og dertil blev fattiglemmerne ekskluderet fra deltagelse i det politiske liv ved Grundloven (1849). Samtidig var fattiglemmerne underlagt fattigvæsenets bestemmelser om muligheden for at indlægge dem på en arbejdsanstalt eller fattiginstitution. Fattigvæsenet havde også mulighed for at adskille familier.⁴¹⁷

4.2 De frivillige bidrag i fattigvæsenet mister betydning

4.2.1 Forstanderinstitutionen: Mellem velgørenhed og tvang

Fattigforstanderinstitutionen var et element i fattigvæsenet, som gav rum for både frivilligt engagement og potentiel tvang. Fattigdirektionen havde myndighed til at udpege fattigforstandere, og hvervet var et borgerligt ombud. Samtidig opfordrede 1799-fattigplanen til, at københavnere selv henvendte sig til fattigvæsenet for at melde sig som fattigforstandere, da

---

⁴¹⁵ Jensen 2003, 128-29. Frygten for befolkningsvæksten fandt forskellige udtryk, for eksempel refererede doktor og professor C. A. Castberg i et skrift fra 1819, *Om Kiøbenhavns Fattigvæsen*, til, at edderkopper i tilfælde af sult bekæmpede og spiste hinanden. Han frygtede, at en lignende situation ville opstå blandt menneskene, hvis antallet af fattige fik lov at vokse. Castberg 1819, 34.

⁴¹⁶ Jensen 2003, 128-30.

⁴¹⁷ Kolstrup 2010, 208-14. Samtidig gjordes der fra Centraladministrationens side forsøg på at mildne de deklasserende tiltag over for fattighjælpsmodtagerne. For eksempel blev det i 1810 ved en plakat forbudt at bortvise fattige fra fattigdistriktet. Ved en plakat i 1839 blev det bestemt, at børn af betlere skulle have forældrenes forsørgelsessted for at søge at undslippe den praksis, at sognekommisionerne bortviste gravide kvinder fra sognet for at undgå udgiften til at understøtte både moderen og barnet. Kolstrup 2010, 212-13.

fattigdirektionen foretrak villige og engagerede fattigforstandere.⁴¹⁸ Fattigforstanderinstitutionen kunne dermed både rumme frivilligt engagement, når en fattigforstander selv havde meldt sig, og et element af påbud, når en – ofte næringsdrivende københavner – ikke mente at kunne undslå sig hvervet.⁴¹⁹

En del af fattigforstanderne meldte sig tilsyneladende selv til hvervet, som det angives i en tale fra 1802 holdt af fattigforstander N. H. Weinwich, der ernærede sig som forfatter og sekretær. Talen blev holdt til en forsamling af fattigforstandere, over for hvem N. H. Weinwich forklarede, at fattigforstanderne var ”...veltænkende og velgiørende Menneskevenner, som frivilligen have foreenet sig i den allerædelste og prisværdigste Hensigt, at komme den værgesløse Barndom, den trængende og uerfarne Ungdom, den svage og nødlidende Alderdom til Hielp, Mænd der velvilligen besøge Sorgens og Kummerens Boeliger, for der at aftørre lidende Medmenneskers Taare.”⁴²⁰ I det frivillige aspekt lå også, ifølge N. H. Weinwichs formulering, at fattigforstanderen dermed var en velgører overfor de fattige.

Fattigforstanderens opgave var betydningsfuld, ifølge N. H. Weinwich, der havde den opfattelse, at de fattige - i hvert fald nogle af dem, udtalte han - kunne hjælpes ud af fattigdommen. Han var klar over, at andre havde den opfattelse, at de fattige var fordærvede mennesker, der var ude af stand til at ændre deres adfærd.⁴²¹ Ifølge Weinwich skulle fattigforstanderne få de fattige til at ændre adfærd og leve et liv i ”huuslig Orden, reenlig Tarvelighed og en til deres Stand og med deres Vilkaar passende Børneopdragelse.”⁴²² Her italesættes den ideelle livsførelse for de fattige med fokus på dyderne sparsommelighed og renlighed, og samtidig opstilles kernefamilien som rammen for den rette livsførelse. Inden for kernefamilien skulle mænd og kvinder holde sig til forskellige strategier for at komme ud af fattigdommen. Den fattige mand skulle af fattigforstanderen opmuntres til at påtage sig forsørgeransvaret for sin familie, og han skulle endvidere lære at spare op til dårlige tider og til alderdommen. Det var et grundlæggende mål at få den fattige til at agere ud fra et livstidsperspektiv. Det var et kriterium for at være en værdig fattig, at man forsøgte at leve op til dyderne arbejdsomhed, renlighed, sparsommelighed og fremsynethed.

---

⁴¹⁸ 1799-fattigplanen fastslog, at direktionen havde myndighed til at gribe ind, hvis forstanderen var forsømmelig i sit hverv. *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 2 §27.

⁴¹⁹ Rubin 1879, 54. I året 1800 var der 130 forstandere og ca. 230 over- og underbetjente. Fattigforstanderen betegnes nogle steder i samtidige kilder som forsørgelsesforstander, men jeg har valgt i nærværende afhandling gennemgående at anvende betegnelsen fattigforstandere.

⁴²⁰ Weinwich 1802, 3.

⁴²¹ Weinwich 1802, 8ff.

⁴²² Weinwich 1802, 6.

Den fattige kvinde skulle støttes i at være sparsommelig i sin husførelse.⁴²³ Helt så eksplicit i sin strategi for kønnes vej ud af fattigdommen var fattigplanen ikke, og det lader til at fattigforstanderne i deres vurdering af de fattiges værdighed, ud fra forsøg på at leve op til de ovennævnte kriterier, gik ud over fattiglovens beføjelser og opererede ud fra egne normer. Behandlingen af de fattige kunne være forholdsvis tilfældig afhængigt af hvilken velgører, den enkelte fattige kom i kontakt med.

Trods fattigvæsenmyndighedernes intentioner om kun at udpege fattigforstandere, som velvilligt tog imod hvervet, var dette ikke i længden muligt. I et reskript udstedt den 8. september 1810 oplyses det, at fattigdirektionen havde forespurgt Danske Kancelli om muligheden for at få et ”Tvangsmiddel” i hænderne for at få personer til at påtage sig forstanderskab ved fattigvæsenet, samt for at sikre at hvervet blev udført acceptabelt.⁴²⁴

Reskriptet indførte den bestemmelse, at en afvisning af forstanderskab hos fattigvæsenet eller forsømmelse i at udføre hvervet skulle udløse bøder. Der var endda mulighed for at erklære den skyldiges næringsbrev, om vedkommende havde et sådant, for ugyldigt.⁴²⁵ Dette ville medføre, at den skyldige mistede retten til at drive sin forretning. Det var et seriøst tvangsmiddel, da mange af fattigvæsenets forstandere blev rekrutteret blandt Københavns næringsdrivende.⁴²⁶

På grund af vanskeligheder med at få tilstrækkeligt med fattigforstandere reduceredes antallet af forstanderdistrikter i byen fra 114 til 64 i 1816. Det skete med en eksplicit henvisning til, at det ville være mindre vanskeligt at besætte færre poster.⁴²⁷ Den tiltro, patrioterne bag udformningen af 1799-fattigplanen havde til, at en bredere kreds af byens indbyggere villigt og endda frivilligt ville engagere sig i byens fattigvæsen som fattigforstandere, blev ikke indfriet.

---

⁴²³ Weinwich 1802, 7ff.

⁴²⁴ *Canc. Prom. ang. at Stadens Borgere skal modtage og godt forrette Forstanderskab ved Fattigvæsenet* 8. sep. 1810, i Fogtman 1821.

⁴²⁵ *Canc. Prom. ang. at Stadens Borgere skal modtage og godt forrette Forstanderskab ved Fattigvæsenet* 8. sep. 1810, i Fogtman 1821.

⁴²⁶ Det var især fra byens næringsdrivende borgere, at fattigforstanderne blev udpeget. Mikkelsen 2005, 105.

⁴²⁷ Mikkelsen 2005, 105. Der opstod i løbet af 1800-tallet adskillige konflikter imellem fattigforstanderne og fattigvæsenets øvre myndighed, da fattigforstanderne var utilfredse med, at de ingen indflydelse havde på tildelingen af hjælp. Fattigforstandernes klager gik ofte på, at de ikke mente, at fattigdirektionen lyttede til deres råd og henvisninger. Gautier 2000, 901.

4.2.2 Fattigdirektionen aflønnes

Ifølge 1799-fattigplanen skulle fattigvæsenets direktion bestå af en 24 mand stor ulønnet direktion. Det var i interne møder op til udfærdigelsen af 1799-fattigplanen blevet diskuteret, om de kommende fattigdirektører skulle aflønnes, men det var blevet afvist med henvisning til, at en aflønning ville skade den offentlige opinion.⁴²⁸ Heller ikke den ulønnede fattigdirektions arbejde forløb problemfrit efter 1799; da medlemmerne af fattigdirektionen havde lønnede erhverv at passe ved siden af bestyrelsesarbejdet, og derfor ikke altid kunne nå at løse deres arbejdsopgaver for fattigvæsenet inden for en overskuelig tidsramme. Det bevirkede, at fattigvæsenets sagsbehandlinger ofte gik i stå. Derudover havde det vist sig vanskeligt at skaffe et kvalificeret antal mænd til at påtage sig bestyrelsesarbejdet.

På den baggrund havde etatsraad og historiker Ove Malling stillet forslag om, at den daglige ledelse af fattigvæsenet skulle overdrages til en aflønnet ledelse.⁴²⁹ Denne ændring blev indført ved et reskript den 20. oktober 1815, hvor en administrerende direktion bestående af tre aflønnede mænd, to købmænd og en kaptajn, blev udnævnt af Danske Kancelli til at forestå fattigvæsenets daglige ledelse.⁴³⁰

Overgangen fra en ulønnet til en aflønnet direktion skabte en flere uger lang debat i datidens København, berettede doktor og professor P. A. Castberg, der var forstander for det kongelige Døvstumme Institut, om i skriftet *Om Kiøbenhavns Fattigvæsen* fra 1819.⁴³¹ Debatten drejede sig blandt andet om det urigtige i aflønningen af fattigdirektionen, for så vidt som midlerne gik fra de fattige, der havde behov for hjælpen.⁴³² En aflønning medførte, at der opstod tvivl om, hvorvidt fattigdirektionen udførte sit embede ”con amore”, for agerede fattigdirektørerne først og fremmest som embedsmænd eller medmennesker?⁴³³ Omsorgen for de fattige krævede en vis lidenskab. At have en 24 mand stor ulønnet fattigdirektion, som skulle yde et omfattende arbejde,

---

⁴²⁸ Se nærværende afhandlings afsnit 3.5.1.1 ’Byen som forsørgelsesfællesskab’.

⁴²⁹ Møller 1819, 6.

⁴³⁰ *Rskr. ang. Forandring i Bestyrelsen af Kjøbenhavns Fattigvæsen* 20. oktober 1815, i Algreen-Ussing 1826. Beskikket til den administrerende direktion var kaptajn og ridder af Dannebrog hr. Christian Sigfried Mangor, agent og ridder af Dannebrog Isak Jonas Weybel og købmand Jean de Jonquierres. Den ledende direktion blev ikke ophævet, men fik funktionen at udøve overopsyn med den administrerende direktion. I 1828 afvikledes den ledende direktion, og ’den administrerende direktion’, som den betegnedes, overtog ledelsen af fattigvæsenet. Rubin 1879, 62.

⁴³¹ Castberg skrev: ”Istedet for Directionen af 1799 fremtraadte tre Mænd, som Fattigvæsenets administrerende Directeurer, og denne Katastrophe gav da Byen nok at snakke om i flere uger”. Castberg 1819, 11.

⁴³² Møller 1819, 16-20.

⁴³³ Castberg 1819, 10.

viste sig vanskeligt i praksis, og indførelsen af en aflønnet administrerende direktion skabte nøjagtig den debat og det røre, som patrioterne havde forudset, og synes at have skadet det københavnske fattigvæsens omdømme.

At det var et problem i København, eller med Peter Atke Castbergs formulering en ”katastrofe”, at fattigdirektionen blev aflønnet, afspejler en ideverden hos mange københavnere, for hvem fattigforsørgelsen skulle basere sig på frivillighed og barmhjertighed, elementer, der traditionelt set var en del af det verdensbillede, velgørenheden baserede sig på.⁴³⁴

4.2.3 Subskriptionen ophører og fattigskatten indføres

Fattigvæsenet havde konstant flere udgifter end indtægter. Ud over indtægter fra kapitaler og ejendomme, offentlige afgifter og frivillige donationer baserede fattigvæsenet i årene imellem 1770 og 1814 sin drift på kredit og et ikke legalt forbrug af bundne midler. Desuden havde fattigvæsenet gentagne gange modtaget større engangssummer fra Kongens kasse for at blive reddet ud af en umiddelbar økonomisk krise.⁴³⁵ Der herskede som beskrevet en overbevisning, især blandt embedsmændene fra Centraladministrationen, om, at når det københavnske fattigvæsen kom til at fungere efter en fast plan, som medførte en systematisk og velplanlagt fattigforsørgelse, ville fattigvæsenets udgifter falde. Hvis der alligevel skulle vise sig et økonomisk underskud, var der tiltro til, at en forøgelse af de velgørende bidrag ville dække dette.⁴³⁶ I tiåret op til Danmarks inddragelse i Napoleonskrigene, var der da også blevet doneret ikke mindre end sammenlagt 922,704 rigsdaler af ”Medborgeres Gavnildhed” som legater til fattigvæsenet.⁴³⁷ Der blev overdraget omfattende ressourcer til fattigvæsenet gennem legater.

En måde at sørge for at hjælpe de frivillige bidrag til fattigvæsenet på vej på, var gennem indførelsen af en subskription i hvert af byens fattigdistrikter. Subskriptionen skulle ifølge 1799-fattigplanen afløse sognekollekten. Subskriptionen foregik ved at fortrykte subskriptionslister blev omdelt til alle familier i byen, så husfædre, husmødre, børn, tjenestefolk og logerende kunne påtegne et beløb, de ønskede at donere til de fattige ud af deres ”Goddædighed”.⁴³⁸ Subskriptionens

---

⁴³⁴ Castberg 1819, 11.

⁴³⁵ Rubin 1879, 61.

⁴³⁶ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 §174; Se nærværende afhandlings afsnit 3.5.1.1 ’Byen som forsørgelsesfællesskab’.

⁴³⁷ Castberg 1819, 10.

⁴³⁸ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 §176.

indtægter var posteret under kategorien 'Frivillige Gaver' i fattigvæsenets regnskab. Fattigforstanderen forestod det administrative arbejde i forbindelse med subskriptionen.

Subskriptionen kan karakteriseres som et fænomen, der indeholdt elementer af både velgørenhed og tvang. Det blev forventet og var forudsætningen, at enhver bidrog til subskriptionen, men den enkelte fastsatte selv beløbets størrelse. Patrioterne havde forudsat, at det offentlige fattigvæsen fortsat skulle medfinansieres af velgørenhed. Det rekursive tidslag, som fattigvæsenets fortløbende uddeling af fattighjælp udgjorde, byggede fortsat på den forståelse, at velgørenheden var en del af fattigvæsenets finansielle basis. Men når det gjaldt årsagerne til, at velgørenhed blev doneret, satte patrioterne disse ind i en ramme af patriotisk borgerdyd i stedet for i en kristen barmhjertighedstankegang.

Patrioternes forventninger til at københavnerne ville bidrage med væsentlige beløb til fattigsubskription blev ikke indfriet. Tværtimod faldt bidragene til subskriptionen. Derfor så Danske Kancelli sig nødsaget til at ophæve den ”authoriserede frivillige Subskription” ved et reskript af 1. marts 1814.⁴³⁹ I stedet blev der indført en fattigskat, som skulle pålignes indbyggerne via ildstedsskatten. I reskriptet angav Danske Kancelli det som en nødvendighed at indføre en fattigskat i København med henvisning til fattigvæsenets gæld. Dertil informerede reskriptet om, at det var hensigten med fattigskatten at sikre indtægter til at dække kommende års eventuelle økonomiske underskud.⁴⁴⁰

Offentlige afgifter og pålæg havde længe været en del af fattigvæsenets finansieringsgrundlag, således var der endda i 1762 indført en fast afgift på grundtaxten i København på 9.000 rigsdaler årligt, som skulle gå til fattigvæsenet og forskellige milde stiftelser.⁴⁴¹ Med indførelsen af en decideret fattigskat i 1814 og senere reguleringer af denne, var det intentionen, at de årlige underbalancer skulle afhjælpes. Myndighederne fik en metode i hænde, hvormed de kunne justere indtægterne til fattigvæsenet efter behov.⁴⁴²

---

⁴³⁹ *Raadstueplakat* 9. marts 1814.

⁴⁴⁰ *Raadstueplakat* 9. marts 1814.

⁴⁴¹ Mikkelsen 2005, 90.

⁴⁴² Rubin 1879, 61.

Allerede fra 1807 havde muligheden for at indføre en fattigskat i København været debatteret, blandt andet i en artikel fra 1809 i tidskriftet *Penia*.⁴⁴³ Fattigskatten blev efter 1814 den absolut største enkeltskat i byen. I 1819 udgjorde den således 27,5 procent af alle skatter i byen.⁴⁴⁴

Doktor og professor P. A. Castberg forholdt sig i sit skrift, *Om Kiøbenhavn's Fattigvæsen* fra 1819, til indførelsen af fattigskatten i København i 1814. Han forklarede, at da de frivillige gaver ikke kunne dække fattigvæsenets udgifter, blev en ”..hidtil ukiendt Afgift under Navn af Fattigskat..” indført.⁴⁴⁵ Castberg fremhævede, at fattigvæsenet i København havde udviklet sig i en forkert retning, og han anså det for ønskværdigt, at fattigforsorgen blev ændret, således at hver menighed selv sørgede for sine trængende, selv valgte sine fattigforstandere og selv fandt finansiering til udgifterne. Lysten til at donere frivillige bidrag til de fattige ville stige, påpegede Castberg, når fattigskatten blev ophævet, for fattigskatten havde formindsket københavnernes lyst til at yde velgørenhed, ”...thi den Mand som forhen frivilligen gav 100 Rdlr. ud til de Fattige, han giver nu den tvungne Skat, og afviser mangen Trængende, som i ham havde en Hielper”.⁴⁴⁶ Grundlæggende kommer hermed den holdning til udtryk, at det offentlige fattigvæsen med sin lovbundenhed og tvungne fattigskat burde afskaffes, og at fattigforsørgelsen i stedet burde være en kirkelig ikke lovbunden foretelse. Der var en position i fattigdebatten, som ønskede at ophæve det lovbundne og skattefinansierede offentlige fattigvæsen, og i stedet lade fattigforsorgen blive en frivillig kristelig barmhjertighedsgerning. I senere folketingsdebatter var præsten N. F. S. Grundtvig en fremtrædende fortaler for denne position.⁴⁴⁷

Årsagen til den afstandtagen, som den nævnte position indebar i forhold til et tvungent og lovbundet fattigvæsen, kan Castbergs skrift kaste lys over. Castberg opfattede fattigskatten som et underligt påbud, fordi en sag var, som han fremholdt, hvad Magistraten og de 32 Mænd ”...kan fordele paa samtlige Indvaanere hvad Nattevægtere, Lygter, Brolægning, Sprøiter o.d.l. koster, det kan jeg begribe, men at jeg skal kunne tvinges til ved Rettens Midler at betale Penge til Fattige, det er virkelig en saa odiøs Idee, at Mangen vil falde paa at troe, at der just derfor ikke er nogen Velsignelse i Fattigvæsenets Penge, fordi de ikke gives godvillig”.⁴⁴⁸ Den velgørenhedskultur, som var en del af det københavnske fattigvæsens karakter, var et led i en kollektiv kultur, som foreskrev,

---

⁴⁴³ Rubin 1879, 61. Fattigforordningerne for landet og købstæderne fra 1803 indeholdt en mulighed for at inddrive midler til fattigforsørgelsen.

⁴⁴⁴ Mikkelsen 2005, 96- 97.

⁴⁴⁵ Castberg 1819, 14.

⁴⁴⁶ Castberg 1819, 23.

⁴⁴⁷ Kolstrup 2010, 213-14.

⁴⁴⁸ Castberg 1819, 14.

at fattighjælp drejede sig om barmhjertighed og mellem menneskelige relationer. Det var mere velsignende at modtage fattighjælp, som var ydet med velvilje fra giverens side.

Velgørenhed havde længe ikke været hovedindtægtskilden for fattigvæsenet, men det virker ifølge Castbergs retorik til, at indførelsen af en decideret fattigskat fik københavnernes til at opfatte fattigvæsenet på en anden måde; fattigvæsenets karakter af også at være en barmhjertighedsgerning var svundet betydeligt ind, og i stedet omtales fattigvæsenet i diverse kilder fremover som et tvungent fattigvæsen, hvis karakter var væsensforskellig fra den private valgørenhed.

4.2.3.1 Fattigskatten anvendes på byens usleste fattige

Der opstod i de økonomisk vanskelige tider i 1810'erne en bekymring for væksten i antallet af fattighjælpsmodtagere og for størrelsen af fattigudgifterne. I 1817 bad Danske Kancelli verdslige og gejstlige embedsmænd fra hele landet om at forholde sig til årsagerne til væksten af antallet af fattighjælpsmodtagere samt at komme med forslag til, hvordan væksten kunne hæmmes. Årsagerne til væksten i antallet af fattige blev angivet at være usædelighed, manglende religiøsitet og letsindige ægteskaber, der var indgået uden forsørgelsesgrundlag.⁴⁴⁹ Dertil var der mange beklagelser over fattigudgifternes størrelse.

Specifikt i København var der også bekymringer over fattigudgifterne. Efter indførelsen af fattigskatten i København, var det Københavns Magistrat som sammen med De 32 Mænd samt to repræsentanter fra henholdsvis den administrerende fattigdirektion og to repræsentanter fra almindelige fattigdirektion, der skulle forhandle om fattigskattens størrelse.⁴⁵⁰

Forhandlingerne forløb ikke altid lige nemt, og Magistraten udtrykte i 1819 i en skrivelse stilet til Danske Kancelli sin bekymring både for fattigskattens størrelse og for den administrerende fattigdirektions anvendelse af fattigvæsenets midler. Magistraten havde på linje med C. A. Castberg den opfattelse, at indførelsen af fattigskatten var et brud med linjen i tidligere tiders finansiering af fattigvæsenet; ”Indtil Aaret 1814 kjendte Kjøbenhavn intet til nogen egentlig

---

⁴⁴⁹ Jensen 2003, 69;76-96. I 1819 fik Rentekammeret til opgave at undersøge landkommunernes økonomi, og her konkluderes det i kommissionsbetænkningen, at fattiglovgivningen og administration med fordel kunne reguleres, især for at undgå, at Danmark ville få en ukontrollabel vækst i antallet af fattige. Jensen 2003, 97.

⁴⁵⁰ *Rskr. ang. Forandring i Bestyrelsen af Kjøbenhavns Fattigvæsen* 20. oktober 1815. To repræsentanter fra den administrerende fattigdirektion og to fra den almindelige fattigdirektion samt de 32 mænd og Magistraten skulle sammen konferere om størrelsen på den årlige fattigskat. Danske Kancelli skulle godkende fattigskattens størrelse.

Fattigskat”⁴⁵¹, for fattigvæsenet havde indtil da, ifølge Magistraten, været finansieret gennem fonde og andre indtægter.

Fattigskatten blev omtalt som et ”Onde”, som Magistraten, der anså sig for at være ansvarlig for hele kommunens anliggender, ville have hæmmet, da byens indbyggere ikke kunne tåle at bære en stor fattigskat for året 1819.⁴⁵² Magistraten kritiserede i skrivelsen det forhold, at indførelsen af fattigskatten havde medført ændringer i den måde, hvorpå fattigvæsenets myndigheder brugte midler på. Fattigskatten gik nemlig ikke alene til at dække fattigvæsenets absolutte fornødenheder, men tillige til opførelsen af kostbare bygninger og ombygninger. Magistraten gav i skrivelsen udtryk for, at fattigvæsenets administrerende direktion var for egenrådige i sin bestyrelse af Københavns fattigvæsen, noget fattigdirektionen kun kunne være, fordi direktionen var sikre på at have vedvarende indtægter gennem fattigskatten. Hvor et fattigvæsen, som i højere grad var afhængige af frivillige bidrag og engagement, skulle være lydhør over for velgøreres ønsker og ideer om, hvordan fattigplejen i fattigvæsenet skulle være. I slutningen af 1700-tallet havde fattigvæsenets decentrale plejekommissioner, som var afhængige af sognets gaver og frivillige bidrag til fattigplejen, anset sig for at være forvaltere af menighedernes gaver.⁴⁵³ Den implicite kontrakt, som forelå i velgørenheds natur, mellem giver og forvalter, var det ikke nødvendigt at vise hensyn til, når fattigvæsenet var sikret midler gennem en fattigskat.

Magistratens skrivelse indeholdt endnu et kritikpunkt af fattigskattens anvendelse. Ud fra Magistratens opfattelse var det nemlig forkasteligt og uforståeligt, at der blev benyttet flere ressourcer på de simple fattige end på de værdige fattige. Det var fattigskatten, som muliggjorde dette forhold. Der var en opfattelse af, at den fattiges værdighed skulle afspejles direkte i behandlingen af den fattige. Jo værdigere den fattige var, jo mere omfattende og bekostelig hjælp skulle den fattige have.⁴⁵⁴ Magistraten havde derfor en forventning om, at de værdige fattige, som blev understøttet på stiftelsen Vartov, skulle have en mere omfattende og mere omkostningsfuld fattighjælp end de fattige af almuen, da en ”Plads i dette Hospital ansees som en Belønning for de værdigste blant flere Trængende.”; derfor skulle ingen fattig have en mere omkostningsfuld

---

⁴⁵¹ Skrivelse fra Københavns Raadstue 16. april 1819 til det kongelige Danske Kancelli. Fattigskat 1814-1818, KSA.

⁴⁵² Skrivelse fra Københavns Raadstue 16. april 1819 til det kongelige Danske Kancelli. Fattigskat 1814-1818, KSA.

⁴⁵³ Se nærværende afhandlings afsnit 3.4.3.1 ’Velgørenhedens karakteristika: den implicite kontrakt imellem donatorer og forvaltere’.

⁴⁵⁴ Hansen 2013, 203.

fattighjælp andre steder.⁴⁵⁵ Magistraten påpegede, at staden København fra 1814 til 1817 havde ydet den sum af i alt 1.060.852 rigsbankdaler i fattigskat. Samtidig havde fattigvæsenet haft andre indtægter ud over fattigskatten på i alt 819.750 rigsbankdaler. Sammenlagt var altså ialt 1.880.602 rigsbankdaler blevet anvendt i løbet af fire år på omkring 4.500 lemmer fra den ”simpleste Klasse”.⁴⁵⁶ I alt 111 1/9 rigsbankdaler pr. år pr lem. Magistraten forklarede, at det næsten var det tredobbelte af, hvad 1799-fattigplanen havde budgetteret med, og til sammenligning bekostede Vartov 82 rigsbankdaler 48 skilling pr. beboer årligt.⁴⁵⁷ Det var en tradition for inden for fattigforsorgen, at de fattiges værdighed skulle vise sig i behandlingen af dem og i omkostningerne derved, men fattigskatten havde, ifølge Magistraten, vendt op og ned på den tradition.

Det kan udledes, at indførelsen af fattigskatten havde en betydning for opfattelsen af det offentlige fattigvæsens karakter. Sat på spidsen angik Magistratens kritik det forhold, at den administrerende fattigdirektion tilsyneladende førte en selvstændig og egenrådig fattigpolitik, fordi en vis finansiel uafhængighed var sikret fattigvæsenet gennem indførelsen af en fattigskat.

4.3 Særbehandling af stræbsomme fattige og fattige med særlige behov?

1799-fattigplanens intention om at alle i trang var fattigvæsenets ansvarsområde, hvor enhver trængende desuden skulle have en ensartet behandling, mødte kritik. Det viser sig blandt andet i en litterær disput om det københavnske fattigvæsen i 1819. Det var et skrift af krigsassessor Hans Marius Hammeleff, *Frimodige Betænkninger over Kiøbenhavns Fattigvæsen fra 1819*, som satte denne debat om fattigvæsenet i gang.⁴⁵⁸ Hammeleff beskrev i sit skrift, hvordan det offentlige fattigvæsen udgjorde den endestation, hvor udlevede skikkelige borgere eller arbejdsløse håndværkersvende endte i tilfælde af nød. På fattigvæsenets fattiginstitutioner blev de stræbsomme eller skikkelige fattige sat sammen med forbrydere, tidligere prostituerede og dagdrivere. Det var ifølge Hans Marius Hammeleff problematisk, at fattigvæsenet ikke ydede de skikkelige fattige en bedre behandling end byens bærme. Hans Marius Hammeleff stod ikke alene med sin kritik, der var

---

⁴⁵⁵ Skrivelse fra Københavns Raadstue 16. april 1819 til det kongelige Danske Kancelli. Fattigskat 1814-1818, KSA.

⁴⁵⁶ Skrivelse fra Københavns Raadstue 16. april 1819 til det kongelige Danske Kancelli. Fattigskat 1814-1818, KSA.

⁴⁵⁷ Skrivelse fra Københavns Raadstue 16. april 1819 til det kongelige Danske Kancelli. Fattigskat 1814-1818, KSA.

⁴⁵⁸ Hans Marius Hammeleffs beskæftigelse er oplyst i *Veiviser eller Anviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstæderes beboere* 1819. Arbejdet som krigsassessor bestod i at være medlem af et krigskollegium, *Ordbog over det danske Sprog* 2005 under krigsassessor.

gentagne gange røster fremme i fattigdebatten, som talte for en særbehandling af de stræbsomme og skikkelige fattige ved byens fattigvæsen.⁴⁵⁹

For at forklare for læseren, at nogle fattige var mere værdige end andre fattige, fortalte Hans Marius Hammeleff historien om en 82 år gammel mand, der uformuende og alderssvækket var kommet på en af fattigvæsenets institutioner, Almindeligt Hospital. Snart befandt oldingen sig på sit dødsleje, og gangkonen, der skulle sørge for rengøring og orden på gangen, havde taget oldingens underdyne fra ham, da han tilsvinede den med sin urin og afføring.⁴⁶⁰ Kun fordi oldingens slægtninge kom på besøg og ved overlægens bistand fik skaffet en underdyne til sengen, blev oldingen sikret et ordentligt dødsleje, for ellers var den ”...stræbsomme redelige Oldings Dødsleie bleven det bare Straae, hvorpaa man henkaster Dyret”.⁴⁶¹ Den behandling af en redelig gammel mand, som i sin arbejdsføre alder selv havde ernæret sig og sin familie i byen, fandt Hammeleff uacceptabel. Hammeleff foreslog derfor, at det mest hensigtsmæssige ville være at indrette en institution under det offentlige fattigvæsen kun beregnet for de ”værdige Gamle”.⁴⁶²

Hammeleff kritiserede i sit skrift tillige den behandling, som blev de arbejdsløse håndværkersvende til del under det offentlige fattigvæsen. De arbejdsløse, men ifølge Hammeleffs karakteristik ordentlige håndværkersvende, som blev fundet sovende i byens gade og stræder om natten, blev sat i den husvildeafdeling, der var under Frelasers Arbejdshus. Husvildeafdelingen var så beskidt, at alle indlagte fik lus og andet utøj, og derved fik håndværkersvendene vanskeligt ved påny at finde et arbejde.⁴⁶³ Fattigvæsenet burde sikre, at der var et vist niveau af renlighed i husvildeafdelingen, så et ophold her ikke i sig selv udløste en social deroute.

Hammeleff formulerede således et behov for særbehandling af de værdige gamle, herunder en bedre behandling af de ordentlige gamle, som havde gjort sig fortjent dertil gennem deres livsførelse, og tillige en bedre behandling af de arbejdsløse håndværkersvende, der ikke skulle udsættes for risikoen for at opleve en social deroute, fordi de var kommet i berøring med Københavns Fattigvæsen. Her var det ikke de husarme, som Hammeleff omtalte som de værdige

---

⁴⁵⁹ Winther 1831, 9; Hammeleff 1819, 9.

⁴⁶⁰ Hammeleff 1819, 5-7.

⁴⁶¹ Hammeleff 1819, 7.

⁴⁶² Hammeleff 1819, 10.

⁴⁶³ Hammeleff 1819, 11-12. En husvild var en person, der manglede en bolig og ikke kunne skaffe sig en. Se *Ordbog over det danske Sprog* 2005 under husvild.

Frelserens Plejehus havde både en lemmeafdeling og en husvildeafdeling. Hammeleff 1819, 11.

fattige, men en gruppe af mennesker fra almuen og de lavere sociale lag, som forsøgte at leve et stræbsomt liv og forsørge sig selv.

Få dage efter Hans Marius Hammeleffs skrift udkom, udgav professor og dokter Peter Atke Castberg et skrift, *Om Kiøbenhavns Fattigvæsen*, som et led i disputsen. Peter Atke Castbergs ønskede, som beskrevet i nærværende afhandlings afsnit 4.2.3 'Subskriptionen ophører og fattigskatten indføres', at afskaffe det eksisterende offentlige fattigvæsen og i stedet genindføre et frivilligt kristent fattigvæsen.

Endnu et skrift blev publiceret af urtekræmmer P. F. Hansen i 1819 om Københavns fattigvæsen.⁴⁶⁴ P. F. Hansen påpegede, at det er nemt at komme med ideer til, hvordan fattigvæsenet burde ændres, således som både Hans Marius Hammeleff og Peter Atke Castberg havde gjort i deres skrifter, men reelt befandt fattigvæsenet i København sig i den situation, at det var en presset institution, fordi det skulle håndtere en række vanskelige forhold, såsom et voksende antal husvilde, letsindige ægteskabsindgåelser uden forsørgelsesgrundlag samt forholde sig til fattigdommens nære sammenhæng med kriminalitet.⁴⁶⁵ Det var udfordringer som disse, fattigvæsenet skulle fokusere på at være med til at løse frem for at sikre en særbehandling af de mere værdige fattige.

Den sidste, som indskrev sig i disputsen, var en kontrollør, en form for embedsmand, T. Møller, der i skriftet *Til Publikum i Anledning af de tre af D'Herr, Hammeleff, Castberg og Hansen udgivne Skrifter om det kjøbenhavnske Fattigvæsen* fortsatte i samme spor som P. F. Hansen.⁴⁶⁶ T. Møller forklarede, at det var nødvendigt med en hård behandling af fattige under fattigvæsenets forsyng, da fattigdommen bundede i moralsk ufuldkommenhed, som blandt andet kom til udtryk i form af drukkenskab, dårlig opdragelse, dovenskab og løssagtighed, dette sidste med følger i form af uægte børn og venerisk syge. En hårdhændet behandling af fattighjælpsmodtagerne

---

⁴⁶⁴ *Det kjøbenhavnske Fattigvæsen eller Hvem har ret? Hr. Hammeleff eller Hr. Professor Castberg?* blev publiceret af P. F. Hansen i 1819. Information om P.F. Hansens beskæftigelse er fundet i *Veiviser eller Anviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstæders Beboere* 1819-20.

⁴⁶⁵ Hansen 1819, 13-16.

⁴⁶⁶ T. Møller oplyste, at Danske Kancelli havde foranstaltet at Hammeleff blev tiltalt for kritik af embedsmandsførelsen ved Københavns fattigvæsen. Hammeleffs sag skulle behandles ved Hof- og Stadsretten. Møller 1819, 12-15. Den litterære disput i 1819 om Københavns fattigvæsens standsede efter udgivelsen af T. Møllers skrift. Ifølge *Veiviser eller Anviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstæders Beboere* 1818-19 var Møller en kontrollør, dvs. ifølge *Ordbog over Det Danske Sprog* 2005 en embedsmand.

under Københavns fattigvæsen var en nødvendighed for ikke at legitimere eller fremme lasterne.⁴⁶⁷ T. Møller opfattede fattigdommen som selvforskyldt, fordi de fattige ikke levede op til dyderne ”Tarvelighed og Stræbsomhed”.⁴⁶⁸ Både P. F. Hansen og T. Møller afviste således, at fattigvæsenet skulle bruge ressourcer på at sikre en særbehandling af de ordentlige og skikkelige fattige; fattigvæsenet havde nok at gøre med at disciplinere de fordærvede og uansvarlige fattige.

4.3.1 Civilsamfundets ansvar for de fattige

Det lader til, at der fandt en vægtforskydning sted i opfattelsen af, hvem der skulle tage ansvar for en særbehandling af de stræbsomme fattige og fattige med særlige behov i den kollektive kultur angående fattigforsorg, for hvor der, som beskrevet, var en position i fattigdebatten, der talte for særordninger for de mere værdige og skikkelige fattige inden for det offentlige fattigvæsens regi i perioden 1810-1830'erne, voksede den tanke, at den private velgørenhed burde bidrage med assistance til almuens børn samt til de fattige arbejdere. Det argumenterede pastor Carl Holger Visby for eksempel for i sin artikel ’Nogle Bemærkninger om de Fattige i Kjøbenhavn’ den 24. og 25. oktober 1845 i avisen *Fædrelandet*.

To aspekter er centrale ved Carl Holger Visbys artikel, for det første, at de fattige fra almuen, som levede under fattige kår, ifølge Carl Holger Visbys opfattelse burde hjælpes af byens middelstand. For det andet, at hjælpen kunne finde sted gennem foranstaltninger uden for det officielle fattigvæsens regi. Visby inddelte Københavns fattige i tre kategorier; nemlig betlerne, de fattige arbejdere og de husarme.⁴⁶⁹

Hjælpen til de fattige skulle finde sted gennem bespisningsforeninger, adgang til bedre boliger samt en nem adgang til sparekasser. Visby opfordrede med andre ord også til at forebygge fattigdommen. Arbejderne skulle, ifølge Visby, oprustes moralsk ved at sætte pris på leve et liv som arbejdsomme, ædruelige, nøjsomme og sparsommelige mennesker. Visbys fortale for at hjælpe arbejderne skyldtes ikke alene medmenneskelighed men også en frygt for at en utæmnet og uoplyst arbejdsklasse var farlig som en ”sovende Ulv”, der på sigt ville sønderrive dens vogtere og ødelægge samfundsordenen, hvis den ikke blev taget alvorligt.⁴⁷⁰

---

⁴⁶⁷ Møller 1819, 22-28.

⁴⁶⁸ Møller 1819, 27.

⁴⁶⁹ Visby, 1845, ’Nogle Bemærkninger om de Fattige i Kjøbenhavn’ den 25. oktober 1845 i avisen *Fædrelandet*.

⁴⁷⁰ Visby, 1845, ’Nogle Bemærkninger om de Fattige i Kjøbenhavn’ den 25. oktober 1845 i avisen *Fædrelandet*.

Carl Holger Visby pegede på den private velgørenhed som et alternativ til det offentlige fattigvæsen i forhold til at hjælpe de fattige på fode igen.

Den private velgørenheds aktiviteter voksede sig stadig kraftigere i København. De fattige børns vilkår var et af de sociale områder, som den private velgørenhed først involverede sig i. I 1815 var der i København oprettet en privat velgørende forening, *Det kvindelige velgørende Selskab*, som arbejdede for at få oprettet børneasyl samt specialskoler for kommende tjenestepiger. I 1828 blev det første børneasyl indviet i København. Asylets asylmoder skulle passe børn i alderen mellem 2 og 7 år, mens forældrene var på arbejde. I 1829 blev endnu et asyl for fattige børn oprettet under prinsesse Caroline Amalies protektion. I årene efter 1830 oprettedes flere asyls for fattige børn. En anden velgørende forening, som rettede deres assistance mod børn, var ”Foreningen af 1837 til Forsømte og Forvildede Børns Frelse”. Foreningen blev dannet af en kreds fra den københavnske middelstand. Foreningen indgik i et samarbejde med Københavns Politi om, at børn og unge, som myndighederne opfattede som problematiske og ulydige, blev sendt til Jylland i pleje hos familier.⁴⁷¹

Folkloristen Karin Lützen har påpeget, at den private velgørenhed i København frem til midten af 1800-tallet havde været præget af at være horisontal, forstået på den måde at medlemmer af en stand sørgede for fattige medlemmer af den samme stand. I løbet af 1800-tallet, især efter næringsfrihedens vedtagelse i 1857, blev den private velgørenhed i langt højere grad vertikal, således at middelstanden involverede sig i velgørenhed målrettet mod almue- og arbejderstanden.⁴⁷² Håndsrækningen til de fattige, som fandt sted gennem velgørende foreninger eller andre velgørende aktiviteter fra de bedrestillede medborgere, rettede sig ofte mod et afgrænset socialt problem, som for eksempel at hjælpe blinde, åndssvage, børn, arbejdende mødre, eller skaffe sunde og billige boliger.⁴⁷³

Den del af den københavnske middelstand, der engagerede sig i den private velgørenhed, havde en opfattelse af, at de kunne udgøre et alternativ til det offentlige fattigvæsen, som havde mistet den menneskelige relation mellem giver og modtager, og den private velgørenhed kunne desuden ’redde’ de mere værdige fattig fra at komme under et offentligt fattigvæsen, hvis

---

⁴⁷¹ Jørgensen 1970, 22-26.

⁴⁷² Lützen 1998, 171-73.

⁴⁷³ Christiansen m. fl. 2010b, 104.

assistance tilsyneladende blev mere og mere afskrækkende at modtage - blandt andet som følge af oprettelsen af en fattiginstitution som Ladegården.

4.4 Ladegården – fattigvæsenets nye anstalt

Arbejds- og tvangsarbejdsanstalten Ladegården blev en vigtig institution under det københavnske fattigvæsen i 1800-tallet. I folkemunde blev vendingen at 'komme på Ladegaarden' ensbetydende med at være blevet fattiglem.⁴⁷⁴ Ladegården startede i 1822 ud med at være en forsøgsarbejdsanstalt, der skulle beskæftige en gruppe af fattighjælpsmodtagere under fast forsørgelse med forskelligt fabriksarbejde. I dette afsnit skal Ladegårdens oprettelsesfase undersøges, for Ladegården kan opfattes som eksponent for en ændring i opfattelsen og behandlingen af de fattige. Ladegården blev nemlig en institution, hvis formål det var at isolere de uansvarlige og uværdige medborgere fra bymiljøet.⁴⁷⁵

Af en beretning fra Ladegårdens bestyrende kommission i 1826 til Danske Kancelli fremgår det, at oprettelsen af Ladegården var blevet motiveret med, at 1799-fattigplanen havde baseret sin fattigpolitik på, at den arbejdsføre eller delvist arbejdsføre fattige skulle arbejde som modydelse for sin fattighjælp. Det københavnske fattigvæsen havde dog siden nedlæggelsen af fabriksvæsenet i Frelserens Arbejdshus i 1814 ikke disponeret over en egentlig fabriks- eller industrivirksomhed, hvor arbejdsføre fattighjælpsmodtagerne under fast forsørgelse kunne beskæftiges. Industrivirksomheden på Ladegården havde det formål, at de indsatte arbejdere skulle

---

⁴⁷⁴ Jørgensen 1972, 35.

⁴⁷⁵ Ladegården skulle sikre et arbejdsudbytte af de indsatte fattige, som ifølge reglementet først kunne få samtykke til at forlade arbejdsanstalten igen af fattigvæsenet, når de kunne skaffe sig erhverv. To historikere har forfattet henholdsvis en mindre bog og to artikler om Ladegården, heri er Ladegårdens oprettelsesfase begrænset udforsket. Historiker Harald Jørgensen skriver kort i sin bog *Fra Arbejdsanstalt til Forsorgshjem* om oprettelsen af Ladegården, at "Omkring slutningen af maj måned 1822 synes man inden for kommissionen at have forestillet sig, at man i første række burde anstille et forsøg med at beskæftige en række husvilde på ejendommen." Jørgensen 1972, 29. Historiker Birgitte Vedel-Larsen har forfattet to artikler om Ladegården, 'De forvildede, usædelige og i høieste Grad fordærvede Mennesker' Indsatte på arbejdsanstalten på Ladegården i 1800-tallets København' fra 2003 og 'Arbejde, ensomhed og straf' fra 2004. I den første artikel har Vedel-Larsen ud fra en analyse af afhøringsark fra indsatte på Ladegården undersøgt, hvad der karakteriserede de fattighjælpsmodtagere, som kom på ladegården i 1840'erne. Den anden artikel omhandler oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt på Ladegården i 1833, og Vedel-Larsen analyserer oprettelsen af fattigvæsenets tvangsarbejdsanstalt i 1833 ud fra et fængselshistorisk perspektiv, idet hun viser, at tanken med patrioternes tvangsarbejdshus i Pustervig fra 1800 sigtede imod at forbedre de indsatte, hvor intentionen med fattigvæsenets tvangsarbejdshus oprettet på Ladegården i 1833 primært skulle have en afskrækkende effekt. Vedel-Larsen 2004, 46-48.

arbejde på at skaffe en så stor fortjeneste som muligt, så fattigvæsenet kunne få sine udgifter til de arbejdsføre fattige under sin forsorg dækket ind i videst muligt omfang.⁴⁷⁶

Når Ladegården blev oprettet i 1822 hænger det tillige sammen med en interesse i tiden blandt embedsmænd og myndigheder i at hindre en yderligere vækst i antallet af fattige samt at få udgifterne til fattigvæsenet sænket. Malthusianismen påvirkede Danske Kancelli.⁴⁷⁷ Som myndighed over det københavnske fattigvæsen var Danske Kancelli optaget af, om de arbejdsføre fattiglemmer blev beskæftiget tilstrækkeligt af det københavnske fattigvæsen.⁴⁷⁸ Danske Kancelli initierede derfor nedsættelsen af en kommission til at sørge for beskæftigelse af de københavnske fattige. Denne beskæftigelseskommission fik mandat til forsøgsvis at oprette et fabriksanlæg med forskellige former for beskæftigelse til - især de mandlige - fattighjælpsmodtagere under fast forsørgelse.⁴⁷⁹ Beskæftigelseskommissionen kom til at bestå af medlemmerne af fattigvæsenets administrerende direktion, major Christian Sigfried Mangor, agent Isak Jonas Weybel og kancelliraad Stilling samt tre forretningskyndige mænd, nemlig deputeret i det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli Lorentz Berthelsen, deputeret i finanserne Jonas Collin og medlem af kommissionen for det militære uldmanufaktur justitsråd P. M. Petersen.⁴⁸⁰

Kommissionen fik myndighed til at udføre praktiske forsøg med at beskæftige fattighjælpsmodtagere, og kommissionen skulle selv udvælge arbejderne blandt fattighjælpsmodtagerne og bestemme arbejdsanstaltens beliggenhed. Den fabriksindretning, som beskæftigelseskommissionen lod indrette på Ladegården, var frem til 1. oktober 1833 ikke officielt en del af Københavns fattigvæsen, men havde status af et forsøg.⁴⁸¹

---

⁴⁷⁶Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 4. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabrikarbejde, 1836, KSA.

⁴⁷⁷ Se nærværende afhandlings afsnit '4.1 Økonomisk krise og fattighjælpens retsvirkninger'.

⁴⁷⁸ Denne bekymring skal forstås på baggrund af, at antallet af fattighjælpsmodtagere under Københavns fattigvæsen steg i 1820'erne og 1830'erne. Gautier 2000, 900.

⁴⁷⁹Ifølge historiker Harald Jørgensen indebar nedsættelsen af kommissionen en vis underkendelse af den administrerende fattigdirektions indsats i forhold til at beskæftige de fattige. Jørgensen 1972, 24.

⁴⁸⁰ Jørgensen 1972, 24. D. 9. januar 1822 godkendte kongen nedsættelsen af kommissionen til beskæftigelse af de københavnske fattige. Herefter kaldet beskæftigelseskommissionen. Sekretæren for beskæftigelseskommissionen blev fattigvæsenets bogholder Henning August, hvis fyldige håndskrevne beretninger og referater fra kommissionens arbejde, findes på Københavns Stadsarkiv i fattigvæsenets arkivalier. Se Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabrikarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸¹ Beskæftigelseskommissionen drøftede muligheden for at huse arbejdsanstalten i de eksisterende arbejdshuses lokaler, men den besluttede sig for at benytte de gamle bygninger fra Sankt Hans' Hospital, som Københavns fattigvæsen allerede ejede, til at oprette en arbejdsanstalt. I en anstalt placeret på dette sted, kunne arbejderne være rimeligt isolerede fra bymiljøet. De ville være rimeligt isolerede fra byen og fra dens fristelser. Beretning d. 29. april

Året før oprettelsen af Ladegården havde Københavns fattigvæsen et økonomisk underskud på 123.004 rigsbankdaler.⁴⁸² Beskæftigelseskommissionens medlemmer var bevidste om det ansvar, de havde i forhold til at få fabrikken til at balancere økonomisk. Det afspejler sig i de detaljerede oplysninger, som arkivalierne indeholder om de producerede varers afsætningsmuligheder, forsøgene med forskellige typer af arbejde samt redegørelser for de forskellige vilkår, som privatejede fabrikker fungerede under contra fattigvæsenets fabriksanlæg. Kommissionen forestillede sig, at et uldmanufaktur, et farveri, et lysestøberi og en håndværkerafdeling ville være rentable beskæftigelsesformer på arbejdsanstalten.⁴⁸³

4.4.1 Fattigkategorier ved Københavns fattigvæsen i 1822

For at afgøre, hvilke arbejdsføre fattiglemmer, der skulle udvælges til at fungere som arbejdere på den kommende arbejdsanstalt, gennemgik kommissionen oplysninger fra fattigvæsenet om de indskrevne fattighjælpsmodtagere og klassificerede fattighjælpsmodtagerne ud fra deres egnethed til at fungere som arbejdere. I denne gennemgang kom opfattelsen af de forskellige fattigkategoriers værdighedsstatus, og den dertil knyttede behandling, frem.

I sommeren 1822 var der 644 indskrevne fattige voksne personer af begge køn i den arbejdsføre alder under 60 år. Ud af disse 644 voksne personer var 123 almisselemmer, som boede i fattigvæsenets arbejdshuse. De var her beskæftiget med let arbejde.⁴⁸⁴ Almisselemmerne i arbejdshusene blev omtalt som gamle og svage, og deres fysiske skavanker gjorde dem til værdige modtagere af fattighjælpen. Følgende citat afspejler opfattelsen af deres værdighed i forhold til de øvrige fattighjælpsmodtagere værdighed: ”Disse og de i Byen boende Almisselemmer udgiøre overhovedet de mere værdige Nödlidende; de sidste sysselsættes ogsaa i Arbeidshusene forsaavidt de ikke selv kunne forskaffe sig Fortieneste, hvortil der altid frembyder sig mangehaande Leilighed for den lavere Klasse i store Stæder, saasom Mandfolkene ved Dagleierarbeide og for Fruentimmerne ved at vaske, spinde og sye for Folk.”⁴⁸⁵ Der var for kommissionsmedlemmerne forskel på graden af værdighed hos de forskellige indskrevne fattighjælpsmodtagere, hvor de mest

---

1826 til Danske Kancelli, 11. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸² Jørgensen 1972, 22.

⁴⁸³ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 16ff. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸⁴ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 6-7. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸⁵ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 7-8. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

uarbejdsføre omtaltes som en mere værdig gruppe. Citatet viser tillige, at beskæftigelseskommissionen havde den mening, at personer fra de lavere sociale lag forholdsvis let burde kunne skaffe sig en vis fortjeneste gennem arbejde rundt omkring i byen. Senere i samme beretning mente kommissionen, at det kunne være vanskeligt for byens lavere sociale lag at skaffe arbejde, når handel og skibsfart på bestemte årstider lå i dvale.⁴⁸⁶ Denne form for flertydighed i synet på de fattiges egen skyld i deres manglende beskæftigelse, forekom altså hos kommissionen.

En anden kategori af fattighjælpsmodtagere var ifølge kommissionen dem, der var arbejdsføre og som var under såkaldt byforsørgelse, hvilket betød at de modtog fattighjælp i form af huslejhjælp, som udgjorde et beløb på mellem 8 rigsbankdaler og 16 rigsbankdaler årligt. Nogle byforsørgede modtog derudover brød hver uge. De byforsørgedes børn havde pligt til at gå i fattigskolerne, og hvis det skønnedes nødvendigt, fik børnene mad på skolerne samt klæder. Skolegangen bestod for børnene af både undervisning og arbejde. For pigernes vedkommende bestod arbejdet i syning, spind og strikning, mens drengene blev beskæftiget med uldspind og strikning. Derudover lod fattigvæsenet børnene arbejde for private arbejdsgivere.⁴⁸⁷ Ud fra kommissionens beskrivelse af forholdene var det tilsyneladende primært personer med et forsørgeransvar, som modtog byforsørgelse.⁴⁸⁸ Kommissionen redegjorde ikke eksplicit for de byforsørgedes grad af arbejdsfærdighed, men kommissionen lagde vægt på, at de arbejdede for private arbejdsgivere, og dette ønskede beskæftigelseskommissionen ikke at forhindre.⁴⁸⁹

---

⁴⁸⁶ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 15. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸⁷ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 6-7. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁸⁸ Kommissionsmedlemmernes måde at kategorisere fattighjælpsmodtagerne på blev understøttet af politichef, A. C. Kierulff i en betænkning fra den 29. maj til Danske Kancelli. A. C. Kierulff var politidirektør i København fra 1820 til 1834, og fra 1834 fungerede han som ledende medlem af fattigvæsenets administrerende direktion. *Dansk Biografisk Leksikon* 1981, se Kierulff, Andreas Christian. Kierulff redegjorde for, at mange af almisselemmerne under fattigvæsenets forsyning var uarbejdsføre personer eller enker med mange børn, der absolut var berettiget til fattigunderstøttelse. Kierulff mente endda, at fattighjælpen var for knap, fordi den ikke kunne dække livets første fornødenheder. Den knappe fattighjælp kunne være med til at drive fattige ud i betleri. Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 19-20;36-37. KSA. Kierulff konkluderede dog, at da fattigvæsenet til stadighed havde et væsentligt økonomisk underskud, og en forhøjelse af fattigskatten ikke var en god ide, så kunne de fattige ikke forvente at modtage mere hjælp: ”Der vil altsaa ikke være andet for end i Hovedsagen at lade Tingene gaae i sin nærværende sædvanlige Gang...”. Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 37. KSA.

⁴⁸⁹ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 8-9. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

Ingen personer inden for de nævnte kategorier af fattige skulle beskæftiges på Ladegården. I stedet blev kommissions opmærksomhed rettet mod en kategori af husvilde, som var under fattigvæsenets forsyning.

Den kategorisering af fattigshjælpsmodtagere under København Fattigvæsen, som beskæftigelseskommissionen opererede med, har store ligheder med den kategorisering af fattighjælpsmodtagere, som historiker Marco van Leeuwen har afdækket i sin analyse af Amsterdams fattigforsorg i første halvdel af 1800-tallet i artiklen "Surviving with a little help: the importance of charity to the poor of Amsterdam 1800-1850, in a comparative perspective". Leeuwen konkluderer, at udover de traditionelle grupper af værdige fattige, som udgjordes af invalider, børn, gamle og fysisk svagelige, modtog også en gruppe af arbejdsføre arbejdsløse i tidsbegrænsede perioder fattighjælp. Leeuwen tolker denne praksis som en måde at fastholde en nødvendig arbejdskraftreserve på til fordel for byens sæsonafhængige erhvervsliv.⁴⁹⁰ For Københavns vedkommende, tegner der sig et lignende mønster i understøttelsen af de traditionelle grupper af værdige trængende såsom gamle, fysisk svage og børn. Samtidig udgjorde de byforsørgede, der ofte havde arbejde hos private en særlig kategori i Københavns fattigvæsen, men de synes ikke at udgøre en særlig arbejdskraftreserve for Københavns erhverv, tværtimod italesættes denne gruppe af arbejdsføre byforsørgede som "Husarme", for hvem beskæftigelse på Ladegården vil medføre en yderligere uønsket social deroute.⁴⁹¹ Til trods for at fattiglovgivningen ikke foreskrev, at byens husarme skulle have en særlig hjælp ved byens fattigvæsen, nævnes kategorien af husarme med jævne mellemrum som modtagere af fattigvæsenets assistance.

4.4.1.1 De husvilde som arbejdere

Fattigvæsenet havde ifølge et reskript af 17. maj 1814 et ansvar for at hjælpe en voksende gruppe af husvilde i København med at skaffe sig en bolig. Husvilde, der modtog fattigvæsenets hjælp, skulle være under fattigvæsenets tilsyn.⁴⁹² Reskriptet lader til at have åbnet op for en praksis, hvor husvilde i København blev pågrebet af politiet og overdraget til Frelserens Arbejdshus, som var en berøgtet institution under Københavns fattigvæsen. I begyndelsen af

---

⁴⁹⁰ Leeuwen 1993, 330.

⁴⁹¹ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 12. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁹² *Rskr. ang. til forestaaende Flyttedag at skaffe Huusly for Huusvilde Familier og Personer* 17. Maj 1814, i Algreen-Ussing 1826. Økonomen Marcus Rubin skriver, at de husvilde havde udgjort et særligt problem i København siden det engelske bombardement af byen i 1807. Rubin 1879, 56.

1820'erne havde Københavns Fattigvæsen således fast omkring 200-300 husvilde under sin forsorg.⁴⁹³

De husvilde kom fra Københavns allerringeste sociale lag, som det følgende citat viser, der også afslører, at fattigdom, kriminalitet og manglende sikkerhed omtales som forbundne temaer. Der var sket et skifte i omtalen af de fattige og af fattigdommen i forhold til 1700-tallets København, hvor patrioternes fattigdebat og fattiglovgivning havde et fokus på de værdige fattige, og hvor de uværdige fattige, der blev afvist fra at modtage fattigvæsenet hjælp, ofte blev omtalt som ørkesløse tryglere og dovne lediggængere uden megen yderligere forklaring.

Kommissionens omtale af de husvilde i København lyder således: De husvilde, som intet: "... Huus og Hiem havde, som baade vare farlige, og derfor en trykkende Byrde for Samfundet. [...] De fleste af hine Huusvilde kunde med Rette henregnes til Udskuddet af Stadens Befolkning; deres sædvanlige Opholdssted, Frelserens Arbeidshuus paa Kristianshavn var og maatte vel efter Omstændighederne, være en sand Rædselsbolig med hensyn til den Klasse af Mennesker, som opholde sig der, som omendskiønt de ere stærke og arbeidsføre, dog deals ei ville søge, deals ei kunne erholde Erhverv paa sædvanlig Maade. Vante til Lediggang og et ryggesløst Levnet var det til ingen Under, at de, om end arbeidsføre, forsætlig unddrage sig Leilighed til Fortieneste. Vel maatte deres Anbringelse til Orden og Arbeide medføre nogen Opofrelse for Kommunen, og tillige være forbunden med ikke faa Vanskeligheder saameget mere, som de ikke tillige kunne behandles med den Strængthed, som de dømte Forbrydere i Straffeanstalterne. Men da slige Mennesker, nedstyrtede i Elendighed og hendrivende Tiden i Ørkesløshed, som oftest tidligt eller sent vilde fylde Fængslerne, naar det Offentlige ikke itide sørger for at anbringe dem til nyttig Beskæftigelse, saa kræver Statens Vel og Borgerens Sikkerhed, at dette skeer, og at isærdeleshed saadanne Fattige, som ikke med det gode ville arbeide, tvinges dertil. Derved forekommes Mangen Forbrydelse og derved indskrænkes efterhaanden Antallet af de Nødlidende, der have Krav paa Fattigvæsenets Forsorg til saadanne Mennesker, som formedelst Alderdom og Svaghed lidet eller intet kunne udrette."⁴⁹⁴

---

⁴⁹³ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 7. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁹⁴ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 9-10. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA. Beskæftigelseskommissionen forklarede yderligere, at andre medborgere ikke kunne hjælpe disse husvilde ud af deres tilstand. De husvilde var "...for største Delen Folk i deres bedste Alder, men hvis foregaaende Vandel eller ved Udsvævelser og Ulykker nedbrudte Helbred, afskrækkede deres Medborgere fra at tage

Omtalen af de husvilde viser, at de ikke havde et legalt tilhørsforhold til bysamfundet. De havde ingen bolig, intet hjem, intet arbejde og udviste heller ingen vilje til at skaffe sig det. Folkloristen Karin Lützen har argumenteret for, at begrebet 'hjem' blev et væsentligt kriterium i målestokken for vurderingen af de københavnske fattiges værdighed i løbet af 1800-tallet indenfor den private velgørenhed. De socialt bedrestillede velgørere krævede, at de fattige for at kunne blive vurderet som værdige til at modtage filantropernes hjælp blandt andet skulle fremvise et ordentligt, renskuret og indbydende hjem velegnet til et familieliv efter borgerligt forbillede.⁴⁹⁵ Beskæftigelseskommissionens argumenter viser netop, at det at stræbe efter et eget hjem er begyndt at gøre sig gældende som en målestok for vurderingen af de enkelte medborgeres værdighed. På dette punkt udgør de husvilde en modsætning til den stræbsomme arbejder, som forsøgte at ernære sin familie og sikre den et hjem.

De husvilde påtog sig ikke det nødvendige ansvar for at få deres eget liv til at fungere, og de var allerede begyndt på en kriminel løbebane og farlige for andre borgeres sikkerhed.⁴⁹⁶ Alligevel, eller netop fordi de husvilde var udenfor samfundet, var de det offentliges ansvar at behandle, fordi de udgjorde en sikkerhedsrisiko. I slutningen af 1700-tallet skulle Københavns fattigvæsen understøtte de fattige, der blev betegnet som de 'rette almisselemmer', hvorimod de uværdige fattige betegnet som dovne og lediggængere, skulle sættes til tvangsarbejde i Tugt- og Forbedringshuset eller blev afvist som modtagere af fattighjælp fra fattigvæsenets plejekommissioner, men i 1820'erne havde den opfattelse vundet frem, at fattigvæsenet havde ansvaret for at håndtere byens udskud, som udgjorde de absolut uværdige lemmer af bymiljøet. En forklaring på denne ændring i opfattelsen af fattigvæsenets opgaver kan findes i den bekymring, som byens myndigheder og centraladministrationen udviste for byens sikkerhed.

Historiker Karl Peder Pedersen har i en doktorafhandling fra 2013 vist, hvorledes et - med Karl Peder Pedersens betegnelse - københavnsk sikkerhedspoliti blev dannet i perioden fra

---

dem i Arbejde eller Tieneste...". Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 7. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁹⁵ Lützen 1998, 73. Lützen forklarer, at begrebet 'hjem' fik en ændret betydning i forbindelse med, at bolig og arbejdsplads efterhånden blev adskilte størrelser. Lützen 1998, 18.

⁴⁹⁶ Ifølge historiker Carl Peder Pedersen var den inkvisitoriske proces gældende praksis ved Københavns politi i første halvdel af 1800-tallet. Den inkvisitoriske proces var baseret på en forhåndsantagelse om, at alle anklagede var skyldige, det gjaldt blot om at få en tilståelse frem. Baseret på den antagelse udviklede Københavns sikkerhedspoliti et klassifikationsredskab til at føre kontrol med mistænkelige personer i København, hvorunder de husvilde ofte blev indført. Ifølge Pedersen var udviklingen af sikkerhedspolitiets metoder et tegn på enevældes vilkårlighed i forhold til at idømme straffe. Pedersen 2014, 231-33.

1800-1848. Sikkerhedspolitiet opstod som følge af en voksende overbevisning om, at byens indbyggere skulle overvåges og deres adfærd reguleres. I flere af Europas storbyer blev politiet reformeret i første halvdel af 1800-tallet, og en af årsagerne til reformerne af politiet var et ændret syn på de kriminelle, der ikke længere alene blev opfattet som en social udfordring, men som en samfundstrussel, der skulle skrives ind over for. Samtidig var der i begyndelsen af 1800-tallet en opfattelse af, at kriminaliteten var stigende.⁴⁹⁷ Københavns husvilde omtales i beskæftigelseskommissionens beretning fra 1826 netop som kriminelle, og derfor var det en nødvendighed, at byens myndigheder skred ind over for de husvilde. De husvilde havde været en kategori under fattigvæsenets forsorg også inden forsøgene med at beskæftige dem på arbejdsanstalten, men de husvilde blev yderligere marginaliseret og synligt anderledes behandlet ved oprettelsen af Ladegården end den resterende gruppe af fattighjælpsmodtagere.

4.4.2 Værdighed som styringsmekanisme

Trods intentionerne om at Ladegårdens økonomi skulle kunne balancere økonomisk, havde arbejdsanstalten de første fem år efter 1822 et underskud på omkring 10.000 rigsbankdaler pr. år.⁴⁹⁸ I 1828 reflekterede beskæftigelseskommissionen i en beretning til Danske Kancelli over, hvorvidt udgiften til Ladegården var formålstjenstlig. Havde det offentlige været ”..bedre tienst med at lade adskillige hundrede Løsgængere, for største Delen af Straffeanstalterne udgaede Personer, hvoraf der, efter Middeltal altid kan antages at være 250 sysselsatte paa Ladegaarden, være aldeles overlade til sig selv, vel ved at anvende bemeldte Sum paa deres Beskæftigelse?”⁴⁹⁹ Arbejdsanstalten var en økonomisk udgift, men til gengæld holdt den omtrent 250 løsgængere isoleret fra bymiljøet. Det var karakteristisk for omtalen af arbejderne på Ladegården, at de skiftevis betegnedes som husvilde og løsgængere. Det var personer fra et socialt lag i byen, inden for hvilket det var svært at afgøre, hvornår den ene kategori afløste den anden.⁵⁰⁰

---

⁴⁹⁷Pedersen 2014, 14-15. Flere europæiske byer udviklede et sikkerhedspoliti i perioden, og forskningen indkredser mulige årsager bag fremkomsten af sikkerhedspolitiet – ud over et ændret syn på kriminalitet - til at være en frygt for revolution og optøjer, en nødvendighed af at regulere de stadig mere industrialiserede byer og en nødvendighed af at reformere et ineffektivt politi.

⁴⁹⁸ Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 9-10. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁴⁹⁹ Beretning d.31 aug. 1828 til Danske Kancelli, 93-94. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰⁰ Danske Kancelli tolkede løsgængerlovgivningen sådan, at en løsgænger først var politiets ansvar og kunne idømmes en straf i retten, når løsgængerens beviseligt havde vist sig uarbejdsvillig. Derfor var en arbejdsanstalt og tillige en tvangsarbejdsanstalt under Københavns fattigvæsen en fordel, for her kunne de mistænkelige personer uden arbejde,

Beskæftigelseskommissionen beklagede, at de indsatte på Ladegården ikke udgjorde optimale arbejdere, og i et forsøg på at fremme lysten blandt arbejderne til at være arbejdsomme, blev en majoritet i beskæftigelseskommissionen i 1828 enige om at belønne de mere arbejdsomme arbejdere på Ladegården, for som de bemærkede, ”Hidtil har den Dovne staaet lige med den Flittige”.⁵⁰¹ Beskæftigelseskommissionen forklarede for Danske Kancelli, at den i 1828 havde indført et akkordsystem for at sikre, at den enkelte arbejder fik belønning efter sin arbejdsindsats. Reelt var der dog tale om en forringelse af arbejderens vilkår, påpegede fattigvæsenets bogholder Henning August, som erklærede at være imod akkordsystemet, da man, som han påpegede, gennem det nye akkordsystem straffede ikke kun de dovne, men tillige de mindre arbejdsføre arbejdere.⁵⁰²

Akkordsystemet blev indført af beskæftigelseskommissionens majoritet.⁵⁰³ Inden for Ladegårdens mure, skulle arbejderne opdeles efter flid og arbejdsindsats i to afdelinger. Det er uklart, hvordan beskæftigelseskommissionen i 1828 konkret belønnede de arbejdsomme arbejdere og afstraffede de mindre produktive arbejdere, men opdelingen af arbejderne i en første og anden afdeling bestod, efter at Københavns fattigvæsen formelt overtog Ladegården i 1833, hvor arbejderne i første afdeling, de dygtige og hårdest arbejdende fattiglemmer, der tjente så meget ved arbejdet, at de ikke gav fattigvæsenet udgifter til deres underhold, fik længere pauser, en højere aflønning for arbejdet og bedre forplejning end arbejderne i Ladegårdens anden afdeling.⁵⁰⁴

Opfattelsen af de fattiges værdighed havde hele tiden været betydningsfuld for behandlingen af de fattige, med ved oprettelsen af Ladegården med den særbehandling af byens husvilde og løsgængere, som hermed fulgte, var det blevet endnu mere markant, at selv om byens fattigvæsen talte Københavns mest usle og uværdige borgere blandt fattighjælpsmodtagerne, skulle fattigvæsenet ikke opfattes som en sovepude. Ved introduktionen af et akkordsystem i 1828 blev det diskuteret, at fattiglemmerne på Ladegården under ingen omstændigheder måtte leve et mere attraktivt liv, end den stræbsomme københavnske arbejder, som ikke var afhængig af fattigvæsenets

---

bolig og næringsvej blive placeret uden at være idømt en straf af retten. Kollegiebrev til Københavns Magistrat fra Danske Kancelli 16. oktober 1832. Brev nr. 38. Kollegiebreve 2. sec. 1832 D, KSA.

⁵⁰¹ Beretning d.31 august 1828 til Danske Kancelli, 96. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰² Beretning d.31 aug. 1828 til Danske Kancelli, 103. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰³ Beretning d.31 aug. 1828 til Danske Kancelli, 103. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰⁴ Vedel-Larsen 2003, 76. Alle nyindskrevne kom i Ladegårdens anden afdeling for at få undersøgt, om de var tilstrækkeligt arbejdsomme til at rykkes over i første afdeling.

hjælp, gjorde.⁵⁰⁵ Samme princip om 'less eligibility' var et af de bærende for den engelske 'new poor law' fra 1834: Fattighjælp skulle være mindre attraktivt at modtage end at være selvforsørgende, og derfor skulle fattighjælpen ydes under de mindst muligt attraktive former.⁵⁰⁶ Det samme princip blev diskuteret af den københavnske beskæftigelseskommission i 1828. Derved markeredes det tydeligt, at værdighed var en styringsmekanisme i forhold til at fremme bestemte handlinger hos københavnere: Det mest prisværdige var selvforsørgelse, og hvis den fattige kom på fattiginstitutionen Ladegården foregik der en intern opdeling mellem de mere værdige og mindre værdige.

4.4.3 De farlige i bymiljøet

I tiden omkring 1830 udviklede der sig uoverensstemmelser omkring, hvorvidt det overhovedet var det københavnske fattigvæsenes ansvar at håndtere de husvilde og beskæftige dem med arbejde. Beskæftigelseskommissionen havde foreslået for Danske Kancelli, at forsøgene med at beskæftige arbejdere på Ladegården skulle ophøre, fordi der havde været færre arbejdere at beskæftige i tiden omkring 1830. Beskæftigelseskommissionen satte endda spørgsmålstegn ved, om de husvilde, som politiet afleverede til Frelserens Arbejdshus, overhovedet var fattigvæsenets ansvar.⁵⁰⁷ Kommissionsmedlemmerne mente, at der i selve fattigforsørgens natur lå, at den fattige selv skulle opsøge fattighjælpen. Mange af de husvilde opsøgte ikke selv fattigvæsenet for at bede om hjælp, men blev pågrebet af politiet og afleveret til Frelserens Arbejdshus.⁵⁰⁸ Beskæftigelseskommissionen påpegede, at Ladegården ikke nødvendigvis burde vedblive med at eksistere, da den ernærede "... en Mængde, som aldrig burde være Gienstand for Forsørgelse af en Fattigskat, der er saa trykkende for mange af Yderne. Skulle Fabrikken paa Ladegaarden til sidst ophøre af Mangel paa Arbejdere, da kunne dette næppe betragtes som et Tab."⁵⁰⁹ Disse argumenter

---

⁵⁰⁵ Beretning d.31 august 1828 til Danske Kancelli, 97. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰⁶ Christiansen 2010b, 66-68.

⁵⁰⁷ Fra 1813 var det ikke fattigvæsenets opgave at opbringe betlere, i stedet skulle det almindelige politi varetage den opgave. I 1823 var der ved et reskript givet politiet bemyndigelse til at opfordre personer uden fast arbejde til at søge erhverv, og hvis de ikke fandt arbejde, kunne de betragtes som løsgængere. De husvilde, som ikke havde et sted at bo og yderligere ikke havde beskæftigelse, kunne blive pågrebet for løsgængeri. Vedel-Larsen 2004, 49.

⁵⁰⁸ Skrivelse 5. nov. 1831 til Danske Kancelli, 133-36. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA. Arbejderne til Ladegården blev i årene 1822-1826 ifølge beskæftigelseskommissionen primært rekrutteret fra Frelserens Arbejdshus. Ofte drejede det sig om en gruppe af mennesker, som for en dels vedkommende allerede havde været i berøring med fattigvæsenet, politiet eller hospitalerne. Beretning d. 29. april 1826 til Danske Kancelli, 34ff. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

⁵⁰⁹ Skrivelse 5. nov. 1831 til Danske Kancelli, 136. Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, KSA.

kom fra beskæftigelseskommissionen, der i løbet af en periode på små 10 år ikke havde haft succes med at skabe en økonomisk selvørende fattiginstitution. Det økonomiske underskud var sandsynligvis en væsentlig årsag til, at beskæftigelseskommissionen ønskede at ophæve arbejdsanstalten.

4.4.3.1 Fattigvæsenet som redskab for politiets sikkerhedspolitik

Danske Kancelli udbad sig den 8. november 1831 en betænkning fra politichef og nyindsat ledende medlem af Københavns fattigdirektion, Andreas Christian Kierulff. Danske Kancelli ville forhøre sig om, hvorvidt Københavns Fattigvæsen havde brug for en arbejdsanstalt som Ladegården og måske endda en tvangsarbejdsanstalt.⁵¹⁰

Som politichef og medlem af fattigvæsenets ledelse fra 1832 havde Andreas Christian Kierulff to embedskasketter på.⁵¹¹ Kierulff besad en central position i samfundsnetværket, og Kierulff kunne arbejde på at lade Københavns fattigvæsen blive et redskab til at udføre den sikkerhedspolitik, som det som tidligere beskrevet, var magtpåliggende for byens myndigheder og politi at få gennemført i perioden.⁵¹²

Andreas Christian Kierulff forklarede i sin betænkning fra 1832 til Danske Kancelli, at de sociale forhold i København havde ændret sig, eftersom en klasse af husvilde var vokset frem i byen siden 1813, og "... hvad enten den antages at henhøre under Fattigvæsenets eller Politiets Ressort, saa er den nu til og kræver Behandling".⁵¹³ Ifølge Kierulff var de husvilde det offentliges ansvar at skride ind over for.

Kierulff erklærede indledende i sin betænkning, at et velordnet fattigvæsen måtte basere sig på princippet om at understøtte enhver trængende, samtidig med at fattigunderstøttelse blev forbundet med en arbejdspligt. Derfor mente Kierulff, at Københavns fattigvæsen skulle blive ved med at have en arbejdsanstalt som Ladegården til sin rådighed. Gennem arbejdspligten ville de medborgere, der finansierede fattigvæsenet, kunne være sikre på ikke at understøtte "Dovenskab og Uvillie".⁵¹⁴ En tvangsarbejdsanstalt under fattigvæsenet ville yderligere kunne forsikre

---

⁵¹⁰ Kierulffs betænkning er fra d. 29. maj. 1832, og der eksisterer et eksemplar af den på i alt 94 håndskrevne sider på Københavns Stadsarkiv. Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, KSA.

⁵¹¹ Se Kierulff, Andreas Christian *Dansk Biografisk Leksikon* 1981.

⁵¹² Pedersen 2014, 231-33.

⁵¹³ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 32. KSA.

⁵¹⁴ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 3. KSA.

medborgerne om, at de opsætsige indskrevne fattige samt betlerne blev mødt med en hårdhændet behandling.⁵¹⁵ Dette argumenterede Kierulff for velvidende, at Ladegårdsinstitutionen havde været en økonomisk udgift siden dens oprettelse i 1822.

Kierulff anerkendte beskæftigelseskommissionens argument om, at de husvilde ikke selv opsøgte fattigvæsenets hjælp, men de husvilde var alligevel, påpegede Kierulff, fattigvæsenets ansvar. Kierulff indkredsede den udfordring, de husvilde udgjorde for myndighederne, på følgende måde; ”Det er vel rigtigt, at disse Mennesker tildeels af Politiet overleveres Fattigvæsenet til Forsorg, enten fordi de som præsumtiv ulovlig Erhvervende ere interesserede i ikke at arbeide og at angive, at de af Mangel paa at kunne erholde Arbeide, undlade dette, eller saadanne, der vel angive et Erhverv, men hvori de ei kunne controlleres og som efter Rimelighed og Sandsynlighed ikke afgiver dem Underholdning, eller endlige saadanne, som misbruge til Drik og Svir, hvad de virkelig erhverve, saaledes at de, om ikke paa anden Maade, saa, ved at tage Ophold under Broer eller paa andre Steder, gjøre Brud paa god Poilitiorden og derved fremkalde Frygten for en Fare, som det Offentlige eller hver enkelt Mand ved dem kunde være udsatte for.”⁵¹⁶

Kierulff redegjorde for, hvilke kategorier af fattige, som politiet anbragte på Frelserens Arbejdshus. De første to grupper af personer var reelt uarbejdsvillige og med Kierulffs formulering ”rimeligvis i virkeligheden Løsgængere og dagdrivere”, men politiet havde svært ved at bevise det.⁵¹⁷ Den tredje gruppe derimod levede på gaden, fordi de anvendte deres ressourcer på en forkert måde, nemlig på druk eller fornøjelser. Alle tre grupper skulle under fattigvæsenets korrigerende disciplin.⁵¹⁸ Det offentlige havde et ansvar for at gribe ind over for dem, der ikke ville ernære sig på lovlig vis, derfor var det enten Københavns Fattigvæsen eller byens politi, der skulle håndtere de husvilde og løsgængerne. For Kierulff var det mest nærliggende at lade fattigvæsenet tage hånd om opgaven. Hermed argumenterede Kierulff ud fra en dobbeltstrategi, som ikke fremstår sammenhængende. Kun egentlige trængende måtte få fattigunderstøttelse, forklarede Kierulff indledende, men samtidig forsøgte han at gøre det legitimt at indsætte husvilde og løsgængere, - der ikke selv havde erklæret sig som trængende - under fattigvæsenets korrigerende disciplin, fordi de udgjorde et sikkerhedsproblem i det københavnske bymiljø.

---

⁵¹⁵Tanken om at oprette en tvangsarbejdsanstalt var ikke ny, i 1816 havde der været tiltag til at få oprettet en tvangsarbejdsanstalt i København, og Odense havde fået en tvangsarbejdsanstalt i 1817. Vedel-Larsen 2004, 31-32.

⁵¹⁶ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 5. KSA.

⁵¹⁷ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 5. KSA.

⁵¹⁸ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 8. KSA.

Danske Kancelli accepterede Kierulffs holdning om at lade Ladegården bestå og tillige oprette en tvangsarbejdsanstalt. Det fremgår i et kollegiebrev dateret den 16. oktober 1832, hvor Københavns Magistrat og De 32 Mænd blev bedt om at udtrykke deres mening i forhold til at lade Ladegården fortsætte som arbejdsanstalt og tillige at oprette en tvangsarbejdsanstalt. Det nye tvangsarbejdshus skulle straffe opsætsige fattige, betlere og løsgængere.⁵¹⁹ Danske Kancelli accepterede på sin vis beskæftigelseskommissionens ræsonnement angående det underlige i, at de husvilde blev overdraget til byens fattigvæsen af politiet og således ikke selv opsøgte hjælp, men kancelliet delte Kierulffs opfattelse af, at det var offentlighedens ansvar at gribe ind over for de husvilde og løsgængerne i København, og at det var mere nærliggende at lade fattigvæsenet end politiet gøre det.⁵²⁰ Danske Kancelli forklarede i kollegiebrevet Magistraten og De 32 Mænd, at endnu et argument for at lade byens fattigvæsen få ansvaret for at håndtere de husvilde, løsgængerne og betlerne, var finansieringen. Finansieringen til politiet kom, ifølge Danske Kancelli, fra næringskatten, som blev betalt af en bestemt borgerklasse, der ikke skulle tynges yderligere. Derfor ville det være at foretrække at lade den forventede økonomiske udgift, som driften af Ladegårdsinstitutionen ville medføre, dække ind igennem fattigskatten. Danske Kancelli nævnte eksplicit, at fattigskatten alligevel var indført for at imødekomme fattigvæsenets økonomiske underbalance.⁵²¹ Fattigskatten var blevet et redskab, som myndighederne efter behov kunne justere på for at skaffe ressourcer, når det skønnedes nødvendigt.

---

⁵¹⁹ Det nye tvangsarbejdshus skulle ikke blot som fattigvæsenets tidligere tvangsarbejdshus i Pustervig, der brændte i 1807, straffe opsætsige fattiglemmer og betlere, men tillige den gruppe af løsgængere, der var problematiske for Københavns politi at få dømt og straffet ved domstolene der. Betleristraffen burde være en måneds strafarbejde i stedet for 5 dage på vand og brød, ifølge en forordning af 12. juni 1816. Ved længerevarende straffe (over et halvt år) skulle løsgængerne dog placeres i Forbedringshuset. Kollegiebrev til Københavns Magistrat fra Danske Kancelli 16. oktober 1832. Brev nr. 38. Kollegiebreve 2. sec. 1832 D, KSA.

⁵²⁰ Kollegiebrev til Københavns Magistrat fra Danske Kancelli 16. oktober 1832. Brev nr. 38. Kollegiebreve 2. sec. 1832 D, KSA. Danske Kancelli fik ikke kun rådgivning fra Kierulff i sagen; for en længere udredning af processen op til oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt under fattigvæsenet i 1833 se Birgitte Vedel-Larsens artikel 'Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833' fra 2004. Danske Kancelli fik blandt andet råd af en besparelseskommission, som var nedsat i 1828 for at komme med forslag til at forbedre fattigvæsenets økonomi. Heri sad borgmester Schäffer, direktør Mangor, professor og overmediciner Wendt, agent og grosserer Busch, grosserer Holm og grosserer Selmer. Besparelseskommissionen havde først haft den opfattelse, at fattigvæsenet burde have et tvangsarbejdshus til rådighed for at kunne afstraffe de arbejdsu villige fattige, men efter nærmere at have undersøgt muligheden for at oprette et tvangsarbejdshus frarådede besparelseskommissionen alligevel Danske Kancelli at oprette et tvangsarbejdshus. En del af begrundelsen var, at det var en politiopgave at straffe betlere, og derfor skulle fattigvæsenet ikke bruge udgifter på det. Vedel-Larsen 2004, 35-36.

⁵²¹ Kollegiebrev til Københavns Magistrat fra Danske Kancelli 16. oktober 1832. Brev nr. 38. Kollegiebreve 2. sec. 1832 D, KSA. De 32 mænd og Magistraten svarede på Danske Kancellis henvendelse ved at udtrykke bekymring for fattigvæsenets økonomi, men især De 32 Mænd så en fordel i at kunne hæmme betleriet i byen ved oprettelsen af en tvangsarbejdsanstalt. Vedel-Larsen 2004, 40-41.

Københavns fattigvæsen var sidst i 1700-tallet blevet en del af det patriotiske samfundsprojekt under påvirkning af en gruppe af patriotiske sindede embedsmænd; i den første halvdel af 1800-tallet fandtes der ikke en tilsvarende gruppering, der havde et fælles ideologisk afsæt eller en fælles interesse i at præge udviklingen af Københavns Fattigvæsen.

Københavns Fattigvæsen endte med at blive anvendt som et redskab til at løse en række udfordringer i bysamfundet, som krævede handling fra styrets side. Det var en snæver kreds af politiets ledere og embedsmænd i Danske Kancelli, som qua deres magtfulde position i enevældens samfund, gjorde fattigvæsenet til redskab for sikkerhedspolitikken.

Ladegården blev indlemmet som en institution under det københavnske fattigvæsen med virkning fra den 1. november 1833, og fattigvæsenet fik pålagt at oprette en tvangsarbejdsanstalt som en del af Ladegårdsinstitutionen. Beskæftigelseskommissionen blev ophævet.

I studiet af oprettelsen af Ladegårdsinstitutionen viste det sig, at alle implicerede aktører var enige om, at de husvilde og løsgængerne var et offentligt ansvar at håndtere. Deres livsførelse skulle aktivt forhindres. Der var til gengæld uenighed om, hvorvidt politiet eller fattigvæsenet skulle løse opgaven med at håndtere, hvad jeg vil betegne som den farlige og uværdige medborger. Det blev det københavnske fattigvæsens opgave at behandle de husvilde og løsgængerne, og slutteligt betlerne, for at sikre, at de ikke opholdt sig i byens rum og i nærheden af andre, ansvarlige medborgere. Her var Ladegården redskabet. Når historikere, der har beskæftiget sig med det københavnske fattigvæsen, som Keld Mikkelsen og Peter Henningsen, erklærer, at det var praksis under det københavnske fattigvæsen i første halvdel af 1800-tallet at skræmme folk væk fra fattigvæsenets forsorg for at spare på fattigvæsenets udgifter, er det ikke hele historien.⁵²² De forestillinger om den sikre by og de opfattelser af grupper, der hørte til byens sociale bund, som nærværende undersøgelse af oprettelsen af Ladegården har afdækket, viser, at grupper af fattighjælpsmodtagere som gamle, børn et cetera, ikke blev omtalt som særlig problematiske eller uværdige til at modtage fattighjælp i 1820'erne og i starten af 1830'erne.

4.4.3.2 'Den fremsynede medborger'

I undersøgelsen af oprettelsen af Ladegården viste det sig, at det primært var de husvilde og løsgængerne, der udgjorde byens uværdige medborgere, som det var centralt at

---

⁵²² Henningsen 2005b, 51; Mikkelsen 2005,70.

inddæmme og isolere. Denne inklusion af byens uværdige, farlige og løse sociale lag under fattigvæsenets regi, kan diskuteres ud fra historiker Birgitta Jordanssons analyse af Göteborgs fattigforsorg i 1800-tallet. Birgitta Jordansson argumenterer for, at borgerskabet i 1800-tallets Göteborg stræbte efter at inkludere alle fattige i deres borgerliggørende samfundsprojekt.⁵²³ Med afsæt i Jürgen Habermas' samfundsmæssige sfæreinddeling, definerer Birgitta Jordansson fattigforsorgen med sin karakter af barmhjertighed som værende en del af samfundets intimsfære. Borgerskabet opfattede således de fattige som en del af et stort samfundshushold, hvor alle legitime medlemmer skulle opfylde deres forpligtelser eller ved forsømmelser i forhold til dette afstraffes.⁵²⁴ ”Legitimiteten vilade på att individen uppfyllde de förväntningar som ställdes på honom/henne. Det handlade om att ’göra rätt för sig’ och att uppfylla de skyldigheter som samtiden ställde på den enskilde.”⁵²⁵ I undersøgelsen af oprettelsesfasen af Ladegårdsinstitutionen er dele af et lignende mønster trådt frem. Ud fra omtalen af de uønskede husvilde og løsgængerne i København fremgik det, hvilke forpligtelser disse grupper ikke levede op til. De stræbte ikke efter egen bolig, et hjem og et arbejde, at være renlige, selvforsørgende eller økonomisk fremsynede i deres adfærd. Med Andreas Christian Kierulffs formulering skulle de husvilde og løsgængerne vurderes ud fra den ”...Maade, hvorpaa de virkeligen leve...”⁵²⁶ for at afgøre, om der var ”...urigtig Anvendelse af det Erhvervede...”⁵²⁷ De husvilde og løsgængerne levede ikke op til de forpligtelser og forventninger, som hørte til at være en fremsynet stræbsom medborger. Den enkelte skulle administrere sin tilværelse på en social acceptabel facon, for at myndighederne ikke greb ind ved fysisk at pågribe dem, der ikke levede op til samfundets forpligtelser.

I den italesættelse, som beskæftigelseskommissionen, Andreas Christian Kierulff og Danske Kancellis embedsmænd fremførte i forhold til de forpligtelser, som alle fra Københavns lavere sociale lag skulle honorere, konstrueredes et ideal om den fremsynede medborger, der grundlæggende var økonomisk fremsynet i sin adfærd og stræbte efter at sikre sin egen families forsørgelse samt at skabe et familieliv i egen bolig.

---

⁵²³ Jordansson 1998, 11. Denne opfattelse deler den svenske historiker Birgitta Plymoth, som har analyseret Norrkøbings fattigvæsenet og filantropi ud fra et kønsperspektiv i perioden 1772-1914. Plymoth 2002, 20.

⁵²⁴ Jordansson 1998, 276-77. Jordansson forklarer, at ”I anslutning till den offentliga fattigvården innebar detta att fattigvård inte kunde ses som en rättighet utan fremstår som en ’belöning’ för uppfyllda skyldigheter.” Jordansson 1998, 277.

⁵²⁵ Jordansson 1998, 277.

⁵²⁶ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 7. KSA.

⁵²⁷ Betænkning og Indstilling af 29/5 1832 til Danske Kancelli fra Kierulff, 10. KSA.

Den behandling, der blev de husvilde og løsgængerne til del, var først og fremmest at isolere dem fra det københavnske bymiljø for at eliminere den sikkerhedsrisiko, som de udgjorde. Dernæst bestod behandlingen af dem i at forsøge at oplære dem i de rette dyder som arbejdsomhed, sparsommelighed og renlighed gennem opholdet på Ladegården.

4.4.4 Ladegårdens udvikling i 1800-tallet

Ladegården isolerede de indsatte fra omverdenen, og de indsatte måtte kun hver anden søndag eller mod tilladelse forlade institutionen. Arbejdsdagen var i gennemsnit på 12 timer. Udskrivelse af Ladegården fandt sted, når den indsatte bevisligt havde fået arbejde eller på anden måde kunne forsørge sig selv.⁵²⁸ Ladegårdens tvangsarbejdsanstalt havde et særskilt lokale for forbrydere under 18 år, og her blev især børn idømt straffe for forsømmelser af skolegangen indsat. En teolog blev i 1834 ansat til at undervise børnene og derudover at forrette kirkelige handlinger for Ladegårdens tvangsarbejdsanstalt. Religionen spillede en eksplicit rolle i forsøget på at opdrage de indsatte.⁵²⁹

I løbet af 1800-tallet fik Ladegården foretaget flere til- og ombygninger. Et stadigt stigende antal fattige blev nemlig indskrevet på institutionen.⁵³⁰ Det lader til, at der fandt en udvikling sted, hvor Ladegården efterhånden modtog en mere broget skare af fattige, heriblandt gamle og uarbejdsføre. Ladegården udviklede sig hen mod at være en form for fattiggård, hvor alle typer af fattige blev indsat.⁵³¹ Fattiggårdene voksede talrigt frem i Danmarks landsogne især fra 1860'erne, og på fattiggårdene blev alle sognets forskellige fattige uanset værdighed indsat.⁵³²

---

⁵²⁸ Mikkelsen 2005, 121-22.

⁵²⁹ Vedel-Larsen 2005, 156-57.

⁵³⁰ Vedel-Larsen 2004, 151. To organer kunne idømme personer straffearbejde på Ladegårdens tvangsarbejdsanstalt, det drejede sig om politiretten og fattigvæsenets politikommission. Ved skærpente omstændigheder kunne tvangsarbejdsstraffen yderligere forstærkes med pådømmelse af ensomt fængsel, dog højst i 14 dage ad gangen, og ikke mere end højst en fjerdedel af den totale afsoningstid. Vedel-Larsen 2004, 41.

⁵³¹ Vedel-Larsen 2005, 152. I løbet af året 1870 havde mere end 4.000 fattiglemmer på en eller anden vis haft et tilhørsforhold til Ladegården. Jørgensen 1972, 66.

⁵³² Kolstrup 2010, 234. I 1908 blev ladegårdslommerne overflyttet til en nyopført anstalt, Sundholm på Amager, og Ladegårdens bygninger blev revet ned. Vedel-Larsen 2005, 152.

4.5 Kampen om de milde gaver

1799-fattigplanen havde bestemt, at gaver til de fattige, doneret til kirkernes fattigbøsser, tavler og blokke, skulle overdrages til fattigvæsenet.⁵³³ I januar 1841 modtog byens Borgerrepræsentation en anmodning fra 15 af byens præster om, at præsterne måtte få lov til at beholde disse ”milde Gaver”, som blev indsamlet i kirkerne.⁵³⁴ Præsterne argumenterede for, at de qua deres embede besad en særlig kompetence til forskel fra byens fattigvæsen ved at have kendskab til en værdig kategori af byens fattige, nemlig de ”Husarme, der ikke nyde Understøttelse af Fattigvæsenet”.⁵³⁵ Præsternes motiv for at ansøge om de milde gaver var således at skabe en kirkelig, frivillig fattigforsorg med det formål at understøtte de værdige husarme.

Kirkens rolle i forhold til fattigforsorgen i København var formelt blevet underkendt ved indførelsen af 1799-fattigplanen, idet plejekommissionerne ledet af præsterne var blevet ophævet for at skabe en ensartet fattigforsørgelse i byen. Kirken spillede dog forsat en rolle i forhold til at yde en vis hjælp til Københavns trængende. En del af præsterne fra de københavnske kirker havde nemlig længe praktiseret at lade være med at kanalisere kirkernes milde gaver videre til byens fattigvæsen. I stedet uddelte præsterne egenhændigt gaverne til sognets husarme, som ellers ifølge præsterne måtte leve i skjul med deres trang. Fattigvæsenets ledelse havde rejst kritik af denne praksis og krævet, at de milde gaver fra kirkerne blev overdraget til fattigvæsenet, således som 1799-fattigplanen foreskrev.⁵³⁶

I dette afsnit af afhandlingen skal det undersøges, hvilke opfattelser Borgerrepræsentationen og byens præster havde af det offentlige fattigvæsens funktion i fattigforsorgen i 1840'erne. Borgerrepræsentationens forhandlinger angående sagen om de milde gaver er primært baseret på læsning af arkivalier, og sagen om de milde gaver er ikke undersøgt i anden faghistorisk sammenhæng.

---

⁵³³ *Kongeligt approberet Plan 1799*, kap. 11 §175-179. Bøsser og blokke var opsat i kirkerne, hvorimod tavlerne blev båret rundt under de kirkelige handlinger, for at kirkegængerne kunne donere penge til de forskellige tavlers formål. Mogensen 1924, 15-16.

⁵³⁴ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1841*. Møde 11., 18. & 25. feb. 1841, 122.

⁵³⁵ Skrivelse fra Borgerrepræsentation til Magistraten. 21. feb. 1842, A318. Borgerrepræsentationens journalsager A281-400, KSA.

⁵³⁶ I 1840 havde en betænkning om Københavns Fattigvæsen skabt røre om fattigvæsenets forhold og økonomi, dette lader til at være baggrunden for, at kampen om de milde gaver antog en formel karakter, da de 15 præster henvendte sig for at få ret til at anvende de milde gaver. *Beretning om Det københavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comitebetænkning til de 32 Mænds Forsamling fra 1840* af H. Sager, W. Dunfelt & R. Meinert.

Københavns Magistrat fik på grund af henvendelsen fra byens præster udarbejdet en redegørelse over anvendelsen af milde gaver fra byens kirker i årene fra 1830 til 1840, og redegørelsen afslørede, at 1799-fattigplanens bestemmelser ikke var blevet fulgt, da kirkernes milde gaver i stort omfang ikke var blevet overdraget til fattigvæsenet.⁵³⁷ Præsterne i København havde opfattet den velgørenhed, som blev indsamlet i kirkernes blokke, bøsser og tavler, som hørende til sognets værdigere fattige.

4.5.1 Borgerrepræsentationens udvalg angående de milde gaver

Borgerrepræsentationen valgte at reagere på præsternes henvendelse ved at nedsætte et udvalg til at behandle sagen om ”de milde Gaver”.⁵³⁸ Den borgervalgte Borgerrepræsentation udgjorde et nyt organ i København, som afløste De 32 Mænd. Valgretten til Borgerrepræsentationen var stærkt begrænset, og liberale handelsfolk og akademikere dominerede i Borgerrepræsentationen.⁵³⁹ Borgerrepræsentationen var indført ved Københavns kommunalforfatning i 1840, som gav et samlet sæt af forfatningsmæssige bestemmelser for byens styre. Magistraten og Borgerrepræsentationen udgjorde bystyret under tilsyn af Danske Kancelli. Ifølge historiker Henrik Gautier havde Magistraten beslutningsmagten, mens Borgerrepræsentationen havde mulighed for at stille forslag eller give samtykke. Medlemmerne af de to kamre kom fra en kreds af indbyggere, der til trods for, at de kunne være af konservativ eller liberal observans, udgik fra en sluttet kreds på omkring to procent af byens befolkning.⁵⁴⁰

---

⁵³⁷ Skrivelse fra Magistraten til Borgerrepræsentationen d. 4. nov. 1840. A177. Borgerrepræsentationens Journalsager A141-280, KSA. At præsterne ved byens kirker egenhændigt havde indsamlet gaver fra medborgere for at fordele denne velgørenhed til sognets husarme, omtalte doktor og professor Castberg i 1819. Castberg 1819, 26

⁵³⁸ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger* 1841. Møde 11., 18. & 25. feb. 1841, 122. I Borgerrepræsentationens udvalg til at behandle sagen om de milde gaver sad professor David, kaptajn Herforth og agent J. C. Lund. *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger* 1841. Møde 11., 18. & 25. feb. 1841, 122. I maj 1841 erstattes professor David af konsul Weidemann i udvalget. *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger* 1842, 35.

⁵³⁹ Gautier 2000, 902-03. I Borgerrepræsentationen havde 36 mænd sæde, og halvdelen af dem skulle være grundejere. Valgretten til Borgerrepræsentationen var knyttet til skattebetaling; grundejere skulle betale min. 4.000 rigsbankdaler, de næringsdrivende betalte en rimelig højt sat næringssskat. Samtidig skulle de valgberettigede have et hjem i København og et uplettet ry. Borgerrepræsentationen var berettiget til at rejse sager, som havde med Stadens tarv at gøre, såsom anvendelsen af kirkernes milde gaver. Dahl 1940, 164-176.

⁵⁴⁰ Gautier 2000, 901-03. Fra den første periode, hvor Borgerrepræsentationen forsamledes efter dens oprettelse i 1840, er mødereferaterne forholdsvis korte og ikke ordret gengivet i den publicerede *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger*. Man kan med fordel afsøge et led yderligere i Borgerrepræsentationens arkiv. Her findes breve, skrivelser og beretninger fra byens organer og indbyggere, materiale, der ofte ikke tidligere har været undersøgt i en faghistorisk sammenhæng. Juristen J. C. Mogensen har nævnt sagen i sin jubilæumsbog for Københavns Understøttelsesforening fra 1924.

Udvalget fik i samme forbindelse til opgave at behandle ulemperne ved tavleombæringen i byens kirker. Der var nemlig beklagelser fremme over, at tavlerne forstyrrede de kirkelige handlinger og generede kirkegængerne.⁵⁴¹

Borgerrepræsentanternes udvalg kom med en betænkning om sagen i januar 1842. Udvalget redegjorde i betænkningen for, at 1799-fattigplanen havde den bestemmelse, at fattigvæsenet skulle antage sig alle trængende. Udvalget fastslog endvidere, at fattigvæsenet ikke i praksis havde magtet at hjælpe alle trængende, men kun havde rettet sin hjælp til ”aldeles forarmede Individier” fra de lavere klasser.⁵⁴² Udvalget fandt det acceptabelt, at byens fattigvæsen havde indskrænket sit virke til under repressive former kun at afhjælpe absolut trang blandt de lavere klasser. Udvalget påpegede, at byens fattigvæsen fik dækket en stor del af sine udgifter gennem fattigskatten, som var indført i 1814. Indtægterne fra de milde gaver udgjorde kun et mindre supplement til fattigvæsenets økonomi.⁵⁴³ Derfor accepterede udvalget, at de milde gaver burde anvendes på en anden værdigere målgruppe af fattige uden for fattigvæsenet, nemlig de husarme.⁵⁴⁴

Under Borgerrepræsentationens forhandlinger om sagen og i korrespondancen angående sagen fra Borgerrepræsentationen til Københavns Magistrat anvendtes værdiladede udtryk. Fattigskatten og de offentlige afgifter til fattigvæsenet blev omtalt som ”Tvangsmidler”, der blev opstillet i et betydningsmæssigt modsætningsforhold til de frivilligt indsamlede milde gaver.⁵⁴⁵ Der blev argumenteret for, at det var urigtigt, når kirkens milde gaver endte i samme kasse som fattigskatten og derved fungerede som en økonomisk lettelse for de ”Skattepligtige”.⁵⁴⁶ Derfor var det, mente Borgerrepræsentationen, helt legalt at udskille kirkernes milde gaver fra fattigvæsenets økonomi.

---

⁵⁴¹ Skrivelse fra Borgerrepræsentation til Magistraten. 21. feb. 1842. A318. Borgerrepræsentationens journalsager A281-400, KSA.

⁵⁴² Betænkning 31. jan. 1842. A318. Borgerrepræsentationens journalsager A281-400, KSA.

⁵⁴³ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1842. Møde d. 21. feb. 1842, 178.

⁵⁴⁴ Betænkning 31. jan. 1842. A318. Borgerrepræsentationens journalsager A281-400, KSA.

⁵⁴⁵ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1842. Møde d. 21. feb. 1842, 176. Københavns biskop fandt det også underligt, at frivillige bidrag endte i samme kasse som fattigskatten. Han afviste dog at godkende en afskaffelse af tavleombæringen med de begrundelser, at tavleombæringen var af apostolisk oprindelse, samt at flere forskellige stiftelser og embeder, ikke bare fattigvæsenet, modtog midler fra tavleombæringen. De gaver, som blev indsamlet ved tavleombæringerne gik til flere formål, og en kreds af byens mindre begunstigede gejstlige embedsmænd fik ligeledes del i gaverne. Skrivelse underskrevet af Schäffer, 15. maj 1843. A 1251. Borgerrepræsentationens Journalsager A1126-1275, KSA.

⁵⁴⁶ Skrivelse fra Borgerrepræsentation til Magistraten. 21. feb. 1842. A318. Borgerrepræsentationens journalsager A281-400, KSA.

I behandling af sagen om de milde gaver i Borgerrepræsentationen viste det sig, at majoriteten af borgerrepræsentanter delte udvalgets opfattelse af, at man burde imødekomme præsternes anmodning om at anvende de milde gaver som en økonomisk basis for en fri kirkeligt baseret fattigforsorg i København, for da ”... det almindelige Fattigvæsen kun sørger for de egentlige Fattig= eller Almissemlemmer, men derimod ikke seer sig i Stand til at komme en bedre Classe af Trængende til Hjælp, hvis Nød ikke er mindre og hvis Værdighed næsten altid er større end hines, nemlig de saakaldte Huusarme, saasom Enker med Børn efter Embedsmænd og Borgere eller disses uforsørgede Døtre;- saadanne Trængende blotte snarest deres Nød for Præsterne, men disse ere ved de gjældende Lovbestemmelser udelukkede fra al Indflydelse paa Fattigvæsenets Virksomhed og navnlig paa milde Gavers Anvendelse, saa at de kun formaae at hjælpe ved Ordets Trøst”.⁵⁴⁷ De husarme omtales stadig som en mere værdig kategori af fattige end fattige af almuen, og berettiget til velgørenhed. Der var en tradition for, at en stor del af den private velgørenhed rettede sin hjælp imod de værdige trængende, såsom de husarme, men samtidig afdækker sagen, at der var sket et skred i opfattelsen af velgørenhedens rolle i forhold til den københavnske fattigforsorg. Hvor det officielle fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet og i 1799-fattigplanen af fattigmyndighederne blev opfattet som berettiget til at modtage velgørenhed, opfattede et repræsentantskab af byens præster, Magistraten, Københavns biskop og Borgerrepræsentationen de milde gaver som et utidssvarende og upassende element i det københavnske fattigvæsen. I omtalen af fattigvæsenet var centrale temaer absolut forarmede individer, fattigskat, tvang og repressalier. Den funktion, som velgørenheden havde haft i 1700-tallet inden for det rekursive tidslag som fattighjælpen udgjorde, i form af at skabe et frivilligt forsørgelsesfællesskab mellem giver og modtager, var det ikke lykkedes fattigvæsenets myndigheder at integrere og videreføre i det fattigvæsen, som voksede frem i 1800-tallet.

Hele behandlingen af sagen om de milde gaver gik i stå, da Borgerrepræsentationen efter udførlig diskussion i marts 1844 vedtog, at byens præster ikke skulle have adgang til de milde gaver fra kirkerne, så længe tavleombæringen fortsatte.⁵⁴⁸ Sandsynligvis var årsagen til denne beslutning, at Borgerrepræsentationen ville afprøve styrken i sin nye position som et kammer i bystyret.

---

⁵⁴⁷ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1842. Møde d. 21. feb. 1842, 176. Fattigdirektionen var imod at lade præsterne beholde og administrere de milde gaver for at skabe en ny kirkelig gren i fattigforsorgen i København, da dette, mente fattigdirektionen, ville skade en velordnet fattigforsørgelse og lokke flere fattige til København. Mogensen 1924, 17-18.

⁵⁴⁸ *Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol* bd.2 1844, referat d. 28. marts 1844.

Forhandlingerne om de milde gavers rette anvendelse i forhold til den københavnske fattigforsorg endte, og først i 1878 blev tavleombæringen endeligt afskaffet i de Københavnske kirker. Herefter var kirkerne berettiget til at have fattigbøsser opstillet for at kunne modtage gaver til de fattige. Præsterne fik i 1878 mulighed for egenhændigt at afgøre, hvordan gaverne fra fattigbøsserne skulle anvendes, og det lader til, at en voksende menighedspleje, der rettede sin hjælp imod sognets trængende, fik økonomiske bidrag herigennem.⁵⁴⁹

4.5.2 Efterspil: København og 'De Fattiges Kasse'

Ideen om at skabe en frivilligt funderet kirkelig forsorg ved siden af det offentlige fattigvæsen med det formål at understøtte de værdige husarme blev bragt på den politiske dagsorden i København i 1841. Den samme tanke om lovgivningsmæssigt at bryde fattigvæsenets enhedsforsørgelse blev sat på dagsordenen i Rigsdagen ved udformningen af loven om 'De fattiges Kasse' i 1856.⁵⁵⁰ Mange af argumenterne for at oprette De Fattiges Kasse var overensstemmende med argumenterne for at oprette en kirkelig, frivillig fattigforsorg i København, selvom Grundloven (1849) var indført i mellemtiden. Argumentationen gik på, at den fri fattigforsorg skulle målrette sin hjælp til de værdige trængende, der derved kunne holdes fri af de deklasserende retsvirkninger, som understøttelse fra det offentlige fattigvæsen medførte. Kun de fattige, som ikke modtog fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen, kunne få hjælp igennem De Fattiges Kasse.⁵⁵¹

I loven om De Fattiges Kasse (1856) deltes fattigforsorgen i Danmark lovgivningsmæssigt i to grene; én efter samtidens opfattelse tvungen skattebaseret fattigforsorg og én fri fattigforsorg. Den frie fattigforsorg skulle eksistere som et supplement til det officielle fattigvæsen. Loven om De Fattiges Kasse var udtryk for den efterhånden udbredte opfattelse, at nogle trængende var for værdige til det officielle fattigvæsens understøttelse. Historiker Søren Kolstrup vurderer, at det for Rigsdagens debat i udformningen af loven om De Fattiges Kasse var gældende, at "...hoveddramaet hele tiden udfoldede sig inden for dikotomien tvang over for frivillighed, dvs. tvungne bidrag over for godgørenhed. Inden for denne forståelsesramme kunne forebyggende samfundsløsninger kun komme til udtryk gennem individets

---

⁵⁴⁹ Mogensen 1924, 20.

⁵⁵⁰ *Loven af 8. Marts 1856 om Tilvebringelse af Midler til fri Fattigunderstøttelse og om disse Midlers Bestyrelse*. Loven blev kaldt 'De Fattiges Kasse'.

⁵⁵¹ Mogensen 1924, 8-9. Oprindeligt sigtede lovforslaget om De Fattiges Kasse på, at den frie fattigforsorg skulle være kirkelig, men dette afvistes under behandlingen af lovforslaget i Rigsdagen.

barmhjertighedshandlinger, mens modsætningen offentlig over for privat løsning, hvor samfundssindet kom til udtryk gennem skattebetaling, var en næsten fraværende tanke.⁵⁵² Citatet understøtter, at der havde fundet en ændring sted i opfattelsen af det offentlige fattigvæsens karakter, hvor fattigvæsenet ikke længere havde de samme egenskaber som den private fattigforsorg, og derfor kunne gøre krav på at modtage frivillige gaver eller evnede at understøtte alle typer af fattige.

De Fattiges Kasses modtagergruppe var, ifølge historiker Søren Kolstrup, de trængende, der forsøgte at leve som produktive og stræbsomme borgere, men var blevet ramt af sygdom, arbejdsløshed eller personlige tragedier.⁵⁵³ Hvor de værdige trængende i 1840'ernes sag om oprettelsen af en fri kirkelig københavnsk fattigforsorg var de husarme.

Kriterierne for at blive regnet som værdig trængende ændrede sig netop i disse årtier, hvilket afdækkes nærmere i følgende afsnit i nærværende afhandlings undersøgelse af Københavns Kommunes respons på dyrtidslovgivningen i 1850'erne, 5.2 'København og dyrtidslovene for de værdige trængende'.

Loven om De Fattiges Kasse fra 1856 kom ikke til at gælde i Københavns Kommune. I Rigsdagens debatter om udformningen af loven henvises der eksplicit til, at et repræsentantskab blandt byens præster i 1841 have forsøgt at oprette en frivillig fattigforsorg i København.⁵⁵⁴

4.5.3 Ulovlige særordninger for mere værdige trængende

I forbindelse med behandlingen af sagen om de milde gaver kan et par lignende sager ses, som dokumenterer, at ét var teorien om at alle fattige skulle behandles efter ens regler og modtage standardiseret fattighjælp, noget andet var praksis.

Københavns Magistrat havde en såkaldt Rådstue fattigbøsse, hvis midler Magistraten selv uddelte til trængende.⁵⁵⁵ Fattigvæsenets ledelse beklagede sig i starten af 1840'erne til Danske

---

⁵⁵² Kolstrup 2010, 250. De fattiges Kasse fik allerede fra opstarten, trods ideen om at den fri fattigforsorg skulle være understøttet af frivillige bidrag, også midler fra forskellige afgifter. I kommunaloven i 1857 fik kommunerne med amtsrådets samtykke lov til at bidrage til De Fattiges Kasse, da de frivillige bidrag ikke kunne dække det behov samtiden havde for at understøtte værdige trængende uden for fattigvæsenet. Kolstrup 2010, 248-50.

⁵⁵³ Kolstrup 2010 248-50.

⁵⁵⁴ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855. No. 98 1856, 7. session, 1544-45.

⁵⁵⁵ Fattigbøssens midler kom blandt andet fra byens næringsdrivende, som havde indløst borgerskab. Det fremgår af et brev fra den 30. januar 1842 fra en utilfreds borger til formanden for Borgerrepræsentationen, at man skulle donere en sum til Rådstuens fattigbøsse, når der blev indløst borgerskab. Det fandt skribenten urimeligt, da det i sig selv var dyrt

Kancelli over, at midlerne fra Rådstuens fattigbøsse ikke blev overdraget til fattigvæsenet, som 1799-fattigplanen foreskrev.⁵⁵⁶ Sagen afslører, at en central myndighed som byens Magistrat havde undladt at bakke op om 1799-fattigplanens effektivering ved ikke at overdrage midler til fattigvæsenet. Magistraten var vedblevet med at yde velgørenhed til en snæver kreds af trængende ved hjælp af midler fra Rådstuens fattigbøsse. Magistraten hjalp gennem denne praksis ”værdige Trængende” og ”Husarme”. Modtagergruppen var især enker og døtre af borgere, der ikke kunne ernære sig selv, og som Magistraten ikke mente hørte til under det offentlige fattigvæsen.⁵⁵⁷

Historiker Peter Wessel Hansen har i sin afhandling fra 2013 om de husarme i København anvendt breve fra borgere, der anmodede om understøttelse fra Rådstuens fattigbøsse. Hansen skriver, at logikken bag fattigbøssen var, at det var tale om donationer *fra* borgere *til* andre borgere, altså en sluttet kreds af borgere med samme sociale klassetilhørsforhold.⁵⁵⁸ Hansen oplyser, at Rådstuens fattigbøsse fungerede uden om det offentlige fattigvæsen i 1790'erne, som er den periode brevene i Hansens analyse primært stammer fra.

Københavns Magistrat søgte tydeligvis opbakning fra Borgerrepræsentationen til at forsætte med at anvende Rådstuens midler på de husarme, da de ved en skrivelse den 11. marts 1844 udbad om Borgerrepræsentationens mening om sagen.⁵⁵⁹ En minoritet af borgerrepræsentanterne fandt Magistratens brug af fattigbøssens midler uacceptabelt, og henviste eksplicit til, at 1799-fattigplanen §180 foreskrev, at byens fattigvæsen havde ret til midler fra en fattigbøsse på Rådstuen. Majoriteten af borgerrepræsentanterne valgte dog at støtte op om Magistratens praksis ud fra den overbevisning, at de værdige trængende uden for byens fattigvæsen ellers ville miste enhver understøttelse.⁵⁶⁰

---

at indløse borgerskab. Brev d. 30. jan. 1842 til formanden for Borgerrepræsentationen. A 1557 (på brevet er noteret A720). A1531-1650, KSA.

⁵⁵⁶ Skrivelse d. 11. marts 1844 fra Københavns Raadstue, Magistraten, til D'Herrer Borgerrepræsentanter. A1557. Borgerrepræsentationens journalsager A1531-1650, KSA. Fattigbøssens oprindelse er uvis, men arkivalier fra Rådstuens fattigbøsse dækker perioden 1757 til 1875. Hansen 2013, 41.

⁵⁵⁷ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentations Forhandlinger* 1845. Møde d. 25. marts, 44.

⁵⁵⁸ Hansen 2013, 41.

⁵⁵⁹ Skrivelse d. 11. marts 1844 fra Københavns Raadstue, det vil sige Magistraten, til D'Herrer Borgerrepræsentanter. A1557. Borgerrepræsentationens journalsager A 1531-1650, KSA.

⁵⁶⁰ Notits til Borgerrepræsentationens mødereferatprotokol. A1557. Borgerrepræsentationens journalsager, A 1531-1650, KSA. § 180 i 1799-fattigplanen bestemmer, at "...Fattigbøsser skulde holdes paa visse offentlige Stæder, saasom ved Hof- og Stadsretten, Politieretten, Raadstuen, Toldboden, ved høitidelige Leiligheder, saasom Bryllupper, Sammenkomster, eller for søgende Giester i Verts- og Herskabshuse, i Vinkieldere, Thee- og Kaffeuse, hos Kroeholdere, Øltappere, og dem, der skienke Brændevin. Disse Forpligtelser forblive fremdeles." Til alle fattigbøsserne var det fattigvæsenet, der skulle besidde nøglerne. *Kongeligt approberet Plan* 1799, kap. 11 §180.

Diskursen om, at de husarme skulle have fattighjælp uden om det offentlige fattigvæsen med henvisning til, at de var mere værdige end fattige fra almuen, var stærk og gennemgående, og den bevirkede, at Magistraten og præsterne forsøgte at holde på velgørende midler til at understøtte de husarme, blandt hvem kvinderne var overrepræsenteret.

Uoverensstemmelserne omkring anvendelsen af de milde gaver og frivillige donationer drejede sig om en formel ret til og mulighed for at forestå fattigforsorg i København. Autoriteter som byens præster, Magistraten og dele af Borgerrepræsentationen havde deres egen opfattelse af, hvordan den velgørelse, de fik i hænde, skulle anvendes. De skulle anvendes på de værdige trængende, de husarme. Der var en kamp om de velgørende midler.

Fattigdirektionen, som skulle bestyre hele den omfattende institution, som Københavns Fattigvæsen var, og hvis økonomi altid gav underskud, fik afvist eller oplevede konkurrence om de midler, som ifølge fattiglovgivningen retmæssigt burde tilfalde fattigvæsenets kasse. Heri findes tillige en del af forklaringen på, at 1799-fattigplanen ikke blev fuldt ud effektueret, og dette forhold har den hidtidige forskning ikke har påvist.

Fattigvæsenets ledelse havde dog heller ikke selv efterlevet fattiglovgivningens intentioner. Det viser sig i en række sager, hvor fattigdirektionen anmoder Borgerrepræsentationen om at acceptere, at fattigdirektionen ydede særbehandling til ansatte eller afdøde ansattes enker. I disse sager fremgår det, at fattigvæsenens myndighederne havde praktiseret at give understøttelse til ansatte eller til afdøde ansattes enker på en anden måde, end fattigloven foreskrev. En praksis, som først sluttede i 1841, da Borgerrepræsentationen og Danske Kancelli beordrede, at understøttelse fra fattigvæsenet skulle ske under de lovbestemte former.⁵⁶¹

I august 1841 havde fattigdirektionen for eksempel ladet en enke efter en tilsynsmand på en af fattigvæsenets institutioner, Skt. Hans, få sin fattighjælp udbetalt som rede penge i stedet for som huslejhjælp og brød, hvilket fattiglemmerne ellers fik. I en anden sag anmodede fattigdirektionen i oktober 1841 Borgerrepræsentationen om, at lade en tidligere bedrestillet, trængende og værdig enke efter en ekstraskriver ved fattigvæsenet få understøttelse af fattigvæsenet, uden at enken blev pålagt fattighjælpens restriktive virkninger.⁵⁶²

---

⁵⁶¹ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentations Forhandlinger* 1842, møde d. 14 okt. 1841, 108.

⁵⁶² *Kjøbenhavns Borgerrepræsentations Forhandlinger* 1842, møde d. 22 juli 1841, 73; møde d. 5 aug. 1841, 75.

Det var indførelsen af Borgerrepræsentationen i 1840, som bevirkede, at praksis, der stred imod fattiglovgivningens regler angående behandlingen af fattige, kom for dagens lys. Københavns Fattigvæsen blev formelt set først kommunalt i 1857, men allerede ved indførelsen af Borgerrepræsentationen i 1840 fik bystyret en vis indflydelse på fattigvæsenets behandling af de fattige, og grebet strammedes i forhold til at efterleve fattiglovgivningens regler.

4.6 Krig, filantropi og de værdige trængende

Som respons på udbruddet af Treårskrigen, 1848-50, udsendte Justitsministeriet den 29. maj 1848 et cirkulære til amtmænd og lensbesiddere, hvori der blev opfordret til at understøtte trængende familier, hvis forsørgere var i militærtjeneste. Cirkulæret gav udtryk for den opfattelse, at disse soldaterfamiliers trang var uforskyldt, og familierne dermed var værdige til en anden form for understøttelse, end fattighjælp under det offentlige fattigvæsen, hvor fattighjælpen havde retsvirkninger. Især bestemmelsen om, at den fattige kunne hjemsendes til det sogn, hvor vedkommende var forsørgelsesberettiget, vakte utilfredshed.⁵⁶³ Det offentlige enhedsforsørgelse under fattigvæsenet blev brudt. Den forskelsbehandling, cirkulæret opfordrede til imellem de vanlige fattighjælpsmodtagere og de, som uforskyldt var i nød på grund af krigen og derfor værdige til en anden behandling, var hjulpet på vej af lokale og private initiativer. Flere sogne på landet havde straks organiseret hjælp uden om fattigvæsenet til familier, som måtte undvære en forsørger på grund af militærtjeneste, og et sogn havde opfordret Justitsministeriet til at udstede det omtalte cirkulære.⁵⁶⁴ I København responderede en kreds fra det københavnske borgerskab ligeledes på krigen ved den 1. maj 1848 at oprette en filantropisk forening, Centralkomiteen af 1848, der skulle yde understøttelse til nød forårsaget af krigen. Det var således ikke et spørgsmål om at hjælpe de lokale københavnske fattige, men derimod et samfundsnyttigt projekt, som Centralkomiteen initierede.⁵⁶⁵ Der forefindes ikke en udredning af Centralkomiteens af 1848' virke i den historiske forskning.

---

⁵⁶³ Jørgensen 1979, 97. Fattigmyndighederne havde blandt andet mulighed for tvinge fattighjælpsmodtagere til at flytte tilbage til deres forsørgelseskommune.

⁵⁶⁴ Jørgensen 1979, 97-98.

⁵⁶⁵ I den finske hovedstad var det i 1812 en nationalsubskription, som ifølge historiker Alexandra Ramsay, første gang mobiliserede borgerskabets til at udøve en fælles velgørende indsats. Det var således ikke den nære lokaltbaserede nød, som var igangsætter i forhold til at mobilisere en mere organiseret velgørehed: "Huvudstadssamhällets vilja till en gemensam insats för ett välgörande ändamål prövades första gången 1812, då startades en insamling, den såkallade nationalsubskriptionen för uppställande av tre jägerregementen i Finland. Det tedde sig för landets ledning som en nödvändighet att på något sätt visa sin redobogenhet för att bistå Ryssland i kriget mot Frankrike och dess allierade." Ramsay 1993, 31. Jeg takker Hans Schmidt-Nielsen for at give oplysninger om hærens opbygning samt for at henvise til relevant litteratur om Tre-årskrigen.

I samfundet havde der længe været en bred accept og anerkendelse af, at samfundets fattige skulle understøttes af staten, men samtidig var der i første halvdel af 1800-tallet gentagne gange kommet kritik af, at de fattige fik en ens behandling under det offentlige fattigvæsen uanset, om de blev opfattet som værdige eller uværdige, som det viser sig i nærværende afhandlings afsnit 4.3 'Særbehandling af stræbsomme fattige og fattige med særlige behov?'. Der blev formuleret behov for at behandle de værdige fattige anderledes end de uværdige med det formål at bevare de værdiges værdighed. Oprettelsen af den filantropiske forening, Centralkomiteen af 1848, var et eksempel på, at civilsamfundet tog ansvar for at yde understøttelse til de værdige trængende. Ved civilsamfund forstås det, at private organisationer mere eller mindre uafhængigt af staten varetog funktioner, som var centrale for staten (for eksempel at understøtte de fattige).⁵⁶⁶

Det var mænd fra den københavnske middelstand, der mobiliserede sig for at oprette Centralkomiteen af 1848, hvis formål det var at yde understøttelse til de faldne soldaters efterladte, de hjemsendte sårede samt de bortdragne soldaters hustruer og børn.⁵⁶⁷ Hvor cirkulæret af 29. maj 1848 sigtede på at afhjælpe de udsendte soldaters familiers umiddelbare nød, ville Centralkomiteen både afhjælpe den umiddelbare nød, som krigen forårsagede, men også understøtte krigsinvalidere og faldne krigsmænds enker på sigt. Personkredsen, som var tiltænkt at modtage Centralkomiteens understøttelse, var soldater, der havde været eller var aktive i krigen samt deres familier. De mennesker, hvis levegrundlag på sigt var forringet på grund af en forsørgers invaliditet eller død, var værdige til understøttelse ud over den umiddelbare nød.

Centralkomiteen blev dannet den 1. maj 1848 i et lokale i en bygning beliggende på Kronprinsensgade i København. Mændene bag Centralkomiteen kom fra Københavns sociale lag af uddannede, handlende og militæret. De tilhørte en lille, men indflydelsesrige kreds, der af historiker Vagn Skovgaard-Petersen er blevet udpeget som den kerne, der gjorde sig politisk gældende i stænderforsamlingerne og senere i Rigsdagen.⁵⁶⁸

---

⁵⁶⁶ Engelhardt 2010, 18.

⁵⁶⁷ Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 1. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m.1-3, RA. Centralkomiteens virke er ikke undersøgt nærmere i den historiske forskning, selvom foreningen har efterladt et meget omfangsrigt materiale på Rigsarkivet. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 57. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m.1-3, RA.

⁵⁶⁸ Skovgaard-Petersen 1985, 128. Ophavsmændene bag Centralkomiteen var blandt andre cand. theol. Brandt, urtekræmmer Adrian, hofforgylde Damborg, procurator Delblanco, professor Forchhammer, boghandler Hegel, bogtrykker Klein, kaptajn Magnus, cand. phil. Meyer, kontorist Melchior junior og grosserer Kamp. Formanden blev efter valg cand. theol. Meyer. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 2. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m. 1-3, RA.

Centralkomiteen besluttede sig for gennem pressen at opfordre ”Medborgere og Medborgerinder”, hvilket ifølge indbydelsen betød alle og enhver af hvilken som helst stand, vilkår og alder til at deltage i en 4 skillings subskription til fordel for de uforsørgede familier, krigsenker og hjemvendte sårede krigere.⁵⁶⁹ Det var en opfordring til den ansvarlige medborger uanset social baggrund og stilling i samfundet om at yde hjælp til de medborgere, der på grund af krigen var kommet i nød.

Centralkomiteen forklarede, at det var nødvendigt, at medborgerne greb til selvforsorg på grund af krigen, som holdt mange familieforsørgere væk fra hjemmet. Nogle familier stod endda i den ulykkelige situation, at deres forsørgere var døde i slag ved Dannevirke eller Slesvig by. Yderligere påpegede Centralkomiteen, at nogle soldater vendte hjem efter krigstjeneste i en tilstand, hvor de ikke kunne arbejde sig til et levebrød. Krigen havde med andre ord forhindret en række forsørgere i at varetage deres forsørgerpligt. Den faktor, at det var krigen, som havde forårsaget nøden hos soldater i militærtjeneste og deres efterladte familier, og hos sårede og soldaterenker, bevirkede, at de trængende blev opfattet som værdige til at få en særlig hjælp og behandling.

Centralkomiteens filantroper omtalte soldaterne som modige og brave, for så vidt som de ofrede liv og blod for det fælles fædreland.⁵⁷⁰ Uden at Centralkomiteen i den forbindelse eksplicit anvendte termen værdige, var betydningen den, at soldaterne og deres familier var værdige til at modtage understøttelse og omsorg fra resten af nationens medborgere. Centralkomiteens mænd havde en forståelse af, at alle i fællesskab skulle stå sammen om at forsvare fædrelandet, og de, der ikke var i decideret krigstjeneste, burde gøre en indsats ved at støtte Centralkomiteens indsamling. Nationen udgjorde i den optik et forsørgelsesfællesskab, som burde tage hånd om de soldater, der deltog i krigen for at forsvare nationen.

Tidslagsteoretisk set udgør Treårskrigen en singularær begivenhed, som med ét forrykkede kriterierne for at blive opfattet som værdig trængende. Pludselig opstod en gruppe af trængende som følge af krigshandlingerne, der havde sat liv og helbred over styr for at forsvare det fælles fædreland. Der var enighed om, at denne gruppe var værdige trængende, og disse værdige trængende var for værdige til det offentlige fattigvæsens hjælp, som havde retsvirkninger. Samtidig

---

⁵⁶⁹ Indbydelsen til at deltage i 4 skillings subskriptionen skulle trykkes i *Adresseavisen, Berlingske Tidende, Aftenbladet, Fædrelandet* og *Flyveposten*. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 1. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m.1-3, RA.

⁵⁷⁰ Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 1-2. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m.1-3, RA. I 1849 indførtes den almindelige værnepligt i det danske kongerige. Alle våbenføre mænd var hermed forpligtet til at bidrage til fædrelandets forsvar. Klint 1977, 16.

viser dannelsen af Centralkomiteen af 1848, at begreber som fædrelandet og et nationalt folk, forstået som en standsoverskridende enhed, for alvor var blevet udmøntet i midten af 1800-tallet.⁵⁷¹ Nationen udgjorde det forsørgelsesfællesskab, som skulle understøtte soldaterne og deres familier.

At krig kan fungere som en katalysator i forhold til at forstærke eller ændre opfattelsen af de fattiges værdighed og derigennem påvirke behandlingen af dem, har den amerikanske historiker Theda Skocpol argumenteret for i sin analyse af Amerikas første statslige pensions- og invalidesystem, der blev oprettet med det formål at understøtte veteraner fra Den Amerikanske Borgerkrig (1861-65). Bevæggrundene for, at veteranerne skulle modtage pensionen, var, at de skulle æres og beskyttes efter deres deltagelse i krigen. Veteranerne blev opfattet som en særlig værdig gruppe af trængende.⁵⁷²

4.6.1 Tambour Johan Frederik Ernst

I første omgang skulle Centralkomiteens indsamling finde sted i København, men herefter var intentionen at foranstalte en indsamling i hele provinsen. Centralkomiteen fik sine økonomiske midler fra private.⁵⁷³ Centralkomiteen fremstår som en velorganiseret og seriøs filantropisk forening.⁵⁷⁴ Foreningens arkivalier er omfattende, og foreningens arkiv indeholder ansøgninger om hjælp fra soldaterne og deres familier. Foreningen havde trykte ansøgningsskemaer, der skulle udfyldes, før en ansøgningssag blev behandlet. Ansøgningsskemaet viser, hvilke forhold og kriterier foreningen havde, når det skulle afgøres, om en ansøger var berettiget, det vil sige værdig, til foreningens understøttelse.

Et eksempel på et sådant ansøgningsskema udgør 'Ansøgningsskema til sårede og qvæstede Krigere'.⁵⁷⁵ Et specifikt sådant ansøgningsskema omhandler Johan Frederik Ernst, der havde tjent som tambour i krigen. Ernst var født i 1823 og bosat i København. Under krigshandlingerne havde Ernst pådraget sig et sår i låret, og han var derfor ikke i stand til at udføre hårdt fysisk arbejde og derved tjene tilstrækkeligt med penge til sit og familiens fulde underhold.

---

⁵⁷¹ Wentzel 2008, 24-26.

⁵⁷² Skocpol, 1992, forord; 102 ff.

⁵⁷³ Centralkomiteen blev så anerkendt, at også bidrag indsamlet i udlandet i private kredse blev videreformidlet til Centralkomiteen gennem Indenrigsministeriet, da Centralkomiteen genoptog sit virke under den anden slesvigske krig i 1864. Indsamlinger var foretaget i eksempelvis Stockholm, London, Glasgow, San Francisco og på de dansk Vestindiske Øer. Emneordnede sager 420, Bestyrelsen for de militære underklassers pensionering og for Invalideforsørgelsen. Diverse 1849-1933. Centralkomiteen af 1848, RA.

⁵⁷⁴ Beretninger fra Centralkomiteen i København 1870-1886 mm. 1, Centralkomiteen af 1848, RA.

⁵⁷⁵ Ansøgning fra Johan Frederik Ernst d. 10. aug. 1848. Understøttelsesansøgninger, 41-100. 27. Diverse 1848-1852, Centralkomiteen af 1848, RA.

Ernst søgte den 10. august 1848 om understøttelse fra Centralkomiteen. Ernsts krigsskade, som han havde pådraget sig i forsvaret for nationen, bevirkede, at Ernst blev fundet værdig til understøttelse. Endnu et kriterium var væsentligt for Ernsts værdighed, nemlig hans forsørgerpligt. Ifølge ansøgningskemaet skulle det noteres, på hvilken måde Centralkomiteens undersøger ville ”characterisere vedkommendes Trang og Værdighed”.⁵⁷⁶ Herunder var det noteret, at Ernst havde to døtre med sin forlovede. Det forsørgeransvar, Ernst havde over for sin familie, var med til at underbygge opfattelsen af, at han var værdig til at modtage understøttelse.

Ernst fik, ifølge skemaet, den 24. august 1848 tildelt 4 rigsbankdaler om måneden frem til årets udløb for at supplere familiens underhold.⁵⁷⁷

4.6.2 Organiseret spontanitet?

Centralkomiteens opståen afspejler en spontan karakter i velgørenheden. I Centralkomiteens forhandlingsprotokol blev der henvist til, at der ved tidligere velgørenhedsindsamlinger var blevet skaffet store summer til veje til forskellige formål.⁵⁷⁸ Nød udløst af en uforudset ulykke eller begivenhed, kunne udløse en spontan organisering af bistand til de berørte mennesker. De berørte menneskers værdighed til assistance synes i sådanne tilfælde at have været indiskutabel. Ser man på Københavns historie, udløste for eksempel englændernes bombardement af København i 1807 en organisering af velgørenhed for at hjælpe bombardementets ofre.⁵⁷⁹

Centralkomiteen havde etableret sig for at afhjælpe den nød, der fulgte af Treårskrigen, og efter krigens afslutning blev Centralkomiteen formelt ophævet ved oprettelsen af den statslige Invalidebestyrelse i 1851, idet Centralkomiteens midler og understøttelsesforpligtelser blev overtaget af bestyrelsen.⁵⁸⁰ Forholdet mellem den private Centralkomite og det offentlige synes at have været præget af en konsensus om, at Centralkomiteen udførte et nødvendigt socialt arbejde.

---

⁵⁷⁶ Ansøgning fra Johan Frederik Ernst d. 10. aug. 1848. Understøttelsesansøgninger, 41-100. 27. Diverse 1848-1852, Centralkomiteen af 1848, RA.

⁵⁷⁷ Ansøgning fra Johan Frederik Ernst d. 10. aug. 1848. Understøttelsesansøgninger, 41-100. 27. Diverse 1848-1852, Centralkomiteen af 1848, RA.

⁵⁷⁸ Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen pk. 1, 1. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen af 1848-1956 m.m.1-3, RA. Historiker Tinne Vammen har i en artikel om udforskningen af filantropien fremdraget, at filantropi kunne opstå spontant: ”Der er peget på eksistensen af filantropiske fora som historiske blokke og aktionsfællesskaber, der fungerede stabilt eller opererede ”spontant”, f.eks. under naturkatastrofer, epidemier eller i krigssituationer.” Vammen 1994, 33.

⁵⁷⁹ Hansen 2007, 283.

⁵⁸⁰ Se Centralkomiteen af 1848, under arkivskaber, www.sa.dk. Meget kunne tyde på, at der findes en dansk pendant til den socialpolitiske udvikling, som historiker Theda Skocpol har afdækket i Amerika. Ifølge Theda Skocpol var Den

Til trods for at Centralkomiteen blev ophævet i 1851, viser Centralkomiteens forhandlingsprotokol, at foreningen genopstod ved koleraudbruddet i København i 1853 for at hjælpe byen igennem epidemien. Ved den anden Slesvigske Krig i 1864 konstituerede Centralkomiteen sig påny, nu under navnet Centralkomiteen af 1864. Foreningen blev en omfattende organisation, der udgav årsberetninger om sit virke og udfoldede en række filantropiske aktiviteter.⁵⁸¹ Centralkomiteens medlemmer opnåede på den måde erfaring med at udøve mange former for social bistand.

Centralkomiteens vidtfavnende og mangeartede virke kan tolkes som et udtryk for, at aktørerne bag foreningen havde en positiv forståelse af det at yde social bistand til grupper fra fædrelandet, der var ramt af ulykker eller uforudset nød. De nødstedte var værdige til at modtage medborgernes hjælp. Det kan tolkes således, at Centralkomiteens mænd var med til at sætte en socialpolitisk dagsorden, hvor social intervention, som medførte velfærd for værdige trængende, blev opfattet som positiv og produktiv, når den blev foretaget af private organisationer.

4.7 Delkonklusion

Perioden 1800-1849 var på mange måder en brydningstid i Københavns fattigforsorg i forhold til at søge nye veje i behandlingen af både uværdige og værdige fattige. Alle indbyggere var fortsat undersåtter i et enevældigt samfund, men samtidig etableredes et ideal om, hvordan ansvarlige medborgere var arbejdsomme og økonomisk fremsynede i deres adfærd. I de sociale forpligtigelser og forventninger, der blev givet til fattige i fattiglovgivningen, og i motiverne for oprettelsen af nye fattiginstitutioner og velgørende tiltag afspejles det, at den enkelte med alle kræfter skulle forsøge at holde sig fri af offentlig fattighjælp.

Amerikanske Borgerkrig den udløsende faktor i forhold til at opfatte en kreds af trængende, nemlig krigsveteraner, som så værdige i deres trang, at et statsligt pensionssystem for første gang blev introduceret i Amerika med det formål at understøtte dem. Den danske Invalidebestyrelse blev oprettet 40 år inden socialhjælpsstatens fremkomst i starten af 1890'erne. Centralkomiteens rolle i oprettelsen af den statslige invalidebestyrelse er et forhold, der er uudforsket, men efter den slesvigske krig i 1864 blev private midler fra Centralkomiteen på lignende vis overdraget til statens Invalidebestyrelse. Da afhandlingens analyse alene omfatter Københavns fattigforsorg, har jeg ikke undersøgt dette nærmere.

⁵⁸¹ Foreningen initierede således i 1867 nedsættelsen af et udvalg, der skulle undersøge muligheden for at centralisere al velgørelse i København for at målrette velgørelsens indsats til de værdige trængende. I 1872 reagerede foreningen på en stormflods hærgen ved at indsamle og fordele midler for at afhjælpe følgerne af stormfloden. Forhandlingsprotokoller pk.1 & 2. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen af 1848-1956 m.m.1-3, RA. Ifølge historiker Anne Løkkes definition af filantropi kan Centralkomiteens arbejde betegnes som filantropi, da den havde en bestyrelse, vedtægter og udgav årsberetninger. Se nærværende afhandlings afsnit 1.3.2. 'Velgørelse'.

1799-fattigplanen for København indeholdt den bestemmelse, at byens fattigvæsen skulle drage omsorg for alle fattige, jøderne dog undtaget, uanset værdighedsstatus. Fattigvæsenets funktion blev to-delt, dels at afstraffe de uvillige fattige, og dels at understøtte de kategorier af fattige, som samtiden opfattede som mere værdige. Alle indskrevne fattige blev udsat for en stadig mere umyndiggørende behandling i første halvdel af 1800-tallet, da offentlig fattighjælp gennem en nationalt dækkende fattiglovgivning løbende blev forbundet med en række retsvirkninger for modtageren. Behandlingen af de indskrevne fattige ændrede sig hen imod en stadig mere patriarkalsk umyndiggørelse, hvor fattighjælpsmodtageren for eksempel ikke kunne råde over sine ejendele (1808), gifte sig uden fattigvæsenets myndighedernes tilladelse (1824) eller deltage i det politiske projekt, som Grundloven indførte (1849). Derudover fortsatte tendensen fra 1700-tallet i Københavns Fattigvæsen med en øget grad af institutionalisering af fattiglemmerne, og hermed svandt muligheden for det enkelte fattiglem for at disponere over sin dagligdag. I perioden 1800-1850, var det ifølge historiker Søren Kolstrup, kendetegnende for Danmark, at den overordnede tendens i forhold til behandlingen af de fattige inden for fattigvæsenet var øget umyndiggørelse, disciplinering kombineret med tvangsarbejde på arbejdsanstalter.

De liberale teorier vandt frem i det danske samfund i denne periode. Staten blev tilskrevet en anden og mindre funktion i samfundet i denne tid i modsætning til under 1700-tallets patriotisme og kameralisme. Kameralismen havde fremhævet en stor og uddannet befolkning som et positivt træk, men i begyndelsen af 1800-tallet bredte malthusianismen sig med sin negative opfattelse af befolkningsvæksten. Der opstod en bekymring for, at befolkningsvæksten øgedes på grund af offentlig fattighjælp. Fattigdom og de fattige blev omtalt som et problem i sig selv, hvormed en selvstændig fattigdiskurs opstod i 1800-tallet, og selvom der vedvarende fandtes røster, som talte imod en hårdhændet og ensartet behandling af de fattige, blev den kollektive kultur angående fattigforsorgen karakteriseret ved en vægtforskydning, så de uværdige fattige kom i fokus. Der var en udbredt opfattelse af, at det var nødvendigt med en hård behandling af de fattige under fattigvæsenets forsorg, da fattigdommen bundede i moralsk ufuldkommenhed, som viste sig i et liv præget af druk, slet opførsel, mangel på økonomisk forudseenhed, dovenskab og løbsagtighed, dette sidste med følger i form af uægte børn og venerisk syge. En hårdhændet behandling af fattighjælpsmodtagerne under Københavns Fattigvæsen var, således lød ræsonnementet, en nødvendighed for ikke at legitimere eller fremme lasterne.

Det beskrives gentagne gange, for eksempel i Københavns Magistrats skrivelse om fattigskatten fra 1819 og i Borgerrepræsentationens udvalg angående de milde gaver fra 1842, at

Københavns Fattigvæsen ydede hjælp til de mest udsatte og usle fattige, efter at fattighjælpen havde antaget sin repressive form med retsvirkninger. Denne omtale af fattighjælpsmodtagerne blev dog nuanceret i kommissionen for de fattiges beskæftigelse fra 1822, som i 1826 beskrev de fattige, der modtog offentlig fattighjælp, som værende de traditionelle grupper af trængende såsom gamle og fysisk svage, der om muligt blev anbragt i arbejds husene, der oftest fungerede som lemmestiftelser. Børnene skulle gå i skole og have undervisning samt oplæres i praktisk håndværk. De byforsørgede, til tider omtalt som husarme, havde deres egen bolig og kunne arbejde for private arbejdsgivere. De syge fik sygehjælp. Dertil kom der en gruppe af husvilde, som byens politi opbragte og overdrog til byens fattigvæsen. Der gjorde sig en betydelig forskelsbehandling gældende af de fattige internt i fattigvæsenet.

I studiet af fattiginstitutionen Ladegården (1822) konkluderede jeg, at fattigvæsenet blev benyttet som redskab i en sikkerhedspolitik, der ville isolere de uværdige medborgere, såsom husvilde, løsgængere, tidligere kriminelle og uarbejdsvillige fra bymiljøet. Disse socialt set problematiske grupper havde ikke nødvendigvis selv opsøgt fattigvæsenets hjælp. De blev indfanget af politiet og bragt under behandling af fattigvæsenet. Danske Kancelli anså Ladegården for så nødvendig en institution, at kancelliet accepterede at forøge fattigskatten for at sikre institutionens fortsættelse under Københavns Fattigvæsen fra 1833. Når den hidtidige forskning om det københavnske fattigvæsen påpeger, at praksis i Københavns Fattigvæsen i 1800-tallet var at kysse de fattige væk fra fattighjælpen for at holde udgifterne på et minimum, er det ikke hele historien. Fattigvæsenets myndigheder foretog bevidst en række valg, som medførte, at fattigvæsenets udgifter steg.

Myndighederne opererede med en konstrueret model for, hvordan den værdige fremsynede medborger burde agere. Den fremsynede medborger var ikke bare arbejdsvillig, men udviste sparsommelighed og spenderede sine midler på den rette måde efter en ideologi om et stabilt familieliv i et rent hjem. Den fremsynede medborgers modpol udgjordes af den uværdige medborger. I kapitlet om Ladegårdsinstitutionen italesatte myndighederne, især fattigdirektør og politichef Andreas Kierulff, de husvilde og løsgængere, der udgjorde en sikkerhedsrisiko i bymiljøet, som uværdige medborgere. Det var det offentliges forstået som Københavns Kommunes opgave at kontrollere og isolere denne sikkerhedsrisiko, og fattigvæsenet blev et redskab til at udføre den politik i praksis.

Mens Københavns Fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet var et væsen, som enevældens centraladministration og kongemagt lod patriotisk inspirerede embedsmænd spænde bag deres samfundsforbedrende projekt, samtidig med at byens indbyggere også aktivt tog del i udformningen af byens fattigforsorg i oprettelsen af arbejdshuse i de enkelte sogne, har analysen af Københavns Fattigvæsen for perioden 1800-1850 vist, at fattigvæsenet ikke havde en samlet interessegruppe til at præge fattigpolitikken eller føre fattigvæsenet i en bestemt retning. Hvis der var en sådan kreds, udgjordes den af enevældens embedsmænd.

Et grundtræk ved den mere moderne forsorg for de fattige opstod i begyndelsen af 1800-tallet, hvor fattigskatten blev introduceret i København i 1814. Det offentlige fattigvæsens myndigheder blev reelt gjort uafhængige af frivillige bidrag til fattigvæsenets finansiering, og dermed var det heller ikke nødvendigt, at fattigvæsenet fremstod som en instans, der var lydør over for velgøreres ønsker og ideer om, hvordan fattigplejen skulle tage sig ud. Den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik forstået som den implicite kontrakt, som velgører kunne fordrer, at fattigvæsenets myndigheder levede op til, havde angiveligt fået dødsstødet ved indførelsen af en decideret fattigskat i København. Københavns Magistrat kritiserede da også i 1819 fattigvæsenets administrerende direktion for at bestyre fattigvæsenet for egenrådigt og for at anvende flere midler på de simple og usle fattige end på de værdige fattige. Denne kritik afspejler, at de fattiges værdighed antoges at burde vise sig i behandlingen af dem. De mere værdige burde modtage en mere omfangsrig og bedre hjælp end de uværdige. Det var fattigskatten, som muliggjorde, at der kunne anvendes flest midler på de usle og uværdige fattige. Dette kan også give en forklaring på den stadig mere hårdhændede behandling af de fattige, som udviklede sig i første halvdel af 1800-tallet, da fattigvæsenets myndigheder skulle søge at overbevise de ansvarlige skattebetalende medborgere om, at fattiglemmerne ikke lukrerede på det tvungne forsørgelsesfællesskab, som fattigskatten medførte.

Fattigvæsenet skulle ifølge 1799-fattigplanen understøtte alle fattige; herved var også de uværdige og uvillige og mest usle fattige draget under det offentlige fattigvæsens ansvar, men den standardiserede behandling og sammenblandingen af usle fattige med mere værdige fattige vakte mishag hos dele af den københavnske befolkning. I de litterære indlæg i 1810'erne og 1820'erne gjorde der sig en position gældende, som talte for at føre fattigvæsenet tilbage til at udgøre et forsørgelsesfællesskab mellem kristne, som økonomisk set baserede sig på velgørenhed. En anden position i debatten blev indtaget af fortalere for, at de mere 'værdige' fattige, de fattige

stræbsomme håndværkersvende og skikkelige gamle, også fra almuen, skulle have en særbehandling inden for det offentlige fattigvæsens regi. I 1840'erne var forestillingen, at den private velgørenhed var den mest kompetente aktør i forhold til at søge nye veje ved at tilbyde konkret hjælp til de mere værdige blandt de trængende medborgere. Civilsamfundet kunne gennem velgørenhed redde de værdige trængende. Sat på spidsen kan man udlede, at der i tiden op mod 1850'erne bredte sig en opfattelse af, at hverken velgørenheden eller de værdige fattige hørte til under det offentlige fattigvæsen. Det viste sig blandt andet i pastor Carl Holger Visbys forslag om, at civilsamfundet skulle oprette bospisningsforeninger, boliger og sikre nem adgang til lånekasser til fordel for de arbejdende lag. Ligesom dannelsen af en filantropisk forening som Centralkomiteen af 1848, der gennem borgernes selvforsorg ville sikre de værdige trængende, som var kommet til på grund af krigshandlingerne, en anderledes værdig behandling end den, det offentlige fattigvæsen kunne give. Tidslagsteoretisk set udgør Treårskrigen en singulær begivenhed, som med ét forrykkede kriterierne for at blive opfattet som værdig trængende. Det at deltage i forsvaret for nationen og potentielt ofre sit liv, bevirkede, at de sårede soldater, de faldnes familier og familier, hvis mandlige forsørger var i krig, blev opfattet som værdige til hele nationens hjælp. Nationen udgjorde forsørgelsesfællesskabet.

En række velgørende og semifrivillige elementer forsvandt eller svandt ind ved Københavns Fattigvæsen i 1810'erne. Således blev det fundet nødvendigt, at fattigvæsensmyndighederne i 1810 ved et reskript indførte bødestraf samt fik mulighed for at annullere næringsbrevet hos borgere, der afviste at påtage sig det ulønnede hverv som fattigforstander ved byens fattigvæsen, eller som udførte hvervet utilfredsstillende. Ligesom den 24-mand store ulønnede fattigdirektion i praksis ikke viste sig at kunne fungere, og en aflønnet direktion bestående af tre mand blev indført ved reskript i 1816. Dette udløste et postyr i samtidens København, da der inden for fattigforsorgen var en tradition for, at de ledende i arbejdet med de fattige udførte arbejdet ulønnet som en barmhjertig og velgørende gerning. 1700-tallets oplysningsprægede patrioter havde haft en stærk tiltro til, at københavnerne ville udvise et patriotisk samfundssind ved at involvere sig i byens fattigforsorg. Tiden blev hurtigt en anden i begyndelsen af 1800-tallet, hvor Danmark kom ind i en svær økonomisk krise under Napoleonskrigene, og tiltroen til det patriotiske samfundsprojekt transformerede sig til rådvildhed, da projektet skulle omsættes til praksis, og københavnerne generelt ikke responderede som forventet i 1799-fattigplanen.

I 1814 indførte fattigvæsenensmyndighederne en egentlig fattigskat i København, da bidragene til fattigvæsenets subskriptionslister mod forventning var faldet betragteligt. Samtidig omtale af disse ændringer, hvor der blev givet udtryk for, at 'velsignelsen' i fattighjælpen forsvandt, når midlerne ikke blev overdraget godvilligt, og hvor en aflønnet embedsmand eller bestyrer ikke kunne anses for at udføre en barmhjertighedsgerning, afspejler en kollektiv kultur angående fattigvæsenet lig den, vi fandt hos fattigvæsenets decentrale plejekommissioner i slutningen af 1700-tallet, hvor fattigvæsenet var en forvalter af velgørende midler. Lidt paradoksalt er det, at fattigvæsenet længe havde haft andre indtægtskilder end de frivillige og semifrivillige bidrag, i form af forskellige afgifter, men det var introduktionen af en egentlig fattigskat, som syntes at fremprovokere en ændring i opfattelsen hos den københavnske befolkning hen i mod at betragte byens fattigvæsen som et tvungent forsørgelsesfællesskab. Velgørenhedens rolle havde ændret sig signifikant i forhold til Københavns Fattigvæsen, hvor omfanget af frivillige bidrag var svundet ind til praktisk talt ingenting i midten af århundredet. Hermed mistede fattigvæsenet også den kulturelle værdi, som knyttede sig til velgørenheden, og som havde haft en betydning for opfattelsen af fattigvæsenet. Fattigvæsenets administrerende direktion ville dog fortsat gerne modtage velgørenhed; der var ikke officielt ændret i retningslinjerne inden for fattigpolitikken på det område. Der var således tale om en ændring i praksis, og ikke en ændring, som var introduceret ved en ændring i lovgivningen. Det bekræftes i studiet af Københavns Borgerrepræsentations behandling af 'sagen om de milde gaver' fra 1841. Hvor det offentlige fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet og i 1799-fattigplanen af fattigmyndighederne blev opfattet som berettiget til at modtage velgørenhed, idet velgørenhed udgjorde et væsentligt element i fattighjælpens rekursive mønster, opfattede et repræsentantskab af byens præster, Magistraten, Københavns biskop og Borgerrepræsentationen i 1841 de milde gaver, der i denne sammenhæng var penge indsamlet til fordel for de fattige i kirkernes bøsse, blokke og tavler, som et utidssvarende og upassende element i det københavnske fattigvæsen, hvor fattigvæsenet blev forbundet med temaer som forarmede individer, fattigskat, tvang og repressalier. At lade byens fattigvæsen modtage velgørenhed var ikke en reel hjælp til de fattige, men derimod en lettelse for byens skatteydende borgere. I stedet burde de milde gaver tilfalde et kirkeligt, frivilligt fattigvæsen, som rettede sin hjælp imod de værdige husarme, især mod borgerstandens nødstedte enker og døtre. Dette tiltag strandede grundet en uvilje mod at lade tavleombæringen i de københavnske kirker ophøre, men sagen afdækker den ændring, der havde fundet sted i opfattelsen af det offentlige fattigvæsenes karakter, hvor fattigvæsenet ikke længere besad de samme egenskaber som den private velgørenhed. Officielt var det stadig myndighedernes

ønske, at byens private velgørenhed fulgte den uddelingspolitik, som det offentlige fattigvæsen havde fastsat. Det rekursive mønster, som fattigvæsenets uddeling af fattighjælp udgjorde, var på vej til at blive moderniseret, da der var håndfaste regler for uddelingen af fattighjælp, finansieringen var afhængig af fattigskatten ligesom administrationen af fattighjælpen blev udvidet. Som afhandlingens analyser viser, modsatte en række aktører at overdrage velgørenhed til byens fattigvæsen under disse vilkår.

Ligesom i 1700-tallet var begrebsparret værdig og uværdig ikke en fast del af fattigdiskursen i første halvdel af 1800-tallet. Når udtrykket de 'værdige' trængende blev italesat, var det som i 1700-tallet normaltvis med en indforstået henvisning til kategorien af husarme, som det viser sig i nærværende afhandlings studie af striden om de milde gavers anvendelse fra 1842 samt af Københavns Magistrats skrivelse fra 1819 vedrørende fattigskatten. Men der var en begyndende ændring på vej i brugen af betegnelsen 'værdige' fattige; en kategori af fattige, som udgjordes af ordentlige håndværkersvende, velopdragne enlige mødre og stræbsomme arbejderfamilier, blev nemlig omtalt som for værdige til at blive udsat for fattigvæsenets assistance, når denne medførte en sammenblanding med byens bærme af fattige. Det afspejler sig i den kritik af det københavnske fattigvæsen, som flere publicerede skrivelser om fattigvæsenet indeholdt. Ikke kun de husarme, men tillige de stræbsomme og fremsynede fattige af almuen besad en værdighed, som burde bevares, enten ved særbehandling inde for fattigvæsenets rammer eller inden for den private godgørenhed. Der skulle udvises medmenneskelighed ved at bevare denne gruppes værdighed. Samtidig gjorde der sig den logik gældende, at denne gruppe af værdige fattige skulle belønnes for ikke at opføre sig som de uværdige fattige.

De uværdige fattige blev det af forskellige hensyn det københavnske fattigvæsens ansvar at håndtere i første halvdel af 1800-tallet, men som i 1700-tallet italesattes denne kategori af fattige ofte ikke eksplicit som uværdige, men derimod med betegnelser som: Lediggængere, husvilde, betlere, løsgængere, afskum og bærme. At de uværdige fik fattigvæsenets assistance og ikke som i 1700-tallet var ekskluderet fra fattigvæsenets hjælp, var en skelsættende ændring i fattigforsorgen, som satte yderligere skub i den differentieringsproces, der ifølge den norske historiker Anne-Lise Seip er en af hovedårsagerne til fremkomsten af en socialhjælpsstat sidst i 1800-tallet. Det blev et væsentligt tema i fattigdebatten at tale om muligheden for at forskelsbehandle de fattige ud fra deres værdighedsstatus. Hvor øget velfærd til de uværdige fattige var samfundsskadeligt, blev øget velfærd til de værdige fattige opfattet som samfundsbevarende.

5. Perioden 1850-1874: De værdige trængende – mellem filantropi og fattigvæsen

5.1 København og middelstanden

København var hjemsted for en selvbevidst og aktiv middelstand. Allerede i 1830'erne var der, ifølge politolog Tim Knudsen, opstået en liberal bevægelse blandt det københavnske borgerskab. Bevægelsen søgte større politisk og økonomisk frihed og udfordrede derved enevældens statsordning. København fik i 1840 en Borgerrepræsentation med valgte medlemmer, men det københavnske bystyre, som efter 1840 udgjordes af Borgerrepræsentationen og Magistraten, havde ikke beføjelser til at bestyre betydelige dele af byens forvaltning, da København som fæstnings- og residensstad på en række områder blev styret af staten.⁵⁸² Det forhold ændrede sig i 1857, hvor København fik en kommunalforfatning, der gav kommunalbestyrelsen et udstrakt myndighedsområde i forhold til tidligere. Københavns kommunalbestyrelse overtog således ledelsen af byens vandforsyning, brolægning- og vejopgaver, bygnings- og brandpoliti, sundheds- og renlighedspoliti samt fattigvæsenet. Det københavnske borgerskab var lykkedes med at overtage styrelsen af byen.⁵⁸³

København undergik midt i 1800-tallet en forandringsproces som følge af et kraftigt voksende indbyggertal, beboelsesmæssige slumområders opståen, næringsfrihedens indførelse i 1862 og fremkomsten af et større lønmodtagersegment, der var karakteriseret ved at leve fra hånden og i munden.⁵⁸⁴

En voksende industri i byen beskæftigede mestendels ufaglærte mænd, kvinder og børn, hvis aflønning var på et niveau, som forudsatte, at alle familiens medlemmer måtte beskæftige sig for at sikre familiens eksistens.⁵⁸⁵ En industrialiseringsproces i København tog fart fra 1840'erne med produktionen af nye typer af varer og nye mere kapitalkrævende teknologier. I Danmark

---

⁵⁸² Knudsen 1988, 29-30.

⁵⁸³ Gautier 2000, 904; Knudsen 1988, 30.

⁵⁸⁴ Engelsted 1855, 362. Ifølge *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1. reformerede og liberaliserede Rigsdagen byernes erhverv ved at vedtage loven om næringsfrihed i 1857 (med fuld gyldighed fra 1862), som ophævede laugenes privilegier, og håndværkernes foreninger skulle hermed fungere som frivillige foreninger. Laugene havde haft en social opgave i at tage hånd om syge medlemmer, samt afdøde medlemmers enker og børn; en opgave, som nu ophørte eller ændrede karakter til at være frivillig. Christiansen m. fl. 2010a, 134. Der eksisterede i alt 57 laugskasser i København med over 10.000 medlemmer frem til næringsfrihedsloven. Svendene var tvungne til at give bidrag til kasserne. Christensen 1912, 316.

⁵⁸⁵ Christiansen m. fl. 2010a, 134-35. De trængende i København kunne pantsætte deres ejendele for eksempel i Assistenshuset og løskøbe ejendele påny, hvis de fik ressourcer til det. Christensen 1912, 317.

fandtes langt den største del af industrien i København, og her blev antallet af industriarbejdere fordoblet fra cirka 6.000 i 1839 til cirka 11.000 i 1855.⁵⁸⁶

Forskellige aktører fik øjnene op for sociale udfordringer under denne forandringsproces.⁵⁸⁷ Den kollektive kultur angående fattigforsorgen var fra midten af 1800-tallet præget af uro og magtkampe. Uroen blev fremmet ved, at nøden voksede under hårde vintre, dyrtid og perioder med arbejdsløshed.⁵⁸⁸ I disse situationer, hvor fattigdom og sult hurtigt kunne ramme en bredere gruppe af arbejdere og småborgerskab, stillede forskellige interessenter krav til den københavnske kommunalbestyrelse om øget understøttelse af byens trængende fra det offentlige.

I 1850'erne og især i 1860'erne voksede efterhånden en liberalismekritik frem, der talte for en afbødning af de sociale konsekvenser, som samtiden mente, at de liberale teoriers udbredelse havde ført med sig. I starten kom kritikken hovedsageligt fra byens præster og læger, som qua deres embede havde kontakt med byens fattige og oplevede deres boliger. Omtalen af fattigdommen, udfordringerne ved den og løsningen på disse udfordringer blev hos den enkelte aktør forbundet med den ekspertise eller den interesse, som vedkommende besad. Et korps af professionelle, der som et led i deres professionelle arbejde ønskede at afbøde eller forebygge fattigdommens årsager, voksede frem. Samtidig blev det sociale felt genstand for en forøget interesse fra private aktører, der opfattede deres arbejde med de fattige som et kald. Til forskel fra tidligere tiders velgørenhed indebar kaldsarbejdet ofte en personlig kontakt med de fattige og udsatte.

Resultatet af disse forskellige tiltag i forhold til at afhjælpe fattigdommen var, at diskursen om fattigdom blev præget af en kakofoni af stemmer, som problematiserede fattigdommen på forskellige måder.

For eksempel beskrev Dr. Engelsted i 1855, to år efter at en koleraepidemi havde hærget København, i en artikel, "Beskrivelse af et Fattigkvarter i Kjøbenhavn" i tidsskriftet *Ugeskift for Læger*, hvordan slette boligforhold for den "arbejdende Klasse" med manglende hygiejne førte til udbredelsen af sygdomme som blandt andet kolera.⁵⁸⁹ Fattigkvartererne udgjorde potentielle epicentre for smitsomme sygdomme for hele byen. Engelsted opfordrede derfor forsigtigt

---

⁵⁸⁶ Christensen m. fl. 2007, 22-27.

⁵⁸⁷ Kritikken af den sociale nød steg samtidig med, at der fandt en generel velstandsstigning sted i det danske samfund fra 1840'erne; det var især gårdmandsklassen og de selvstændige i byerne, som fik del i velstandsstigningen. Christiansen m. fl. 2010a, 130-31. Samfundets indretning blev i øget omfang diskuteret i aviser og tidsskrifter, og dermed voksede en offentlig opinion sig stærkere. Christiansen m. fl. 2010a, 138.

⁵⁸⁸ Conrad 1941, 227.

⁵⁸⁹ Engelsted 1855, 362.

københavnske husejere og autoriteter til at arbejde på at udrydde eller forbedre de uhygiejniske boliger i byens fattigkvarterer.⁵⁹⁰ Således etableredes af en læge en narration om fattigdommen som potentielt sygdomsfremkaldende. Dr. Engelsteds argumentation viser endvidere, at fattigdommen blev omtalt som et problem for hele bysamfundet, da den kunne fremkalde sygdomme, der også kunne ramme byens øvrige borgere. Fattigdom var ikke kun et problem for de fattige. Engelsteds synspunkt var på den måde symptomatisk for den ændrede tilgang til fattigdommen, som fandt sted i løbet af 1800-tallet.

Historiker Rachel Fuchs fremfører i sin bog *Gender and Poverty* fra 2005, at fattigdommen i løbet af 1800-tallet i Vesteuropa i stadig højere grad blev opfattet som et samfundsproblem. Fattigdom var et problem for samfundet og for alle samfundets medlemmer, når de fattige truede samfundsordenen, spredte sygdomme eller tærede på samfundets velstand uden at bidrage til samfundet. Samtidig bredte der sig en opfattelse af, at fattigdommen, ud over at skyldes de fattiges manglende moral, ligeledes kunne skyldtes deres levevilkår.⁵⁹¹ Ændringerne i opfattelsen af, hvorfor fattigdommen eksisterede påvirkede opfattelsen af, hvordan de fattiges værdighed skulle bedømmes, og hvordan de fattige skulle behandles.

5.1.1 Grundloven: Den politiske medborger og de ekskluderede

Fremvæksten af en nationalstat, der var en politisk-militær konstruktion, som skulle opretholde orden inden for nationens grænser og hævde suveræniteten ved nationens ydre grænser, var med til at ændre relationen mellem stat og medborger. Indtil da havde det enkelte individ groft skitseret været en undersåt under enevældens autoritet.⁵⁹² Husstanden udgjorde et grundelement i samfundsopbygningen, og i forhold til husstanden udgjorde husbonden det overhoved, som repræsenterede husstanden udadtil, og husbonden havde tugtelsesret indadtil overfor husmoder, børn, tyende, svende et cetera. Husstandens medlemmer skulle være lydige over for husstandsoverhovedet, hvis rettigheder var givet i samfundets politiske og retlige instanser.⁵⁹³ Udviklingen hen imod et fraternalistisk samfund baserede sig på forestillingen om borgerne som

---

⁵⁹⁰ Engelsted 1855, 353-68.

⁵⁹¹ Fuchs 2005, 12-13.

⁵⁹² Blom 2008, 24.

⁵⁹³ Jacobsen 2008, 137-38.

brødre, der sammen skulle deltage i samfundets styring.⁵⁹⁴ Kvinder var i begge samfundsformer underlagt et mandligt overhoved.

De rådgivende Stænderforsamlinger (1834) introducerede den ansvarlige mandlige medborger, der sammen med andre ansvarlige mandlige medborgere havde adgang til at være rådgivende i samfundsanliggender. I Danmarks Junigrundlov af 1849 formaliseredes det politiske medborgerskab.⁵⁹⁵ Demokrati som styreform var sat på dagsordenen, og den politiske medborger, der havde valgret, blev konstitueret i samfundets politiske projekt. Hermed tydeliggjordes ligeledes de ekskluderede medborgere.⁵⁹⁶ De mandlige fattighjælpsmodtagere, der ikke havde refunderet fattighjælpen, var ekskluderet fra deltagelsen i det politiske projekt. Uafhængighed af andre var et afgørende punkt i forhold til at opnå valgret, og det kriterium at være uafhængig kunne de mandlige fattighjælpsmodtagere ikke honorere.

Samtidig med at modtagere af offentlig fattighjælp ikke kunne få politisk valgret til Rigsdagen, sikrede Grundloven retten til at modtage fattighjælp fra det offentlige. Et flertal af den grundlovgivende forsamling var positivt indstillet overfor, at det offentlige skulle sikre forsørgelse af de fattige, som ikke kunne forsørge sig og sine. Til gengæld for forsørgelsen skulle fattighjælpsmodtagerne underkaste sig lovens forpligtigelser.⁵⁹⁷ Fattighjælpen havde som før Grundlovens indførelse i 1849 karakter af et lån, hvilket indbefattede krav om tilbagebetaling af fattighjælpen om muligt.⁵⁹⁸ Fattigdebatten blev efter Grundlovens indførelse, som vi skal se, præget

---

⁵⁹⁴ Lützen 2003, 168. Medborgerskabet kan være defineret af civile, politiske og sociale rettigheder, og medborgerskab omhandler juridiske og sociale relationer imellem individ og stat. Florin & Kvarnström 2001, 13 ff.

⁵⁹⁵ Grundloven introducerede et formelt princip for folkestyre, og den gjorde Rigsdagen til lovgivende og skattebevilgende, men det var først i 1901 med indførelsen af parlamentarismen, at det repræsentative system fik en mere direkte kontrol over magtudøvelsen, og først ved grundlovsændringen i 1915 var der tale om, at et parlamentarisk demokrati udgjorde samfundets styreform, argumenterer politolog Tim Knudsen for. Tim Knudsen påpeger endvidere, at udgangspunktet for grundloven (1849) var en række nationalliberale krav om at medvirke ved styrelsen af landet, ministeransvarlighed, forsamlings- og foreningsfrihed samt ytrings- og pressefrihed. Knudsen 2001, 84; 113-14. At et var princip og noget andet praksis viser historiker Henrik Horstbøll i en artikel om grundloven, hvor han afdækker, at en række af frihedsrettigheder, som Grundloven indførte, 1800-tallet igennem ikke blev respekteret af samfundets magthavere. Valgretten i 1849 karakteriserer Horstbøll som udtryk for et relativt moderne statsborgerskab, hvor personlige kompetencer såsom personlig frihed og dannelse blev kombineret med en protestantisk tradition for at anse husstanden som enhed for myndighed i samfundet. Horstbøll 1999, 178 ff.

⁵⁹⁶ Koefoed 2008b, 253-54. Ifølge historiker Nina Koefoeds undersøgelse af hvilke kriterier, der lå til grund for konstitueringen af den politiske medborger i perioden 1834 til 1908, var det overordnede inkluderingsskriterium for den politiske medborger i Junigrundloven at have et mandligt køn, og herefter fulgte en række sekundære krav; krav såsom at vælgeren ikke måtte stå i privat tjenesteforhold uden egen husstand, vælgeren skulle have råderet over eget bo, vælgeren skulle have haft bopæl i mindst et år i valgkredsen, samt at vælgeren ikke måtte have modtaget urefunderet fattighjælp fra fattigvæsenet.

⁵⁹⁷ Lützen 1998, 155.

⁵⁹⁸ Johansen & Kolstrup 2010, 213.

af, at den trængende, som opsøgte det offentlige fattigvæsens hjælp, mistede sin valgret og sine statsborgerlige rettigheder.

5.2 København og dyrtidslovene for de værdige trængende

I 1850'erne blev fattigvæsenets monopol på forsørgelse under offentligt regi påny brudt. Dyrtiden i 1850'erne betød, med høje priser på varer og deraf øgede leveomkostninger kombineret med arbejdsløshed, at et bredere lag end de sædvanlige fattige risikerede at komme under fattigvæsenets forsorg og dennes deklasserende virkninger. Dette var der i samtiden opbakning bag at forsøge at forhindre, og Rigsdagen vedtog en række dyrtidslove i 1853, 1855 og 1856, der gav landets kommunalbestyrelser ret til at yde midlertidig hjælp til trængende uden den offentlige fattighjælps deklasserende virkninger. Dyrtidslovgivningen var således et udtryk for en accept af, at nogle grupper af trængende var for værdige til at få understøttelse af det offentlige fattigvæsen. Dyrtidslovgivningens målgruppe af fattige, som udviste vilje til selvforsørgelse, men som på grund af dyrtiden ikke kunne klare sig, blev anset for at være i nød på grund af ydre faktorer og dermed uden skyld i deres fattigdom. Dyrtidslovgivningen havde en tidsbegrænset gyldighedsperiode på et og senere to år.⁵⁹⁹ I første bind af *Dansk Velfærdshistorie* vurderer historiker Søren Kolstrup, at dyrtidslovgivningens målgruppe var arbejderfamilier samt folk i nød udover det traditionelle lag af fattige.⁶⁰⁰ Indførelsen af de nationalt gældende dyrtidslove i 1850'erne er behandlet i dansk social- og velfærdshistorie, da de udgjorde et banebrydende om end midlertidigt brud med enhedsforsørgelses under det offentlige fattigvæsen.⁶⁰¹

Dyrtidslovgivningen blev taget i brug i næsten hele landet, men i København afslog Borgerrepræsentationen og Magistraten sammen med den administrerende fattigdirektion som udgangspunkt at anvende dyrtidslovgivningen.⁶⁰² I det følgende afsnit er det de klare og gentagne referencer i forhold til risikoen for at miste civile og politiske rettigheder, der viser sig vægtige i den københavnske debat om dyrtidslovgivningen, og som ikke er fremhævet i den eksisterende forskning.

---

⁵⁹⁹ Kolstrup 2010, 246-47.

⁶⁰⁰ Kolstrup 2010, 246.

⁶⁰¹ Jørgensen 1979, 97-99; Kolstrup 2010, 245-47.

⁶⁰² Obel 1970, 52; Kolstrup 2010, 247.

5.2.1 Københavnske foreninger presser kommunalbestyrelsen

I slutningen af året 1853 havde håndværkerforeningen henvendt sig til Københavns bystyre for at forhøre sig om, hvorvidt dyrtidslovgivningen fra den 14. november 1853 ville blive taget i anvendelse i København for at komme folk fra den egentlige "...Middelklasse af Byens Indvaanere og navnlig Haandværkerstanden til gode".⁶⁰³ Håndværkerforeningen var dannet i 1840, og dens medlemmer talte større mestre. Foreningens primære opgaver var at arbejde imod en ophævelse af laugsmonopolerne.⁶⁰⁴

Håndværkerforeningens anmodning blev diskuteret på et plenarmøde imellem Borgerrepræsentationen og Københavns Magistrat den 19. december 1853. I drøftelserne på plenarmødet blev det fremhævet, at da dyrtiden ikke var indtruffet på grund af en særlig ulykke eller hændelse, som kunne legitimere en ad hoc hjælpeforanstaltning, men på grund af "statsoekonomiske og politiske Forholds Indvirkning paa Begivenhedernes Gang...", så var kommunen afvisende overfor at afhjælpe den trang, som dyrtiden havde medført.⁶⁰⁵ Desuden var fattigskatten så høj i København, at den ikke kunne tillades at stige yderligere, også derfor afviste bystyret at anvende dyrtidslovgivningen. En betydelig fattigskat ville nemlig kunne medføre, at lysten til at yde frivillige bidrag til den private velgørenhed i byen blev svækket. Derudover mente Borgerrepræsentationen og Magistraten, at det var betænkeligt for kommunen at yde hjælp ved siden af det almindelige fattigvæsen, for det kunne svække folks "...Villie og Kraft til ved anstrengt Virksomhed at søge at undgaae Udsigten til at inddrages under Fattigvæsenets Forsorg".⁶⁰⁶ Dette afspejler en opfattelse af, at offentlig fattighjælp ydet af fattigvæsenet skulle have ikke blot en afhjælpende effekt, men også en afskrækkende virkning på byens befolkning.

De københavnske arbejdere delte da også den opfattelse, at fattigvæsenet var en afskrækkende institution. Det gav redaktør, formand for Arbejderforeningen og folketingsmand C. V. Rimestad udtryk for ved et folketingsmøde den 12. december 1855, hvor han understregede, at det at "...stræbsomme Haandværkere..." i nød skulle opsøge Københavns Fattigvæsen, stødte dem.⁶⁰⁷ Ifølge C. V. Rimestad var der en ængstelse og afvisende holdning hos den arbejdende

---

⁶⁰³ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1855, møde d. 5. jan. 1854, 206.

⁶⁰⁴ Skovgaard-Petersen 1985, 127.

⁶⁰⁵ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1855, møde d. 5. jan. 1854, 206.

⁶⁰⁶ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1855, møde d. 5. jan. 1854, 206.

⁶⁰⁷ *Rigsdagstidende*, Forhandlinger paa Folkethinget 1855, møde d. 12. dec. 1855, 254.

klasse i forhold til at komme i berøring med det offentlige fattigvæsen.⁶⁰⁸ Det blev opfattet som uværdigt at modtage offentlig fattigunderstøttelse under de betingelser, der hørte med.

Efter Københavns bystyres indledende afvisning af at anvende dyrtidslovgivningen pressede flere forskellige københavnske foreninger i 1854 dog gentagne gange på i forhold til at få bystyret til at anvende dyrtidslovgivningen.⁶⁰⁹ Det drejede sig om Folkevennernes Selskab og Foreningen for Oldgeseller.⁶¹⁰ Heller ikke en anmodning fra de to sidstnævnte foreninger om, at der fra kommunalbestyrelsen eller dens medlemmer som privatmænd måtte komme en opfordring til den velhavende del af Københavns befolkning om at yde frivillige bidrag for at lindre tidens tryk for de trængende indbyggere, så den private godgørelse kunne yde ekstra til de trængende, blev positivt modtaget.⁶¹¹

Foreningerne var interesserede i, at deres egne medlemmer, der var potentielle modtagere af dyrtidslovenes hjælp, skulle få hjælp uden om fattigvæsenet. Heri viser sig, at det var understøttelsesformen og umyndiggørelsen under fattigvæsenet, som de arbejdende lag søgte at manøvrere uden om. Understøttelse fra det offentlige kunne accepteres i en anden form, hvor hjælpen blev givet under betegnelsen 'værdig trængende', og underforstået 'for værdig' til den form for betingelser, som hjælp fra det offentlige fattigvæsens hjælp satte. Foreningerne agerede som interessenter for, at deres medlemmer både skulle kunne modtage hjælp fra det offentlige og samtidig bevare deres myndighed og selvbestemmelse.

5.2.1.1 En konservativ strategi

Dyrtidsloven fra februar 1855 gav påny kommunalbestyrelser landet over bemyndigelse til at yde understøttelse til de uformuende på grund af dyrtid uden den offentlige fattighjælps virkning. Igen forsøgte forskellige foreninger at påvirke den københavnske

---

⁶⁰⁸ *Rigsdagstidende*, Forhandlinger paa Folkethinget 1855, møde d. 12. dec. 1855, 253-56.

⁶⁰⁹ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1855. Møde d. 27. feb. 1854, 236-37; møde d. 20 marts 1854, 247. Folkevennernes Selskab overdrog endda ved deres henvendelse til Magistraten 1.500 underskifter, som bevis på et folkeligt pres i forhold til, at dyrtidslovgivningen skulle anvendes i København.

⁶¹⁰ Foreningen for Oldgeseller og Ladesvende var dannet i 1850, og den havde det formål at samle håndværket (både svende og mestre) i et fælles organ, men foreningen havde dog hovedsageligt svende som medlemmer. Skovgaard-Petersen 1985, 127.

⁶¹¹ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856. Møde d. 19. april 1854, 18-19.

kommunalbestyrelse til, at loven måtte blive benyttet i København. Det drejede sig konkret om Arbejderforeningen, Foreningen for Oldgeseller samt Folkevennernes Selskab.⁶¹²

Københavns bystyre gav sig og vedtog på et møde den 12. marts 1855, at fattigdirektionen skulle have besked om at udvide sit virkefelt til at yde understøttelse efter 1799-fattigplanens paragraf 36. Denne paragraf gav lov til at forebygge fattigdommen ved at understøtte personer uden fattighjælpens retsvirkninger og derved forhindre, at de midlertidigt trængende blev egentlige fattiglemmer, og derved var der intet til ”..Hinder for Udøvelsen af deres statsborgerlige Rettigheder”.⁶¹³ De statsborgerlige rettigheder må formodes at dække over rettigheder som indgåelse af ægteskab, selv at bestemme bosted og have politisk valgret. Den offentlige fattighjælp udløste normalt en ophævelse af disse rettigheder.

På et plenummøde mellem Borgerrepræsentationen og Magistraten den 16. juli 1855 blev fremhævet, at i alt 2.500 ansøgninger var blevet behandlet efter 1799-fattigplanens paragraf 36. På grundlag af undersøgelser foretaget af fattigforstandere og fattigdirektionsmedlemmer i ansøgernes hjem var i alt 993 ansøgere blevet tildelt hjælp.⁶¹⁴ Det var vel at mærke ikke dyrtidslovgivningen, men en paragraf i den københavnske fattiglovgivning, som blev anvendt. Bystyret i København havde igen undgået at yde hjælp ved siden af det almindelige fattigvæsen, hvilket må ses som et udtryk for en konservativ strategi om alene at lade det offentlige fattigvæsen uddele assistance fra det offentlige.

5.2.1.2 Folketingsdebat om Københavns Kommunes tolkning af dyrtidslovgivningen

Til trods for at uddelingen af interimfattighjælp var udvidet i København under dyrtiden, var formanden for Arbejderforeningen, C. V. Rimestad, ikke tilfreds.⁶¹⁵ C. V. Rimestad besad en position i samfundsnetværket, hvorfra han kunne fremme sine interesser i magtfulde fora.

---

⁶¹² *Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856. Møde d. 5. marts 1855, 302. Arbejderforeningen var ’Den nye Arbejderforening’, som var opstået i 1853 ved en sammenslutning af Håndværkerdannelsesforeningen og ’Foreningen for Arbejderklassens Vel’. Arbejderforeningen var under ledelse af folketingsmand og redaktør C.V. Rimestad. Skovgaard-Petersen 1985, 127.

⁶¹³ *Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856. Møde d. 19. marts 1855, 308.

⁶¹⁴ *Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856. Møde d. 16. juli 1855, 92-93.

⁶¹⁵ C. V. Rimestad var foruden at være formand for arbejderforeningen, lærer, redaktør og politiker. Arbejderforeningen eksisterede fra 1853 til 1856. I 1854 blev Rimestad medlem af Folketinget som nationalliberal. 1860 blev han formand for Arbejderforeningen af 1860. I 1875 blev han medlem af den store arbejderkommission. Se *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 8.

Han var ikke mindst medlem af Folketinget, og han valgte på et folketingsmøde den 13. december 1855 at beklage sig over Københavns Kommunes tolkning af dyrtidslovene.

I Folketinget forklarede C. V. Rimestad, at dyrtidslovene, hvis formål det var at hjælpe stræbsomme arbejdere, ikke blev anvendt i København. Københavns Fattigvæsen havde ydet ekstraordinær hjælp til grupper af fattige, men de fattige, der havde modtaget den ekstraordinære understøttelse af fattigvæsenet, var ikke klar over, at den ekstraordinære understøttelse ikke var ydet som vanlig fattighjælp, og derfor ikke medførte fattighjælps virkning.⁶¹⁶ Den opfattelse understøttede folketingsmand J. A. Hansen ved at udtale, at fattige, der året før på grund af dyrtiden fik hjælp af fattigvæsenet i København, uden undtagelse havde opfattet sig som havende mistet deres ”Valgret”.⁶¹⁷ Valgretten og de statsborgerlige rettigheder omtales gentagne gange i debatten om dyrtidslovgivningens anvendelse i København.

C. V. Rimestad gik videre i sin beklagelse over den nød, der havde bredt sig i samfundet som følge af dyrtiden. Nøden var, ifølge Rimestad, udløst af et misforhold mellem arbejdsmængde, arbejds løn og levnedsmidlernes pris, derfor opfordrede Rimestad staten og kommunerne til at sætte gang i forskellige arbejder for at kunne få flere i beskæftigelse, og han spurgte, om indenrigsministeren havde andre ideer til at hjælpe ”denne Classe af vore Medborgere”.⁶¹⁸

Indenrigsministeren, P. G. Bang, forklarede, at en anvendelse af dyrtidslovene i København ville presse økonomien i en i forvejen økonomisk presset kommune. Indenrigsministeren mente, i overensstemmelse med kommunalbestyrelsen, at den private godgørelse ville blive skadet, hvis fattigskatten blev for høj. Derfor havde Københavns Fattigvæsen benyttet sig af 1799-fattigplanens paragraf 36, der var en særregel i Københavns fattiglovgivning.

Samtidig anerkendte ministeren, at der var mange nødlidende personer, som var skyldige over for fattigvæsenet, og som den private velgørelse ikke hjalp. Derfor foreslog han, at private borgere i samarbejde med både den private velgørelse og den offentlige fattigvæsen i København skulle tage initiativ til at hjælpe denne gruppe af nødlidende. Hjælpen skulle forebygge, at denne

---

⁶¹⁶ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855, møde d. 13. dec. 1855, 275-76.

⁶¹⁷ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855, mødereferat d. 13. dec. 1855, 289. J. A. Hansen var bondeven og almuenes repræsentant i Folketinget. Af profession tidligere skomager. *Dansk Biografisk Leksikon* 1980, se Hansen, Jens Andersen.

⁶¹⁸ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855, mødereferat d. 13. dec. 1855, 259.

gruppe blev fattiglemmer og derved mistede deres borgerlige rettigheder.⁶¹⁹ Indenrigsministeren mente, at det var en farbar vej at lade den allerede eksisterende private velgørenhed, borgere og det offentlige fattigvæsen samarbejde om at yde en særlig værdig gruppe af trængende assistance i dyrtiden. Indenrigsministeren anså ikke den private velgørenhed, de enkelte borgere og fattigvæsenet for at være bundet af en bestemt arbejdsdeling i forsorgsfeltet. Alle aktører skulle arbejde sammen efter den samme fattigpolitiske målsætning, som var at yde særlig assistance til de trængende, som var værdige til hjælp og for værdige til det offentlige fattigvæsens hjælp. Det essentielle for ministeren var, at hjælpen til de værdige trængende blev ydet på en anden måde end den vanlige fattighjælp.

Folketingsmand Carl Ploug bakkede i debatten op om, at der skulle ydes en særlig hjælp til den gruppe, som ikke hørte til de egentlige fattige. Det var dog, ifølge Carl Ploug tvivlsomt, om den private godgørenhed i København, der ikke havde tillid til fattigdirektionen, ville indgå i et samarbejde med fattigvæsenet. Carl Ploug forklarede, at fattigdirektionen havde ry for at mangle en humanitet, ”...som den Fattige aldrig bør savne hos sine Medborgere...”.⁶²⁰

Resultatet af debatten i Folketinget blev, at indenrigsministeriet med en skrivelse den 14. december 1855 henstillede til Københavns kommunalbestyrelse om, at fattigdirektionen skulle arbejde videre på at lette vilkårene for den fattige del af befolkningen, især dem, som ellers var henvist til den private godgørenhed.⁶²¹ Desuden skulle den ekstraordinære hjælp uddeles uden indflydelse på de ”borgerlige Rettigheder”.⁶²² Indenrigsministeren opfordrede til en ”Samvirken” mellem fattigdirektionen og de private velgørenhedsselskaber for at løfte opgaven, hvilket også ville være positivt, fordi det kunne medføre et tættere samarbejde imellem de eksisterende velgørenhedsforeninger.⁶²³

5.2.1.3 Skt. Annæ Plads – et særligt uddelingssted for de værdige fattige

Københavns kommunalbestyrelse og fattigdirektionen skulle efter den ministerielle skrivelse finde ud af, hvordan uddelingen af den ekstraordinære hjælp skulle foregå, samt hvad der

---

⁶¹⁹ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855, mødereferat d. 13. dec. 1855, 268-70.

⁶²⁰ *Rigsdagstidende* Forhandlinger paa Folkethinget 1855, mødereferat d. 13. dec. 1855, 281. Carl Ploug var journalist og senere redaktør for avisen *Fædrelandet* og havde været stærk engageret i at få en fri forfatning. *Dansk Biografisk Leksikon* 1982, se Ploug, Carl.

⁶²¹ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856, mødereferat d. 27. dec. 1855, 217.

⁶²² Skrivelse dateret d. 7. jan. 1856 fra Københavns Magistrat til Fattigdirektionen. C808. Borgerrepræsentationen journalsager C675-825, KSA.

⁶²³ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856, mødereferat d. 27. dec. 1855, 216-218.

skulle være henholdsvis fattigvæsenets og den private velgørenheds rolle i forhold til uddelingen af den ekstraordinære hjælp.

Fattigdirektionen var igen afvisende overfor at administrere særlig hjælp til trængende, der ikke hørte under fattigvæsenet. Den opgave måtte andre påtage sig. Desuden forholdt fattigdirektionen sig tvivlende til, om indenrigsministerens ide om et samarbejde mellem fattigvæsenet og den private velgørenhed reelt set var en mulighed. Fattigdirektionen forklarede, at frivillige bidrag ikke ville tilflyde fattigvæsenet på samme måde, som frivillige bidrag tilflød de private velgørende foreninger.⁶²⁴ Fattigdirektionen anså således ikke længere fattigvæsenet for at være en instans, som københavnerne ønskede at donere velgørende gaver til – heller ikke under dyrtidens krise. Velgørenhed, forstået som et begreb, der både omfattede ressourcer og havde en kulturel betydning, udgjorde ifølge dyrtidslovgivningens debat ikke længere en del af det offentlige fattigvæsen. Det rekursive tidslag, som den offentlige fattighjælp udgjorde, finansieredes praktisk talt ikke længere af velgørenhed, i stedet finansieredes det offentlige fattigvæsen primært af en fattigskat og renter fra eksisterende legater. Den offentlige fattighjælps ændrede finansieringsgrundlag medførte, at forsørgelsesfællesskabet blev opfattet som et tvungent forsørgelsesfællesskab. Københavns Fattigvæsens regnskab afslører velgørenhedens minimale rolle i forhold til det offentlige fattigvæsen.⁶²⁵ I Københavns Fattigvæsens regnskab er oplyst, at følgende ”privat Godgjørenhed” var ydet i løbet af året 1856. Gaverne bestod af en gave lydende på 6 rigsdaler til sengeliggende kvinder i Almindeligt Hospital, og i anledning af julen overdrog samme velgører 25 rigsdaler til fordeling blandt de ”værdigste Lemmer” i samme hospital. 6 rigsdaler var blevet skænket til juleglæde for plejebørnene i Frue Arbejdshus, og 15 rigsdaler var blevet givet med det formål at bispise de sindsvage lemmer med risengrød på Skt. Hans Hospital ved juletid. Dertil var der også blevet givet uspecificerede gaver for i alt 66 rigsdaler til de husvilde på Vartov loft, og desuden var 15 indbundne bibler skænket til det Kgl. Opfostringshus.⁶²⁶ Gaverne blev overdraget som fysiske genstande eller blev overdraget med krav til deres anvendelse. Velgørerens ret til at bestemme, hvordan de velgørende gaver skulle anvendes, gjorde sig stadig gældende.

---

⁶²⁴ Skrivelse fra Magistraten til Borgerrepræsentationen d. 24. dec. 1855. C804. Borgerrepræsentationen journalsager C675-825, KSA.

⁶²⁵ Allerede i Københavns Fattigvæsens regnskab for året 1835 udgør de milde gaver og velgørende bidrag forsvindende lidt af fattigvæsenets finansieringsgrundlag: Den samlede indtægt for fattigvæsenet var for året 1835 på i alt 206.213 rigsbankdaler og 69 ½ skilling. Heraf var 46 rigsbankdaler og 66 skilling indtægt fra milde gaver samt 1.251 rigsbankdaler og 30 skilling indtægt fra blokke-, bøsse og tavler. *Oversigt over det Københavnske Fattigvæsens Tilstand med Hensyn til dets Indtægter og Udgifter i Aaret 1835 1838*, upagieret regnskab.

⁶²⁶ *Oversigt over det københavnske Fattigvæsens Tilstand for Aaret 1856 1857*, 11.

Det offentlige fattigvæsen modtog gerne stadig gerne velgørende bidrag, og berettede om dem i sine årsberetninger. Der tilflød også fattigvæsenet velgørehed i form af 'milde gaver' eller 'Blokke-, Bøsse og Tavlepenge' indsamlet i kirkerne, men fattigvæsenets myndigheder budgetterede med få eller ingen indtægter herfra. Således havde fattigvæsenet for året 1856 budgetteret med nul indtægter i form af 'milde gaver', og 1.100 rigsdaler i form af 'Blokke-, Bøsse- og Tavlepenge'.⁶²⁷ Ud af fattigvæsenets samlede indtægter for år 1856 på i alt 637.729 rigsdaler 67 sk. udgjorde de velgørende bidrag forsvindende lidt. Fattigvæsenets udgifter var for samme år i alt 637,717 rigsdaler 45 sk.⁶²⁸ I 1856 ophørte Kongehuset med at donere gaver til Københavns Fattigvæsen.⁶²⁹

Da fattigdirektionen ikke mente, at københavnernes ville donere velgørehed til byens fattigvæsen, og dele af den private velgørehed ikke ville samarbejde med det offentlige fattigvæsen, foreslog fattigdirektionen, at en privat komite skulle forestå uddelingen af den ekstraordinære hjælp. Komiteen kunne bestå af repræsentanter fra de velgørende foreninger samt et par mænd fra fattigdirektionen, der kunne sidde i komiteen som privatpersoner. Herved ville et officielt samarbejde mellem fattigvæsenet og byens velgørehed være undgået, og ingen ville blive stødt af et sådant samarbejde.⁶³⁰

Borgerrepræsentationen og Magistraten overhørte imidlertid fattigdirektionens forslag og vedtog, at uddelingen af den ekstraordinære hjælp skulle varetages af fattigvæsenet. Det blev dog besluttet, at det skulle fremgå tydeligt, nemlig ved at lade den ekstraordinære understøttelse uddele i kommunens lokaler på Skt. Annæ Plads i København, at der ikke var tale om vanlig fattighjælp. Den almindelige fattighjælp blev uddelt på stiftelsen Vartov.⁶³¹ Herved skulle det demonstreres for modtagerne selv og for omverdenen, at personer, der modtog den ekstraordinære understøttelse, ikke var at opfatte som vanlige fattighjælpsmodtagere.

Magistraten meddelte Indenrigsministeriet om deres betænkeligheder ved at organisere en "offentlig autoriseret Comitee" til at forestå uddelingen af den ekstraordinære hjælp,

---

⁶²⁷ *Oversigt over det københavnske Fattigvæsens Tilstand for Aaret 1856* 1857, Indtægter, II-III.

⁶²⁸ *Oversigt over det københavnske Fattigvæsens Tilstand for Aaret 1856* 1857, 6.

⁶²⁹ Christensen 1912, 322-23.

⁶³⁰ Skrivelse d. 24. dec. 1855 fra Magistraten til Borgerrepræsentationen. C804. Borgerrepræsentationen journalsager C675-825, KSA.

⁶³¹ Skrivelse d. 7. jan. 1856 fra Magistraten til Fattigdirektionen. C808. Borgerrepræsentationen journalsager C675-825, KSA.

som indenrigsministeren havde foreslået.⁶³² En sådan komite skulle både modtage frivillige bidrag og få tilskud af kommunen, hvilket frygtede man, ville lamme den private godgørelse, der ... ”hidtil stedse i saa rigeligt Maal havde vidst at komme de Trængende til Hjælp.”⁶³³

Uddelingen af den ekstraordinære understøttelse ophørte i april 1856, hvor fattigdirektionen antog, at ”Arbejdsklassen” ville være i stand til selv at skaffe sig erhverv.⁶³⁴ I alt blev 40.083 rigsdaler brugt til den ekstraordinære hjælp. Fattigdirektionen havde modtaget 8.046 ansøgninger om ekstraordinær hjælp, og der blev bevilget hjælp til 6.807 af de ansøgende. Heraf var 4.797 familier og 2010 enkeltpersoner. Understøttelserne bestod af mindre engangsbeløb på mellem 3 og 15 rigsdaler.⁶³⁵

5.2.2 De borgerlige rettigheder og værdigheden

I debatten om anvendelsen af dyrtidslovene i København omtaltes det københavnske fattigvæsen af arbejdere og middelstanden som en institution, der havde en vis afskrækkende effekt. Modtagelsen af fattighjælp medførte en umyndiggørelse, og hvis bedrestillede borgere gennem velgørelse ønskede at hjælpe trængende, skete det ikke med fattigvæsenet som forvaltende mellemlid. Folketingsmandens Ploug omtalte endda fattigvæsenet som inhumant i sin behandling af de fattige.

Studiet af dyrtidslovgivningens modtagelse blandt Københavns myndigheder afspejler, at den private velgørelse i byen havde monopollignende ret til de frivillige bidrag inden for fattigforsorgen. Begrebet frivillighed blev et konstituerende element for velgørelsens karakter i anden halvdel af 1800-tallet i opposition til det officielle fattigvæsen, som blev opfattet som et tvungent forsørgelsesfællesskab finansieret gennem fattigskatten og endvidere bundet af fattiglovgivningen.

I undersøgelsen af debatten om hvem, der var berettiget til at modtage ekstraordinær understøttelse i København, italesættes gruppen som enten: Håndværkerstanden, middelklassen, arbejderklassen, stræbsomme arbejdere og ’de ikke egentlige fattige’. Det lag af fattige, som var

---

⁶³² *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856, mødereferat d. 14. jan. 1856, 236.

⁶³³ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger* 1856, mødereferat d. 14. jan. 1856, 236.

⁶³⁴ Skrivelse d. 19. april 1856 fra Fattigdirektionen til Magistraten. C940. Borgerrepræsentationen journalsager C826-1030, KSA.

⁶³⁵ Skrivelse d. 31. april 1856 fra Fattigdirektionen til Magistraten. C1077. Borgerrepræsentationen journalsager C1031-1200, KSA.

udpeget til at modtage ekstraordinær hjælp, var således 'for værdige' til den understøttelse, som fattigvæsenet ydede.

Undersøgelsen af forhandlinger og debatter, viser, at de elementer, som det ansås for kritiske at miste, var: Valgret, statsborgerlige rettigheder, borgerlige rettigheder og ens borgerlige stilling. Debatten om dyrtidslovgivningen i København afspejler det forhold, at for de sociale lag ud over de traditionelle fattige, var det essentielt at bibeholde deres borgerlige stilling og ret til selvbestemmelse over eget liv – samtidig med at gruppen blev opfattet som berettiget til at modtage offentlig hjælp. Dannelsen af den politiske medborger ved indførelsen af Grundloven 1849 var med til at sætte andre kriterier, civile og politiske rettigheder i spil i forhold til at vurdere de trængendes værdighed. Fokus i debatten var på de værdige trængendes situation.

5.3 En centralisering af den private velgørenhed?

En måde at sikre de værdige trængende en positiv særbehandling på, var ved at lade filantropien drage omsorg for dem. I 1866 nedsatte den københavnsk baserede filantropiske forening, Centralkomiteen af 1864, et udvalg, som skulle behandle muligheden for at forene den private velgørenhed i København under en fælles bestyrelse.⁶³⁶ Centralkomiteens udvalg kom til at bestå af professor A. Hannover, kaptajn C. Krack, inspektør J. Larsen, kammerherre Ernst Emil Rosenørn, geheimeråd F. Schlegel, fysikus F. F. Ulrik, pastor L. A. Warburg samt kand. theol. H. C. Müller.⁶³⁷

Centralkomiteen nedsatte sandsynligvis udvalget under påvirkning af, at Københavns Borgerrepræsentation havde nedsat et udvalg den 30. oktober 1865, der blandt andet skulle behandle muligheden for et samarbejde mellem byens private velgørenhed og byens offentlige fattigvæsen.⁶³⁸ Borgerrepræsentationens udvalg skulle behandle muligheden for "...at organisere en

---

⁶³⁶ Centralkomiteen af 1848 havde ophævet sig selv, men kredsen af filantroper fra den tidligere Centralcomite dannede i 1864 efter udbruddet af den anden slesvigske krig Centralkomiteen af 1864. Se nærværende afhandlings afsnit 4.6 'Krig, filantropi og de værdige trængende'. Centralkomiteen af 1864's formål var gennem private midler at understøtte krigsinvalidere og soldaters efterladte familier. Foreningen udøvede også andre filantropiske aktiviteter. Centralkomiteen havde en bestyrelse og en række sektioner, som beskæftigede sig med forskellige formål. Hver sektion havde en bestyrelse. Centralkomiteen afholdt plenarmøder, når forskellige sager skulle afgøres eller diskuteres. *Beretning fra Centralkomiteen i Kjøbenhavn for Aarene 1868 og 1869 af Komiteens Bestyrelse* 1870, 3-4.

⁶³⁷ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn*. 1867, 3. Kammerherre Ernst Emil Rosenørn blev udvalgets formand.

⁶³⁸ Centralkomiteens udvalg henviser i sine forhandlinger til det udvalg, som Københavns Borgerrepræsentation havde nedsat d. 30. okt. 1865. Udvalget skulle blandt andet undersøge muligheden for at udvikle et samarbejde mellem

Fattigforsørgelse, der har det i sin Magt at skjelne mellem værdige og uværdige Trængende og forebygge de Førstes Overgang til fast Forsørgelse under Fattigvæsenet.⁶³⁹ Ved et sådant samarbejde skulle fattigvæsenet og velgørenheden have hver deres funktion at udfylde i den københavnske fattigforsorg. Målet var, at de uværdige fattige skulle håndteres af byens fattigvæsen, hvorimod den private velgørenhed skulle rette sin forsorg imod de værdige trængende. Den private velgørenhed i byen skulle således forebygge, at de værdige trængende kom under det offentlige fattigvæsens forsorg, hvor de værdige trængendes moral risikerede at blive ødelagt.

For at en sådan arbejdsdeling skulle kunne fungere, var det nødvendigt, at de forskellige aktører inden for den private velgørenhed bakkede op om sagen. Derfor var der et stærkt motiv for at organisere, afgrænse og centralisere Københavns private velgørenhed, så denne kunne fremstå som en professionel organisation. Det var den opgave, som Centralkomiteen nedsatte et udvalg til at udarbejde en betænkning om den 24. oktober 1866. Den nære forbindelse mellem værdighed og velgørenhed skulle sættes på formel.

Ideen om at danne et to-leddet forsorgssystem i København skal ses som en reaktion på, at fattigdommen blev et stadig mere påtrængende problem i København. Det offentlige fattigvæsen havde markante udgifter i 1860'erne, hvor antallet af fattighjælpsmodtagere under det offentlige fattigvæsen voksede. København var en by i hastig forandring. Københavns indbyggertal voksede markant i 1850'erne og 1860'erne. I 1850 var der 130.000 indbyggere i København, og i 1870 var indbyggertallet steget til 181.290. Det var især de lavere sociale lag, og særligt laget af daglejere, som voksede sig større ved tilvandringen til København. En vækst i de lavere sociale lag kombineret med prisstigninger på fødevarer og boliger gav en række sociale udfordringer. De husvilde udgjorde et særligt problem for fattigvæsenets myndigheder, fordi antallet af husvilde steg markant i perioden, uden at fattigvæsenet kunne huse denne gruppe af fattige inden for de eksisterende institutionelle rammer.⁶⁴⁰ Det lå derfor tilsyneladende lige for at bejle til den allerede eksisterende private velgørenhed om at fungere som en aflastning for byens offentlige fattigvæsen. Den private velgørenhed burde påtage sig et samfundsansvar ved at følge en fattigpolitik, som var defineret af Borgerrepræsentationen og en kreds af byens socialt bedrestillede filantroper. Der er

---

Københavns private velgørenhed og byens fattigvæsen. *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn 1866-67*, 5-6. Privatarkiver 1, KSA.

⁶³⁹ *Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger*, 187. Borgerrepræsentationernes udvalg skulle i første omgang alene underkaste fattigvæsenets stiftelser en revision, og i den forbindelse foreslog direktør Hellman, at udvalget tillige undersøgte muligheden for et samarbejde imellem fattigvæsenet og byens private godgørenhed. Hellmanns forslag blev vedtaget med 12 stemmer mod 9.

⁶⁴⁰ Obel 1970, 54.

ikke forsket grundigt i den filantropiske forening Centralkomiteens virke, ligesom de arkivalier, som følgende afsnits analyser er baseret på, ikke tidligere har været anvendt.

5.3.1 Fra usystematisk velgørenhed til filantropi

Den opfattelse, som Centralkomiteens mænd havde af velgørenhedens rolle i den københavnske fattigforsorg, kommer til udtryk i en trykt skrivelse dateret d. 5. september 1866 fra bestyrelsen for Centralkomiteens almindelige anliggender.⁶⁴¹ Den private velgørenheds rolle lå ikke i at overflødig gøre det ”tvungne Fattigvæsen”, det vil sige det offentlige fattigvæsen.

Det var det offentlige fattigvæsens mål såvel som den private fattigforsorgs mål at forebygge og afhjælpe trang, men trangen kunne være af forskellig art, og de to organer skulle sætte ind på forskellige måder i forhold til trangen. Enhver var først og fremmest forpligtet til at sørge for sig selv og sine, men samtidig ville samfundet ikke tillade, at et menneske døde på grund af nød, men fattigvæsenet skulle ikke blive en sovepude for nogen, og derfor havde fattigvæsenet myndighed til at anvende tvangsmidler over for de fattige, så ”.. i alle Tilfælde, hvor der er Mangel paa Villie, men ikke paa Evne, maa en Myndighed træde frem, der er i Besiddelse af Midler til at tvinge den slette Villie.”⁶⁴² Hvor det offentlige fattigvæsen havde mulighed for at afstraffe de fattige, bestod den private fattigforsorg ifølge samtidens retorik af kærlighedsgerninger og kunne tilbyde en mere personlig form for hjælp end det offentlige fattigvæsen. Den private fattigforsorg kunne især have sin berettigelse ved i tide at give en hjælpende hånd til de arbejdsomme og viljestærke, og derved forebygge trang hos den ”arbejdende Klasse” og hjælpe de såkaldte *pauvres honteux*.⁶⁴³

Der var i tiden en bekymring for, at antallet af tærende samfundsmedlemmer skulle tynde de nærende (skatteydere) så betydeligt, at det ville destabilisere samfundsordenen. Byens private velgørere var altså bekymrede for, at de københavnske skatteydere ville blive overbebyrdede af at understøtte de tærende fattige. Det fremgår af et ekstrakt over en udregning fra Skt. Johannes Sogns Understøttelsesforening, hvor der er regnet på antallet af skatteydere, der fandtes i København, i forhold til byens størrelse. Ekstraktet viste, at i København var hver 7.

---

⁶⁴¹ Bilag 1. pkt. 1. 5. sept. 1866, notits fra bestyrelsen for Centralkomiteens almindelige anliggender. *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁴² Bilag 1. pkt. 1. 5. sept. 1866. *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁴³ Bilag 1. pkt. 1 & 2. 5. sept. 1866. *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67. Privatarkiver 1, KSA.

indbygger skatteyder i 1866. Ekstraktet var beregnet til brug af Centralkomiteens udvalg angående muligheden for at forene den private velgørenhed.⁶⁴⁴ Tanken om at assistere de midlertidigt værdige trængende til påny at blive selvforsørgende medborgere var en del af den fattigpolitiske målsætning både hos byens myndigheder og en kreds af byens filantroper.

5.3.1.1 Kritik af den private velgørenheds tilfældige uddelingspolitik

Centralkomiteens Plenarkomite nedsatte som nævnt et udvalg til at behandle muligheden for at forene den private velgørenhed i København til at virke efter ens regler og principper under én fællesbestyrelse. Centralkomiteens udvalg holdt 17 møder i alt, og udvalgets arbejde har efterladt sig spor i form af en forhandlingsprotokol på 161 sider. Forhandlingsprotokollen indeholder mødereferater, hvori sekretæren har nedskrevet udsagn fra udvalgets diskussioner med navns nævnelse ved de enkelte udsagn. Udvalgets forhandlingsprotokol var ikke beregnet til offentliggørelse, og derfor udgør den debat og de uenigheder, som mødereferaterne indeholder, unikt kildemateriale.⁶⁴⁵

Flere af udvalgs mændene heriblandt pastor L. A. Warburg, cand. theol. H. C. Müller og lægen F. F. Ulrik udtalte, at udvalget havde et vigtigt arbejde at udføre, fordi den private velgørenhed forspildte en del af sine ressourcer på grund af en tilfældighedernes uddelingspolitik – der endda fik fattigdommen til at stige i omfang.⁶⁴⁶ Ifølge argumentationen bevirkede den private velgørenheds ukritiske og usystematiske uddeling af gaver, at de fattige blev afhængige af hjælpen, og i stedet for at de fattige søgte at ernære sig selv, kunne de strategisk regne med at modtage assistance fra en nem tilgængelig velgørenhed. Derfor var der en forhåbning i udvalget om, at mange københavnske medborgere ville yde økonomiske bidrag til et organiseret frivilligt fattigvæsen, hvor der blev arbejdet efter faste regler og principper for understøttelsen.⁶⁴⁷ Udvalgets omtale af den private velgørenhed viser, at udvalget skelnede klart mellem på den ene side den private velgørenheds usystematiske og ukritisk uddeling af midler og på den anden side filantropi, forstået som en organiseret velgørenhed med klare målsætninger og metodiske tilgange i sit sociale

---

⁶⁴⁴ Udateret ekstrakt med påtegnet note om overdragelse til Centralkomiteens udvalg angående dannelsen af et frivilligt udvalg 1866. Understøttelsesforeningens materiale, 1866-1871. mm., Skt. Johannes pastorat, RA.

⁶⁴⁵ Udvalgets arbejde mundede ud i en betænkning, som blev overdraget til Centralkomiteen, *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867.

⁶⁴⁶ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1866-67, 11; 89-90. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁴⁷ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1866-67, 28. Privatarkiver 1, KSA.

arbejde.⁶⁴⁸ Udvalgmændene anvendte et par gange i løbet af forhandlingerne betegnelsen 'filantropi', ligesom udvalgmændene benyttede termen 'frivilligt fattigvæsen' om deres bestræbelser på at skabe en rationelt og regelstyret privat fattigforsorg, som bevægede sig væk fra at være usystematisk og ukritisk i sin uddeling af hjælp.⁶⁴⁹

Samtidig var udvalgmændene klar over, at de skulle passe på med ikke at støde den private velgørenhed fra sig, fordi deres udvalgsarbejde kunne opfattes en kritik af eller en uvelkommen indblanding i det sociale arbejde, som velgørerne i byen havde påtaget sig. At forsøge at organisere og definere den private velgørenheds rolle i København ville givetvis møde modstand fra en del velgørere, som måske følte deres råderet over egne midler og personlige ret til at udvælge modtagere af hjælpen gået for nær. Den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik var karakteriseret ved at den enkelte velgører besad en ret til og en reel mulighed for at udpege modtager eller et velegnet formål, og som sådan udgjorde den ikke en del af filantropiens væsen.

Udvalget definerede privat velgørenhed som velgørenhedsindretninger, der for private midler på forskellige måder understøttede trængende. Der var dog uenighed i udvalget, om hvorvidt selvhjælp og gensidigt understøttende foreninger, hvor de nydende var fra samme kreds som de ydende, kunne opfattes som velgørenhed. Især lægen F. F. Ulrik satte spørgsmålstegn ved, om arbejderboliger og gensidigt understøttende foreninger skulle forstås som velgørenhed.⁶⁵⁰ Tilsyneladende besluttede udvalget sig for at definere velgørenhed som alt, der virkede forebyggende på eller afhjalp fattigdommen. Det viser sig i udvalgets forsøg på at danne sig et overblik over al velgørenhed i byen ved at udfærdige en liste over "...Hovedstadens Legater, milde Stiftelser, velgjørende Selskaber samt gjensidigt understøttende Foreninger...".⁶⁵¹ Hver indretning modtog en skriftlig forespørgsel fra udvalget. Udvalget havde fået trykt 200 forespørgsler til

---

⁶⁴⁸ Historiker Tinne Vammen påpeger, at det var et fællestræk i filantropernes forståelse af velgørenheden, at de ønskede at gøre op med den usystematiske og uorganiserede del af den. Vammen 1994, 20.

⁶⁴⁹ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁰ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 51. Privatarkiver 1, KSA. J. Larsen, H. C. Müller og L. A. Warburg mente, at arbejderboliger var at betragte som velgørenhed på grund af deres forebyggende karakter. Deri var F. F. Ulrik og C. Krak uenige. Det omtales ikke videre, hvorfor F. F. Ulrik og C. Krak ikke anså arbejderboliger for at være velgørenhed, men det skyldtes sandsynligvis en opfattelse af, at arbejderforeningerne udgjorde en art selvhjælp.

⁶⁵¹ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 4. Privatarkiver 1, KSA.. Det drejede sig både om velgørenhed, som mændene selv personligt havde kendskab til, men også om velgørenhed, som udvalget havde fundet informationer om igennem læsning af *Adresseavisen*.

udsendelse. Et antal, som giver et umiddelbart indtryk et righoldigt velgørenhedsvirke i hovedstaden.⁶⁵²

I den trykte forespørgsel informerede udvalget om, at Centralkomiteen overvejede at stifte et Centralorgan for et frivilligt fattigvæsen i København. Udvalgets mænd bad derfor om følgende oplysninger fra den pågældende forening ”...hvilken slags Hjælp den ærede Forening yder, hvor stort et Pengebeløb den gennemsnitligt disponerer over Aaret rundt, hvor stort et Antal Personer den understøtter, om den understøtter alle Trængende uden Hensyn til deres Livsstilling, saavidt Midlerne række, eller om den kun understøtter Trængende i bestemte Livsstillinger og da i hvilke, samt paa hvilken Maade Foreningen kommer til Kundskab om de Paagjældendes Trang og Værdighed.”⁶⁵³ Det var væsentlig for udvalget at skabe sig et overblik over ressourcerne i den private velgørenhed samt at få afklaret, hvordan velgørerne udvalgte, hvilke trængende, der var værdige til assistancen. Udvalget forklarede videre i forespørgslen, at hvis den ikke fik disse oplysninger, var det ikke til at ikke afgøre, om et Centralorgan for den private velgørenhed overhovedet var nødvendigt.

5.3.2 Formålet med en privat velfærdskomite

Ifølge udvalgets forhandlingsprotokol besluttede udvalgsmedlemmerne at omtale deres bestræbelser på at forene og bestyre den private velgørenhed i København som oprettelsen af et ’Centralorgan’ i stedet for at italesætte opgaven som en centralisering af velgørenheden af hensyn til at støde de private velgørere mindst muligt. Professor A. Hannover foreslog, at betegnelsen ”Velfærdscomitee” skulle anvendes, selv om det ”...klang vel noget revolutionært, men var dog et betegnende Navn”.⁶⁵⁴ Bag denne diskussion om betegnelsen af centraliseringen af velgørenheden fandtes en uenighed om det kommende Centralorgans virke. Ifølge forhandlingsprotokollen bakkede alle udvalgsmedlemmene op om, at et frivilligt fattigvæsen skulle målrette sin hjælp til de værdige trængende, men herefter hørte enigheden op.⁶⁵⁵ For skulle Centralorganet være et organ,

---

⁶⁵² *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 37. Privatarkiver 1, KSA. Desværre er det ikke oplyst, hvilke velgørenhedsindretninger, det konkret drejer sig om. De af Centralkomiteens forespørgsler, som blev besvaret og returneret til udvalget, har jeg forgæves søgt efter i Centralkomiteens arkiv på Rigsarkivet, men foreningens arkiv er meget omfangsrigt, og det pågældende materiale fremgår ikke i registraturen.

⁶⁵³ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 38. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁴ *Forhandlingsprotokol for det af Centralomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 115. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁵ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 3. Privatarkiver 1, KSA.

der indsamlede og delte informationer imellem den private velgørenhed og det offentlige fattigvæsen vedrørende de fattiges ”Trang og Værdighed”?⁶⁵⁶ Eller skulle Centralorganet konstituere sig som én i rækken af velgørende foreninger, der dog havde det nye element i sig i forhold til den eksisterende velgørenhed, at den skulle sprede sit virke over hele byen? Og skulle Centralorganets rolle ud over at forene den eksisterende velgørenhed være at fungere som en primus motor for at sørge for at afdække og afhjælpe de ”...’Lakuner’ der Tid efter anden maatte danne sig i Velgjørenheden...”.⁶⁵⁷

I forhandlingerne viste der sig dybe uoverensstemmelser, og især pastor L. A. Warburg satte spørgsmålstegn ved, om et Centralorgan overhovedet ville kunne organisere den private velgørenhed under sig. Warburg endte efter en del diskussioner med ikke at tro på, at man kunne systematisere velgørenheden. Folk skulle frivilligt fra lokalt hold forene sig for at yde velgørenhed efter egne principper, endte Warburg med at argumentere for. En streng systematisering ville ikke fungere inden for velgørenheden.⁶⁵⁸ Warburg afviste derfor at skrive under på udvalgets endelige betænkning, fordi han ikke havde tiltro til projektet.

Lægen F. F. Ulrik var fortalere for, at Centralorganet skulle sørge for, at der blev oprettet forskellige forebyggende foranstaltninger til bekæmpelse af fattigdommen blandt byens arbejdere. Det var forebyggelse af fattigdommen, som et kommende Centralorgan skulle bruge sine kræfter på. Ulrik ræsonnerede, at der blandt københavnske arbejdere var en kraftig tilbøjelighed til at opgive sig selv, og at en forebyggende hjælp, især baseret på opmuntrende vejledning, ville ruste de trængende til at modstå fristelsen i at overgive sig til lasterne og fattigdommen. De fattiges moral og vilje til at forsørge sig selv skulle fremmes for at undgå, at de trængende opgav sig selv og overgav sig til fattigdommen. Det var selvhjælpsprincippet, som skulle fremmes. Konkret forestillede Ulrik sig, at de forebyggende indretninger kunne omfatte børneasyler, lånekasser og forsikringsforeninger mod arbejdsløshed.⁶⁵⁹ I den endelige betænkning afviste Ulrik at være medunderskriver, fordi han til forskel fra resten af udvalget alene ønskede at oprette forebyggende

---

⁶⁵⁶ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 1. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁷ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 128. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁸ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1867, 29; *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 199-20. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁵⁹ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 34. Privatarkiver 1, KSA.

foranstaltninger, som udgjorde ”nye eller fortrinligere Hjælpemidler” i stedet for at bruge kræfter og midler på også at afhjælpe den eksisterende nød.⁶⁶⁰

F. F. Ulrik anerkendte, at der var en udbredt fattigdom i København, og han anså både interne faktorer, som de fattiges mangel på rational sparsommelighed og svage moral, samt eksterne faktorer, som en ringe arbejds løn, for at være årsager til fattigdommens store udbredelse, hvilket følgende citat eksemplificerer: ”Jeg lukker sandelig ikke Øiet for den store Nød og haabløse Samensynken, for hvilken en stor Deel af Stadens Befolkning især om Vinteren er udsat; den er i Sandhed langt større, end man i Almindelighed er tilbøielig til at antage. Naar imidlertid under sædvanlige Forhold som de nuværende en heel Samfundsdeel fra Indtrædelse i Livet af, kæmpende møisommeligt for det tarveligste Ophold, stadig svæver paa Randen af Armod, Elendighed og offentlig Forsørgelse, indtil den i Døden finder Hvile og Frelse for en kummerlig Tilværelse, da hidrører dette utvivlsomt fra sociale og økonomiske Forhold, fra de Paagjældendes Mangel paa Forsynlighed, fra en uklog, ikke beregnende eller ikke huusholderisk Anvendelse af den sparsommelige Arbejds løn, eller endelig fra Arbejdets utilstrækkelige Andeel i Arbejdets Udbytte i Forhold til Livsfor nødenhedernes stigende Priis.”⁶⁶¹ F. F. Ulrik anerkendte, at det var væsentligt at sætte ind over for fattigdommens udbredelse, og det skulle ske ved at ruste de trængende arbejders moral. Citatet viser tillige, at det at modtage offentlig fattighjælp blev anset for at være én del af en fornedrende og elendig livsførelse.

Det resterende udvalg var overbeviste om, at én af Centralorganets primære opgaver var at afhjælpe den umiddelbare nød i København. Den mest positivt indstillede i forhold til at få et Centralorgan til at forene den private velgørenhed var cand. theol. H. C. Müller, der i de afsluttende ophedede debatter i udvalget argumenterede for, at et organiseret frivilligt fattigvæsen ikke var et ”Fantasibillede”.⁶⁶² H. C. Müller henviste til, at der var opbakning til et frivilligt fattigvæsen i for eksempel i de udenlandske byer Glasgow og Elberfeld, og afviste den bekymring, der eksisterede i udvalget for, at fattigdommen ville vokse i omfang i takt med, at velgørenhedens omfang voksede. Det ville ikke finde sted, når hjælpen blev målrettet de værdige trængende.⁶⁶³ H. C. Müller mente

---

⁶⁶⁰ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 25.

⁶⁶¹ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt fattigvæsen i Kjøbenhavn. Kjøbenhavn* 1867, 25.

⁶⁶² *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1866, 133. I Privatarkiver 1. P1-187. 547. KSA.

⁶⁶³ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1866, 98. I Privatarkiver 1. P1-187. 547. KSA.

nok, at organiseringen af velgørenheden ville møde modstand fra forskellige velgørende foreninger i København, men efterhånden ville der komme en bredt funderet erkendelse af det ønskværdige i at organisere velgørenheden.

Det viste sig vanskeligt for udvalget at definere Centralorganets rolle og herigennem den private velgørenheds rolle i den københavnske fattigforsorg. Den uenighed, der fremkom i udvalgets forhandlinger, kan tolkes som et tegn på opbrud i hævdvundne opfattelser af fattigforsorgens funktion, men i omtalen af sammenhængen mellem værdighed og velgørenhed træder en overordnet narration frem: Der var hos udvalgsmedlemmene en positiv opfattelse af den private velgørenheds egenskab i forhold til at skabe velfærd blandt de værdige trængende. Øget velfærd blandt de værdige trængende var produktivt, fordi flere medborgere kunne reddes for samfundet og bevare deres status som ligeværdige medborgere, der var økonomisk selvstændige. Hermed blev de ikke en del af den tærende gruppe af samfundsllemmer. Hvis de uværdige trængende derimod fik adgang til velgørenhed ville resultatet blive, at omfanget af fattigdommen ville stige.

5.3.2.1 Det offentlige fattigvæsen som velgørenhedens antimodel

Relationen mellem det kommende Centralorgan og det offentlige fattigvæsen var også til debat i udvalgets møder, for skulle der være en fast forbindelse og udveksling af informationer mellem de to organer; eller skulle det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed virke som to fuldstændig adskilte organer, selv om de fulgte den samme fattigpolitik?

I Centralkomiteens udvalg angående en centralisering af velgørenheden var der et flertal for, at fattige, som modtog understøttelse af det offentlige fattigvæsen, ikke skulle ekskluderes fra at modtage hjælp af Centralorganet. Der skulle ikke trækkes så skarp en grænse imellem de to typer af fattige, som for eksempel den filantropiske forening, Christianshavns Understøttelsesforening gjorde ved ikke at yde hjælp til fattighjælpsmodtagere. Det var især det offentlige fattigvæsens interimshjælpsmodtagere, som Centralorganet skulle understøtte med det formål at hjælpe dem væk fra faren for at komme under fast forsørgelse ved fattigvæsenet. Som inspektør J. Larsen formulerede det, var et af formålene med det frivillige fattigvæsen, at "... drage de Trængende bort fra Fattigvæsenet og at forhindre dem, der modtog Interimshjælp, fra at give sig

fuldt ind under det offentlige Fattigvæsen.”⁶⁶⁴ Et frivilligt fattigvæsen skulle redde flest muligt fattige fra det offentlige fattigvæsen for at bevare dem for samfundet.

Formanden for udvalget, kammerherre Ernst Emil Rosenørn, udtalte, at den private fattigforsørgelses opgave i modsætning til det offentlige fattigvæsen var at sikre, at ”...Enhver værdig Trængende har et Sted, hvortil han med fortrøstning kan henvende sig, og hvor han veed, at han ikke behøver at træde frem som Betler, men hvor man ønsker efter Evne at afhjælpe enhver uforskyldt Nød; ligesom Fattigvæsenet skal afhjælpe enhver virkelig Trang, saaledes ønsker Centralorganet at hjælpe enhver værdig Trængende.”⁶⁶⁵ Det var det uforskyldte ved den fattiges tilstand, der fungerede som kriterium for at vurdere vedkommendes værdighed. Et andet centralt element i Rosenørns opfattelse af de værdige fattige var, at de burde behandles værdigt og som ligemænd i forhold til velgørerne. Heri ligger en afstandtagen til den umyndiggørelse og behandling, som blev de værdige trængende til del i det offentlige fattigvæsen.

Det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed havde forskellige funktioner at udfylde i Københavns fattigforsorg. Gehejmeetatsråd F. Schlegel forklarede, at han forstod det almindelige fattigvæsens opgave som at holde folk fra at sulte ihjel.⁶⁶⁶ Ingen mennesker, uanset om de var uværdige fattige eller ej, skulle dø af sult. Opfattelsen af, at det offentlige fattigvæsen skulle forhindre at folk døde af sult, forefindes flere gange i datidens fattigdebat. Den engelske historiker James Vernon har i sit værk *Hunger. A Modern History* (2007) konkluderet, at der i England i starten af 1800-tallet var en bredt funderet opfattelse af, at sult var et uundgåeligt fænomen og nærmest en given følge af de fattiges dovenskab og moralske mangler. En opfattelse som blev understøttet af tankegangen i den malthusianske idestrømning. James Vernon vurderer, at en ny opfattelse af sult vandt indpas midt i 1800-tallet, ifølge hvilken sult også blev betragtet som et socialt og økonomisk problem. Som en følge af den ændring i opfattelsen af sult, blev det efterhånden socialt uacceptabelt at lade mennesker dø af sult.⁶⁶⁷ Danmark og England har en forskellig historie med hensyn til, hvordan fattige skulle behandles, men en del af forklaringen på, hvorfor de uværdige fattige overhovedet skulle modtage assistance fra det offentlige fattigvæsen, ligger i, at det blev opfattet som uciviliseret og inhumant at lade sine medborgere dø af sult. De

---

⁶⁶⁴ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 16. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁶⁵ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 20. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁶⁶ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn* 1866-67, 30. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁶⁷ Vernon 2007, 40; 273.

uværdige fattige havde netop ikke bevist deres værdighed til at modtage fattighjælp - og alligevel modtog de assistance i 1800-tallet. Den sammenblanding af uværdige og værdige trængende under fattigvæsenets regi, som var en konsekvens af at inkludere de uværdige trængende under det offentlige fattigvæsens forsyning, udløste overordnet set en modsatrettet proces i behandlingen af de fattige, der blev nemlig givet mulighed for, at flere og flere værdige trængende eller trængende med særlige behov, fik assistance andre steder fra end gennem det offentlige fattigvæsen.⁶⁶⁸ Denne udvikling fandt sted, fordi der var en udpræget modstand imod, at de værdige trængende skulle behandles på samme måde som de uværdige trængende.

I udvalgets endelige betænkning blev den frivillige velgørenheds karakteristika og egenskaber stillet op i opposition til det offentlige fattigvæsens egenskaber på følgende måde; ”En Iagttagelse af det officielle Fattigvæsens Historie viser, at denne Institution bestandigt har svævet mellem Politivæsenet og Barmhjertighedsretningen, af hvilke snart hiint Moment har gjort sig overveiende gældende, og den i Samfundet og særligt de Trængendes Interesse liggende Sondring mellem disse to Sider af Sagen vil neppe kunne finde Sted, før det officielle Fattigvæsen reguleres og begrænses af et frivilligt. Et frivilligt Fattigvæsen i Forbindelse med enkelte større Understøttelsesstiftelser vil først kunne bringe det officielle Fattigvæsen paa fast Fod.”⁶⁶⁹ Det offentlige fattigvæsens dobbelte funktion i at give de værdige fattige understøttelse og at afstraffe de uværdige fattige blev opfattet som en upassende sammenblanding. Elementet af afstraffelse skulle adskilles fra elementet af understøttelse af de værdige. Hermed var arbejdsdelingen mellem det offentlige fattigvæsen og det frivillige fattigvæsen umiddelbart klar. Det offentlige fattigvæsen baserede sig på et tvunget forsørgelsesfællesskab gennem fattigskat, sine lovbundne former og muligheden for at anvende tvang over for de fattige, hvorimod filantropien var karakteriseret ved at være et frivilligt forsørgelsesfællesskab præget af barmhjertighed og hjerteliv, og ikke lovbundet i sine former. Dertil havde filantropien i modsætning til det lovbundne offentlige fattigvæsen den egenskab, med inspektør J. Larsens ordvalg, at den kunne ”...gaa saa vidt som den vilde” i sin hjælp til de værdige trængende.⁶⁷⁰

---

⁶⁶⁸ Seip 1984,165-66.

⁶⁶⁹ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 5-6.

⁶⁷⁰ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1866-67, 32. Privatarkiver 1, KSA.

5.3.3 Kategorien af værdige trængende udvides

Det var, ifølge udvalget, de værdige trængende, som skulle understøttes af det frivillige fattigvæsen. Det blev i udvalgets forhandlinger ivrigt diskuteret, hvilke grupper af fattige, der skulle inkluderes under betegnelsen værdig trængende. Både inspektør J. Larsen, pastor L. A. Warburg og gehejmeetsraad F. Schlegel udtalte, at de opfattede gruppen af husarme som værdige trængende.⁶⁷¹ Den samme gruppering i udvalget var fortalere for, at præsten burde indtage en særlig rolle i velgørenhedsarbejdet. Disse mænd kan siges at have besiddet en mere traditionsbunden opfattelse af velgørenhedens karakter.

Ifølge inspektør J. Larsen var det dog ikke kun de husarme, der var værdige trængende, men tillige grupper af børn, gamle og uarbejdsdygtige. Larsen regnede også arbejdere, der besad arbejdsvilje, men som ikke kunne ernære sig uden et mindre tilskud i form af pengehjælp eller huslejhjælp, som værdige trængende. Endvidere udtalte han, at også syge og uheldsramte burde kunne få hjælp ved et frivilligt fattigvæsen.⁶⁷² Larsen opfattede en bred og mangfoldig gruppe af trængende som værdige. Kriterierne for at blive opfattet som værdig trængende var manglende arbejdsevne, sygdom, uheld, stræbsomhed og socialt tilhørsforhold.

Lægen F. F. Ulrich havde den opfattelse, at Centralorganet skulle arbejde på, at der blev indrettet forebyggende instanser, som kunne hjælpe "Arbejderen til Selvvirken og Dygtighed og dermed bevare ham fra at komme under det offentlige Fattigvæsen."⁶⁷³ For Ulrik var de fattige, som burde hjælpes, lig med arbejdere, og assistancen skulle være hjælp til selvhjælp. Resten af udvalget var dog enige om, at det ikke kun var forebyggende instanser, der var nødvendige, men at et kommende centralorgan også skulle afhjælpe den umiddelbare nød.

En anden vægtig stemme i debatten om, hvordan man skulle definere de værdige fattige og afgrænse dem i forhold til de uværdige, var cand. theol. H. C. Müller. Han argumenterede flere gange imod den opfattelse, at de værdige fattige var ensbetydende med dem, der havde kendt bedre kår eller tilhørte et bestemt laug. Hvis det kommende Centralorgan alene havde disse modtagergrupper for øje, ville Centralorganet ikke bidrage med noget væsentligt nyskabende i den

---

⁶⁷¹ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 9; 23; 27. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁷² *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 40-41. Privatarkiver 1, KSA. Det var tanken, at det frivillige fattigvæsens hjælp skulle ydes i form af penge, gratialer, lån, medicin, bespisning, beklædning eller tilbud om arbejde.

⁶⁷³ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 12. Privatarkiver 1, KSA.

københavnske fattigforsorg. Der var andre lige så ”Værdige”.⁶⁷⁴ Derfor burde Centralorganets opgave, med H. C. Müllers formulering, være at afhjælpe den ”...almindelige Nød, som altid – hvor meget man end søger at forebygge Fattigdommen – vil være tilstede”.⁶⁷⁵ Nøden ville, ifølge H. C. Müller, altid findes, og det var det frivillige fattigvæsens opgave at afhjælpe den såvidt muligt. Müller argumenterede for, at private velgørere burde opgive den hidtidige praksis, som bestod i at udpege grupper af værdige fattige, der skulle have hjælp, og i stedet sætte kriterierne for at blive inkluderet som værdig fattig ved trangen i sig selv og herefter den fattiges personlige værdighed. Centralorganet burde yde hjælp uden hensyn til stands- eller erhvervsgrænser, uanset religiøs overbevisning og uanset, om den fattige var fattighjælpsmodtager.⁶⁷⁶ Ifølge Müller var en vedvarende understøttelse af de værdige trængende ikke den fri fattigforsorgs formål; han erkendte, at en vedvarende understøttelse af invalider, syge og krøblinge ikke ville skade samfundet, men andre værdige trængende burde ikke forsørges vedvarende, da det ville demoralisere samfundet. Derfor skulle hjælpen ydes i en tidsafgrænset periode på højst en måned.⁶⁷⁷

Kand. Theol. H. C. Müllers argumentation vandt udvalgets opbakning, også fordi udvalget ud fra de omtrent 100 besvarede forespørgsler, som udvalget fik retur fra private velgørende aktører i København, kunne konstatere, at de velgørende foreninger understøttede fattige inden for stands- eller laugsgrænser, eller på basis af særlige behov.⁶⁷⁸ Derfor støttede udvalget op om H. C. Müllers opfattelse af, at det var den almindelig nød hos de værdige trængende, det kommende Centralorgan skulle fokusere på at afhjælpe.⁶⁷⁹

Udvalget endte med at anbefale, at et Centralorgan for velgøreheden i København kunne være opdelt i tre afdelinger. Opdelingen afspejler, hvilken rolle velgøreheden skulle have i forhold til byens fattigforsorg. Der skulle være én afdeling for den almindelige velgørehed, én

---

⁶⁷⁴ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 28. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁷⁵ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 35. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁷⁶ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 62. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁷⁷ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 99-101. Privatarkiver 1, KSA.

⁶⁷⁸ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 121. Privatarkiver 1, KSA. Udvalget fik omtrent 100 svarskrivelser retur fra adspurgte velgørende foreninger. Halvdelen af de adspurgte foreninger havde ikke ønsket at svare, og ifølge udvalgets debat kunne det skyldes, at de velgørende foreninger, som understøttede bestemte personer, klasser eller formål ikke ønskede at være medlemmer af et Centralorgan. Nogle velgørende foreninger, såsom Frimurerne og Kjæden, der virkede for blinde, ønskede ikke at videregive informationer.

⁶⁷⁹ *Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjöbenhavn 1866-67*, 82-83. Privatarkiver 1, KSA.

afdeling for de særlige velgørenhedsselskaber og én afdeling for fattigforebyggende foranstaltninger. Ved afdelingen for den almindelige velgørenhed, som skulle forestå uddelingen af understøttelse til de værdige trængende, skulle der ikke være tilknyttet andre ”Betingelser end Trangen og den personlige Værdighed” for at opnå hjælp.⁶⁸⁰ Det måtte være et hovedformål at gengive individer, der var kommet under det almindelige fattigvæsen, især interimfattighjælpsmodtagerne, deres ”borgerlige Selvstændighed”.⁶⁸¹

De uenigheder, som udvalgets forhandlinger med tydelighed viste, der eksisterede angående velgørenhedens rolle, lader sig ud fra et diskursteoretisk perspektiv betragte som et udtryk for, at selvfølgelig viden og værdier i forhold til fattigforsorgen var under opbrud. De sociale mønstre var ikke selvfølgelige og givne, når der var så forskellige opfattelser af, hvilke trængende, der skulle opfattes som værdige, og af hvordan fattigdommen i det hele taget skulle håndteres af velgørenheden.

Udvalgmændenes forhandlinger viser, at der eksisterede en opfattelse af, at det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed havde forskellige egenskaber og dermed forskellige roller at spille i den københavnske fattigforsorg. Samtidig gjorde der sig også en afstandtagen gældende over for eksistensen af den usystematiske uddelingspolitik i den private velgørenhed.

Det kommende Centralorgans rolle skulle være at fremme velfærden for de værdige fattige både ved at afhjælpe den umiddelbare nød og ved at oprette nye sociale tiltag, hvor der viste sig at være lakuner i forsorgen. Hjælpen fra det kommende Centralorgan eller velgørende foreninger, som havde tilsluttet sig organet, skulle gives ud fra forudbestemte regelsæt. Udvalgmændene ønskede at fremme et regelstyret og professionelt frivilligt fattigvæsen, hvor de værdige trængende kunne opnå hjælp. Den hidtidige forskning om filantropiens rolle i 1800-tallet har vist, at filantropien spillede en rolle i forhold til at være dagsordenssættende på forsorgsfeltet ved at rejse sociale problemstillinger og danne en opinion om dem.⁶⁸² Nærværende afhandlings studie over Centralkomiteens virke under Tre-årskrigen og i forhandlingerne om muligheden for at forene den private velgørenhed i årene 1866-67 afdækker tillige, at der blandt filantroperne var et

---

⁶⁸⁰ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 8.

⁶⁸¹ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 8.

⁶⁸² Vammen 1999, 14; Petersen 2011, 755-58.

positivt og produktivt syn på at skabe velfærd for de værdige trængende. Midt i liberalismens højtide agiterede filantroper for at hjælpe til de værdige trængende ville være gavnligt for samfundsopbygningen.

5.3.4 En strategi: understøttelsesforeninger over hele byen

De interne uenigheder i udvalget satte deres præg på den endelige betænkning fra udvalgets side. Majoriteten i udvalget var bekymrede for, hvordan de private velgørere i byen ville reagere, hvis Centralorganet forsøgte at bestemme over dem. Derfor besluttede udvalget at anbefale, at Centralkomiteen af 1864 skulle fremme dannelsen af lokale sogneunderstøttelsesforeninger over hele København. Det var nemlig i det lokale miljø, ifølge udvalgsmedlemmene, at velgørenhedens aktører havde lyst til at virke. For de kommende understøttelsesforeninger kunne Centralorganet blive en samlende bestyrelse.⁶⁸³

Det var af afgørende betydning for de kommende understøttelsesforeninger, at de besad et vist niveau af selvbestemmelsesret, for at "...kunne trives, forsaavidt de fremgaa af Trangen til at tilfredsstille Barmhjertighedsfølelsen, det individuelle Hjerteliv altid vil være en medbestemmende Factor, ligger det derimod i Centralorganets Begreb som Samfundsinstitution, at det mere maa ledes af det principielle end af den personlige Følelse, virke væsentlig skematisk og ordnende, dog saaledes, at det i denne Virksomhed benytter Foreningernes personlige Kræfter uden at gribe forstyrrende ind i Følelsesforholdet."⁶⁸⁴ Hvor den enkelte understøttelsesforening kunne tilbyde den enkelte velgører et personligt socialt arbejde til gavn for de fattige, skulle Centralorganet udgøre det styrende led, der holdt på at principperne for uddelingen af velgørenheden blev overholdt af hensyn til samfundets bedste.

Nye understøttelsesforeninger skulle oprettes og tilsammen dække hele byen. Derefter skulle Centralorganet forsøge at lokke resten af den private velgørenhed ind under sig. Centralorganet ville herefter kunne håndhæve en række principper i uddelingspolitikken inden for den private fattigforsorg.⁶⁸⁵

---

⁶⁸³ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 5-6.

⁶⁸⁴ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 12.

⁶⁸⁵ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 11-13.

Udvalgmændene foreslog, at Centralorganet skulle have en bestyrelse, hvortil der skulle vælges 3-4 præster af de gejstlige både fra lutherske og andre religiøse retninger. Det blev vedtaget efter udførlig diskussion, at Centralorganet skulle være et humant anliggende – ikke alene et kristent -, fordi alle værdige trængende skulle kunne søge hjælp hos Centralorganet eller dens tilknyttede velgørende foreninger. Der skulle også sidde læger i bestyrelsen, som qua deres arbejde kendte til de fattige. Et par mænd fra Magistraten og Borgerrepræsentationen skulle ligeledes tage sæde i bestyrelsen, forestillede udvalget sig, fordi Centralorganet ville få indflydelse på kommunens liv.⁶⁸⁶ Med bestyrelsesmænd fra både officielle myndigheder og gejstlighed samt filantroper ønskede udvalget at gøre Centralorganet til en samfundsmagt. Centralorganet skulle være et selvstændigt organ og ikke høre under Centralkomiteen af 1864.

På grundlag af udvalgets betænkning besluttede Centralkomiteen af 1864 at forfølge den strategi at fremme oprettelsen af understøttelsesforeninger i alle Københavns sogne med Christianshavns Understøttelsesforening som forbillede.⁶⁸⁷ Christianshavns Understøttelsesforening var blevet oprettet den 13. februar 1866, og den var en filantropisk understøttelsesforening, som understøttede værdige trængende på Christianshavn. Hjælpen til de trængende bestod både af moralsk opbakning og materiel støtte. Jeg vil senere vende tilbage til Christianshavns Understøttelsesforenings arbejde.

I Centralkomiteens årsberetning for året 1868-69 blev det meddelt, at arbejdet med at oprette understøttelsesforeninger i hele København med det formål at organisere et frivilligt fattigvæsen var lykkedes: "...Udvalgs Virksomhed foreligger nu saaledes, at der ved dets Bestræbelser er dannet Understøttelsesforeninger i alle Hovedstadens Sogne, dertil henregnet Frederiksberg Sogn, hvortil Stadens udenbyes Vesterqvarter i kirkelig Henseende hører, forsaavidt saadanne ikke allerede af egen Drift vare traadte sammen, og at alle disse Foreninger med een Undtagelse have indordnet sig

---

⁶⁸⁶ *Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt fattigvæsen i Kjøbenhavn* 1867, 16-18.

⁶⁸⁷ *Forhandlingsprotokol for Centralcomiteen* nr. 2, 35; 44-48. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m. 1-3, Centralkomiteen af 1848, RA. Kateket Vilhelm Munck fra Christianshavns Understøttelsesforening blev inviteret til at holde et oplæg – sandsynligvis om understøttelsesforeningen på Christianshavn - ved et plenarmøde i Centralkomiteen d. 6. maj 1868.

under en Fælledsbestyrelse med fælleds Hovedregler for Virksomhedens Udøvelse”.⁶⁸⁸ Hermed anså Centralkomiteen af 1864 sit virke for afsluttet i det hele taget.⁶⁸⁹

Folkloristen Karin Lützen vurderer, at ideen om at samle alle understøttelsesforeninger i alle byens sogne under én fællesbestyrelse kom på tale, efter at understøttelsesforeningerne var oprettet.⁶⁹⁰ Mit studie viser tværtimod, at det var en strategi fra udvalgte filantropers og Borgerrepræsentanters side at få oprettet understøttelsesforeninger, hvis virke kunne dække hele byen med det formål at danne et frivilligt fattigvæsen for at øge professionaliseringsgraden i den private velgørenhed.

5.4 Viljen til at leve selvstændigt

Ifølge historiker Jytte Larsen opstod der i anden halvdel af 1800-tallet, efter Grundlovens indførelse og næringsfrihedslovgivningens vedtagelse i 1857 en optagethed blandt nogle af de socialt bedrestillede kredse af, at den almindelige brede befolkning skulle gennemgå en dannelsesrejse for at blive ansvarlige medborgere, der kunne administrere de friheder, som lå iboende i de fremvoksende idealer om demokrati, borgerrettigheder og menneskerettigheder.⁶⁹¹ De trængende, der søgte at leve op til at være ansvarlige medborgere, blev omtalt i forhold til denne rettighedsdiskurs, som nærværende afhandlings analyse af dyrtidslovgivningen afdækkede.

Der var en udbredt opbakning til, at de værdige eller mere værdige trængende skulle 'reddes'. De trængende, der viste sig som værdige ved at vise deres vilje til at leve uafhængigt af andre, kunne og burde reddes for det frie nærende og selvstændige samfund. Det viser sig i argumentationen i en række skrifter fra anden halvdel af 1860'erne. Skrifterne omhandlede Københavns fattigforsorg såvel som den generelle arbejdsdeling mellem det offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed.⁶⁹²

---

⁶⁸⁸ *Beretning fra Centralcomiteen i Kjøbenhavn for Aarene 1868 og 1869 af Komiteens Bestyrelse* 1870, 8.

⁶⁸⁹ I forhandlingsprotokollen meddeler Kammerherre Ernst Emil Rosenørn ifølge et mødereferat d. 13. april 1870, at udvalget for centraliseringen af velgørenheden har opløst sig selv. Forhandlingsprotokollen oplyser endvidere, at det ved samme møde blev diskuteret, om Centralkomiteen af 1864 burde fortsætte sit arbejde, eller om den burde søge overenskomst med regeringen om at overgive dens midler og virksomhed til Invalidbestyrelsen på samme måde som efter Treårskrigen. *Forhandlingsprotokol for Centralcomiteen* nr. 2, 49-50. Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956 m.m. 1-3, Centralkomiteen af 1848, RA.

⁶⁹⁰ Lützen 1998, 194.

⁶⁹¹ Larsen 2010, 86-88.

⁶⁹² Det drejer sig for eksempel om Krebs, Frederik 1868, "Den officielle og private Fattighjælp i Danmark", i *Samfundet. Et Maanedsskrift*: 161-238; Stuckenberg, Fr. 1867, *Kjøbenhavns Ladegaard – en Fattiganstalt*; Munck,

Disse litterære indlæg i fattigdebatten kom fra filantroper og embedsmand såsom kateket Vilhelm Munck, kapellan Johan Holck, lægen Frederik Krebs og lærer Frederik Stuckenberg, og ofte har været anvendt i forskning om tidens filantropi og fattigforsorg.⁶⁹³ Fælles for disse aktører var, at de omtalte fattigdommen som både materiel og åndelig, og de fastslog, at der var fattige, som kunne hjælpes til at blive selvforsørgende, og der var dem, som var så moralsk fordærvede, at de havde mistet selvstændighedsfølelsen. Disse sidstnævnte var det nødvendigt at overlade til behandling hos det offentlige fattigvæsen. Der fandtes en række af trængende, der befandt sig mellem de to yderpositioner. For eksempel skelnede lærer ved Vridsløselille Fængsel, Frederik Stuckenberg, i sit skrift fra 1869, *Fattigdom og Fattigforsorg*, mellem tre forskellige kategorier af trængende. Kategoriseringen fandt sted alt efter den trængendes vilje til at leve selvstændigt; den første kategori bestod af de trængende, hvis fattigdom ikke var selvforskyldt, og hvor viljen til at være selvforsørgende var i behold. Det var i tilfælde, hvor der var indtruffen sygdom eller dødsfald i familien, eller hvor fattigdommen skyldes krig eller epidemier.⁶⁹⁴

Den anden kategori bestod af trængende, hvor fattigdommen ikke entydigt var selvforskyldt, og hvor der kunne være tvivl om den trængendes vilje til selvforsørgelse. Hos denne gruppe af trængende var det ofte mangel på beskæftigelse eller mindre alvorlige sygdomme, som havde udløst fattigdommen. Denne kategori af trængende var hurtige til at opsøge fattighjælp, og havde, ifølge Frederik Stuckenberg, vanskeligt ved at komme tilbage til en økonomisk set uafhængig livsførelse, det var folk, der, "...ere tilbøjelige til at lade Hænderne synke og blive modfaldne, naar Trangen nærmer sig deres Dør, istedenfor at virke med dobbelt Iver".⁶⁹⁵

I den sidste tredje kategori befandt sig de trængende, som var selvforskyldte i deres fattigdom. Her var der ikke nogen selvstændighedsfølelse og en stor karaktersvagthed, som viste sig i mangel på vilje til at arbejde og en udpræget lyst til at fornøje sig.⁶⁹⁶

Vilhelm 1867, *Om de Fattiges Vilkaar paa Christianshavn*; Munck, Vilhelm 1868, *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*; Hannover, Adolph 1866, *Nogle Ord om Fattigforsørgelsen i Kjøbenhavn*; Holck, J. C. 1869, *Om Godgjørenhed og frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn*.

⁶⁹³ Det drejer sig både om historiker Søren Ruds afhandling fra 2010, *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet*, folkloristen Karin Lützens værk *Byen tæmmes* fra 1998, Kasper Villadsens afhandling fra 2004 *Det sociale arbejdes genealogi*, en upubliseret artikel om 1800-tallets københavnske filantropi af økonomien Jørn Henrik Petersen, m. fl.

⁶⁹⁴ Stuckenberg 1869, 30 ff.

⁶⁹⁵ Stuckenberg 1869, 34.

⁶⁹⁶ Stuckenberg 1869, 35.

Den behandling, som den enkelte trængende skulle mødes med, skulle, ifølge Frederik Stuckenberg, være afhængig af, hvilken kategori, den trængende henhørte under. Frederik Stuckenberg anviste, at de to førstnævnte kategorier burde få hjælp af Københavns private frivillige fattigforsorg, hvorimod Københavns Fattigvæsen skulle tage sig af kategorien af viljeløse trængende. Denne arbejdsdeling begrundede Stuckenberg med, at det offentlige fattigvæsen ikke kunne yde en åndelig assistance, som virkede opdragende, men alene en materiel assistance. Den frivillige fattigforsorg besad den evne at yde assistance, som ikke knækkede den enkelte trængendes selvstændighedsfølelse.⁶⁹⁷ Der fandtes hos Frederik Stuckenberg en social vision om, at kun de viljeløse trængende skulle underlægges det offentlige fattigvæsen, hvor der var mulighed for at tvinge dem i til beskæftigelse, at indsætte dem i forskellige anstalter og hvor de mistede en række borgerrettigheder.

I de litterære skrifter fra anden halvdel af 1860'erne drejede en del af debatten sig om, hvordan de viljeløse, de delvist viljeløse og de viljefaste skulle adskilles for at kunne modtage en forskellig behandling. Kateket Vilhelm Munck beskrev i sit skrift fra 1869 *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*, at fattigdommen i København voksede og kunne resultere i et omfangsrigt, farligt proletariat, hvis byens borgere ikke greb ind. Vilhelm Munck skrev følgende om de forskellige kategorier af fattige, ”Der er en himmelvid Forskjel mellem de fattige men stræbsomme Arbeidere, der spise deres knap tilmaalte Brød uden at tabe deres Menneskeværdighed, og saa et Proletariat, der har opgivet ævret og lever, som det kan træffe sig, legemligt og aandeligt forkommen i høieste Grad”.⁶⁹⁸ Hvor arbejderbefolkningen var et positivt indslag i samfundet, var et proletariat en forbandelse for samfundet, ifølge Vilhelm Munck, og byens borgere skulle derfor gerne understøtte fremvæksten af et godt, virksomt arbejderlag samt forhindre fremvæksten af et proletariat. Det kunne ske ved at borgerne støttede op om organiserede velgørende understøttelsesforeninger, der virkede inden for et geografisk afgrænset område. Centralt var det, at understøttelsen til de fattige først blev givet efter at en personlig undersøgelse af den fattiges forhold havde fundet sted, så hjælpen blev rettet mod dem, der endnu besad en vilje til selvforsørgelse, og som kunne reddes fra at komme under det offentlige fattigvæsens forsorg. Denne opgave kunne de organiserede understøttelsesforeninger løfte.

---

⁶⁹⁷ Stuckenberg 1869, 36-39.

⁶⁹⁸ Munck 1869, 15.

Ved hjælp af den personlige berøring mellem undersøgeren og de fattige, kunne undersøgeren desuden ved hjælp af en levende og varm interesse for de fattiges forhold give gode råd, indgå i en samtale eller komme med en venlig opmuntring, som kunne opruste den fattiges moral, så selvstændighedsfølelsen blev bevaret.⁶⁹⁹ Vilhelm Munck argumenterede således for en arbejdsdeling mellem byens fattigvæsen og byens

5.5 1871-reformen af det københavnske fattigvæsen

Som beskrevet i nærværende afhandlings forskningsgennemgang, se afsnittet 1.5 'Forskningsgennemgang' blev fattigforsorgen midt i 1800-tallet gennemsyret af behov for at forskelsbehandle de værdige og de uværdige trængende, og det er et af de temaer, som er veldækkede i den eksisterende forskning.⁷⁰⁰ Behovet for denne forskelsbehandling taget reformen af Københavns Fattigvæsen i 1871 afsæt i. Der havde været et langt forløb forud for vedtagelsen af reformen. Den offentlige interesse for forholdene i fattigvæsenet var vokset i 1850'erne. Især efter koleraudbruddet i København i 1853, hvor 415 indlagte på Almindeligt Hospital døde af sygdommen, og forholdene på Almindeligt Hospital som følge heraf blev heftigt kritiseret. Der var kritik af den tætte sammenstuvning af fattige, syge og uarbejdsdygtige, som fandt sted på hospitalet, hvilket bevirkede, at sygdomme let kunne florere. Kritikken ramte også den administrerende fattigdirektion, som havde ansvaret for Almindeligt Hospital. I 1860'erne vakte de stigende udgifter til byens fattigvæsen kritik af fattigvæsenets ledelse både blandt københavnere og i Borgerrepræsentationen. Der blev set med kritiske øjne på, at så mange midler blev anvendt på byens offentlige fattigvæsen, uden at fattigvæsenet tilsyneladende fungerede særlig godt. Især fattigvæsenets manglende evne til at huse de husvilde og udgifterne til en voksende gruppe af interimshjælpsmodtagere blev opfattet som problematisk.⁷⁰¹

Det udvalg, som Borgerrepræsentationen havde nedsat den 30. oktober 1865 med den opgave at behandle forholdene i fattigvæsenets stiftelser samt muligheden for at organisere et samarbejde mellem byens offentlige fattigvæsen og den private velgørenhed, kom med en

---

⁶⁹⁹ Munck 1869, 5.

⁷⁰⁰ Som afklaret i forskningsgennemgangen i nærværende afhandlings afsnit 1.5, har historiker Harald Jørgensen, historiker Søren Kolstrup, folkloristen Karin Lützen, politologen Peter Bundesen, historiker Inger Bruun Hansen, historiker Søren Rud og historiker Marjon Obel ud fra forskellige perspektiver undersøgt værdighedsaspektet i fattigforsorgen i midten af 1800-tallet.

⁷⁰¹ Obel 1970, 81; 89; 96. For en længere udredning af forløbet op til 1871-reformens tilblivelse se Marjon Obels *Omordningen af Københavns Fattigvæsen i 1871* 1970, 79ff.

betænkning den 28. december 1868.⁷⁰² Allerede i udvalgets opgave, som bestod i at lave en fast organisering af arbejdsdelingen på det sociale felt mellem byens private velgørenhed og byens offentlige fattigvæsen, lå en anerkendelse af, at hovedstaden allerede havde to grene i sin fattigforsørgelse.

Der var utilfredshed med både den private velgørenhed og det offentlige fattigvæsens virke. Udvalget vurderede i sin betænkning, at der var for nem adgang til at få offentlig fattigunderstøttelse i København. Det var én årsag til fattigvæsenets betydelige udgifter, men samtidig hang det høje udgiftsniveau også sammen med, at fattigvæsenets organisation var mangelfuld. Udvalget udpegede en række forhold, som kunne iværksættes for at forbedre fattigplejen og forbedre fattigvæsenets økonomi.⁷⁰³

En anden mulighed for at tilvejebringe en bedre fattigforsorg i København var at organisere en arbejdsdeling imellem byens offentlige fattigvæsen og byens private velgørenhed for at løfte de sociale opgaver. Udvalget havde den opfattelse, at de værdige trængende ikke burde få hjælp af det offentlige fattigvæsen, men tværtimod burde understøttes af den private godgørenhed, fordi det var en ”Skam” at modtage offentlig fattighjælp.⁷⁰⁴ Kommunens fattighjælp blev ydet tvungent uden kærlighed, og desuden kom de, der fik hjælpen, til ”...at staae i et underordnet Forhold til det øvrige Samfund, og Samfundet viser dem dette haandgribeligt ved at føre et særligt Tilsyn med dem og berøve dem deres statsborgerlige Rettigheder.”⁷⁰⁵ Derfor burde kun de, der selv var skyld i deres fattigdom, og som var moralsk faldne, henhøre under det offentlige fattigvæsens forsorg. De værdige fattige skulle ikke have samme behandling som de uværdige fattige. Som tingenes tilstand var nu, modtog kategorien af værdige trængende og kategorien af uværdige trængende en alt for ensartet behandling under det offentlige fattigvæsen. Udvalget fandt, at var de fattige først kommet under det offentlige fattigvæsens forsorg og blevet afhængige af hjælpen, så var det vanskeligt at få dem gjort uafhængige af hjælpen igen. De mistede viljen til selvstændig livsførelse. Som udvalget forklarede, var springet fra det ”...frie Samfund over til det

---

⁷⁰² Obel 1970, 88-89. Udvalget havde haft vanskeligheder ved at udføre sin opgave, fordi der havde været en udpræget uvilje imod et samarbejde fra Magistratens side. Magistraten anså en revision af fattigvæsenets institutioner som en anklage mod sin forvaltning af samme.

⁷⁰³ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg 1869*, 10ff.

⁷⁰⁴ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg 1869*, 110.

⁷⁰⁵ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg 1869*, 110.

uselvstændige..” nemt at foretage, hvorimod det var vanskeligt at genvinde sin selvstændighed og komme fri af fattigvæsenets hjælp igen.⁷⁰⁶

Der skulle sikres en arbejdsdeling, hvor det offentlige fattigvæsen understøttede de fordærvede individer og den private velgørenhed de ”saakaldte værdige Trængende”.⁷⁰⁷ Denne løsning ville være optimal og noget, der burde stræbes hen imod. Fattigvæsenet ville kunne arbejde med større konsekvens, hvis det alene skulle håndtere de uværdige trængende. Som forholdene var nu, havde fattigvæsenet både den funktion at udgøre et politivæsen samt at udgøre en barmhjertighedsgerning. Teoretisk set var vejen frem for en bedre fattigforsorg i København tydelig, problemet var bare, at et frivilligt fattigvæsen, som det offentlige fattigvæsen kunne samarbejde med, ikke eksisterede, konstaterede udvalget i 1868.

Udvalget forklarede, at der fandtes midler og vilje til at understøtte de fattige inden for byens private velgørenhed. Det viste sig i omfanget af legater, stiftelser samt understøttelsesforeninger af forskellig art, men kræfterne inden for den private velgørenhed virkede uafhængigt af hinanden, og den private velgørenhed havde på nuværende stadie ikke kompetencen til at afgøre, om den understøttede de mest værdige blandt byens trængende.⁷⁰⁸ Udvalget mente, at den private velgørenhed i København skulle løftes op af det ”Mørke”, som den havde fungeret under. Det var en nødvendighed for at sikre understøttelsen af de mest værdigt trængende, ellers risikerede velgørerne, at hjælpen tilfaldt de uværdige trængende.⁷⁰⁹ En måde at bringe lys over velgørenhedens virke på var at danne et centralorgan for den private velgørenhed. Centralorganet kunne indsamle midler og fordele dem til de værdige trængende, og desuden kalde ”Velgjørhedsindretninger til live”, som endnu savnedes i fattigforsorgen.⁷¹⁰

---

⁷⁰⁶ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 111.

⁷⁰⁷ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 111.

⁷⁰⁸ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 113-14.

⁷⁰⁹ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 117.

⁷¹⁰ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 113. Tanken om at lade det offentlige fattigvæsen håndtere de uværdige fattige, som ikke kunne genrejses til at føre et selvstændigt liv, og lade et frivilligt fattigvæsen drage omsorg for de værdige trængende var udbredt i 1860'erne i visse kredse. Således var lægen F. C. Krebs, der var medlem af den store fattigkommission af 1869 fortaler for denne udformning af fattigforsorgen. Krebs henvendte sig til det organ, fællesbestyrelsen, som i 1869-70 lykkedes med at forene Kjöbenhavns Understøttelsesforeninger under sig, om deres syn på forholdet mellem det offentlige fattigvæsen og den private understøttelsesvirksomhed i hovedstaden. Fællesbestyrelsen svarede, at den private understøttelsesvirksomhed skulle yde midlertidig hjælp til de trængende, som kunne rejses til at forsørge sig selv,

Den retorik, som Borgerrepræsentationens udvalg benyttede, viser, at de var inspirerede af tanker og ordlyden i den betænkning, som udvalget fra den filantropiske forening Centralkomiteen havde udarbejdet i 1866, om muligheden for at forene den private velgørenhed i København under et Centralorgan. Borgerrepræsentationens udvalg henviste da også direkte til Centralkomiteens undersøgelse af muligheden for at danne et Centralorgan til at forene og bestyre den private velgørenhed i København. Borgerrepræsentationens udvalg anerkendte på linje med centralkomiteens udvalg, at den private velgørenheds primære rolle var at afhjælpe en øjeblikkelig nød hos de værdige trængende, så disse kunne bevare deres personlige selvstændighed. Dertil burde et Centralorgan indrette forebyggende foranstaltninger for at forebygge fattigdommen. Sådanne forebyggende foranstaltninger kunne udgøres af sparebanker, lånebanker, forsikringer mod sygdom, forsørgelse i alderdommen, begravelseskasser, arbejderboliger, konsumforeninger og arbejdsformidlingskontorer.⁷¹¹

Borgerrepræsentationens udvalg accepterede dermed en opfattelse af den private velgørenheds rolle som positiv i forhold til at producere mere velfærd for de værdige ud fra en samfundsbevarende agenda. Øget velfærd til de værdige trængende blev omtalt som en forudsætning for at redde de værdige trængendes selvstændighed og moral.

5.5.1 Den moralske nedbrydelse

Borgerrepræsentationens udvalg gav i deres betænkning udtryk for en tvivl om, hvorvidt det offentlige fattigvæsen nogensinde ville komme i den situation, hvor de alene skulle håndtere de uværdige løsgængere og forbrydere. Derfor anbefalede udvalget, at det københavnske fattigvæsen internt i højere grad begyndte at forskelsbehandle de ”værdigere og de uværdige Trængende”.⁷¹²

Så længe fattigvæsenet behandlede de værdige og de uværdige fattige på samme måde risikerede myndighederne, at de værdige, der endnu besad en vilje til at leve uafhængigt af andre, ville nedbrydes moralsk ved at blive sat i fysisk berøring med de uværdige, moralsk faldne fattige.

---

hvorimod de, som ikke kunne genrejses, skulle have hjælp af det offentlige fattigvæsen. Fællesbestyrelsen anså det dog ikke for forsvarligt at basere en fattigpolitik på denne arbejdsdeling endnu, fordi den private fattigforsorg ikke var organiseret nok. Brev til Fr. Krebs, distriktslæge fra fællesbestyrelsen d. 19. marts 1870. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷¹¹ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 116.

⁷¹² *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 111.

Som eksempler herpå fremhævede udvalget forholdene på Almindeligt Hospital og Ladegården. Udvalget kategoriserede de værdige trængende på Almindeligt Hospital som dem, der tidligere havde kendt bedre kår samt dem, der ikke selv var skyld i deres fattigdom. De uværdige trængende derimod var karakteriseret ved at have gennemgået lastens forskellige trin. De blev omtalt som faldne mennesker med en slap moral. Det drejede sig for eksempel om tidligere prostituerede og tidligere ladegårdslemmer. Udvalget fremhævede, at der fandtes en enkelt stue på Almindeligt Hospital, hvor nogle respektable individer var forsamlede, så en ”moralsk klassifikation” af lemmerne på hospitalet var begyndt, men denne moralske klassifikation burde gennemføres konsekvent på hele hospitalet.⁷¹³ Det grundlæggende kriterium for vurderingen af de fattiges værdighed var deres moralske habitus. Det sociale tilhørsforhold, det tidligere at have kendt til bedre kår, kunne dog også påvirke den enkeltes værdighedsstatus i positiv retning. Fattighjælpsmodtagerne burde dog ikke alene opdeles efter deres værdighedsstatus på fattigvæsenets institutioner, men tillige efter køn og alder. Vejen frem i det offentlige fattigvæsen var ifølge udvalget øget differentiering af lemmerne.

Ladegården var fattigvæsenets arbejds- og tvangsarbejdsanstalt, men her var, fandt udvalget, ikke tilstrækkeligt med arbejde at beskæftige de fattige med. Desuden mente udvalget, at disciplinen på Ladegården var for slap.⁷¹⁴ Det var nødvendigt og gavnligt at sørge for yderligere beskæftigelse til de indsatte på ladegården, fordi ”arbejdsdygtige Folk, der ere kun blevne hjælpeløse, fordi Kilderne til Erhverv i det frie Samfund foreløbigt have lukket sig for dem.” og de skulle have mulighed for at arbejde sig til en vis fortjeneste på Ladegården.⁷¹⁵ Det ville nemlig sætte dem i stand til at investere i en anstændig klædedragt og fremstå så anstændige, at de påny kunne få et arbejde og forlade anstalten for at blive en del af det selvstændige samfund igen.

De moralsk faldne, der opholdt sig på Ladegården som følge af udsvævelser og ulyst til arbejde, ville have godt af den disciplin, som en øget beskæftigelse medførte. Måske kunne de endda genvinde moral og vilje til at fungere som selvstændige medborgere, og det kunne ”redde dem for Samfundet”.⁷¹⁶ En opdeling imellem de værdige og uværdige trængende var også

---

⁷¹³ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 83.

⁷¹⁴ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 83-87.

⁷¹⁵ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 87-88.

⁷¹⁶ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 88.

påtrængende med henblik på at undgå en negativ indflydelse af de moralsk fordærvede på de mindre moralsk fordærvede. Ladegårdens manglende sondring mellem værdige og uværdige trængende fik følgende ord med på vejen: ”Ladegaarden vedbliver at være en uhindret Tumbleplads for Bærmen af Befolkningen, sammenblandet med de Ulykkelige, der have savnet Kraft til at modarbejde Elendigheden, eller, uagtet al Anstrengelse, dog have maattet bukke under for den”.⁷¹⁷ Den manglende opdeling imellem værdige og uværdige trængende medførte, at den moralske fordærvelse bredte sig til de værdige trængende, dette skulle undgås ved en fysisk adskillelse af de ”Værdigere og de Uværdige”.⁷¹⁸ Desuden skulle de værdige fattige gøres til genstand for en anderledes bedre og mindre disciplinerende behandling end de uværdige trængende.

Udvalget betragtede med sympati visionen om en privat organiseret fattigpleje for de værdige trængende. Ifølge historiker Anne-Lise Seip florerede der i forbindelse med 1860’ernes økonomiske kriser og øgede fattigudgifter i Norden og England visioner om at søge tilbage til tidligere tiders private fattigpleje eller til en kombination af offentlig og privat indsats over for de fattige.⁷¹⁹ Ideen om at oprette eller fremme en privat fattigpleje, der skulle målrette sin hjælp til de værdige trængende vandt i løbet af 1860’erne frem også andre steder end i København.

I London søgte myndighederne at håndtere en øget nød blandt de engelske arbejdere, udløst af råvaremangel som følge af Den Amerikanske Borgerkrig (1861-85) ved at henvise de værdige trængende til assistance hos Londons private fattigforsorg, der var forenet under *Charity Organisation Society*; samtidig skulle den offentlige fattighjælp kun kunne modtages på afskrækkende anstalter, så alene de virkelig nødlidende opsøgte hjælpen.⁷²⁰

I Norge var Eilert Sundt, der havde en stilling som fattigdomsrådgiver i Kirke departementet fra 1867 og var medlem af en fattigkommission nedsat af Christiania Kommune i 1868, ligeledes optaget af, hvordan et privat fattigvæsen for de værdige trængende

---

⁷¹⁷ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg 1869*, 94.

⁷¹⁸ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg 1869*, 86.

⁷¹⁹ Seip 1984,82. I Danmark var den store fattigkommission af 1869 således optaget af muligheden for at opdele de fattige ved at oprette to helt selvstændige institutioner for henholdsvis de værdige, der skulle sættes i stand til at deltage i samfundslivet, og for de uværdige fattige, der skulle umyndiggøres. De uværdige, som fik offentlig fattighjælp, skulle isoleres fra det omgivende samfund. Det skulle ske ved at placere dem i arbejds- og forsørgelsesanstalter. De mere værdige trængende skulle kunne finde hjælp i et privat fattigvæsen, som satsede på præventiv hjælp. Lægen F. C. Krebs var en central aktør i udformningen af betænkningen, men betænkningens anbefalinger vandt ikke tilslutning i det endelige kommissionsforslag. Kolstrup 2010, 271-74.

⁷²⁰ Seip 1984, 78.

kunne udformes. Eilert Sundt forsøgte at etablere et frivilligt privat finansieret fattigvæsen i Norge, men det mislykkedes på grund af manglende økonomisk opbakning fra private borgere. Sundt besøgte herefter i slutningen af 1860'erne den tyske by Elberfeld for at studere det der eksisterende forsorgssystem, som kombinerede en lovbunden fattigpleje med ulønnede borgeres engagement og personlige deltagelse. Sundt var begejstret for Elberfeldssystemet.⁷²¹

Forsøgene med at søge nye løsninger i fattigforsorgen, som en etableret arbejdsdeling mellem et offentlige og frivilligt fattigvæsen er udtryk for, viser, at der blandt myndighederne og i fattigengagerede kredse i Vesteuropa eksisterede en rådvildhed i forhold til, hvorledes man skulle respondere på visionen om at adskille de værdige trængende fra de uværdige. Svaret blev i mange tilfælde umiddelbart det gammelkendte, at lade den private velgørenhed drage omsorg for de værdige trængende, men den udfordring bestod, som nærværende afhandlings kapitel 5.3.3 'Kategorien af værdige trængende udvides' viser, at gruppen af værdige trængende var blevet udvidet betydeligt. Samtidig gav en øget urbanisering og nye sociale relationer i samfundet andre krav og rammer for udøvelsen af fattigforsorgen end tidligere.

5.5.2 Fattigborgmesterens vision for det offentlige fattigvæsen

Den betænkning, som Borgerrepræsentationens udvalg havde udarbejdet om den fremtidige strategi for byens fattigforsorg vakte dog en del utilfredshed hos Københavns fattigborgmester Harald Knudsen. Harald Knudsen valgte derfor at udfærdige sit eget forslag til en reform af Københavns fattigvæsen. Det forslag lå færdigt i april 1870.⁷²²

Harald Knudsen ræsonnerede i sit forslag over, hvorfor der var en øget fattigdom og dermed et øget pres på udgifterne til det offentlige fattigvæsenes interimshjælp og fattigvæsenets institutioner i det hele taget. I omtalen af fattigdommens øgede omfang kan den kollektive kultur angående fattigdommen aflæses. De temaer, som blev knyttet til fattigdommen, var social uro, Grundlovens frihedsrettigheder, udviklingen af et lønmodtagermarked og de trængendes egen uansvarlige opførsel. Knudsen forklarede således, at både dyrtid og krig havde skabt en ustabil periode for bysamfundets lavere sociale lag, men at der samtidig gjorde sig en hidtil individuel frihed gældende i samfundet efter Grundlovens og næringsfrihedens indførelse. Denne frihed forstod de socialt lavere stillede klasser efter Harald Knudsens vurdering ikke at administrere. For eksempel fremhævede han, at den kløft, som var vokset frem mellem arbejdsgivere og

---

⁷²¹ Seip 1984, 77; 79-81.

⁷²² *Forslag fra Magistratens 3die Afdeling med Hensyn til Omordningen af Kjøbenhavns Fattigvæsen 1870.*

arbejdstagere, skyldtes arbejdernes, lærlingenes og tyendets dårlige indstilling. Desuden, mente han, overgav de socialt lavere stillede klasser sig alt for hurtigt til en nydelsestrang.⁷²³

Harald Knudsen var, ligesom Borgerrepræsentationens udvalg, tilhænger af, at et frivilligt fattigvæsen tog sig af de værdigt trængende, men det offentlige fattigvæsen skulle ud over grupper af løsgængere og betlere også håndtere en klasse af fattige, der mere eller mindre havde opgivet selvstændighedsfølelsen. Den private velgørenheds rolle skulle dermed bestå i at tilbyde assistance, hvor der var et rimeligt håb om, at de fattige kunne komme på fode og leve et selvstændigt liv.⁷²⁴ At Knudsen ikke ønskede et fattigvæsen, som alene fremstod som politikvæsen, fremgår også i hans næste anke imod den betænkning, som Borgerrepræsentationen havde udfærdiget.

Borgerrepræsentationens udvalg havde i deres betænkning peget på, at fattigforstanderne til byens offentlige fattigvæsen blev udpeget uden omhu blandt Københavns næringsdrivende, der tilmed ofte anså hvervet for at være en byrde. Dette lå langt fra 1799-fattigplanens intention om, at københavnere gennem hvervet som fattigforstander fik mulighed for at udvise et patriotisk samfundssind ved at engagere sig i byens fattigvæsen. Fattigforstandernes primære opgave var at undersøge fattighjælpsansøgerens trang, men denne opgave blev ofte ikke løst på en grundig og forsvarlig måde, fordi fattigforstanderne uvilligt havde fået overdraget hvervet.⁷²⁵ Dertil kom, at fattigforstanderne i 1860'erne havde et ganske betragteligt antal fattige at holde opsyn med. Hvor 1799-fattigplanen foreskrev, at hver fattigforstander skulle have opsyn med 15 fattige familier, havde hver enkelt af de i alt 79 fattigforstandere under Københavns Fattigvæsen i 1866 i gennemsnit 2.100 københavnere at holde opsyn med i sit distrikt.⁷²⁶

Fattigborgmester Harald Knudsen argumenterede imod at tilintetgøre den forbindelse mellem publikum og fattigvæsenet, som han mente, at anvendelse af ulønnede borgere som fattigforstandere repræsenterede. Fattigvæsenet havde, ifølge Harald Knudsen, brug for at være i kontakt med og at blive opfattet som en del af det civile bysamfund, og hvis man ikke længere

---

⁷²³ *Forslag fra Magistratens 3die Afdeling med Hensyn til Omordningen af Københavns Fattigvæsen* 1870, 53ff.

⁷²⁴ *Forslag fra Magistratens 3die Afdeling med Hensyn til Omordningen af Københavns Fattigvæsen* 1870, 4.

⁷²⁵ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 103-104. På det fortrykte ansøgningsskema skulle fattigforstanderen notere information om ansøgerens navn, alder, fødested, hvor længe vedkommende havde været i København, bopæl, næringsvej, fortjeneste, trossamfund, familie og dens størrelse og fortjeneste, tidligere støtte eller støtte andetsteds fra samt transårsag. Obel 1970, 38.

⁷²⁶ *Betænkning fra det ved Københavns Borgerrepræsentanters Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 103.

gjorde brug af frivillige kræfter inden for fattigvæsenet, ville nærheden og sammenhængen mellem det offentlige fattigvæsen og byens borgere helt blive brudt. Kommunen risikerede, at den private fattigforsorg ville få al offentlighedens sympati og derved gøre fattigvæsenets opgaver vanskeligere at løse.⁷²⁷

Harald Knudsen blev imødekommet i sine krav i den endelige reform af det københavnske fattigvæsen, hvor det blev vedtaget at lade 12 distriktsforstandere inden for fattigvæsenet få løn for deres arbejde, samtidig med at Københavns Magistrat fortsat kunne beskikke ulønnede fattigforstandere.⁷²⁸

Borgerrepræsentationen forhandlede reformen af det københavnske fattigvæsen på plads ud fra betænkningerne fra henholdsvis fattigborgmester Harald Knudsen og Borgerrepræsentationens udvalg. Reformforslaget, som blev vedtaget af Borgerrepræsentationen, betegnes som ”de 49 punkter”, og det blev accepteret af Magistraten den 30. marts 1871. Indenrigsministeriets accept af reformen blev indhentet og givet den 26. maj 1871. Den 1. maj 1872 trådte den ny ordning i kraft.⁷²⁹

5.5.3 Adskillelse af de værdige og de uværdige trængende

1799-fattigplanen var fortsat også efter 1871-reformen af fattigvæsenet stadig det københavnske fattigvæsens lovgivningsmæssige grundlag, og reformen ændrede ikke på det overordnede inkluderende kriterium i forhold til at modtage offentlig fattighjælp, som var ’trang’. Den underordnede strategi i behandlingen af fattige under Københavns Fattigvæsen var ifølge 1871-reformen at fremme en differentiering mellem de værdige og uværdige trængende, samt yderligere at differentiere ud fra køn og alder. Som udgangspunkt skulle processen hen imod en adskillelse af de værdige fra de uværdige trængende sættes i gang med det samme internt i Københavns fattigvæsen, hvilket følgende citat viser: ”De værdige og uværdige Trængende i alle Fattigvæsenet underlagte Anstalter bør saavidt muligt sondres fra hinanden i forskellige Lokaler og under forskellige disciplinære Bestemmelser”.⁷³⁰ Reformen indeholdt desuden en hensigtserklæring om at etablere et fast samarbejde med Københavns private velgørenhed, når den private velgørenhed var kommet under ”bestemte Principer og Regler”.⁷³¹ Fattigvæsenets myndigheder havde allerede i

⁷²⁷ Forslag fra Magistratens 3die Afdeling med Hensyn til Omordningen af Kjøbenhavns Fattigvæsen 1870, 3-4.

⁷²⁸ ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen” *Ministerial Tidende* 1871B.

⁷²⁹ ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerial Tidende* 1871B, 477; 481.

⁷³⁰ ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerial Tidende* 1871B, 477.

⁷³¹ ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerial Tidende* 1871B, 479.

1700-tallet politiseret byens private velgørenhed ved at udstede regler om, at den private velgørenhed skulle følge samme uddelingspolitik som det offentlige fattigvæsen, og ved 1871-reformern begærede fattigvæsenets myndigheder fortsat at definere, hvilken rolle velgørenheden skulle udfylde i den københavnske fattigforsorg, men velgørenhedens funktion var en anden end det offentlige fattigvæsens, nemlig at understøtte de værdige trængende til selvvirksomhed.

1871-reformen havde den centrale bestemmelse, at fattigskolerne under fattigvæsenet skulle ophæves, og at børnene i stedet skulle gå i byens friskoler.⁷³² Skolegangens karakter af fattigforsorg endte med reformen. I Borgerrepræsentationens betænkning var udskillelsen af skolegangen fra fattigvæsenet anbefalet og blev begrundet med, at børnenes fattigdom ikke var selvforskyldt, derfor skulle børnene have assistance fra det offentlige uden fattighjælpens modkrav. Desuden kunne børnene, hvis forældre var fattiglemmer, blive opløftet og dannet af samværet med børn fra det ”selvstændige Samfund”.⁷³³

Selvom den opfattelse var herskende, at børnene var uden skyld i deres egen hjælpeløshed og fattigdom, blev de betragtet som enten moralsk fordærvede eller moralsk bevarede, og de to grupper skulle holdes skarpt adskilt inden for fattigvæsenet: ”De Børn, paa hvis moralske Forhold der Intet findes at udsætte, bør ubetinget og fra første Øieblik af, de tages under Fattigvæsenets Forsorg, holdes adskilte fra dem, med hvem det Modsatte er Tilfældet”.⁷³⁴ Den moralske fordærvelse kunne gennemsyre enhver uanset alder.

Efter 1871-reformen og frem imod århundredeskiftet blev visionen om internt at opdele de fattige ud fra deres værdighedsstatus gradvist effektueret i Københavns Fattigvæsen.⁷³⁵

5.6 Kampen for oprettelsen af Københavns Understøttelsesforening

Det var hensigten, at de understøttelsesforeninger, som var blevet dannet over hele København i slutningen af 1860'erne, skulle forenes under én fællesbestyrelse. Den strategi viste sig vanskelig at fuldføre. Det var et stridspunkt, om de forenede understøttelsesforeninger skulle virke på et humanitært, borgerligt grundlag, eller om de skulle virke på et kristent religiøst grundlag. Kateket Vilhelm Munck og kapellan Johan Holck, der havde været med til at oprette

⁷³² ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerial Tidende* 1871B, 477.

⁷³³ *Betænkning fra det ved Kjöbenhavns Borgerrepræsentanterns Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg* 1869, 100.

⁷³⁴ ”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerial Tidende* 1871B, 477.

⁷³⁵ Kolstrup 2010, 290-91.

Christianshavns Understøttelsesforening i 1866 og tillige havde samarbejdet med Centralkomiteen af 1864 om at få oprettet understøttelsesforeninger i hele København i slutningen af 1860'erne, mente, at det ville blive vanskeligere at skaffe midler til sagen, hvis foreningen fik et kirkeligt præg.⁷³⁶ Trods uenighederne om grundlaget for et kommende Centralorgan lykkedes det at forene understøttelsesforeningerne under en såkaldt fællesbestyrelse, hvis grundlag blev at virke ud fra en borgerlig og humanitær overbevisning.

Fællesbestyrelsen for understøttelsesforeningerne holdt sit indledende møde den 22. november 1869. Formanden for fællesbestyrelsen blev oberst C. E. V. Arnholtz. Fællesbestyrelsen fik en fælleskasse, der kunne udligne understøttelsesforeningernes udgifter.⁷³⁷ Den nye fællesbestyrelse ville arbejdede hen imod at blive det Centralorgan, som kunne forene byens private velgørenhed under sig. Fællesbestyrelsen stod med den opgave, at de skulle have alle understøttelsesforeningerne til at arbejde efter ens regler. Behandlingen af de fattige skulle standardiseres.

Fællesbestyrelsen ville udarbejde et sæt regler for uddelingspolitikken, og de hentede især inspiration til dette fra Christianshavns Understøttelsesforening. Christianshavns Understøttelsesforening ville redde de "værdige Trængende" på Christianshavn fra at nedsynke i armød.⁷³⁸ Kun de, der havde boet et halvt år på Christianshavn og ikke modtog fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen, kunne modtage foreningens hjælp. Foreningen anså sig selv for at være et mellemed mellem de fattige og det offentlige fattigvæsen. Omtrent 60 mænd og kvinder fra den etablerede middelklasse havde meldt sig som undersøgere for Christianshavns Understøttelsesforening. Undersøgernes opgave bestod i at foretage en personlig undersøgelse af den fattiges forhold for herefter at give sin vurdering af, om vedkommende var værdig til foreningens hjælp.⁷³⁹ Undersøgelsen bestod af to led. Først og fremmest blev ansøgeren stillet en række spørgsmål, som drejede sig om familiens størrelse, ansøgerens beskæftigelse, ansøgerens alder, om ansøgeren fik pension, legater eller anden offentlig eller privat hjælp. Som det andet led i undersøgelsen skulle foreningens undersøger på en anden blanket angive, om ansøgerens informationer var korrekte. Desuden skulle de frivillige undersøgere notere ned, om ansøgeren lod

---

⁷³⁶ Ved et møde på Københavns Præstekonvent i 1869 rejste kateket Vilhelm Munck og kapellan Johan Holck spørgsmålet om præsternes holdning til, at en forening af byens understøttelsesforeninger under en fælles bestyrelse ville blive en borgerlig sag. Der kom forskellige standpunkter frem på mødet i forhold til hvorvidt sagen var et primært kirkeligt eller primært borgerligt spørgsmål. Plum 1943, 142ff.

⁷³⁷ Mogensen 1924, 41-42.

⁷³⁸ Mødereferat d. 10. januar 1866. Christianshavns Understøttelsesforenings Forhandlingsprotokol 1866-1883, 1, RA.

⁷³⁹ Lützen 1998, 184-185.

til at besidde en reel arbejdslyst, og hvorledes det forholdt sig med ansøgerens reelle arbejdsevne og indkomstforhold. Undersøgeren skulle som en del af undersøgelsen granske de familiære og huslige forhold. Var der for eksempel rent og ordentligt i ansøgerens bolig? Var der særlige omstændigheder, som kunne bidrage positivt i vurderingen af den fattiges værdighed, var der for eksempel sygdom i familien, eller havde familien tidligere kendt til bedre kår?⁷⁴⁰ Christianshavns Understøttelsesforening gik således metodisk til værks i behandlingen af de fattige.

Den nye fællesbestyrelse for understøttelsesforeningerne udstak i 1869 de samme regler for understøttelsesforeningernes virke som Christianshavns Understøttelsesforening havde gjort for sit; centralt var det, at en grundig undersøgelse af de fattiges forhold skulle klargøre de fattiges værdighedsstatus inden en eventuel tildeling af hjælp.

Det viste sig dog yderst problematisk at få understøttelsesforeningerne til at rette ind efter reglerne, da de enkelte understøttelsesforeninger i 1869 allerede havde nået at udvikle en egen praksis og fremgangsmåde i arbejdet med at hjælpe de trængende i deres respektive sogne.⁷⁴¹ Nogle understøttelsesforeninger havde således udviklet en praksis, hvor de understøttede fattige, som modtog fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen. Denne praksis fortsatte tilsyneladende i nogen grad, efter at understøttelsesforeningerne var kommet ind under fællesbestyrelsens myndighed. For eksempel noterede en undersøger fra Skt. Stefans Sogns Understøttelsesforening på en undersøgelsesblanket dateret d. 12. november 1870, at Adelaide Olsen, der var enke og ikke kunne brødføde sine børn, var særdeles anbefalelsesværdig til hjælp, men Adelaide Olsen modtog allerede fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen i form en huslejhjælp på 10 rigsdaler halvårligt og dertil to brød ugentligt. Hun tilhørte på det grundlag ikke en del af den personkreds, som understøttelsesforeningerne under fællesbestyrelsen burde understøtte, men undersøgeren, som det oplyses nederst på den pågældende blanket, havde alligevel valgt at give hende 1 rigsdaler for at afhjælpe hendes nød.⁷⁴² Dette på trods af, at undersøgeren oplyser, at det er i strid med reglementet.

Fællesbestyrelsens vanskeligheder med at få understøttelsesforeningerne til at rette sig efter de fælles retningslinjer for uddelingspolitikken, fremgår tillige af fællesbestyrelsens brevkopibog.

---

⁷⁴⁰ Mødereferat d. 13. marts 1866. Christianshavns Understøttelsesforenings Forhandlingsprotokol 1866-1883, 1, RA.

⁷⁴¹ Mogensen 1924, 40-41.

⁷⁴² Blanket 12. nov. 1870 vedr. Adelaide Olsen. Sager Skt. Stefan: Understøttelsesforeningens materiale, 1866-1871, mm., Skt. Johannes pastorat, RA.

5.6.1 Understøttelsesforeningernes selvstændige uddelingspolitik knægtes

For fællesbestyrelsen var det en forudsætning, at de trængende, som modtog hjælp fra det offentlige fattigvæsen, sygehjælp dog undtaget, ikke kunne få hjælp af de private understøttelsesforeninger. Dette punkt modsatte især Skt. Johannes Sogns Understøttelsesforening sig så voldsomt, at foreningen nægtede at forene sig med de andre understøttelsesforeninger under fællesbestyrelsens myndighed. Dette forhindrede den centralisering af byens private velgørenhed, som var efterspurgt af en kreds af filantroper og borgerrepræsentanter. Derfor henvendte fattigborgmester Harald Knudsen fra Københavns Magistrat, hvorunder byens offentlige fattigvæsen hørte, sig til Skt. Johannes Sogns Understøttelsesforening for at meddele, at de personer, som fik hjælp af understøttelsesforeningen, ikke længere ville modtage hjælp fra det offentlige fattigvæsen.⁷⁴³ På den måde ville fattigborgmesteren sikre, at den fattigpolitik, hvor de mere værdige trængende fik hjælp af filantropien, og de uværdige fattige fik hjælp af det offentlige fattigvæsen, blev fulgt.

Skt. Johannes Sogns Understøttelsesforening bøjede sig for fattigborgmester Harald Knudsens pres, men beklagede sig offentligt i understøttelsesforeningens årsberetning for året 1869-70 over, at de følte sig nødsaget til ikke længere at understøtte de trængende i deres sogn, som fik hjælp af det offentlige fattigvæsen. De var nemlig godt klar over, at det offentlige fattigvæsen kunne understøtte de fattige i betydeligt større omfang end en filantropisk forening, hvis assistance var afgrænset til at udgøres af håndsrækninger. Fattigborgmesteren var således tydeligvis med til at udstikke retningslinjerne for en filantropisk understøttelsesforenings uddelingspolitik.

I Skt. Johannes Sogns årsberetning forklarede understøttelsesforeningen endvidere, at det blev opfattet som vanærende at modtage offentlig fattighjælp, og foreningen ikke havde ønsket yderligere at ydmyge den gruppe af fattige, som fik offentlig fattighjælp gennem at afvise at hjælpe dem. Især de fattige, som alene modtog interimshjælp af det offentlige fattigvæsen, følte foreningen, at de var nødsaget til at svingte.⁷⁴⁴

Hvor de enkelte foreninger modarbejdede og beklagede sig over den stramme uddelingspolitik, som fællesbestyrelsen udstak retningslinjerne for, forsøgte formanden for

---

⁷⁴³ Brev til Magistratens 3. Afdeling fra fællesbestyrelsen d. 25. april 1870. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁴⁴ *Aarsberetning fra Understøttelsesforeningen for Skt. Johannes Sogn. 1869-70*. 1870. Interimshjælp kunne bestå af huslejhjælp og/eller brødhjælp

fællesbestyrelsen oberst C. E. V. Arnholtz gennem et samarbejde med fattigborgmester Harald Knudsen at få samtlige understøttelsesforeningerne til at indordne sig efter fællesbestyrelsens grundregler.⁷⁴⁵ Dette fremgår af korrespondance mellem C. E. V. Arnholtz og fattigborgmester Harald Knudsen. For eksempel viser et brev dateret d. 25. april 1870 fra C. E. V. Arnholtz til fattigborgmester Harald Knudsen, at Arnholtz bad om en skrivelse fra fattigborgmesteren. Skrivelsen skulle informere om, at det offentlige fattigvæsen ikke ville hjælpe de fattige, der modtog understøttelse af understøttelsesforeningerne, da denne bestemmelse, som C. E. V. Arnholtz noterede, var af ”særdeles Interesse” for fællesbestyrelsen.⁷⁴⁶ Derfor ville C. E. V. Arnholtz gerne kunne dokumentere denne bestemmelse fra fattigborgmesterens side ved at fremvise skrivelsen på det følgende fællesmøde for understøttelsesforeningerne. Det lader til, at C. E. V. Arnholtz var særdeles opsat på at få de forskellige understøttelsesforeninger til at acceptere, at de ikke skulle uddele hjælp til de personer, der modtog offentlig fattighjælp. Den fattighjælp, som understøttelsesforeningerne uddelte, udgjorde tidsteoretisk et rekursivt mønster, som var ved at finde sin form. Understøttelsesforeningerne var afhængige af velgørende gaver og frivilligt engagement for at kunne uddele understøttelse, men samtidig havde understøttelsesforeningernes fællesbestyrelse et behov for at fastsætte kriterierne for fattighjælpen.

Fællesbestyrelsens korrespondance afslører endvidere, at fattigborgmester Harald Knudsen flere gange henvendte sig til fællesbestyrelsen for at få understøttelsesforeningerne til standse med at uddele hjælp til trængende, der ifølge det offentlige fattigvæsens regler ikke var forsørgelsesberettiget i København, da de ikke havde boet i byen længe nok. Dertil gav fattigborgmesteren også fællesbestyrelsen besked på, at understøttelsesforeningerne skulle være opmærksomme på, om de fattige forladte og separerede hustruer, reelt var at anse for at være værdige.⁷⁴⁷ Der lader til at være en optagethed af, at kvinderne udviste en sædelig adfærd. Fællesbestyrelsen viderebragte disse forskellige opfordringer til understøttelsesforeningerne.

---

⁷⁴⁵ For eksempel forsøgte Garnisons Sogn at undslå sig for at følge fællesbestyrelsens regler om alene at yde hjælp til trængende, der var bosat i Garnison Sogn, da foreningen gerne ville understøtte afskedigede militære og deres enker, som de anså for værdige til understøttelse, også selvom de ikke boede i Garnisons Sogn. Dette afslog fællesbestyrelsen. Brev fra fællesbestyrelsen til Garnisons Sogns Understøttelsesforening d. 11. marts 1870, *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁴⁶ Brev til Magistratens 3. Afdeling fra fællesbestyrelsen d. 25. april 1870. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁴⁷ Brev til Magistratens 3. Afdeling fra fællesbestyrelse d. 7. maj 1870. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

På en række andre punkter afdækker brevkopibogen ligeledes, at fællesbestyrelsen og ledelsen af det offentlige fattigvæsen samarbejdede. Der er for eksempel i 1870 korrespondance om muligheden for og fordele ved at oprette protokoller over ydet hjælp fra legater og lignende, således at der kunne være oplysninger tilgængelige om, hvad enhver ansøger allerede modtog af hjælp. Det var hensigten, at både det offentlige fattigvæsen og fællesbestyrelsen skulle have adgang til protokollerne.⁷⁴⁸

Det kan konkluderes, at fattigborgmester Harald Knudsen og fællesbestyrelsens formand oberst C. E. V. Arnholtz, samarbejdede om at knægte byens understøttelsesforeningers forskellige praksis i forhold til at understøtte trængende. Ifølge historiker Anne Løkkes definition af filantropi, skulle bestemmelsesretten hovedsageligt være i private hænder, og korrespondancen mellem fattigborgmesteren og formanden for fællesbestyrelsen, som skulle forene en række filantropiske understøttelsesforeninger, viser, at byens myndigheder og en kreds af filantroper indgik i et så nært samarbejde, at det begynder at nærme sig en gråzone, om disse aktiviteter var filantropi.

De enkelte understøttelsesforeninger følte sig da tydeligvis heller ikke særligt forpligtede til at følge den uddelingspolitik, som C. E. V. Arnholtz og fattigborgmesteren udformede. Det overordnede indtryk er, at ét var teori, noget andet var praksis. Fællesbestyrelsens reglement blev ikke fulgt af understøttelsesforeningerne, som stadig i høj grad arbejdede efter deres eget regelsæt for at uddele understøttelse.

Forsøget på at ensrette understøttelsesforeningernes virke blev dog endnu mere tiltrængt, efter at reformen af det offentlige fattigvæsen fra 1872 fik virkning. Fællesbestyrelsen gav således i marts 1872 udtryk for, at der var alt for mange uligheder mellem de forskellige understøttelsesforeningers virke, og alt for mange beklagelige forhold i de enkelte foreningers virke. Nu skulle understøttelsesforeningerne i højere grad arbejde efter samme regler.⁷⁴⁹ Den 6. juli 1872 blev der til hver enkelt understøttelsesforening udsendt et udkast med vedtægter. Hver enkelt understøttelsesforening skulle tiltræde eller forkaste vedtægterne.

---

⁷⁴⁸ Brev til Københavns Magistrat fra formanden for fællesbestyrelsen, oberst C. E. V. Arnholtz, d. 17. januar 1870. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarbiver 1, KSA.

⁷⁴⁹ Brev til samtlige medlemmer af fællesbestyrelsen fra vicepolitidirektør og medlem af fællesbestyrelsen, V. Oldenburg, d. 27. marts 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarbiver 1, KSA; Mogensen 1924, 43.

Udkastet motiverede en stærkere ensretning af de forskellige understøttelsesforeningers arbejde ved at fremhæve, at en kraftig privat understøttelsesvirksomhed var nødvendig ved siden af det offentlige fattigvæsen, og den rolle kunne de forenede understøttelsesforeninger løfte, men så måtte de enkelte foreninger være villige til at bringe et vist offer.⁷⁵⁰ Desuden forklarede fællesbestyrelsen, at et ensartet virke fra understøttelsesforeningernes side ville være med til på ny at vække publikums aftagende interesse for sagen. I udkastet for vedtægterne stod, at fællesbestyrelsen ville stræbe efter at blive et fællesorgan for hele den private velgørenhed, og at understøttelsesforeningerne skulle indordne sig efter fællesbestyrelsens uddelingsregler. Den enkelte undersøger skulle ikke længere have adgang til at være med til at deltage i voteringen om, hvorvidt den enkelte givne trængende skulle tildeles hjælp.⁷⁵¹ Hovedsagen var, at undersøgerne i understøttelsesforeningerne stod i et personligt forhold til de trængende, således at de kunne følge dem over tid og kunne støtte dem. Oplevelsen af det personlige møde og den personlige støtte til den fattige måtte være, hvad de frivillige undersøgere fik ud af det filantropiske arbejde.⁷⁵²

Kravet om, at de enkelte understøttelsesforeninger enten skulle tiltræde eller forkaste fællesbestyrelsens udkast til nye vedtægter, resulterede i, at understøttelsesforeningerne på Frederiksberg, Frue Sogn, Garnisons Sogn, Holmens Sogn og St. Johannes Sogn forkastede forslaget. Fællesbestyrelsen diskuterede herefter sine fremtidsudsigter, og under disse diskussioner kom uenighederne igen frem om, hvorvidt understøttelsesforeningerne skulle fungere på et human eller kristent grundlag. Især grosserer D. B. Adler, der var jøde, var imod, at nogle af understøttelsesforeningerne ønskede at fortsætte på et kristent grundlag med præsten i spidsen for arbejdet.⁷⁵³ Flere personer trådte som følge af udviklingen og uenighederne ud af fællesbestyrelsen, og forretningsudvalget nedlagde sit hverv.⁷⁵⁴ Fællesbestyrelsen besluttede at opløse sig selv med 12 stemmer mod 4, og herefter kunne de enkelte understøttelsesforeninger virke hver for sig efter egne regler.⁷⁵⁵

---

⁷⁵⁰ Brev til samtlige understøttelsesforeninger fra fællesbestyrelsen d. 6. juli 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁵¹ Mogensen 1924, 51.

⁷⁵² Brev til samtlige understøttelsesforeninger fra fællesbestyrelsen d. 6. juli 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁵³ Mogensen 1924, 55-56.

⁷⁵⁴ Brev fra fællesbestyrelsen udsendt til samtlige understøttelsesforeninger d. 21. sep. 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁵⁵ Brev til grosserer Borgen fra vicepolitidirektør V. Oldenburg d. 6. jan. 1873. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

5.6.2 Københavns Understøttelsesforening 1874

Københavns Understøttelsesforening blev oprettet i 1874 efter års forsøg på at forene understøttelsesforeninger i København under én fælles bestyrelse. Foreningen blev mulig især ved hjælp af en kraftig indsats fra vicepolitidirektør V. Oldenburg og professor J. N. Madvig. Forhandlingerne om foreningen foregik på et uformelt niveau, og har ikke efterladt sig spor i form af korrespondance i arkivalierne fra foreningen.⁷⁵⁶

Det konstituerende møde for den nye filantropiske forening blev holdt den 21. oktober 1874. Københavns Understøttelsesforening blev byens største filantropiske forening med 14 afdelinger (understøttelsesforeninger) under sig. Dens virke dækkede København, dens forstæder og Frederiksberg Kommune.⁷⁵⁷ Hver afdeling virkede inden for et afgrænset geografisk felt og havde sin egen bestyrelse, sit eget sekretariat samt sine egne frivillige undersøgere.

I spidsen for Københavns Understøttelsesforening stod en hovedbestyrelse, som bestod af formanden fra hver af de 14 afdelinger samt fire særligt tilkaldte, som i foreningens opstart var grosserer D. B. Adler, brygger I. C. Jacobsen, tømmermester H. H. Kayser og overretsprokurator Vilhelm Rode. Det var vægtige repræsentanter fra byens erhvervsliv og fra kommunalbestyrelsen. Således var tømmermester H. H. Kayser formand for Borgerrepræsentationen, og brygger I. C. Jacobsen var en fremtrædende københavnsk handelsmand, hvis finansielle støtte til foreningen var essentiel, da han var foreningens største ordinære bidragyder, og desuden tildelte han foreningen ekstraordinære økonomiske bidrag om nødvendigt.⁷⁵⁸

Derudover havde foreningen et fast forretningsudvalg, i hvilket formanden, viceformanden samt sekretæren havde sæde.⁷⁵⁹ Formanden for Københavns Understøttelsesforening blev vicepolitidirektør V. Oldenburg.

---

⁷⁵⁶ Mogensen 1924, 58-61.

⁷⁵⁷ Formændene for de enkelte afdelinger var: Skolebestyrer L. L. Hommel for Rundetårns afdeling, fuldmægtig i magistraten J. Berthelsen for Amagertorvs afdeling, købmand N. J. Møinichen for Rosenborgs afdeling, kaptajn i søetaten A. C. R. Bærentzen for Østervolds afdeling, skibsbygmester J. H. Gullach for Nyboders afdeling, kommandør P. C. Albeck for Borgergades afdeling, oberst H. F. M. Olufsen for St. Annæs afdeling, pastor D. C. Prior for Gammelholms afdeling, kapellan J. Holck for Christianshavns afdeling, pastor Chr. Evaldsen for Rådhusets afdeling, kammerjunker J. Holten for Vesterbros og Frederiksbergs afdeling, kaptajn i fodfolket B. Bærentzen for Nørrebros indre afdeling, tømmerhandler Aubertin for Nørrebros Ydre afdeling og kaptajn i fodfolket L. G. Rohde for Østerbros afdeling. *Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 2.

⁷⁵⁸ Mogensen 1924, 63.

⁷⁵⁹ *Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 3.

Hermed var der dannet et organ for den private velgørenhed, som kunne samarbejde med det offentlige fattigvæsen for at udleve visionen om at forskelsbehandle de værdige fattige, som 1871-reformen af det københavnske fattigvæsen havde udstukket.

Foreningens arbejde skulle basere sig på arbejdskraft ydet af frivillige velgørere, og foreningens økonomiske midler skulle komme fra velgørenhed. Foreningen modtog pengegaver, naturalier samt ydelser til reduceret pris fra Københavns handlende. Københavns Understøttelsesforening havde en fælles kasse, som kunne udligne økonomiske forskelle mellem afdelingerne. Foreningens bestyrelse og undersøgere arbejdede ulønnet og frivilligt, hvorimod sekretærer og bude var aflønnede.⁷⁶⁰

Ifølge foreningens vedtægter var personkredsen, som kunne modtage understøttelse fra Københavns Understøttelsesforening, de mennesker, der var berettiget til fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen i Københavns eller Frederiksbergs Kommune. Det vil sige, at Københavns Understøttelsesforening havde samme personkreds for modtagere af deres hjælp som det offentlige fattigvæsen. Fattigborgmester Harald Knudsen havde været stor fortaler for, at fremmede fattige eller udlændinge ikke skulle lokkes til København for at få hjælp af foreningen, derfor måtte foreningen have samme personkreds som det offentlige fattigvæsen.⁷⁶¹ Alle forsørgelsesberettigede kunne ”.. uden Hensyn til Kjøen, Alder, Stand og Trosbekjendelse...” opnå at få foreningens hjælp.⁷⁶² Foreningen hjalp ”værdige Trængende”. De inkluderende kriterier for at modtage foreningens hjælp var således trang og værdighed.⁷⁶³

Formålet med foreningens hjælp var at forebygge fattigdommen gennem moralsk og materiel støtte til de værdige trængende, der skulle genrejses til at ”bestaa ved egne Kræfter”.⁷⁶⁴ Hjælp til selvhjælps-princippet var fremherskende. Ved hjælp til selvhjælpsprincippet var det tanken, at de trængende kunne undgå at blive afhængige af hjælpen, tværtimod skulle hjælpen udgøre en håndsækning i form af materiel og moralsk støtte, som skulle ruste de hjulpede til på ny at skabe sig et selvstændigt og arbejdsomt liv. Foreningen anså sig selv for at være en frivillig instans, der havde til formål at forebygge, at værdige trængende endte med at komme i berøring

---

⁷⁶⁰ Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875.

⁷⁶¹ Mogensen 1924, 66.

⁷⁶² Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Kjøbenhavns Understøttelsesforening 1875, §3 pkt. 5.

⁷⁶³ Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Kjøbenhavns Understøttelsesforening 1875, §2; Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 13.

⁷⁶⁴ Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Kjøbenhavns Understøttelsesforening 1875, §3.

med det offentlige fattigvæsen og dets deklasserende hjælp. De fattige skulle hjælpes til at ønske at leve uafhængigt af andre. De fattige skulle forstå, at velstand og velfærd som udgangspunkt skulle komme fra dem selv.

Af nævnte grunde var understøttelsen fra foreningens side kun midlertidig. Enhver værdig trængendes behov skulle individuelt afdækkes, hvorefter en pengegave, et lån eller en anden form for assistance blev tildelt efter skøn.⁷⁶⁵ Hjælpen blev først tildelt, efter at en personlig undersøgelse af den trængende havde fundet sted. Som en del af undersøgelsen skulle den fattiges bolig undersøges.

Foreningens vedtægter indeholdt en ekskluderende strategi, som skulle sikre udskillelsen af de uværdige trængende blandt ansøgerne. Ingen, som fik offentlig fattighjælp, sygehjælp dog undtaget, kunne modtage foreningens assistance. Sygehjælp fra det offentlige fattigvæsen blev anset for at være en midlertidig håndsækning til trængende, frem til de kunne arbejde og forsørge sig selv igen. Fattige, som fik sygehjælp, blev ikke af den grund anset som moralsk faldne. Det var derimod de indskrevne fattige ved det offentlige fattigvæsen. Derudover foreskrev foreningens vedtægter, at foreningens ikke måtte yde hjælp til folk, som ikke ville arbejde eller som på anden måde forsætligt forsømte at forsørge sig selv og sine.⁷⁶⁶ Dem, som ikke besad en vilje til igen at blive selvforsørgende, skulle foreningen afvise.

Foreningens midler var begrænsede, og derfor var det ikke hensigten at understøtte værdige, men uarbejdsføre trængende. Sådanne ville tære på foreningens marv, som formanden V. Oldenburg formulerede det.⁷⁶⁷ Principielt skulle altså Københavns Understøttelsesforening helst yde hjælp efter hjælp til selvhjælpsprincippet, men samtidig havde foreningen det problem, at den havde overtaget understøttelsesforpligtigelser for en kreds af gamle og uhelbredeligt syge, der tidligere var blevet understøttet af de førhen selvstændige understøttelsesforeninger.⁷⁶⁸ Derfor anså Københavns Understøttelsesforening sig forpligtet til i sine vedtægter at anerkende en midlertidig forsørgelsespligt over for denne kreds. Vedtægterne forklarede, at ”..Gamle, Uhelbredelige og desl...”, skulle understøttes, frem til at disse personer kunne få understøttelse og omsorg på anden

---

⁷⁶⁵ *Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Københavns Understøttelsesforening 1875*, §4.

⁷⁶⁶ *Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Københavns Understøttelsesforening 1875*, §4-6.

⁷⁶⁷ Brev til Mr. G. Strachey, sekretær ved den storbrittanniske legation i København fra vicepolitidirektør og medlem af fællesbestyrelsen, V. Oldenburg, d. 22. feb. 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁶⁸ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 10-14.

måde.⁷⁶⁹ Denne gruppe af trængende havde ikke udsigt til gennem selvhjælpsprincippet at blive i stand til at leve uafhængigt eller selvstændigt påny. Overfor de uarbejdsføre og gamle kom foreningens selvhjælpsprincip til kort.

I forhold til opfattelsen af, hvorledes forholdet til det offentlige fattigvæsen burde være, udstak foreningen de retningslinjer, at foreningens undersøgere skulle have attest fra det offentlige fattigvæsens fattigforstandere på, at en fattig, som anmodede om foreningens hjælp, ikke modtog offentlig fattighjælp. Desuden skulle foreningen stille sig til rådighed for både det offentlige fattigvæsen og for byens andre velgørende foreninger, hvis disse udbad sig informationer om de personer, der modtog understøttelse af foreningen. Derudover ville foreningen gerne tilbyde sit samarbejde med de andre velgørende foreninger inden for fattigforsorgen i København ved at foretage undersøgelser til vurdering af givne fattiges værdighed. Det skulle være Københavns Understøttelsesforenings særlige kompetence i den mangfoldige velgørenhed og filantropi i byen at foretage undersøgelser af fattige og fattiges forhold for at vurdere disse fattiges værdighedsstatus.⁷⁷⁰

5.6.2.1 Filantropi som udtryk for sand menneskekærlighed

Københavns Understøttelsesforening sigtede på at blive en central aktør i den københavnske fattigforsorg. Med det formål at blive en kendt filantropisk forening afholdt foreningen et offentligt møde på Børsen i København den 23. oktober 1875. Mødet var, ifølge Københavns Understøttelsesforenings egen årsberetning, velbesøgt og havde været præget af livlig diskussion. Blandt andre professor i filosofi Rasmus Nielsen og pastor Evaldsen holdt taler.⁷⁷¹

Professor Rasmus Niensens tale, *Om Menneskekærlighed*, gav udtryk for hans opfattelse af Københavns Understøttelsesforenings rolle i den københavnske fattigforsorg. Talen blev publiceret i tidsskriftet *Tidsskrift for Filantropi* fra 1878.⁷⁷²

Indledende i sin tale forklarede Rasmus Nielsen, at fattigdommen var et samfundsonde, der skulle tæmmes.⁷⁷³ Rasmus Nielsen forklarede, at der bestod en kategori af fattige, der var så nødlidende, at de måtte opsøge hjælp ved det offentlige fattigvæsen. Det offentlige fattigvæsen karakteriserede Nielsen som en kold institution, der ydede en ydmygende

---

⁷⁶⁹ Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Københavns Understøttelsesforening 1875, §3 pkt. 3.

⁷⁷⁰ Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Københavns Understøttelsesforening 1875, §18.

⁷⁷¹ Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For aaret 1. Nov. 1874 til 31. Okt 1875. 1876, 23-24.

⁷⁷² Redaktøren af tidsskriftet *Tidsskrift for Filantropi* var Hans Suenson. Tidsskriftet udkom kun én gang.

⁷⁷³ Nielsen 1878, 21.

omend nødvendig hjælp til de hjælpeløse fattige. Som indskreven fattig ved det offentlige fattigvæsen blev den fattige umyndiggjort som en konsekvens af, at vedkommendes eksistens nu var baseret på andres hjælp. Ifølge Nielsens udredning stod egenskaber som medlidenhed og menneskekærlighed ikke centralt i udøvelsen af den offentlige fattigforsorg.

I den henseende kunne civilsamfundets filantropi tilbyde en anden form for menneskekærlig omgang med den trængende. Dog var det ikke den tilfældige velgørenhed, hvor giveren ikke kunne afgøre om hjælpen gik til uværdige lediggængere og bedragere, som Rasmus Nielsen roste.⁷⁷⁴ Nielsen roste filantropien, som var mere organiseret end den tilfældigt ydede velgørenhed. Filantropien kunne yde sand menneskekærlig godgørenhed og indeholdt en agtelse for mennesket og en medlidenhed med den trængende. Filantropien burde sikre, at en gruppe af ”...Trængende, og sædvanlig de mest værdige...”, som ellers holdt sig tilbage fra at anmode om hjælp, netop blev tildelt hjælp.⁷⁷⁵

Rasmus Nielsen argumenterede for, at Københavns Understøttelsesforening udgjorde en sådan menneskekærlig instans, der netop befandt sig mellem den varmhjertede, men tilfældigt uddelte - og derfor skadelige - velgørenhed, og det offentlige fattigvæsens kølige assistance. Ifølge Nielsens argumentation indtog Københavns Understøttelsesforening således en anden status end både den uorganiserede velgørenhed og det offentlige fattigvæsen, fordi foreningen kombinerede sand menneskekærlighed med en vis metodisk og pragmatisk distance i sit sociale arbejde for at sikre, at det var de værdige trængende, som modtog foreningens hjælp. Det var ikke farligt, forstået som samfundsundergravende, at understøtte de værdige trængende, det var derimod samfundsbevarende at yde en midlertidig understøttelse, så de understøttede påny kunne forsørge sig selv. Som sådan havde filantropien det særegne karakteristikum at skabe sammenhængskraft mellem de besiddende velgørere og de trængende. Rasmus Nielsen udpegede filantropien til at indtage en særlig position i den københavnske fattigforsorg, som den mest kompetente aktør i den private velgørenhed, som havde en egen mission i forsorgsfeltet, der bestod i at redde de værdige trængende. En forståelse som i øvrigt blev bakket op af centrale aktører fra bystyret, som reformen af 1871 fattigvæsenet viste.

Rasmus Nielsen fremhævede i sin tale også, at Københavns Understøttelsesforening stod over for en særlig udfordring i at holde folks interesse for sagen fangen, for så vidt som

---

⁷⁷⁴ Nielsen 1878, 16ff.

⁷⁷⁵ Nielsen 1878, 24.

organiseret velgørenhed, ifølge Nielsen, vakte mindre opmærksomhed end den nød, som var udløst af ad hoc ulykker og som altid tiltrak sig opmærksomhed og medlidenhed.⁷⁷⁶

5.6.2.1.1 Københavns Understøttelsesforening og arbejderspørgsmålet

Københavns Understøttelsesforening og den tidligere fællesbestyrelse for understøttelsesforeningerne positionerede sig også i forhold til den gryende arbejderbevægelse ved at afvise, at understøttelsesforeningen havde noget at gøre med 'Arbejderspørgsmålet'.⁷⁷⁷

Understøttelsesforeningens arbejde relaterede sig udelukkende til fattigdomsspørgsmålet, idet foreningen arbejdede ud fra den overbevisning, at personlig berøring mellem arbejdere og bedrestillede klasser ville mindske og fjerne den kløft, der eksisterede mellem klasserne.⁷⁷⁸

I *Tidsskrift for Filantropi* fra 1877 fremhævede formanden for Københavns Understøttelsesforening, vicepolitidirektør V. Oldenburg i sin artikel 'Velgjørenhed mod Trængende som Samfundsopgave', at alle personer uanset socialt tilhørsforhold burde opfatte sig som ét folk. Det gjorde befolkningen dog ikke, da der var en social kamp imellem samfundets forskellige klasser. Det var socialismen, der var skyld i denne sociale kamp. Socialismen bestræbte sig på at splitte samfundet ad, og den vanskeliggjorde dermed understøttelsesforeningens velgørenhedsarbejde. V. Oldenburg forklarede, at det var yderst centralt at hjælpe især den lavere middelstand i København, som bestod af småhåndværkere, småhandlende og små bestillingsmænd, på fode, når de kom i økonomiske vanskeligheder. Derved ville de ikke ende i det proletariat, hvor socialismen bredte sig. Den fri konkurrence havde skabt et proletariat, som selv en ærligt stridende mand ikke kunne vide sig sikker for at ende i, og derfor var det på sin plads at yde understøttelse.⁷⁷⁹

---

⁷⁷⁶ Nielsen 1878, 20-21.

⁷⁷⁷ Brev til Mr. G. Strachey, sekretær ved den storbrittanske legation i København fra vicepolitidirektør og medlem af fællesbestyrelsen, V. Oldenburg, d. 22. feb. 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA..

⁷⁷⁸ Brev til Mr. G. Strachey, sekretær ved den storbrittanske legation i København fra vicepolitidirektør og medlem af fællesbestyrelsen, V. Oldenburg, d. 22. feb. 1872. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA..

⁷⁷⁹ Oldenburg 1878, 33-40.

5.6.2.2 Københavns Understøttelsesforenings første år

Københavns Understøttelsesforening havde det første år, året 1874-75, haft 434 aktive medlemmer i form af afdelings- og kredsformænd samt undersøgere. Undersøgerne var både mænd og kvinder.⁷⁸⁰

I alt havde 2.913 værdige trængende fået hjælp af foreningen. For fire af afdelingerne er der oplyst det procentvise antal af understøttede mænd i forhold til det procentvise antal af understøttede kvinder; i Gammelholms Afdeling var 64 procent af de understøttede kvinder, i Østervolds Afdeling var 58 procent af de understøttede kvinder, i Rundetårns Afdeling var 55 procent af de understøttede kvinder og i Christianshavns Afdeling var 47 procent af de understøttede kvinder. Der viser sig at være en overvægt af kvinder blandt de hjulpe, og Københavns Understøttelsesforening beretter i sin første årsberetning, at foreningens undersøgere ofte beskrev, hvor vanskelige levevilkår enker, fraskilte og forladte hustruer med børn samt ældre kvinder i byen havde.⁷⁸¹

Ud af det samlede antal af understøttede, 2.913 personer, havde 2.671 fået hjælp i form af pengegaver på mellem 21 og 43 kroner per person. Der var uddelt pengegaver for 77.943,10 kroner. Desuden havde 242 personer fået lån af foreningen til et samlet beløb på 9889,66 kroner.⁷⁸² Foreningens udgifter havde i alt været på 103.211,83 kroner.⁷⁸³

Den hjælp, som Københavns Understøttelsesforening ydede, varierede således i form og størrelse. Hjælpen bestod primært af pengegaver, da foreningen ikke ønskede at fremstå som formynder over for de trængende. Enkelte af foreningens afdelinger uddelte dog tillige naturalier som brødhjælp, brændsel og klæder.

I foreningens første årsberetning opfordredes københavnere til ikke at give almisser til byens tiggere, da det var umuligt uden forudgående undersøgelse at kende til, om de var værdige eller uværdige trængende. For at hjælpe foreningens bidragydere med at komme af med de mange

---

⁷⁸⁰ Foreningen takkede i årsberetningen det offentlige fattigvæsen for godt samarbejde. *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 22.*

⁷⁸¹ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 16.*

⁷⁸² *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 8-10.* Pengegaver lydende på under 200 kr. kunne den enkelte afdeling selv tildele de trængende, men ved pengegavebeløb på over 200 kr. skulle foreningens hovedbestyrelse godkende tildelingen. I foreningens første leveår, 1874-75, blev der tildelt understøttelse ni gange på beløb, som var på over 200 kr. *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 5-6.*

⁷⁸³ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875, 17.*

tiggere, som blandt andet henvendte sig til byens forretningsdrivende, kunne bidragydere til Københavns Understøttelsesforening få en dørplade sat op på døren til deres kontor eller butik. På dørpladen blev tiggeriet afvist. Alternativt kunne foreningens bidragydere rekvirere henvisningskort fra Københavns Understøttelsesforening for at give dem til tiggerne. Henvisningskortene informerede om, at der ikke blev givet til tiggere, men at vedkommende skulle henvende sig til Københavns Understøttelsesforening, der først hjalp de trængende efter en personlig undersøgelse af vedkommendes ”Værdighed og Trang” var foregået.⁷⁸⁴

Foreningen havde ifølge årsberetningen for året 1874-75 hjulpet en række hæderlige familier fra at synke i armod. Samtidig beklagede de forskellige underafdelinger i foreningen sig over de trængendes manglende økonomiske sans. Beklagelsen drejede sig især om, at de trængende ikke udviste økonomisk fremsynethed ved at tilmelde sig forsikringsordninger, som kunne afbøde de økonomiske følger af for eksempel ildebrand eller sygdom. Dog konstaterede understøttelsesforeningens undersøgere, at mange trængende var med i en begravelseskasse, fordi en begravelse fra det offentlige fattigvæsen selv blandt de usleste fattige blev betragtet som en ”Skam”.⁷⁸⁵

Ud over de fattiges manglende økonomiske sans havde fattigdommen, ifølge årsberetningen, også sit udspring i faktorer som en svindende arbejdsevne, mangel på beskæftigelse i vintermånederne og en lav, utilstrækkelig løn. Især kvinder fik en så lav løn for deres arbejde, at de ikke kunne ernære sig ved den.⁷⁸⁶ Foreningens medlemmer diskuterede årsagerne til fattigdommens udbredelse og de trængendes vilkår.

5.6.2.3 Arbejdsdeling og specialisering i filantropien

Københavns Understøttelsesforening ville gerne være en afgørende medspiller i den københavnske fattigforsorg gennem at udgøre et støttende korrektiv til det offentlige fattigvæsen.

---

⁷⁸⁴ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 19.

⁷⁸⁵ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 14. I de enkelte afdelinger var der forskellige tiltag, som hver afdeling selv havde initieret for at understøtte de værdige trængende. På Frederiksberg havde afdelingen et folkebibliotek, i både Vesterbros- og Frederiksbergs afdeling havde de trængende adgang til en filial af sparekassen Bikuben, i Kristianshavns afdeling fandtes ’Kristianshavns kvindelige velgørehedsskole’, og sidstnævnte afdeling stod desuden i nær forbindelse med arbejderboligerne i samme kvarter. I en anden afdeling fandtes en opsparingsordning, der opfordrede fattige til at spare op om sommeren; afdelingen gav 6 kroner for hver 12 kroner, som den trængende selv havde sparet op, og de opsavede penge fik de trængende udbetalt i rater henover vinteren. *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 9-13.

⁷⁸⁶ *Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 14-15.

Foreningen skulle målrette sin hjælp mod de værdige trængende, og understøttelse ydet fra den skulle anses som en kærlighedsgerning, der rettede sig mod værdige trængende medborgere. Disse skulle assisteres gennem materiel hjælp, men foreningen sigtede også på at give de trængende en moralsk oprustning. Sidstnævnte kunne for eksempel ske gennem læsning af dannelseslitteratur og oplæring i den rette husførelse.⁷⁸⁷ Foreningen fremmede også andre tiltag, der skulle forbedre den trængendes situation gennem at hjælpe den trængende med at etablere en opsparing i en sparekasse, at få adgang til en symaskine eller at oprette en mindre forretning.⁷⁸⁸

Københavns Understøttelsesforening anså sig selv for at være en professional aktør i den københavnske fattigforsorg i modsætning til den uorganiserede velgørenhed, der ydede hjælp til trængende uden nærmere at afdække deres værdighedsstatus. Københavns Understøttelsesforening havde krav om, at den trængende skulle vise sig værdig til at modtage hjælpen gennem at udvise en økonomisk fremsynet adfærd og udvise huslig orden. Dette skulle fremme, at understøttelsesforeningen var med til at forme og opdrage en økonomisk uafhængig medborger. På denne baggrund fremstår understøttelsesforeningens hjælp som et positivt og produktivt bidrag til at stabilisere samfundsordenen. Det offentlige fattigvæsens hjælp blev ikke omtalt på samme måde, for fattighjælp fra det offentlige satte barrierer op for udviklingen af en selvstændig medborger ved moralsk at trække fattighjælpsmodtagerne ned i dyndet og gøre dem afhængige af fattighjælpen.

Som det viste sig i analysen af forhandlingerne i Centralkomiteens udvalg, der i 1866-67 skulle undersøge muligheden for at centralisere den private velgørenhed i byen, skulle hver velgørende forening eller aktivitet i København positionere sig i forhold til den bestående velgørenhed for at definere, i hvilken henseende deres rolle var unik eller dækkede et uopfyldt behov i fattigforsorgen. Københavns Understøttelsesforening søgte at positionere sig som den aktør i den private fattigforsorg, der forestod en professionel personlig undersøgelse af de fattiges værdighed. Kun en sluttet kreds af andre velgørende foreninger benyttede sig dog af Københavns

---

⁷⁸⁷ For eksempel skrev daværende leder af fællesbestyrelsen for de forenede understøttelsesforeninger, oberst Arnholtz, til Københavns politidirektør for at forhøre sig om muligheden for, at politidirektøren på grund af hans lokalkendskab til Hamborg kunne forhøre sig nærmere om en ordning i denne by, hvor fattige børn besøgte ansete borgeres hjem for at stifte bekendtskab med renhed og orden. Sådan en ordning kunne understøttelsesforeningerne muligvis indføre i København, mente oberst Arnholtz. Brev til politidirektøren fra Oberst Arnholtz d. 20. dec. 1869. *Kopibog fra 23/11 1869- 31/10 1878*. Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, KSA.

⁷⁸⁸ *Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. nov. 1874 til 31. okt. 1875*, 7; 14. I Amerika er filantropiens rolle i forhold til en markedsøkonomisk udvikling et tema i forskningen, se for eksempel Kathleen D. MacCarthys værk *American Creed. Philanthropy and the Rise of Civil Society* fra 2003. I dansk sammenhæng er relationen mellem filantropiens fremvækst og funktion i forhold til udviklingen af en markedsøkonomi ikke afdækket for 1800-tallets vedkommende.

Understøttelsesforenings ekspertise ved at bede denne undersøge sager for dem. Igennem perioden 1874–1880 foretog Københavns Understøttelsesforening undersøgelser for at afgøre de fattiges værdighed for blandt andre 'Samfundet Kjæden', der rettede sin hjælp mod blinde, og 'Samfundet, der antager sig vanføre og lemlæstede Børn'.⁷⁸⁹ Når den private fattigforsorg anså en arbejdsdeling af de sociale opgaver for nødvendig, gav det filantroperne mulighed for at dygtiggøre sig inden for deres særlige felt i forsorgen. En professionaliseringsproces var i gang på det sociale felt, og filantroperne blev på en række sociale områder eksperter. Historiker Tinne Vammen pointerer, at dele af velfærdsstatens klassiske komponenter, som de sociale professioner og en disciplineret lønarbejder, blev skabt i filantropien i anden halvdel af 1800-tallet, hvor folkloristen Karin Lützen har fremført den overbevisende tese, at filantropiens ideal om den rette livsførelse, som skulle udledes inden for rammerne af en kernefamilie, blev videreført som idealet for den rette livsførelse i den senere velfærdsstats sociale arbejde.⁷⁹⁰

Det københavnske filantropiske og velgørende felt var betydeligt i 1876, hvor det blev anslået, at der var anvendt 2.638.158 kroner. Det offentlige fattigvæsen havde brugt omtrent 1.000.000 kroner i sit arbejde på at understøtte trængende.

35.755 københavnere skulle angiveligt være medlemmer af filantropiske foreninger eller selskaber. I 1908 disponerede den københavnske filantropi over omtrent 4,5 millioner kroner, hvor den offentlige forsorg via alderdomsunderstøttelsen og fattighjælpen disponerede over 5,5 millioner kroner.⁷⁹¹ Forsorgssystemet var i perioden 1850 til 1900 reelt set to-leddet i København.

5.6.2.4 Efterspil: Københavns Understøttelsesforening de første 25 år

Københavns Understøttelsesforenings ønskede med deres eget ordvalg at være en magtfaktor i samfundet ved at understøtte de værdige trængende og derved udgøre et korrektiv i forhold til det offentlige fattigvæsen. Allerede i 1880 blev det diskuteret internt i Københavns Understøttelsesforening, at der var en fare i, at foreningen var ved at udvikle sig til at udgøre et "secundært Fattigvæsen", altså et ubetydeligt fattigvæsen ikke bare i forhold til det offentlige

---

⁷⁸⁹ Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. Nov. 1874 til 31. Okt 1875, 21; Anden Aarsberetning fra Københavns Understøttelsesforening. For Aaret 1. november 1875 til 31. oktober 1876, 17.

⁷⁹⁰ Vammen 1998, 92.

⁷⁹¹ Vammen 1998, 93-94.

fattigvæsen, men også i forhold til resten af det filantropiske felt i København, da det personlige engagement og selvstændighed i understøttelsesforeningerne var presset.⁷⁹²

Københavns Understøttelsesforenings rolle i den københavnske fattigforsorg i resten af 1800-tallet kan foreningens eget 25 års jubilæumsskrift kaste lys over. Foreningens sekretær, juristen F. Rüdinger, forfattede i 1899 skriftet *Kjøbenhavns Understøttelsesforening. 1. november 1874 – 31. oktober 1899. Fattigdom og Fattigforsorg i Kjøbenhavn før og nu*. Heri konstaterede F. Rüdinger, at Københavns Understøttelsesforening havde stillet betingelser for de trængendes modtagelse af hjælp for at fremme ”..en ærlig Kamp for Eksistensen”.⁷⁹³ Foreningen havde været en gavnlig faktor i fattigforsorgen, ifølge F. Rüdinger, ved at afhjælpe den almindelige fattigdom og ved at holde de værdige fattige fra det vanærende offentlige fattigvæsen, men foreningen nød ikke samme opbakning blandt københavnerne som tidligere, hvilket kom til udtryk ved, at foreningen modtog færre og færre økonomiske bidrag i forhold til byens befolkningsmæssige vækst.

F. Rüdinger forklarede i jubilæumsskriftet, at den private velgørenhed i København aldrig viste sig villige til at støtte op om at centralisere den private fattigforsorg under Københavns Understøttelsesforening, og faktisk havde den private velgørenhed siden Københavns Understøttelsesforenings dannelse i 1874 vokset sig endnu mere forgrenet og afgrænset sig i adskillige selvstændige stiftelser eller foreninger.⁷⁹⁴

5.7 Delkonklusion

København undergik midt i 1800-tallet en forandringsproces som følge af et kraftigt voksende indbyggertal, beboelsesmæssige slumområders opståen, næringsfrihedsloven indførelse (1857) og fremkomsten af et større lønmodtagersegment, der var karakteriseret ved at leve fra hånden og i munden. Den kollektive kultur angående fattigforsorgen var præget af uro og magtkampe, og de forskellige fagligt organiserede foreninger søgte at fremme deres medlemmers interesser ved at presse Borgerrepræsentationen og byens filantropi til at tage et ansvar for at afhjælpe dyrtidens nød i 1850'erne. Samtidig var styrelsen af København i overvejende grad overdraget til byens bedre middelstand, som gennem Borgerrepræsentation og en stadig mere udbredt filantropisk virksomhed kunne præge udviklingen af fattigforsorgen.

---

⁷⁹² Bestyrelsesmøde d. 16. marts 1880 i Christianshavns Understøttelsesforening. Christianshavns Understøttelsesforenings Forhandlingsprotokol 1866-1883, 1, RA

⁷⁹³ Rüdinger 1899, 5.

⁷⁹⁴ Rüdinger 1899, 3-6.

Den overordnede tendens i forhold til behandlingen af de fattige i perioden 1850-1874 var at søge at sikre en særbehandling af de værdige trængende i forhold til de uværdige trængende. At de uværdige trængende skulle umyndiggøres gennem fratagelse af borgerlige rettigheder og underlægges patriarkalsk tvang ved at få deres dagligdag tilrettelagt af fattigvæsenmyndighederne, var der ikke megen uenighed om i den kollektive kultur angående fattigforsorg. Det var særbehandlingen af de værdige trængende, der optog fattigdebatten. To aspekter var centrale ved særbehandlingen af de værdige trængende: Dels at de værdige trængende burde modtage en bedre behandling end de uværdige trængende, og dels at de værdiges værdighed burde bevares.

I 1850'erne blev termerne 'værdig' og 'uværdig' ofte anvendt i, og i 1860'erne blev termerne en fast del af fattigdiskursen. Brugen af betegnelsen 'værdig trængende' transformererede sig, da betegnelsen ikke længere primært sigtede på kategorien af husarme, som den gjorde indtil 1840'erne, men derimod på et bredere lag af arbejdende fattige fra arbejderstanden og håndværkerstanden, der søgte at leve et liv som stræbsomme og økonomisk set uafhængige medborgere. Det afspejler sig i studiet af modtagelsen af dyrtidslovgivningen i 1850'erne samt i studiet af den filantropiske forening Centralkomiteens private forhandlingsprotokol fra 1867. Samtidig var kategorien af værdige trængende blevet yderlige ustabil ved at inkludere flere typer af fattige i perioden.

De uværdige trængende blev italesat med termen 'uværdige', og de var, ifølge de samtidige aktørers opfattelse uværdige, fordi de var moralsk faldne. De udviste ikke vilje eller evne til at genrejse sig fra fattigdommen. Der var ingen værdighed at bevare. De uværdige fattige fik – trods deres uværdighed – adgang til offentlig fattighjælp, da der var kommet en bred erkendelse af, at det var uciviliseret og inhumant at lade mennesker dø af sult.

Fattigvæsenets myndigheder og byens styrende organer førte, som afdækket i studiet af tolkningen af 1850'ernes dyrtidslovgivning i København, en konservativ strategi om at bevare det offentlige fattigvæsens ret til at uddele alle former for hjælp til trængende. Strategien lykkedes, da fattigvæsenets direktion og Borgerrepræsentationen indledende afviste at anvende dyrtidslovgivningen, for dernæst at uddele en særlig hjælp grundet dyrtiden, men under en paragraf 36 i 1799-fattigplanen for København, som åbnede mulighed for midlertidigt at yde hjælp til fattige uden fattighjælps virkning. De offentlige myndigheder i København ønskede ikke at administrere hjælp som ikke var vanlig fattighjælp. Der blev argumenteret for, at det ville skade opbakningen til

byens private velgørenhed, og at det ville være skadeligt for viljen til at ernære sig selv, hvis ikke hjælp fra det offentlige system blev forbundet med retsvirkninger og umyndiggørelse.

I debatten i Borgerrepræsentationen og Folketinget om dyrtidslovgivningens potentielle anvendelse i København viser det sig tydeligt, at for de sociale lag ud over de traditionelle fattige, var faktorer såsom valgret, statsborgerlige rettigheder, borgerlige rettigheder og ens borgerlige stilling essentielle for ens værdighed som myndig medborger. Dannelsen af den politiske medborger ved indførelsen af Grundloven 1849 havde haft sin virkning for opfattelsen af den myndige medborger. Omtalen af den myndige og stræbsomme medborger baserede sig på en rettighedsdiskurs på en måde, som ikke var forekommet i første halvdel af 1800-tallet.

Der eksisterede en uvilje fra den private velgørenheds side i forhold til at indgå et officielt samarbejde med Københavns Fattigvæsen om at understøtte dyrtidens værdige trængende. Bag tanken om at yde hjælp til de værdige fattige uden om det offentlige fattigvæsen, lå den forestilling, at den offentlige fattighjælp i sig selv kunne ødelægge modtagerens moral og vilje til at forsørge sig selv. Den ens behandling af den uværdige og mere værdige fattige under den offentlige fattigforsorg blev i stigende grad problematiseret, da en række faktorer, primært Tre-årskrigen og senere dyrtiden, ret pludseligt, ud fra et tidslagsteoretisk perspektiv forrykkede kriterierne for at blive opfattet som værdig trængende. Dyrtiden og krigen var faktorer, som klargjorde for datidens aktører, at årsagen til de trængendes fattigdom ikke alene skulle findes i de trængendes egen adfærd og moral, men også de leveforhold og vilkår, som de trængende havde.

Forskelsbehandlingen mellem værdige og uværdige trængende var da også officielt inkorporeret i 1871-reformen af Københavns Fattigvæsen. 1799-fattigplanen var, også efter 1871-reformen af fattigvæsenet, stadig det københavnske fattigvæsens lovgivningsmæssige grundlag, og reformen ændrede ikke på det overordnede inkluderende kriterium i forhold til at modtage offentlig fattighjælp, som var 'trang'. Den underordnede strategi blev i 1871-reformen at foretage en moralsk klassifikation af de trængende baseret på deres værdighedsstatus. Som udgangspunkt skulle processen hen imod en adskillelse af de værdige fra de uværdige trængende sættes i gang med det samme internt i Københavns fattigvæsen. Det var intentionen, at de værdige trængende skulle have en disciplinerende behandling i mindre grad end de uværdige. Dertil skulle fattigvæsenet forfølge en adskillelsens politik ved yderligere at differentiere fattiglemmerne ud fra køn og alder. Forhandlingerne om udformningen af 1871-reformen tydeliggjorde, at borgernes ulønnede engagement og velgørende indsats, ikke længere var en selvfølgelig del af Københavns

Fattigvæsen, hvilket ifølge fattigborgmester Harald Knudsen var til skade for fattigvæsenets omdømme blandt københavnere.

1871-reformen indeholdt samtidig en hensigtserklæring om at etablere et fast samarbejde med byens filantropiske virksomhed, når den var kommet under faste principper og regler. Tanken bag et samarbejde mellem byens offentlige fattigvæsen og byens filantropi var at organisere en fattigforsørgelse, som skelnede mellem de værdige og de uværdige, og hvor de værdige kunne få moralsk og materiel hjælp af filantropien for at undgå at komme under det offentlige fattigvæsenes forsorg. For hvor det offentlige fattigvæsen baserede sig på et tvunget forsørgelsesfællesskab gennem fattigskat, sine lovbundne former og muligheden for at anvende tvang over for de uværdige trængende, var den private velgørenhed karakteriseret ved at være et frivilligt forsørgelsesfællesskab præget af barmhjertighed og hjerteliv, og tillige ubundet i sine former. Således var retorikken.

Efter at Borgerrepræsentationen i 1865 havde nedsat et udvalg for at undersøge muligheden for at oprette en arbejdsdeling i Københavns fattigforsorg, hvor visionen var, at byens private velgørenhed burde målrette sin hjælp til de værdige trængende, opstod der en betydelig aktivitet i civilsamfundet, hvor forskellige skrifter om den københavnske fattigforsorg blev publiceret. Det drejer sig for eksempel om skrifter fra kateket Vilhelm Munck, kapellan Johan Holck og lærer Frederik Stuckenberg. Skrifterne teoretiserede over arbejdsfordelingen på forsorgsfeltet mellem byens private velgørenhed og det offentlige fattigvæsen. Det var de trængendes værdighedsstatus, som skulle afgøre, om de skulle have assistance af byens fattigvæsen eller byens filantropi. Dog kunne det, som flere af skrifterne berører, i praksis vise sig vanskeligt at adskille de trængende efter deres moralske habitus.

For at en to-leddet fattigforsorg kunne etableres og fungere i København, var det nødvendigt, at de forskellige aktører inden for den private velgørenhed bakkede op om sagen. Derfor var der et stærkt motiv for en kreds af borgerrepræsentanter og for en kreds af københavnske filantroper til at organisere, afgrænse og centralisere Københavns private velgørenhed, så denne kunne fremstå som en professionel organisation. Den private velgørenhed i København, der ifølge en kreds af borgerrepræsentanter og filantroper, var karakteriseret ved at være usystematisk og ukritisk i sin uddeling af hjælp til de fattige, burde indse, at de kunne agere som en samfundsmagt ved at forene sig. Filantroperne var selv uenige om, hvilke arbejdsopgaver, de burde løfte og hvilke sociale aktiviteter, der kunne henregnes som enten velgørenhed eller selvhjælp.

Det rekursive mønster, som fattigvæsenets fattighjælp udgjorde, fremstod som moderniseret og standardiseret. Der var ikke en personlig varm medmenneskelig relation mellem fattighjælpens giver og fattighjælpens modtager. Det blev fremhævet som Københavns Understøttelsesforenings force, at der eksisterede en personlige relation mellem velgører og modtager, men samtidig havde denne filantropiske forening, som repræsentant for den velorganiserede private velgørenhed, den udfordring, at den var afhængig af velgørende gaver og frivilligt engagement, men samtidig krævede, at dens filantroper efterlevede en af ledelsen fastlagt uddelingspolitik.

I nærværende afhandlings undersøgelse af arkivalier fra filantropiske foreninger som Centralkomiteen af 1864 samt fællesbestyrelsen for de københavnske understøttelsesforeninger er det afdækket, at filantropiens magtelite havde et nært samarbejde med Københavns Fattigvæsens myndigheder samt med Borgerrepræsentationen, og at disse officielle myndigheder var med til at fastsætte, hvilke kriterier der skulle lægge til grund for, at de trængende kunne opnå assistance af en række filantropiske understøttelsesforeninger. Dele af den københavnske filantropi kan betegnes som værende under fattigvæsensmyndighedernes kontrol, og der var et udbredt behov for, at filantropien skulle agere som fattigvæsens myndighedernes forlængede arm med særlige kompetencer i forhold til særlige arbejdsopgaver. Filantropiens arbejdsopgave blev at 'redde' de værdige trængende til at forblive en del af det frie selvstændige samfund. De værdige trængende besad en vilje til at blive selvstændige økonomisk uafhængige medborgere, og de blev ikke opfattet som skyldige i deres egen fattigdom, hvis de til stadighed bestræbte sig på at blive økonomisk uafhængige af det offentlige fattigvæsen. I analysen af omtalen af fattighjælp vurderes det, at velfærd til de værdige trængende, hvis hjælpen kun blev ydet midlertidigt, havde en samfundsbevarende virkning, hvorimod fattighjælp til de uværdige omtales som samfundsnedbrydende.

Der eksisterede fortsat en subdiskurs blandt byens fattig-engagerede, filantroper og byens myndigheder om, at den usystematisk uddelte velgørenhed var et onde, der var samfundsskadende, fordi den fik fattigdommen til at vokse i omfang, når velgørerne ikke sikrede sig, at velgørenheden blev tildelt de værdige trængende. Derfor burde alle de private velgørere, ifølge Borgerrepræsentationen i 1860'erne, Centralkomiteen i 1867 og Københavns Understøttelsesforening i 1874, indordne sig under et fællesorgan, der kunne sikre, at alene de værdige trængende i byen fik assistance af den private velgørenhed. Det var med professor Rasmus

Nielsens ordvalg udtryk for sand menneskekærlighed inden for den private velgørenhed at sikre de værdige trængende hjælp, og afvise de moralsk set fordærvede trængende.

Det var tanken, at et informationsflow angående de fattiges værdighedsstatus, og statistik over, hvilke trængende, der modtog hjælp af byens forskellige velgørende indretninger, skulle sikre, at ingen fik uberettiget hjælp eller fik hjælp flere steder fra. Metoden til at adskille de værdige trængende fra de uværdige trængende skulle være en personlig undersøgelse af de trængende. Københavns Understøttelsesforening (1874) profilerede sig som særlig kompetent i forhold til at foretage disse personlige undersøgelser af de trængende, og foreningen søgte at få adgang til at foretage undersøgelserne med henblik på at afdække de trængendes værdighedsstatus for resten af de private københavnske velgøringsforeninger og velgørende aktiviteter. Den private velgørenhed skulle hermed professionaliseres, et behov for at rationalisere og gå metodisk frem blev gentagne gange fremhævet i den kollektive kultur angående fattigforsorgen. Københavns private velgørenhed skulle løftes ud af det 'mørke', som den hidtil havde virket under. Langt hovedparten af den private velgørenhed afviste dog at forene sig eller samarbejde med Københavns Understøttelsesforening.

Københavns Fattigvæsen ville hele perioden 1770-1874 officielt gerne modtage velgørenhed fra københavnerne, og hvor det københavnske fattigvæsens myndigheder i 1700-tallet politiserede velgørenheden ved at forbyde almissegivning på gader og stræder og angive, at velgørende gaver skulle gives til Københavns Fattigvæsen. Københavns Fattigvæsen blev positioneret som den mest kompetente aktør i forhold til at løfte fattigpolitikens målsætninger sidst i 1700-tallet. Byens myndigheder anerkendte, at velgørenhedens rolle havde ændret sig i forhold til Københavns Fattigvæsen, og myndighederne indledte et samarbejde med byens private velgørenhed, især den velgørenhed som kom til udtryk foreninger med velgørende medlemmer, midt i 1860'erne. Velgørenheden skulle have den opgave at understøtte byens værdige trængende, en kategori, som beskrevet havde undergået den betydelige ændring også at omfattet trængende fra almuen. Dog forestod den opgave at professionalisere Københavns private fattigforsorg, for at den kunne fremstå som én kompetent aktør, der i samarbejde med fattigvæsensmyndighederne kunne eksekvere den fastlagte fattigpolitik. Derved fremmedes en proces, hvor dele af den private velgørenhed i København ændrede karakter fra at udgøre en kristen, usystematisk velgørenhed til at fremtræde som filantropi, som følge af strategien blev en række understøttelsesforeninger oprettet i årene 1868-1870.

Professionaliseringen af velgørenheden nåede sit hidtidige højdepunkt ved dannelsen af Københavns Understøttelsesforening, hvor personkredsen, som kunne modtage understøttelse fra Københavns Understøttelsesforening, var de københavnere, der var berettiget til fattighjælp fra det offentlige fattigvæsen i Københavns eller Frederiksbergs Kommune. Det var et opgør med private velgørere hidtidige praksis, som bestod i at udpege grupper af værdige fattige, der skulle have hjælp grundet religiøst tilhørsforhold, erhverv, køn, alder, stand eller særlige behov, og i stedet inkludere alle københavnere som mulige modtagere af foreningens hjælp. Københavns Understøttelsesforeningen opererede med de to overordnede inkluderingskriterier, som var trang og værdighed. Foreningen rettede sin hjælp imod de værdige trængende, som gennem hjælp til selvhjælp kunne genrejses til at bestå ved egne kræfter. Den sociale relation mellem giver (velgører) og modtager var standardiseret. Den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik, hvor velgøreren havde en ret til og en reel mulighed for, at bestemme over midlernes anvendelse, var der ikke rum til som følge af foreningens professionelle organisering.

6. Syntese over den københavnske fattigforsorgs udvikling 1770-1874

Der fandt overordnet set markante ændringer sted i opfattelsen af, hvordan fattige skulle behandles i den københavnske fattigforsorg; fra at Københavns Fattigvæsen, der i 1700-tallet indeholdt velgørende elementer, skulle fokusere på at understøtte de rette fattige, til at fattigvæsenet fik alle byens fattige uanset værdighedsstatus under sin forsorg ved indførelsen af 1799-fattigplanen. Ved 1799-fattigplanen fandt en professionaliseringsproces sted inden for den offentlige forsorg, hvor alle fattige skulle have en ens behandling og modtage standardiseret fattighjælp, og hvor de traditionelle gruppedannelsers forsørgelsesfællesskaber formelt set blev ophævet. I perioden 1800-1850 transformerede opfattelsen af det offentlige fattigvæsens karakter sig så markant, at fattigvæsenet af byens medborgere og myndigheder ikke længere blev opfattet som en aktør i fattigforsorgen, der havde egenskaber til at på en forsvarlig måde at behandle de mere værdige fattige eller gøre krav på at modtage velgørenhed fra københavnere. Hverken velgørenheden eller understøttelse af de mere værdige fattige fra almuen hørte længere til under Københavns Fattigvæsen. Københavns Fattigvæsen udgjorde, ifølge samtidens retorik, et tvungent forsørgelsesfællesskab baseret på skattebetaling, lovgivning og muligheden for tvangsanvendelse, og derfor burde fattigvæsenet fokusere på at håndtere de uværdige trængende.

Filantropien og det offentlige fattigvæsen blev i samtidens retorik tilskrevet hver deres egenskaber og funktioner i den københavnske fattigforsorg. Fra og med 1840 indtraf der et skifte i

opfattelsen af civilsamfundets ansvar over for de værdige trængende fra almuen. Civilsamfundet skulle træde i karakter ved at organisere en vertikal filantropi, hvis hjælp især skulle rette sig mod de værdige trængende fra de socialt laverestillede klasser. Denne tanke blev stærkere, da byens offentlige fattigvæsens udgifter steg markant i 1860'erne. Det blev i 1860'erne i en kreds bestående af københavnske filantroper og borgerrepræsentanter en kongstanke, at byens private velgørenhed og det officielle fattigvæsen burde have hver sin afgrænsede funktion i Københavns fattigforsorg, hvor der var en formuleret deling af arbejdsopgaver. Det offentlige fattigvæsen skulle håndtere de uværdige fattige samt de fattige med en mere tvivlsom moral for om nødvendigt at kunne afstraffe dem og potentielt korrigere deres adfærd gennem tvangsmidler, hvorimod en organiseret frivillig fattigforsorg skulle understøtte de værdige fattige, der kunne reddes for det frie samfund og forblive i den nærende gruppe af samfundsmedlemmer. I denne sociale vision var indbygget en nødvendighed af at fremme og professionalisere Københavns private fattigforsorg, så den kunne fremstå som én kompetent aktør, der i samarbejde med fattigvæsensmyndighederne kunne eksekvere den fastlagte fattigpolitik. Derved fremmedes en proces, hvor dele af den private velgørenhed i København ændrede karakter fra at udgøre en kristen, usystematisk velgørenhed til at fremtræde som filantropi, og som følge af strategien blev en række understøttelsesforeninger oprettet i årene 1868-1870. Understøttelsesforeningernes virke dækkede hele København, og i 1874 blev understøttelsesforeningerne forenet under den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening. Københavns Understøttelsesforening, der blev den største filantropiske forening i byen målt på antal understøttede, understøttede værdige trængende københavnere, når en række standardiserede krav var opfyldt. Foreningen virkede på et borgerligt humanitært grundlag.

Således lyder syntesen over udviklingen i den københavnske fattigforsorg vurderet ud fra et værdighedsperspektiv. Det kan udledes, at der var en markant vilje til ad frivillighedens vej at understøtte de rette fattige og værdige fattige: Der tegner sig således et mønster i den københavnske fattigforsorg, hvor de velgørende bidrag fulgte kategorien af rette eller værdige fattige i perioden 1770-1874. Det viser sig ved, at velgørenhed ud over at blive ydet til private velgørende foranstaltninger, også blev ydet til byens offentlige fattigvæsen i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, da der var en forventning fra københavnere om, at fattigvæsenets funktion primært var at bidrage til at understøtte de rette fattige, hvilket omfattede de uarbejdsføre fattige og de husarme. Senere i 1800-tallet fokuserede københavnere på at yde velgørenhed til de mere værdige trængende gennem private velgørende aktiviteter eller filantropiske foreninger.

Det er desuden kendetegnende for fattigforsorgens udvikling i København, at den undergik en professionaliseringsproces ad to omgange, nemlig i forhold til det offentlige fattigvæsen i slutningen af 1700-tallet og i forhold til dele af byens filantropi i 1860'erne. Behandlingen af de fattige blev professionaliseret.

I nærværende afhandlings analyse er der fire faktorer, som gjorde sig gældende i den kollektive kultur angående fattigforsorgen i de to perioder, hvor professionaliseringsprocesserne fandt sted. Den første faktor var en enighed blandt myndigheder og fattig-engagerede aktører om, at der var graverende fejl og mangler i den eksisterende fattigforsørgelse både i offentligt og i privat regi. Disse fejl og mangler burde der rettes op på. En anden faktor var et fokus på de værdige fattige i fattigdebatten og herunder en forestilling om, at øget velfærd til de værdige fattige ville få en samfundsstabiliserende eller samfundsopbyggende virkning. Den tredje faktor var, at enten en enkelt aktør, som stat eller kirke, eller en kompetent kreds af medborgere var i en position i samfundsnetværket, hvorfra en omorganisering og forbedring af forsorgen kunne søges omsat fra teori til praksis. Den fjerde faktor bestod i søge at regulere hele fattigforsorgen, så bestræbelserne på at forbedre fattigforsorgens mangler ikke blev ødelagt og modarbejdet af andre aktører inden for fattigforsorgen. Den sidste faktor er værd at bemærke, for den repræsenterer tanken om, at en velfungerende fattigforsorg, som kom de reelt nødstedte til gavn, forudsatte, at alle byens fattige skulle behandles ensartet og underlægges samme regler, hvilket igen bevirkede, at København som by med dens samlede befolkning kom til at udgøre forsørgelsesfællesskabet, og at de sociale relationer mellem giver (velgører) og modtager blev standardiseret. Det blev i samtiden omtalt som nødvendigt at bevæge sig væk fra den eksisterende fattigforsorgs mindre forsørgelsesfællesskaber baseret på religion, erhverv eller særlige behov, både i udformningen af 1799-fattigplanen og i Centralkomiteens udvalg nedsat med det formål at undersøge muligheden for at forene byens private velgørenhed fra 1866. I begge professionaliseringsprocessen blev fattigplejen sekulariseret med en begrundelse om, at det var nødvendigt at indføre en rationel fattigforsorg, som kunne omfavne alle byens fattige medborgere uanset religion.

De fire nævnte faktorer var karakteristiske for den proces, som det offentlige fattigvæsen undergik i udformningen af 1799-fattigplanen, og som i 1860'erne fremmede en professionaliseringsproces af byens private fattigforsorg. Professionaliseringsprocessen drejede sig om magten til at definere, hvilke fattige, der skulle henhøre under kategorierne værdige henholdsvis uværdige fattige, og hvilken behandling, de skulle modtage respektivt.

Professionaliseringsprocessen forudsatte, at behandlingen af de fattige kom til at foregå efter ensartede regler og udløste standardiseret hjælp. Kun derved kunne det undgås at spilde ressourcer på de uværdige fattige, og *alle værdige* medborgere sikres hjælp i København. Der var nemlig en fremherskende bekymring for, at der var værdige fattige, som ikke modtog hjælp, fordi fattigforsorgen var mangelfuldt indrettet.

Filantropien blev i den samtidige retorik i 1860'erne og 1870'erne tillagt særlige egenskaber, som det offentlige fattigvæsen ikke besad. Det drejede sig om egenskaber som humanitet, barmhjertighed og omsorgsfuldhed. Assistance fra filantropien medførte ikke en retslig umyndiggørelse, ej heller var der en høj risiko for at svække den trængende moral og lyst til at være en uafhængig medborger. Tværtimod blev den værdige trængendes værdighed bevaret, var ræsonnementet, hvis den fattige modtog filantropisk hjælp. Filantropiens force var, at den var samfundsbevarende, da den knyttede bånd mellem samfundets forskellige klasser. Især blev den personlige berøring imellem velgører og modtager fremhævet.

Denne forståelse af filantropien og det offentlige fattigvæsen som to væsensforskellige instanser kunne blandt andet opstå, fordi opfattelsen af velgørenhedens rolle i forhold til det offentlige fattigvæsen havde ændret sig markant i perioden 1770-1874. Der var sidst i 1700-tallet en opfattelse af, at velgørenhed hørte til under det offentlige fattigvæsen, men begyndelsen af 1800-tallet blev en markant brydningstid i forhold til opfattelsen af det offentlige fattigvæsen, som følge af svækkelsen af de velgørende og frivillige elementer i fattigvæsenet ved indførelsen af en lønnet direktion i 1815 og introduktionen af en egentlig fattigskat i 1814. Samtidig stod fattigvæsenet med ansvaret for at behandle de simple og usle fattige, og sågar byens bæreme bestående af de uværdige løsgængere og husvilde fra bymiljøet. Desuden udløste modtagelsen af fattighjælp en række retsvirkninger. Dette bevirkede, at der bredte sig en opfattelse af, at velgørende bidrag og milde gaver ikke længere hørte til under det lovbundne og skattefinansierede offentlige fattigvæsen. På den baggrund vil jeg vurdere, at filantropibegrebet blev defineret i Københavns fattigforsorg i opposition til det offentlige fattigvæsen i København, hvor filantropiens særart blev konstitueret i sammenhæng med den opfattelse, at den havde patent på barmhjertighed, ret til frivillige bidrag og desuden kunne 'redde' de værdige trængende ved at holde dem fri af den offentlige fattighjælps retsvirkninger og demoraliserende virkning.

Den norske historiker Anne-Lise Seip fremhæver, at der var en parallel udvikling i filantropiens vækst og indskrænkningen af rettigheder som følge af at modtage offentlig fattighjælp i både Norge, Sverige og England i anden halvdel af 1800-tallet.⁷⁹⁵ Anne-Lise Seip vurderer, at denne udvikling fandt sted, fordi de liberale teorier, som voksede sig stærke i 1800-tallet, efterspurgte en begrænset statslig indblanding i samfundslivet, og at dette også omfattede det sociale område. Dertil har den historiske forskning påpeget, at standssamfundets opløsning, urbanisering, næringsfrihedens indførelse, lavsvæsenets mindskede betydning, borgerskabets engagement og pligtfølelse over for samfundets indretning samt den større sociale nød, som liberalismen medførte, var faktorer, som var afgørende for filantropiens fremvækst midt i 1800-tallet.⁷⁹⁶ Disse faktorer kan være med til at forklare en vækst i omfanget af filantropi, men ikke filantropiens særegne udtryksformer, som var afhængig af sted og rum, til trods for, at filantropi var et internationalt fænomen.⁷⁹⁷ Nærværende afhandlings analyser viser, at en kreds af aktører fra de københavnske myndigheder og byens filantropiske foreninger i deres forsøg på at finde løsninger på byens sociale udfordringer i en lokal baseret proces tillagde filantropien særlige egenskaber og forstærkede omfanget af filantropi i byen og tillige fremmede en professionalisering af samme.

7. Konklusion

Behandlingen af de fattige hang sammen med opfattelsen af de fattiges værdighed, det dokumenterer nærværende afhandlings analyser tydeligt. Trods de markante ændringer i behandlingen af fattige, som fandt sted i perioden 1770-1874, var det et gennemgående fænomen, at der hos fattigvæsenets myndigheder og blandt fattigengagerede aktører forelå et ønske om og anerkendtes et behov for at beskytte de 'rette' og senere de værdige fattige. Fattighjælp til disse fattige ansås ikke for at være samfundsnedbrydende, som datidens aktører formodede, at hjælpen til de uværdige fattige var. Tværtimod kunne hjælp til de værdige fattige være en stabiliserende faktor for samfundsordenen - eller ligefrem en samfundsofbyggende faktor, som studiet af den filantropiske forening, Centralkomiteens, overvejelser fra 1866 angående muligheden for at forene den private velgørenhed viser. Vi har her at gøre med en grundlæggende logik, som skellet mellem de værdige og de uværdige fattige i fattigforsorgen i perioden 1770-1874 baserer sig på. Med afsæt

---

⁷⁹⁵ Seip 1984, 11.

⁷⁹⁶ Lundström 1995, 70ff.

⁷⁹⁷ Danske beslutningstagere og myndigheder orienterede sig i den internationale socialpolitiske lovgivning og aktiviteter, men udformningen af lovgivningen eller aktiviteterne blev tilpasset lokale forhold. Christiansen m. fl. 2010a, 105-151; Petersen & Petersen, 2010b, 581.

i denne logik søgte forskellige aktører at fremme en forskelsbehandling af de værdige og de uværdige fattige i perioden 1770-1874.

Den tyske historiker Reinhardt Koselleck opererer i sine tidslagsteoretiske bestemmelser med et såkaldt transcendent tidslag, som omfatter fænomener, der er genkendelige til alle tider i alle kulturer. I nærværende afhandling er det udledt, at det er et alment genkendeligt træk, at mennesker frivilligt udfører velgørende handlinger over for andre mennesker i nød; dog afdækker analyserne, at de velgørende bidrag ikke i flæng blev uddelt til alle i nød, men i stedet primært blev anvendt på de mere værdige fattige i den organiserede fattigforsorg. De tidslagsteoretiske bestemmelser er blevet anvendt i afhandlingens analyser til at anskueliggøre brud og betydningsændringer i opfattelsen af, hvordan de fattige skulle behandles. Det er blevet undersøgt, hvilke ændringer, der fandt sted grundet ændringer i fattiglovgivningen, og hvilke ændringer, der skyldtes udefrakommende faktorer såsom krig samt hvilke ændringer, der skyldtes københavneres ændrede adfærd, især i forhold til at vælge ikke længere at yde velgørenhed til fattigvæsenet men i stedet til private velgørende aktiviteter.

Afhandlingens studier af Københavns fattigforsorg viser, at der var en markant vilje til ad frivillighedens vej at understøtte de rette fattige og værdige fattige. Der tegner sig således et mønster i den københavnske fattigforsorg, hvor de velgørende bidrag fulgte kategorien af værdige fattige i perioden 1770-1874. Det viser sig ved, at velgørenhed ud over at blive ydet til private velgørende foranstaltninger også blev ydet til byens offentlige fattigvæsen i 1700-tallet og i begyndelsen af 1800-tallet, idet der var en forventning fra københavnerne om, at fattigvæsenets funktion primært bestod i at bidrage til at understøtte de rette fattige, hvilket omfattede de uarbejdsføre fattige, de husarme og de ufrivilligt arbejdsløse. Senere i 1800-tallet fokuserede københavnerne på at yde velgørenhed til de mere værdige trængende gennem private velgørende aktiviteter eller filantropiske foreninger. Det kan konstateres, at viljen til ad frivillighedens vej at hjælpe de værdigere fattige medborgere var markant mere massiv end viljen til at hjælpe de uværdige fattige, og i årtierne op imod 1850 bredte der sig i København en opfattelse af, at hverken velgørenhed eller de værdige fattige hørte til under byens offentlige fattigvæsen. Hermed er den overordnede sammenhæng mellem tre grundelementer i den københavnske fattigforsorg, nemlig opfattelsen af de fattiges værdighed, behandlingen af de fattige og velgørenhedens rolle afdækket; velgørenheden skulle primært ydes til gavn for kategorier af rette eller værdige fattige, og samtidig eksisterede der den overbevisning, at de værdige fattige skulle ydes en positiv særbehandling i

forhold til de uværdige fattige. Disse grundlægende mekanismer i fattigforsorgen var med til at lede behandlingen af de fattige ad nye veje.

Formålet med Københavns Fattigvæsens behandling af de fattige i størstedelen af 1700-tallet bestod i at bidrage til at *forsørge* og *beskæftige* de 'rette' fattige. De uværdige fattige blev ekskluderet fra almissen. Ved 1799-fattigplanen blev fattigvæsenets funktion to-delt, således at målet var, at *understøtte* de 'rette' fattige og *afstraffe* de uvillige, uværdige fattige. I første halvdel af 1800-tallet knyttedes der løbende en række deklasserende retsvirkninger til modtagelsen af offentlig fattighjælp, og behandlingen af alle fattiglemmer gik i en umyndiggørende retning. I 1820'erne og 30'erne fik fattigvæsenet endvidere den opgave at særbehandle Københavns farlige husvilde, løsgængere og betlere, der ofte ikke selv havde opsøgt fattigvæsenets hjælp, men som blev overdraget til fattigvæsenet af byens politi. Denne kategori af farlige fattige skulle fattigvæsenet isolere, beskæftige og afstraffe på fattiginstitutionen Ladegården (1822). I 1860'erne og 1870'erne opstod der den opfattelse blandt kredse af filantroper og myndigheder, at Københavns Fattigvæsens opgave skulle være at fokusere på at give byens uværdige trængende en disciplinerende samt umyndiggørende behandling, hvorimod de værdige trængende skulle modtage en mere barmhjertig og velvillig assistance hos byens filantropi.

Ændringerne i behandlingen af de fattige var nært forbundet med ændringer i den rolle, velgørenheden spillede. Velgørenhed var en del af Københavns Fattigvæsens grundlag i 1700-tallet. Velgørenhed betød ikke alene en overdragelse af ressourcer, men havde en kulturel betydning indlejret i overdragelsen, hvilket jeg har indkredset gennem en definition af den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik, forstået som det, at et forsørgelsesfællesskab, der var afhængigt af frivillige bidrag og frivilligt engagement måtte være lydhør over for velgørernes forestillinger og ideer om, hvordan fattigplejen skulle udformes. Heri lå en implicit kontrakt mellem velgører og forvalter. Velgørenheden mistede sin funktion i Københavns Fattigvæsen i begyndelsen af 1800-tallet, og i 1840'erne, viser nærværende afhandlings analyse, ville københavnere og byens myndigheder generelt set ikke overdrage velgørenhed til fattigvæsenet, ligesom byens private velgørenhed under 1850'ernes dyrtid ikke ønskede at samarbejde med fattigvæsenet.

Velgørenheden, som virkede uden for fattigvæsenet, ændrede sig ligeledes markant i perioden. I 1700-tallet var der tradition for at oprette stiftelser og legater til de husarme, og tilsyneladende hjalp velgørere de fattige fra de socialt lavere og laveste lag i bysamfundet ved at give dem almisser på gaden eller ved at give velgørenhed til Københavns Fattigvæsen. I slutningen

af 1700-tallet opstod en række patriotiske selskaber, som ud over at udføre en række andre funktioner også hjalp fattige, og i første halvdel af 1800-tallet fortsatte tendensen med at danne velgørende selskaber og foreninger, nogle rettede deres assistance mod de husarme, mens andre udøvede en vertikal velgørehed til arbejdernes børn, til tjenestepiger og fra 1840'erne også til arbejderlaget. I 1840'erne indtraf der et skifte i opfattelsen af civilsamfundets ansvar over for de værdige trængende fra almuen. Den vertikale filantropi blomstrede i 1850'erne, og i 1860'erne kom der, som nærværende afhandling har afdækket, en række forsøg på at professionalisere og forene den private velgørehed i København, så den kunne fremstå som én kompetent filantropisk aktør, der kunne løfte sin del af byens sociale udfordringer. Det er min tolkning, at velgørehedens udgrænsning af det offentlige fattigvæsen bevirkede, at filantropien og det offentlige fattigvæsen i 1860'ernes retorik blev tilskrevet hver deres egenskaber og funktioner i den københavnske fattigforsorg.

Den nære sammenhæng mellem udviklingen i behandlingen af de fattige, opfattelsen af de fattiges værdighed og velgørehedens rolle er afdækket i afhandlingens analyser. Formålet med Københavns Fattigvæsens behandling af de fattige var i størstedelen af 1700-tallet at bidrage til at forsørge og beskæftige de 'rette' fattige, som bestod af kategorier af gamle, børn, fysisk uarbejdsføre og husarme. I de sidste tre årtier op mod 1800-tallet fandt der en gradvis ændring sted i behandlingen af de fattige i og med, at myndighederne og de fattig-engagerede aktører fokuserede på, om de fattige selv søgte at afhjælpe fattigdommen gennem deres adfærd. Som et resultat heraf blev også de ufrivilligt, arbejdsløse fattige inkluderet i kategorien af 'rette' fattige, der kunne modtage fattigvæsenets hjælp, når de arbejdsløse demonstrerede en vilje til at arbejde. Som følge af et behov for at kontrollere de fattiges adfærd ændrede behandlingen af de fattige sig henimod en øget grad af institutionalisering i samme periode.

Fattigvæsenet udskilte de 'rette fattige' fra de dovne lediggængere gennem en undersøgelse af de fattiges forhold. De fattige, som modtog fattigvæsenets almisse, skulle, ifølge datidens retorik, gennem deres adfærd vise sig *værdige* til denne, og opfyldte almisselemmerne ikke dette krav, kunne almissen tages fra dem. Kategorierne af uværdige fattige, som bestod af arbejdsføre dovne lediggængere, ørkesløse tryglere og tiggere, skulle ifølge fattiglovgivningen med tvang sættes i arbejde. Det var ikke en opgave, som det københavnske fattigvæsen forestod, men derimod det statslige Børne- og Tugthus. Nærværende afhandlings analyser viser desuden, at det københavnske fattigvæsen simpelthen praktiserede at afvise at give de uværdige dovne almisse i

1700-tallet. Denne fattigpolitik, som foreskrev, at de rette og dermed værdigere fattige kunne opnå at få almisse, hvorimod de uværdige fattige blev afvist fra fattigvæsenets assistance, bliver forståelig i forlængelse af analyserne af velgørenhedens rolle i forhold til fattigvæsenet. Københavns Fattigvæsen var en almen indretning, hvis uddelingspolitik var baseret på en egen fattiglovgivning. Fattigvæsenets finansiering havde to ben; pålagte afgifter og velgørenhed. Efter forbuddet mod tiggeri i København i 1698 søgte fattigvæsenmyndighederne at få københavnernes til at yde velgørenhed til byens fattigvæsen i stedet for at uddele almisser direkte til de fattige. Det blev omtalt som samfundsskadeligt at uddele almisse til fattige uden først at kende til deres værdighedsstatus. Fattigvæsenmyndighederne opfordrede gennem 1700-tallet københavnernes til at yde velgørenhed til fattigvæsenet, og den københavnske fattiglovgivning foreskrev, at den enkelte velgører havde ret til at båndlægge de overdragne ressourcer til bestemte formål eller målgrupper, hvorefter fattigvæsenet skulle agere som forvalter af velgørenheden. Studiet af fattigvæsenets decentrale administrative plejekommissioner afdækker, at disse i slutningen af 1700-tallet netop opfattede sig som forvaltere af de kristne menigheders gaver til fattige. Københavnernes milde gaver og velgørende bidrag skulle understøtte og beskytte byens rette fattige, som var værdige til hjælpen, og de velgørende gaver måtte ikke fungere som en sovepude for de uværdige fattige.

Der var to hovedpositioner i den kollektive kultur angående fattigforsorgen, som havde hver deres opfattelse af, hvordan de fattige skulle behandles. En position blev indtaget af en kreds af patriotisk sindede og højt placerede embedsmænd fra Centraladministrationen og Københavns Magistrat, der formulerede et behov for at formalisere den sociale relation mellem velgører og modtager i den hensigt at realisere en social vision om samfundets optimale indretning baseret på kameralismens tanker om et produktivt folk. Denne kreds udpegede byens fattigvæsen som den mest kompetente instans til at forestå nævnte opgave. Kredsen omtalte det københavnske fattigvæsen - og fattigforsorgen i det hele taget - som mangelfuld og fejlbehæftet, og de fandt, at der var brug for en planlægning af fattigforsorgen i byen, en planlægning, som omfattede alle fattige uanset erhvervs- og religiøst tilhørsforhold, således at de fattige blev mødt med en standardbehandling baseret på et almengyldigt reglement. Stand måtte ikke som hidtil udløse en særbehandling hos det offentlige fattigvæsen. Argumentationen er især tydelig i arkivalier fra den mødeaktivitet, som fandt sted op mod udfærdigelsen af den københavnske 1799-fattigplan. Dermed efterspurgte denne kreds en helt anderledes behandling af de fattige, end den anden position bestående af fattigdebattører samt fattigvæsenets decentrale plejekommissioner, der administrerede fattigvæsenets almisseuddeling, og som havde en opfattelse af, at fattigvæsenets opgave bestod i at

understøtte de kristne menigheders fattige børn, gamle, fysisk uarbejdsføre og husarme. Frem til 1799-fattigplanens indførelse i København var personkredsen, der kunne modtage almisse fra byens fattigvæsen, de fattige kristne københavnere, der gik til alters i byens sognekirker.

Forsørgelsesfællesskabet var således bundet op på et religiøst tilhørsforhold. Ved 1799-fattigplanen blev fattigvæsenets decentrale plejekommissioner med præsten i spidsen ophævet og en række fattigdistrikter oprettet i byen, for kun gennem en sådan omorganisering, mente den førstnævnte kreds af patriotisk sindede embedsmænd, kunne en standardiseret behandling af de fattige sikres til gavn for de fattige selv, byen og staten. Qua denne kreds' position i samfundsnetværket, hvorfra de havde adgang til at påvirke de mest indflydelsesrige i samfundet, nemlig Centraladministration og kongemagt, fik de spændt det københavnske fattigvæsen efter det patriotiske samfundsprojekt.

Ved indførelsen af den stærkt kameralistisk prægede 1799-fattigplan antog fattighjælpen med Reinhardt Kosellecks tidsteoretiske bestemmelser, en singular karakter, og uddelingspolitikken ændredes markant fra at forgå i en kristen ramme til at være en sekulær organisation, hvis målsætning det var, at drage omsorg for alle byens fattige uanset religion, stand og værdighedsstatus. Til gengæld ændredes finansieringen af Københavns Fattigvæsen ikke væsentligt ved 1799-fattigplanen, hvor midlerne fortsat hovedsageligt skulle komme fra pålagte afgifter og velgørenhed.

Ved 1799-fattigplanen var det heller ikke længere alene byens kristne kirkegængere, som udgjorde personkredsen, der kunne få almisser ved fattigvæsenet, men derimod alle københavnere, jøderne dog undtaget, der havde boet i byen i minimum tre år. Den underordnede strategi i 1799-fattigplanen bestod dels i at beskytte og understøtte de fattige, der blev anset for berettiget til hjælp, dels gennem afstraffelse at forbedre de uvillige og dermed uværdige fattige. Fattigvæsenet skulle mestre en forskelsbehandling af de villige og de uvillige. Den behandling, som fattige skulle modtage under fattigvæsenets regi, var baseret på fattigvæsenens planens iboende idé om den ideelle livscyklus, som et almindeligt almuelems liv skulle forme sig over; børnene og de unge skulle gennem skolegang uddannes og oplæres i de rette dyder og i håndværk for at blive arbejdsduelige og arbejdsvillige, arbejdere skulle beskæftiges hos private arbejdsgivere eller i fattigvæsenets arbejdshuse, de syge skulle have sygepleje, og begravelsesassistance gives til de afdøde fattiglemmer. Fokus i fattigplanen var på at hjælpe de villige og dermed værdigere fattige til at agere som nyttige arbejdere til gavn for sig selv og for staten. De uvillige fattiglemmer og betlerne skulle tvinges til at gennemgå forbedringsprogrammer i fattigvæsenets eget nyoprettede

tvangsarbejdshus i Pustervig. En sekulariserings- og professionaliseringsproces, som pegede frem mod et moderne fattigvæsen, var sat i gang.

Perioden 1800-1849 var på mange måder en brydningstid i Københavns fattigforsorg i forhold til at søge nye veje i behandlingen af både uværdige og værdige fattige. Behandlingen af alle fattige under fattigvæsenets regi ændrede sig henimod en øget umyndiggørelse i takt med, at de liberale teorier og malthusianismen voksede sig stærke i samfundet. Der var vedvarende røster i fattigdebatten, som talte imod en for hårdhændet og for ensartet behandling af alle typer fattige, men den kollektive kultur angående fattigforsorgen undergik en vægtforskydning, så de uværdige fattige kom i fokus i debatterne. Der var en udbredt opfattelse af, at det var nødvendigt med en hård behandling af de fattige under fattigvæsenets forsorg, da fattigdommen ifølge datidens logik bundede i moralsk ufuldkommenhed. Modtagelse af offentlig fattighjælp blev i en nationalt dækkende fattiglovgivning løbende forbundet med en række retsvirkninger for den fattige, der for eksempel ikke kunne råde over sine ejendele (1808), gifte sig uden fattigvæsenens myndighedernes tilladelse (1824), eller deltage i det politiske projekt, som Grundloven indførte (1849).

Den standardiserede behandling og sammenblandingen af uværdige, usle fattige og mere værdige fattige, som 1799-fattigplanen havde introduceret, kombineret med de stadig mere omfattende retsvirkninger som fulgte med modtagelsen af offentlig fattighjælp, vakte mishag hos dele af den københavnske befolkning, og der blev, som påvist i afsnittet om fattigdebatten, formuleret en række krav om en særbehandling af de mere værdige fattige under Københavns Fattigvæsen i 1810'erne og 1820'erne. Der var stadig en position i fattigdebatten, der holdt på, at fattigvæsenets rolle skulle være at sikre de rette og mere værdige fattige en vis understøttelse. En anden position i fattigdebatten var fortalere for at opgive det lovbundne og sekulariserede fattigvæsen, der endda delvist blev finansieret af fattigskat; i stedet skulle fattigplejen føres tilbage til at udgøre en kristen barmhjertighedsgerning baseret på velgørenhed. 1840'erne synes at være den tidsperiode, hvor der skete et skifte i opfattelsen af, hvem der skulle forestå særbehandlingen af de mere værdige fattige fra almuens; civilsamfundet, med Københavns middelstand i spidsen, skulle træde i karakter ved at organisere en vertikal filantropi, hvis hjælp skulle rette sig imod de værdige trængende fra de socialt laverestillede klasser. Borgernes vilje til selvforsorg viste sig også i oprettelsen af den filantropiske forening, Centralkomiteen af 1848, der som respons på udbruddet af Tre-årskrigen blev organiseret med det formål gennem privat assistance at understøtte de værdige trængende krigsinvalidere og afdøde soldaters familier for at holde disse fri af det offentlige

fattigvæsen. Krigen blev en faktor, som tidslagsteoretisk set udgjorde en singular begivenhed, der forrykkede kriterierne for, hvem der blev opfattet som værdige trængende.

De fattige, der modtog fattighjælp fra Københavns Fattigvæsen, blev gentagne gange beskrevet som byens mest usle fattige i perioden 1800-1849, som for eksempel i Københavns Borgerrepræsentations udvalg i sagen angående de milde gaver fra 1842.

Fattigvæsenens myndighederne kategoriserede selv fattighjælpsmodtagerne på følgende måde i 1822: Der var de traditionelle grupper af 'rette' trængende såsom gamle og fysisk svage, der om muligt blev anbragt i arbejdshusene, der på dette tidspunkt primært fungerede som lemmestiftelser. En anden kategori af fattiglemmer udgjorde børnene, der gik i skole og modtog undervisning samt blev oplært i praktiske håndværk. Dertil var der en kategori af byforsørgede, som omtaltes som *husarme*. De byforsørgede boede i egen bolig og arbejdede ofte for private arbejdsgivere. En yderligere kategori bestod af de syge fattige, der modtog sygehjælp uden at blive indskrevet som fattige. Dertil kom en gruppe af husvilde under fattigvæsenets forsorg, som byens politi siden 1814 havde udviklet en praksis med at opbringe og overdrage til fattigvæsenets husvildeafdeling på Frelserens Arbejdshus.

I 1822 blev arbejdsanstalten Ladegården oprettet efter påbud fra Danske Kancelli. På Ladegården skulle de husvilde fra fattigvæsenets husvildeafdeling beskæftiges med arbejde for på den måde økonomisk at bidrage til deres egen underholdning. Ladegården havde karakter af en forsøgsarbejdsanstalt, og i begyndelsen af 1830'erne var det på tale at nedlægge institutionen, blandt andet fordi økonomien var urentabel, og fordi dele af fattigvæsenets ledelse ikke mente, at Københavns Fattigvæsen kunne være ansvarlig for at forsørge og beskæftige personer, der ikke selv havde opsøgt fattigvæsenets hjælp. Danske Kancelli og især fattigdirektør samt politichef Andreas Christian Kierulff anså Ladegården for så nødvendig, at en forøgelse af byens forhadte fattigskat blev accepteret for at bevare institutionen. I 1833 blev Ladegårdsinstitutionen officielt en institution under Københavns Fattigvæsen. Ved samme lejlighed blev der oprettet en tvangsarbejdsanstalt på Ladegården, da fattigvæsenet havde mistet sit tvangsarbejdshus under englændernes bombardement af København i 1807.

I nærværende afhandlings kapitel om Ladegården, vurderede jeg, at fattigvæsenet blev benyttet som et redskab til at gennemføre en sikkerhedspolitik, der havde det formål at sikre en isolation af byens uværdige medborgere såsom de husvilde, løsgængerne, de tidligere kriminelle og de uarbejdsvillige fra bymiljøet. Behandlingen af de fattige under fattigvæsenet havde taget en ny

drejning, i og med at denne gruppe, som byens politi og Danske Kancelli opfattede som kriminelle, skulle tugtes af byens fattigvæsen.

Efter at den patriotiske bevægelse havde mistet sit grundfæste i København i 1810'erne, var det karakteristisk for Københavns fattigforsorg i første halvdel af 1800-tallet, at der ikke var nogen samlet interessegruppe, der prægede fattigpolitikken eller ledte fattigforsorgens udvikling i en bestemt retning. Det blev embedsmænd fra byens myndigheder, såsom Danske Kancelli og politiet som udgjorde en kreds, der qua deres position i samfundsnetværket forholdsvis subtilt kunne præge det københavnske fattigvæsens udvikling.

I løbet af perioden 1800-49 udgrænses de velgørende elementer i Københavns Fattigvæsen til at udgøre et minimum i forhold til tidligere, denne ændring var primært et resultat af en ændret praksis fra københavnernes side, da de i ringere udstrækning valgte at yde velgørenhed til fattigvæsenet, men udviklingen understøttedes af en række lovgivningsmæssige tiltag i 1810'erne. Blandt andet blev den 24-mand store ulønnede fattigdirektion ved et reskript i 1816 afløst af en aflønnet direktion bestående af tre mand. Dette udløste et postyr i samtidens København, da der inden for fattigforsorgen var en tradition for, at de ledende i arbejdet med de fattige udførte arbejdet ulønnet som en barmhjertig og velgørende, måske endda patriotisk sindet, gerning. Der viste sig også en manglende vilje blandt københavnerne til at påtage sig hvervet som ulønnet fattigforstander.

Tillige manglede fattigvæsenet mod forventning økonomisk opbakning fra københavnerne, hvilket delvis kan forklares med, at Danmark befandt sig i en økonomisk vanskelig periode efter Napoleonskrigene. Den semi-frivillige subskription, der skulle sikre københavnernes velgørenhed til fattigvæsenet, blev ophævet ved et reskript i 1814, og i stedet indførtes en fattigskat. Dermed blev Københavns Fattigvæsens myndigheder reelt gjort uafhængige af velgørende bidrag til fattigvæsenets finansiering, og det var ikke nødvendigt, at fattigvæsenet fremstod som en instans, der var lydhør over for velgørernes behov for og ideer om, hvorledes fattigplejen skulle tage sig ud. Den traditionelle velgørenheds kulturelle symbolik forstået som velgørers ret til at bestemme, hvordan de overdragne midler skulle anvendes, fik dødsstødet ved indførelsen af en decideret fattigskat i København. Det afdækkes, at Københavns Fattigvæsen, som retorikken angående sagen om de milde gaver fra 1842 også afspejler, blev opfattet som et tvungent forsørgelsesfællesskab, der finansierede sig på en aftvungen fattigskat og hvis hjælp udløste repressalier. De fattige, der fik hjælp her, var byens usle fattige såvel som byens uværdige medborgere.

I 1840'erne begynder en tredje aktørgruppe for alvor at træde i karakter ved at søge at tage hånd om udviklingen af behandlingen af de fattige. Det drejer sig om en gruppe fra den københavnske middelstand, der omfattede både embedsmænd og civile borgere. I midten af 1800-tallet blev styrelsen af København i overvejende grad overdraget til byens middelstand, som gennem den valgte Borgerrepræsentation og en stadig mere udbredt filantropisk virksomhed kunne præge udviklingen af Københavns Fattigvæsen og byens private velgørenhed.

I studierne af arkivalier fra byens filantropi fremgår det tydeligt, at en kreds af filantroper og borgerrepræsentanter samarbejdede om at præge fattigforsorgen. Efter en vækst i Københavns Fattigvæsens udgifter i 1860'erne og en stadig mere udbredt opfattelse af, at det var nødvendigt at forskelsbehandle de værdige og de uværdige trængende, bejlede en kreds af borgerrepræsentanter og filantroper til Københavns private velgørenhed om at denne ville påtage sig den opgave at sikre en særbehandling af de mere værdige trængende i byen. Med udtrykket værdige trængende mentes ikke længere som i tidligere tider primært de husarme, men tillige stræbsomme medborgere fra de arbejdende lag, hvilket nærværende afhandlings afsnit om dyrtidslovgivningen såvel som afsnittet om Centralkomiteens overvejelser fra 1866 om at forene den private velgørende, konkluderer.

Der kan midt i 1860'erne spores tydelige bestræbelser på at forene byens private velgørenhed under én fællesbestyrelse, således at velgørenheden kunne fremstå og agere som én kompetent aktør, der i samarbejde med det offentlige fattigvæsen kunne løfte byens sociale udfordringer. Forestillingen var, at byens filantropi midlertidigt skulle understøtte byens værdige trængende, og at Københavns Fattigvæsen skulle give de uværdige trængende en disciplinerende og umyndiggørende behandling. Ifølge datidens logik kunne de værdige trængende få deres selvstændighedstrang knækket ved berøring ved det offentlige fattigvæsen og blive gjort afhængige af assistancen. Ifølge datidens retorik havde filantropien andre positivt ladede egenskaber og muligheder end det offentlige fattigvæsen. Der var humanitet og menneskekærlighed i velgørenheden, hvis materielle hjælp skulle følges af en moralsk opbakning fra velgørernes side. Ved at understøtte de værdige trængende gennem filantropisk virksomhed kunne deres værdighed bevares og de kunne reddes for samfundet. Ikke alle trængende kunne umiddelbart kategoriseres som enten værdig eller uværdig trængende, der fandtes en række trængende, hvis værdighed var mere vanskelig at vurdere, anerkendte datidens aktører.

I 1871-reformen af Københavns Fattigvæsen var det overordnede inkluderingskriterium for at modtage fattighjælp stadig 'trang', men herefter fulgte en underordnet strategi om at adskille de værdige trængende fra de uværdige trængende internt i fattigvæsenets egne institutioner. Reformen indeholdt en hensigtserklæring om at indgå i et samarbejde med byens filantropi, når denne havde organiseret sig i så tilstrækkelig grad, at den kunne være med til at drage omsorg for byens værdige trængende. I praksis havde det vist sig særdeles vanskelig at sætte regler og grænser for den frivillige private fremvoksende velfærdssektor i 1860'erne, og i stedet forfulgtes en strategi om at oprette filantropiske understøttelsesforeninger, hvis virke dækkede hele København. Disse understøttelsesforeninger skulle forenes med det formål at danne en kompetent filantropisk aktør, der kunne rette sin hjælp mod byens værdige trængende. Dette mål blev efter en del anstrengelser nået ved dannelsen af den filantropiske forening, Københavns Understøttelsesforening, i 1874. Personkredsen, som kunne modtage foreningens hjælp, var enhver uanset køn, alder, stand og trosbekendelse, der var forsørgelsesberettiget i Københavns eller Frederiksberg Kommune. Foreningen rettede alene sin hjælp til folk, som ved en personlig undersøgelse blev vurderet som værende værdige trængende.

Der havde været modstand imod, at foreningen skulle virke på et borgerligt, humanitært grundlag i stedet for et kristent. En sekulariseret filantropisk forening, som dækkede hele byen geografisk, og som besad en grad af professionalisme, som viste sig i faste tildelingskriterier og fast organisation, var kørt i stilling som den ledende instans i Københavns private fattigforsorg. Københavnerne og den resterende del af den private velgørenhed levede dog ikke op til forhåbningerne om at gøre Københavns Understøttelsesforening til den samfundsmagt, filantroperne bag foreningen havde visioner om.

Det er således kendetegnende for fattigforsorgens udvikling i København, at den undergik to markante professionaliseringsprocesser både i forhold til det offentlige fattigvæsen sidst i 1700-tallet med 1799-fattigplanen som kronen på værket og i forhold til byens filantropi i 1860'erne og 1870'erne, hvor Københavns Understøttelsesforening opstod på baggrund af bestræbelserne. Fire faktorer gjorde sig gældende i den kollektive kultur angående fattigforsorgen i begge professionaliseringsprocesser. Den første faktor var en enighed blandt myndigheder og fattigengagerede aktører om, at der var graverende fejl eller mangler i den eksisterende fattigforsørgelse både inden for offentligt og privat regi, der burde rettes op på. Den næste faktor var et fokus på de værdige fattige i fattigdebatten, herunder en generel opbakning til forestillingen

om, at øget velfærd til de værdige fattige ville have en samfundsstabiliserende eller samfundsopbyggende virkning. Den tredje faktor var, at en kompetent kreds eller aktør havde en position i samfundsnetværket, hvorfra en omorganisering og forbedring af forsorgen kunne omsættes fra teori til praksis. Den fjerde faktor bestod i at et kritisk blik blev rettet imod hele den eksisterende fattigforsorg, der om muligt skulle reguleres for ikke at ødelægge eller modvirke bestræbelserne på at forbedre forsorgen. Professionaliseringsprocesserne fremmede at behandlingen af de fattige skulle foregå efter ensartede regler og udløse standardiseret hjælp inden for byens geografiske grænser, og professionaliseringsprocesserne resulterede i en afvisning af de traditionelle gruppedannelsers ansvar for at understøtte gruppens fattige. Herunder afvistest også de religiøst funderede fællesskaber i et ellers overvejende kristent samfund. Professionaliseringsbestræbelserne drejede sig grundlæggende om et forsøg på at tiltage sig magten til at definere, hvilke fattige, der skulle henhøre under kategorierne værdige eller uværdige fattige, samt hvilken behandling henholdsvis de værdige og uværdige fattige skulle have. Kun derved kunne det undgås, at der blev spildt ressourcer på de uværdige fattige, samtidig med at de værdige fattige blev sikret hjælp

Termen 'værdig' blev i 1700-tallet i forhold til almuen oftest anvendt til at beskrive de fattiges opførsel, men i 1800-tallet anvendtes samme term i stadigt større omfang til at beskrive de fattige, der blev opfattet som værdige medborgere og hvis værdighed skulle bevares. Behovet for at bevare de værdiges værdighed trådte frem med stor styrke midt i 1800-tallet, hvor også gruppen af værdige trængende voksede i omfang. De værdige fattige skulle reddes gennem selvhjælp eller hjælp til selvhjælp, så de påny kunne forsørge sig selv og udgøre en del af det nærende samfund. Her fik filantropien en særlig funktion at udfylde ved at yde velfærd til de værdige trængende. Den ændrede brug af termerne værdig og uværdig samt den ændrede behandling af de fattige kan forklares på baggrund af de fattiges status i samfundet. Fra begyndelsen af 1700-tallet frem til 1874 afspejler den københavnske fattiglovgivnings forventninger til og sociale forpligtelser for fattiglemmet, at den enkelte fattige i samfundsopbygningen gik fra at være opfattet som en undersåt i et kristent standssamfund til at blive opfattet som en potentiel produktiv medborger i et spædt demokrati. I 1792 omtales de fattige for første gang som medborgere i den københavnske fattiglovgivning, og i nærværende afhandlings analyse er det påvist, at de fattige ved 1799-fattigplanen inkluderes i det borgerliggørende samfundsprojekt, som blev omfattende i 1800-tallets Danmark.

Fattigvæsenets opgave var i begyndelsen af 1800-tallet – i princippet – ikke primært at forsøge de fattige, men at sætte dem i stand til at blive kompetente og selvstændige medborgere, der gennem arbejde kunne ernære sig selv. I min analyse af oprettelsen af Ladegården konkluderes det, at der eksisterede et ideal om 'den fremsynede medborger', der skulle leve op til en række håndfaste kriterier for at blive fundet værdig i sin adfærd. 'Den fremsynede medborger' var økonomisk fremsynet og stræbte efter at sikre sin egen families forsørgelse samt at skabe et familieliv i egen bolig. Alle byens husvilde, fattige, løsgængere og betlere blev målt ud fra de kriterier, som konstituerede 'den fremsynede medborger', hermed blev værdighedsvurderingen anvendt som en styringsmekanisme i forhold til befolkningens adfærd. Hvor idealet om en fremsynet medborger i første halvdel af 1800-tallet primært blev benyttet som begrundelse for at indfange og 'behandle' de medborgere, der ikke levede op til idealet, så blev idealet i anden halvdel af 1800-tallet, som studierne af dyrtidslovgivningen, Centralkomiteen af 1864 og Københavns Understøttelsesforening viser, benyttet til at argumentere for, at velfærd til dem, der efterlevede dette ideal, var samfundsbevarende.

Nærværende afhandlings analyser har bidraget til socialhistorien- og velfærdsstatshistorien ved at afdække, hvordan omfanget af velgørenhed i Københavns Fattigvæsen i løbet af 1700- og 1800-tallet blev udgrænset, og et moderne sekulariseret fattigvæsen baseret på fattigskat, en standardisering af den sociale relation mellem giver og modtager samt faste regler for modtagelse af fattighjælp, tonede frem. Nye sider og sammenhænge mellem de fattiges værdighedsstatus, behandlingen af de fattige og velgørenhedens rolle er især gennem studier af arkivalier afdækket i den københavnske fattigforsorg. Dertil er det dokumenteret, hvorledes opfattelsen af de fattiges værdighed var afgørende for opfattelsen af, hvordan de skulle behandles. Værdighedsaspektet er et genkendeligt og centralt tema i forskning om fattigforsorgen, og i nærværende afhandling er de fattiges værdighedsstatus grundigt undersøgt for at afdække, hvilke betydningsændringer, der forelå i skellet mellem værdige og uværdige i den københavnske fattigforsorg over tid.

Så er der kønsaspektet. Langt flere kvinder end mænd fik fattighjælp inden for det offentlige fattigvæsen, og tilsyneladende også inden for den private velgørenhed. Nærværende afhandling har påvist, at datidens aktører omtalte denne forskel i antallet af understøttede kvinder kontra mænd, men kønsaspektet i den danske fattigforsorg i 1700- og 1800-tallet fortjener en selvstændig analyse, så universitetsstuderende, folkeskoleelever og andre med interesse for

fattigforsorgen kan få en forståelse af, hvilke sammenhænge, der eksisterede mellem konstruktionen af køn og uddelingen af fattighjælp i et samfund, der gik fra at være et enevældigt standssamfund til at være et mere moderne samfund med et spædt demokrati.

Endelig kalder det omfattende arkivmateriale fra den filantropiske forening, Centralkomiteen af 1848, på at blive undersøgt, især dens samarbejde med staten om at oprette den statslige Invalidebestyrelse (1851) vil kunne kaste nyt lys over relationen mellem det offentlige systems og den private filantropi i perioden.

8. Resumé

1700- og 1800-tallets København rummede mange fattige, og byen havde sin egen fattiglovgivning, sit eget fattigvæsen og et bredt spektrum af forskellige former for velgørenhed. Afhandlingen afdækker ændringer i middelstandens og embedsmandsstandens opfattelse af de fattiges værdighed og undersøger, hvilken betydning de fattiges værdighedsstatus havde for behandlingen af dem inden for den centrale udvikling i fattiglovgivning, offentlige fattiginstitutioner og velgørenheden i perioden 1770-1874. Det fremgår af analysen, at opfattelsen af de fattige overordnet set skiftede fra, at de blev betragtet som undersåtter i et enevældigt standssamfund, til at de blev anset for at udgøre potentielle produktive medborgere i et begyndende demokrati. Hvor det i 1700-tallet alene var de kristne og 'rette' fattige, altså de værdigere, som kunne få almisse fra Københavns Fattigvæsen, der blev betragtet som et semifrivilligt forsørgelsesfællesskab delvist finansieret af velgørenhed, blev alle byens fattige uanset værdighedsstatus og religiøst tilhørsforhold, jøderne dog undtaget, ved den kameralistisk inspirerede 1799-fattigplan fattigvæsenets ansvar. En professionalisering af behandlingen af de fattige i byen fandt sted; alle skulle modtage standardiseret fattighjælp. I perioden 1800-1850 transformerede opfattelsen af Københavns Fattigvæsenes karakter sig så markant, at holdningen blev, at fattigvæsenet ikke på en forsvarlig måde kunne hjælpe de mere værdige fattige eller gøre krav på at modtage velgørenhed. Fattigvæsenet burde fokusere på at håndtere de uværdige trængende, hvorimod de værdige trængende københavnere burde understøttes af byens filantropi. Nærværende afhandlings analyser viser, at en kreds af aktører fra de københavnske myndigheder og byens filantropiske foreninger - i deres forsøg på at finde løsninger på byens sociale udfordringer i 1860'erne - i en lokalt baseret proces tillagde filantropien særlige egenskaber og forstærkede omfanget af filantropi i byen og tillige fremmede en professionalisering af samme. Analyserne afspejler et overordnet mønster, hvor velgørenhed til den organiserede fattigforsorg (fattigvæsen eller filantropi) primært blev ydet til gavn for kategorier af værdige fattige, og samtidig eksisterede der den overbevisning, at de værdige fattige skulle ydes en positiv særbehandling i forhold til de uværdige fattige. Omfanget af velgørenhed i Københavns Fattigvæsen blev i løbet af 1700- og 1800-tallet væsentligt udgrænset, og et moderne fattigvæsen baseret på fattigskat og standardiserede regler for modtagelse af fattighjælp dukkede op. Afhandlingen bidrager dertil med ny viden til forskningen om socialhistorien og velfærdsstatshistorien ved at anvende hidtil ubenyttede arkivalier til at belyse nye sider af Københavns fattigforsorg samt ved at behandle det centrale spørgsmål om de fattiges værdighed grundigt.

8.1 Summary

In the 18th and 19th centuries, Copenhagen housed many poor: the city had its own special public assistance legislation and public poor relief beside a spectrum of different kinds of charity. This dissertation uncovers changes in the view of the worthiness of the poor and explores which consequences the status of worthiness had for the treatment of the poor within the central development in the public assistance legislation, the public poor institutions and the charity in the time 1770-1874. It is evident that in this period, a shift in the status of the poor had occurred in society from being regarded as subjects in a rank-based absolute monarchy to being potential productive citizens in an incipient democracy. In the 18th century, poor-law authorities reserved the alms for the worthy among the Christian poor. Financially, public poor relief was partly based on charity and therefore considered to be a semi-voluntary system of support. However, a remarkable change in the treatment of the poor occurred with the introduction of a cameralistic poor law in 1799, by which all poor in Copenhagen regardless of their status of worthiness and religious beliefs, except the Jews, were to be supported by the public system of poor relief. The treatment of the poor was professionalized by the introduction of standardized poor relief. In the time 1800-1850 the perception of the public poor relief underwent a transformation which meant that charity should no longer be given to public poor relief, and that the poor-law authorities should focus on giving assistance to the unworthy poor; the worthy poor should seek help from philanthropy. The analysis of the dissertation demonstrates how a group of men from the city authorities and from philanthropy - as a response to the social challenges within the city in the 1860's in a locally-based process - ascribed certain qualities to philanthropic activities and increased the extent of philanthropy, as well as encouraged a process of professionalization within the philanthropic field. The analysis demonstrates a pattern in the treatment of the poor: Charity given to the more organized activities to assist the poor was meant mainly to benefit the worthy poor, and it was an unwritten principle that a distinction should be made in the treatment of the worthy and the unworthy poor. The worthy poor were to be given a more generous and compassionate treatment. In the period of 1770-1874 the extent of charity to the public poor relief diminished and a modern public system of poor relief based on the poor tax and standardized help emerged. This dissertation also contributes to the field of social history as well as welfare state history by using archival material to uncover new aspects of the history of the private charity and public poor relief and by interrogating the central issue of the worthiness of the poor thoroughly.

9. Arkivaliefortegnelse og litteraturliste

9.1 Arkivaliefortegnelse Københavns Stadsarkiv (KSA)

Beretninger fra Kommissionen for de Fattiges Beskæftigelse ved Fabriksarbejde, 1836, Fattigvæsenets arkiv, (FV65).

Betænkning og Indstilling af 29/5-1832 til det Kgl. danske Kancelli om Ladegaardens Indretning fra 1/10 - 1832 fra Fattigvæsenets Direktion ved overpræsident Kierulff, Fattigvæsenets arkiv, (FV142A).

Borgerrepræsentationen journalsager A1126-1275. (141)

Borgerrepræsentationen journalsager A141-280. (134)

Borgerrepræsentationen journalsager A1531-1650. (144)

Borgerrepræsentationen journalsager A281-400. (135)

Borgerrepræsentationen journalsager C1031-1200. (176)

Borgerrepræsentationen journalsager C675-825. (174)

Borgerrepræsentationen journalsager C826-1030. (175)

Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol nr. 2 23/6 1842 - 21/6 1844.

Borgerrepræsentationens Forhandlingsprotokol nr. 8 14/5 1855 - 29/8 1859.

Brevkopibog for Vor Frue Plejekommission 23/9-1786 – 10/5-1799, Fattigvæsenets arkiv, (FV107B).

Dokumenter ang. Kommissionen af 10/4 1795 til at undersøge fattigvæsenets nærværende indretning i staden København 1781-1796, Diverse, Fattigvæsenets arkiv, (FV109).

Dokumenter vedr. Fattigkommissionen mv. 1795-1801, Diverse, Fattigvæsenets arkiv, (FV105).

Fattigdirektionens Deliberationsprotokol 3/2 1798 – 17/6 1799, Fattigvæsenets arkiv, (FV201).

Fattigskat 1814-1818, Fattigvæsenets arkiv, (V175A).

Forhandlingsprotokol for det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organiseringen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn 1866-67, Foreningens Forgængere, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1 (P1-187. 547).

Kollegiebreve 2. sec 1832 D., Magistratens 2. sekretariat 1805-57, (376).

Kopibog (korrespondance) 1869-1882, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, (P 1-187. 15).

Trykte Beretninger, Jubilæumsskr., Årsberetninger 1872-1890, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1 (P 1-187, 524).

Vedtægter & cirkulærer 1874-1971, Københavns Understøttelsesforening, Privatarkiver 1, (P 1-187. 1).

9.1.1 Arkivaliefortegnelse Rigsarkivet (RA)

Beretninger fra Centralcomiteen i København 1870 - 1886 mm. 1, Centralcomiteen af 1848, (10244).

Bilag ang. Plan t. Fattigvæsenets Bestyrelse i København, Diverse 1799-1799, Danske Kancelli, (232).

Christianshavns Understøttelsesforenings Forhandlingsprotokol (1866-1946) 1866-1883, 1, Christianshavns Understøttelsesforening, (SB-336).

Centralkomiteen af 1848, om arkivskaber, www.sa.dk.

Diverse 1849-1933, Centralkomiteen af 1848, (10244).

Emneordnede Sager, 420, Bestyrelsen for de militære underklassers pensionering og for invalideforsørgelsen, Forhandlingsprotokol for Centralkomiteen 1848-1956, m.m. 1-3, Centralkomiteen af 1848, (10244).

Understøttelsesansøgninger, 41-100. 27, Bestyrelsen for de militære underklassers pensionering og for invalideforsørgelsen, Diverse 1848-1852, Centralkomiteen af 1848, (10244).

Understøttelsesforeningens materiale, 1866-1871, mm., Skt. Johannes pastorat. Q., (EC-010).

9.2 Betænkninger, lovforslag og lovgivning

Aabent Brev angaaende hvorledes Fattigvæsenet i Kiøbenhavn for Fremtiden skal bestyres, 26. januar 1798, afsnit 10. i Henningsen, Peter 2007, Det københavnske Fattigvæsen. Fattigvæsenets administration og lovgivning, 1629-1828, incl. en selektiv litteraturliste. Digital publikation, Københavns Stadsarkiv, www.ksa.kk.dk.

Algreen-Ussing, T. 1826, *Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundatser samt Kollegialbreve, med flere Danmarks Lovgivning vedkommende offentlige Aktstykker*, VII. Deel. 5 bd. 1814-15, København: Gyldendal.

Betænkning fra det af Centralcomiteen nedsatte Udvalg angaaende Organisationen af et frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn 1867, København: C. J. Elvius.

Betænkning fra det ved Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Beslutning af 30te October 1865 nedsatte Udvalg, der har faaet det Hverv at revidere Fattigvæsenets Stiftelser, gjøre Forslag til en Samvirken mellem den private og den offentlige Godgjørelse og til at organisere en Fattigforsørgelse, der har det i sin Magt at skjelne mellem de værdige og uværdige Trængende og forebygge de Førstes Overgang til fast Forsørgelse under Fattigvæsenet 1869, København: Schultz.

Fogtman, Laurids 1786, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, 1777-1784*, VI. Deel. 2 bd., København: Gyldendal.

Fogtman, Laurids 1821, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, 1808-1810*, VII. Deel. 2 bd., København: Gyldendal.

Forestilling fra Direktionen for Kiøbenhavns Fattigvæsen om sammes bedre Indretning, tilligemed den indsendte og af Hans Kong. Majestæt konfirmerede Plan hvorefter Direktionen skal overtage Bestyrelsen 1799, København: C.M. Cohen.

Forordning om Forhold med Betlere, fattige Børn, rette Almissemlemmer og Løsgængere i Kiøbenhavn, 1708, 24. september, i Forordninger, København: Kongelig. Majests. Universit. Privilegerede Bogtrykkerie.

Forslag fra Magistratens 3die Afdeling med Hensyn til Omordningen af Kjøbenhavns Fattigvæsen 1870.

Henningsen, Peter 2007, *Det københavnske Fattigvæsen. Fattigvæsenets administration og lovgivning, 1629-1828, incl. en selektiv litteraturliste. Digital publikation, Københavns Stadsarkiv, www.ksa.kk.dk.*

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanternes Forhandlinger 1841, fra den 23de April 1840 til den 15de Marts 1841, København: Berlingske Bogtidende.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1842, fra den 26de Marts 1841 til den 21de Februar 1842, København: Berlingske Bogtrykkeri.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentations Forhandlinger 1845, fra den 15de Februar 1844 til den 28de Januar 1845, 5te Aargang, København: Berlingske Bogtrykkeri.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1855, fra den 6. April 1853 til den 20. Marts 1854, 14. Aargang, København: Louis Kleins Bogtrykkeri.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1856, fra den 12. April 1855 til den 19. Marts 1856, 16. Aargang, København: Louis Kleins Bogtrykkeri.

Kjøbenhavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1866, fra den 3die April 1865 til den 12te Marts 1866, 26. Aargang, København: J. H. Schultz.

Kongelig approberet Plan for Fattigvæsenets Indretning og Bestyrelse i Staden Kiøbenhavn og dens Forstæder 1799, København: Johan Frederik Schultz.

Raadstueplakat 9. marts 1814, i *Raadstueplakater 1811-1820*, Københavns Stadsarkiv.

Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget, 1855, 7de Session, København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.

Sager, H.; W. Duntzfeldt & N. Meinert 1840, *Beretning om Det kjøbenhavnske Fattigvæsens Stiftelser. En Comiteebetænkning til de 32 Mænds Forsamling*, København: Kjøbenhavns Fattigdirection.

Schous Forordninger, 1795, V. Deel. Fr. fra 1766-1774, København: Frid. Wilh. Thiele.

Schous Forordninger, 1795, X. Deel, Fr. fra 1789-1792, København: Sebastian Popp.

”49 Punkter for Omordningen af Københavns Fattigvæsen”, *Ministerialtidende for Kongeriget Danmark for Aaret 1871*, Afdeling B, Kjøbenhavn: Schultz; 476-81.

9.3 Samtidig litteratur, skrifter og årsberetninger

Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For Aaret fra 1 November 1874 til 31 Oktober 1875 1876, København: Thieles Bogtrykkeri.

Aarsberetning fra Understøttelsesforeningen for Skt. Johannes Sogn 1869-70 1870, København: Nørrebroes Bogtrykkeri.

Anden Aarsberetning fra Kjøbenhavns Understøttelsesforening. For året 1 November 1875 til 31 Oktober 1876 1877, København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.

Angaaende Fattigvæsenet i Kiøbenhavn 12. februar 1798. Udgivet på foranledning af den kommende fattigdirection, København.

Beretning fra Centralcomiteen i Kjøbenhavn for Aarene 1868 og 1869 af Comiteens Bestyrelse 1870, København: Elvius' Bogtrykkeri.

Brandes, L. I. 1852, *Om den offentlige Understøttelse i Kjøbenhavn for Syge af Middelstanden*, København: Louis Klein.

Busch, Johann Georg 1792, ”Nähere Entwurf zu einer gebesserten Armenpflege in der Stadt Hamburg im Auszuge”, i *Erfahrungen*, bd. 3. Büsch, Johann Georg (red.), Hamborg: Benjamin Gottlob Hoffmann.

- Bärens, J. H. 1792, *Udkast til en Plan for Fattigvæsenets specielle Bestyrelse i Kiøbenhavn, tilligemed nogle Anmærkninger ved Hr. Dr. B. Münters trykte Forestilling til det Danske Kancelli*, København: Morthorstes Enke.
- Bärens, J. H. 1796, "Skrivelse fra Assessor Bärens til den, for at undersøge Fattigvæsenets nærværende Indretning i Kjøbenhavn, og de Gjenstande, som staae i Forbindelse dermed, nedsatte Kommission", i månedsskriftet *Iris og Hebe*, juni måned 1796, København: G. Paulsens Forlag; 289-307.
- Bärens, J. H. 1799, "Om Fattigvæsenets Indretning i Kiel", i *Kiøbenhavns Magasin for Industri-, Skole- og Fattigvæsen* 1, nr. 2; 177-217.
- Bärens, J. H. 1802, *Om Fattigforsørgelse ved Naturalforflegning og Arbejde*, København: S. Poulsens Forlag.
- Bärens, J. H. 1807, "Blandede Efterretninger", i *Penia eller Blade for Skole- Industrie- Medicinal- og Fattigvæsen* 2, nr. 23; 368.
- Bärens, J. H. 1811, "Fabrikanlæg, Konst- og Flidsfrembringelser", *Penia eller Blade for Skole- Industrie- Medicinal- og Fattigvæsen* 6, nr. 12; 177-88.
- Bärens, J. H. 1812, "Trøstens Bolig", i *Penia eller Blade for Skole-Industrie- Medicinal- og Fattigvæsen* 7, nr. 7; 97-102.
- Castberg, P. A. 1819, *Om Kiøbenhavns Fattigvæsen*, København: Gerhard Bonnier.
- Engelsted 1855, "Beskrivelse af et Fattigkvarter i Kjøbenhavn", i *Ugeskrift for Læger*, Dr. Hempel & Dr. Dampé (red.), Nr. 23 d. 17. nov.: 353- 68.
- Forsøg til en Plan for en almindelig Indretning til de Fattiges Forsørgelse i Danmark 1787*, København: Johan Frederik Schultz.
- Grundbestemmelser for Vesterbro og Frederiksberg Afdeling af Kjøbenhavns Understøttelsesforening 1875*, Frederiksberg: M. Lazarus.
- Hammeleff, Hans Marius 1819, *Frimodige Betænkninger over Kiøbenhavns Fattigvæsen*, København: P. D. Kiøpping.
- Hannover, Adolph 1866, *Nogle Ord om Fattigforsørgelsen i Kjøbenhavn*, København: C. A. Reitzel.
- Hansen, P. F. 1819, *Det kjøbenhavnske Fattigvæsen eller Hvem har ret? Hr. Hammeleff eller Hr. Professor Castberg?*, København: B. Schlesinger.
- Holck, J. C. 1869, *Om Godgjørenhed og frivilligt Fattigvæsen i Kjøbenhavn*, København: Thaning & Appel.
- Holck, J. C. 1878, "Bidrag til Belysning af det sociale Spørgsmaal og Socialismen", i *Tidsskrift for Filantropi*, Suenson, Hans (red.), bd. 1, København: Gyldendal; 94-116.
- Krebs, Frederik 1868, "Den officielle og private Fattighjælp i Danmark", i *Samfundet. Et Maanedsskrift*, Krebs, Frederik (red.), bd. 2; 161-238.
- Lund, Georg Henric 1795, *Om Fattigvæsenet og den offentlige Understøttelse af Patienten i Friderichs Hospital Georg Henric Lund*, København: Sebastian Popp.
- Malling, Ove 1777, *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, København: Gyldendal.
- Mangor, C. E. 1796, *Nogle Betænkninger i Anledning af Kiøbenhavns Pleiekommissioners udgivne Regnskaber*, København: Johan Frederik Schultz.
- Munck, Vilhelm 1867, *Om de Fattiges Vilkaar paa Christianshavn*, København: Gyldendal.

Munck, Vilhelm 1868, *Om Fattigdommen i Kjøbenhavn*, København: Gyldendalske Boghandel.

Møller, T. 1819, *Til Publikum i Anledning af de tre af D'Herr, Hammeleff, Castberg og Hansen udgivne Skrifter om det kjøbenhavnske Fattigvæsen*, København: Boghandler Beeken.

Nielsen, Rasmus 1878, "Om Menneskekærlighed", i *Tidsskrift for Filantropi*, Suenson, Hans (red.), bd. 1, København: Gyldendal; 11-21.

Noget om Vartou, Waisenhuuset, Opfostringshuuset og St. Hans Hospital 1792, København. Varianttitel af Olsen, Eric 1791, *Faa Tanker til Grundigere Eftertanke om muelige Forbedringer paa Almindelig Hospital, af Stedets Præst Eric Olsen*, København: Schultz.

Oldenburg, V. 1878, "Velgjørenhed mod Trængende som Samfundsopgave", i *Tidsskrift for Filantropi*, Suenson, Hans (red.), bd. 1, København: Gyldendal; 33-48.

Philomusus om Stiftelser, 1771, København: Morten Hallager.

Pontoppidan, Carl 1793, "Tanker til høiere Eftertanke angaaende Alimentations- og Fattigvæsenets Tilstand i Dannemark, især i Hovedstaden Kiøbenhavn", i *Magazin for almeennyttige Bidrag til Kundskab om Indretninger og Forfatninger i de kgl. Danske Stater*, bd. 2, Pontoppidan, Carl (red.), København: Sebastian Popp.

Primon, C. F., overs. 1795, *Efterretning om Indretningerne i Hamborg til at forskaffe de Fattige Arbeide og Understøttelse siden Aaret 1788*, København: Niels Christensen.

Regnskab over Indtægt og Udgift for St. Nicolai Sogns Fattiges Huus, Arbeids=Anstalt og Skole samt Fortegnelse over Indtægt og Udgift til de Fattige ved Pleie-Commissionen i Aaret 1795, 1796, København: Johan Frederik Schultz.

Regnskab over Indtægt, Udgift og beholdning for Holmens Sogns Arbeidshuus, tilligemed Regnskabet for Pleie=Anstalten til den 31 December 1794, 1795, København: R. Møller og Søn.

Regnskab over Indtægt, Udgift og Beholdning for Holmens Sogns Arbeidshuus, tilligemed Regnskabet for Pleie=Anstalten 1799, København: Hofbogtrykkerne R. Møller og Søn.

Stuckenberg, Fr. 1867, *Kjøbenhavns Ladegaard – en Fattiganstalt*, København: C. Feerslev & Co. Bogtrykkeri.

Stuckenberg, Fr. 1869, *Fattigdom og Fattigforsorg*, København: Jacob Lunds Forlag.

T.H. 1866, *Assistentshuset og de private Laanecontoirer, eller en Deel af Kjøbenhavns Skyggeside*, København: Louis Klein.

Visby, Carl Holger 1845, 'Nogle Bemærkninger om de Fattige i Kjøbenhavn', i avisen *Fædrelandet* den 25. oktober.

Weinich, N. H. 1802, *Tale holden i en Forsamling af Kiøbenhavns Forsørgelses Forstandere d. 21. October 1802*, København: Johan Frederik Schultz.

Winther, M. 1831, *Skrivelse til Hr. Major, Ridder og Fattigdirektør Mangor om en Fattigbestyrerdjævel, med et Par Ord om, hvorledes en Fattigbestyrer ikke bør være*, København: Græbe.

9.4 Litteratur

Aarup, Knud 2010, *Frivillighedens velfærdssamfund*, København: Frydenlund.

Alcoff, Linda 1988, "Cultural Feminism versus Poststructuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory", i Minnich, Elizabeth; O'Barr, Jean & Rosenfeld, Rachel (edt.) *Reconstucting the Academy Women's Education and Women's Studies*, Chicago & London: The University of Chicago Press; 257-88.

- Andersen, Lars Schädler 2010, "Ulykkesforsikringens Tilblivelse", i Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.) *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 1. Frem mod socialhjælpsstaten 1536-1898, Odense: Syddansk Universitetsforlag; 487-558.
- Anderson, Benedict 1991, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London & New York: Verso.
- Ben-Amos, Ilana Krausman 2008, *The Culture of Giving: Informal Support and Gift-Exchange in Early Modern England*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bergsøe, Adolph Frederik 1853, *Den danske Stats Statistik*, bd. 4, København: Forfatterens Forlag.
- "Bidrag til den københavnske Velgørenheds Historie" 1886, København. Særtryk af *Berlingske Tidende*.
- Blom, Ida 2008, "Å bygge en nasjon. Kultur og medborgerskap i konstruksjonen av den norske nasjon på 1800- og det tidlige 1900-tallet", i Lützen, Karin & Anette K. Nielsen (red.) *På kant med historien. Studier i køn, videnskap og lidenskap tilegnet Bente Rosenbeck på hendes 60-årsdag*, København: Museum Tusulanums Forlag; 23-42.
- Bonderup, Gerda 2002, "Health Care Provision and Poor Relief in Enlightenment and 19th Century Denmark" i Grell, Ole Petter m.fl. (red.) fra *Health Care and Poor Relief in 18th and 19th Century Northern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press; 172-88.
- Bradley, Katherine 2009, *Poverty, Philanthropy and the State*, Manchester: Manchester University Press.
- Bregnsbo, Michael 1991, *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsordenen og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener*, København: Det Kongelige Bibliotek & Museum Tusulanum.
- Bregnsbo, Michael 2004, "Præster under pres: den danske statskirkegejstligheds reaktioner på udfordringen fra Oplysningen i 1790'erne", i *Den Jyske Historiker Mellem religion og oplysning, sekularisering af 1700-tallets politiske og kulturelle univers* nr. 105, Århus: Werks; 94-108.
- Bro, Henning 2008, *Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930*, København: Multivers.
- Bruun, Carl 1890, *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*, bd. 2, København: Philipsen.
- Bruun, Carl 1901, *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*, bd. 3, København: Philipsen.
- Bundesen, Peter, Lars Skov Henriksen & Anja Jørgensen 2001, *Filantropi, selvhjælp og interesseorganisering. Frivillige organisationer i dansk socialpolitik 1849-1990'erne*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Christensen, Lars K.; Søren Kolstrup & Anette Eklund Hansen 2007, *Arbejdernes Historie i Danmark 1800-2000*, SFAH Skriftserie nr. 46, København: Specialtrykkeriet.
- Christensen, Søren Bistch & Mette Ladegaard Thøgersen 2006, "Bysystem og urbanisme ca. 1840-2000 – historie og historiografi", i *Den moderne By*, Christensen, Søren Bitsch (red.), Gylling: Aarhus Universitetsforlag & Dansk Center for Byhistorie; 11-99.
- Christensen, Villads 1912, *København. I Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes Tid 1840-1857*, København: G. E. C. Gads Forlag.
- Christiansen, Niels Finn 1976, *Fra kapitalismens gennembrud til 1. verdenskrig. Socialismens Historie 1: Carit Andersens Forlag/Suenson*.

Christiansen, Niels Finn 1986, *Arbejderbevægelsens Forhistorie. Træk af den tidlige arbejderbevægelses politiske og sociale udvikling 1848-1880*, SFAH Skriftserie nr. 18, København.

Christiansen, Niels Finn; Hans Chr. Johansen & Jørn Henrik Petersen 2010a, "Danske samfundsforhold forud for slutningen af 1800-tallet", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 Frem mod Socialhjælpsstaten, Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 109-158.

Christiansen, Niels Finn; Hans Chr. Johansen & Jørn Henrik Petersen 2010b, "Periodens idéstrømninger", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 Frem mod Socialhjælpsstaten, Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 37-108.

Conrad, Rudolf 1941, "Den offentlige Forsorg", i *København 1840-1940*, Holm, Axel & Kjeld Johansen (red.), Københavns Borgerrepræsentation, København: Nyt Nordisk Forlag & Arnold Busck; 206-255.

Cowan, Alexander 1998, *Urban Europe, 1500-1700*, London; New York; Sydney & Auckland: Arnold.

Cunningham, Hugh & Joanna Innes (edt.) 1998, *Charity, Philanthropy and Reform: from the 1690s to 1850*, Basingstoke: Macmillan.

Dahl, Flemming 1940, *Københavns Kommunalforfatning af 1840*, København: Københavns Borgerrepræsentation.

Dahlerup, H. L. 1861, *Fundatsmæssige Bestemmelser for Legater, der ere henlagte under Kjøbenhavns Magistrats Bestyrelse, for at anvendes til Understøttelse for Trængende*, København.

Damsholt, Tine 2000, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd: patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*, København: Museum Tusulanum.

Dansk Biografisk Leksikon 1980, Cedergreen Bech, Sv. (red.) 3. udgave, bd. 5, København: Gyldendal.

Dansk Biografisk Leksikon 1981, Cedergreen Bech, Sv. (red.) 3. udgave, bd. 7, København: Gyldendal.

Dansk Biografisk Leksikon 1981, Cedergreen Bech, Sv. (red.) 3. udgave, bd. 8, København: Gyldendal.

Dansk Biografisk Leksikon 1982, Cedergreen Bech, Sv. (red.) 3. udgave, bd. 11, København: Gyldendal.

Dansk Biografisk Leksikon 1984, Cedergreen Bech, Sv. (red.) 3. udgave, bd. 15, København: Gyldendal.

Ordbog over det danske Sprog. Historisk Ordbog 1700-1950 2005, internetudgaven: <http://ordnet.dk/ddo>. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Deppermann, Klaus 1961, *Der Hallesche Pietismus und der Preussische Staat unter Friedrich III*, Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht.

Engelhardt, Juliane 2010, *Borgerskab og fællesskab: de patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*, København: Museum Tusulanum.

Feldbæk, Ole 1982, *Danmarks Historie*. Bd. 4. Tiden 1730-1814, Christensen, Aksel E.; H. P. Clausen; Svend Ellehøj & Søren Mørch (red.), København: Gyldendal.

Feldbæk, Ole 1989, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 3

Feldbæk, Ole 2000, "Vækst og Reformere – Dansk Forvaltning 1720-1814", i Tamm, Ditlev (red.) *Dansk Forvaltningshistorie I. Stat, Forvaltning og Samfund. Fra Middelalderen til 1901*, Gylling: Jurist- og Økonomforbundets Forlag; 227-340.

Feldt, Liv Egholm 2007, *Filantropi og velfærdsstat: en fortælling om Louis Petersen og hans legat*, Louis Petersens Legat.

- Finlayson, Geoffrey 1990, "A moving frontier. Voluntarism and the State in British Social Welfare 1911-1949", i *Twentieth century British History*, vol. 1:2, Oxford: Oxford University Press; 153-200.
- Florin, Christina & Lars Kvarnström 2001, "Indledning: kvinnor på gränsen till medborgarskap", i *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950*, Florin, Christina & Lars Kvarnström (red.), Stockholm: Atlas Akademi; 1-40.
- Foucault, Michel 2008 (1966), *Ordene og tingene: en arkæologi om humanvidenskaberne*, København: Spektrum.
- Foucault, Michel 1994 (1976), *Viljen til viden*, København: Det lille Forlag.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979, *Den kultiverade människan*, Etnologiska sällskapet i Lund, 11, Malmö: Liber.
- Fuchs, Rachel G. 2005, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, New York: Cambridge University Press.
- Förhammar, Staffan 2000, *Med Känsla eller Förnuft? Svensk Debatt om Filantropi 1870-1914*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Gautier, Henrik 2000, "Hovedstadens Forvaltning 1814-1901", i *Dansk Forvaltningshistorie 1. Stat, Forvaltning og Samfund. Fra Middelalderen til 1901*, Tamm, Ditlev (red.), Gylling: Jurist- og Økonomforbundets Forlag; 891-951.
- Gautier, Henrik; Kjeld Meyer; Henrik A. Rasmussen, & Jens Simonsen 1996, *En seng er ikke bare en seng. Helligaandshospital, Vartov, Gammel Kloster, 1296-1996*, København: Christian Ejlers.
- Geremek, Bronislaw 1991, *Den europeiska fattigdomens betydelse*, Stockholm: Ordfronts Förlag.
- Gold, Carol 1996, *Educating Middle Class Daughters. Private Girls Schools in Copenhagen 1790-1820*, Skive: The Royal Library & Museum Tusulanum Press.
- Hagemann, Gro 2003, *Feminisme og historieskrivning, inntrykk fra en reise*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Hall, Catherine 2002, *Civilizing Subjects. Metropole and Colony in the English Imagination 1830 – 1867*, Chicago: University of Chicago Press.
- Hansen, Bente Dahl, 1984, *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsorg i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, Odense: Landbohistorisk Selskab.
- Hansen, Inger Bruun 1980, *Den private fattigforsorg i København 1860-1875: En analyse af den sociale debat og den konkrete, private velgørelse*, Aarhus Universitet: speciale.
- Hansen, Peter Wessel 2004, "Til nytte for det almindelige. Trinitatis Arbejdshus 1790-1841", i årbogen *Historiske Meddelelser om København* Henningsen, Peter (red.), København: Københavns Stadsarkiv; 5-30.
- Hansen, Peter Wessel 2005, "Hjertets rene sprog. Fattigskolelærerinden Henrica Gembes patriotisme", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 163-82.
- Hansen, Peter Wessel 2006, "Fra frihed til tvang. Fattigvæsenet i Trinitatis Sogn 1771-1841", i *Rundekirke, Tårn og Sogn*, Sandholt, Kirsten; Inger Wiene & Jesper Vang Hansen (red.), København: Nyt Nordisk Forlag; 124-145.
- Hansen, Peter Wessel 2007, "Hjemløs i en sønderbombet by. Fattigdom og fattigvæsen under og efter Københavns Bombardement", i *København 1807. Belejring og bombardement*, Henningsen, Peter (red.), København: Jyllands-Posten; 280-329.
- Hansen, Peter Wessel 2007-08, "Miraklernes tid. Almissekultur og gavegivning i Oplysningstidens København", *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, Henningsen, Peter (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 5-62.

- Hansen, Peter Wessel 2008, "Den strafværdige gavmildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i *Fortid og Nutid* nr. 3; 173–97.
- Hansen, Peter Wessel 2013, *Den skjulte fattigdom. Middelstandens fattige i København 1750-1850*, Ph.D.-afhandling: Københavns Universitet, Saxo Institutet.
- Heitzmann, Karin 2010, *Poverty Relief in a Mixed Economy*, Frankfurt am Main; Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford & Wien: Peter Lang.
- Henningsen, Peter 2004, "Det philadelphiske system. Københavns Fattigvæsen og tvangsarbejds huset i Pustervig 1800-1807", i tidsskriftet *Fortid og Nutid* nr. 2; 3–28.
- Henningsen, Peter 2005a, "Fattigdom i København i tidlig moderne tid", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter, (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 5-19.
- Henningsen, Peter 2005b, "Misericordia. Tiggere, husarme og andre fattige i København, 1500-1800", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 18-56.
- Henningsen, Peter 2007, *Det københavnske Fattigvæsen. Fattigvæsenets administration og lovgivning, 1629-1828, incl. en selektiv litteraturliste*. Digital publikation, Københavns Stadsarkiv, www.ksa.kk.dk.
- Henningsen, Peter 2008, "Tiggernes by. Fælleseuropæiske tendenser i det københavnske fattigvæsen, 1500-1800", i *Miraklernes tid og andre fortællinger om livet i 1700-tallets København*, Henningsen, Peter (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 153-203.
- Henningsen, Peter 2010, "Vinterens hårde hjerte. Suk og hysten i 1700-tallets København", i *Store forventninger. Moral og økonomi i 1700-tallets København*, Henningsen, Peter (red.), Kultur og Historie, København: Københavns Stadsarkiv; 5-39.
- Henningsen, Peter & Keld Mikkelsen 2005, "De fattige i historien. Det københavnske fattigvæsen i arkiver og faglitteratur", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter, (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 207-215.
- Henningsen, Peter & Ulrik Langen, 2010, *Hundemordet i Vimmelskiftet - og andre fortællinger fra 1700-tallets København*, København: Jyllands-Postens Forlag.
- Himmelfarb, Gertrude 1984, *The Idea of Poverty. England in the Early Industrial Age*, New York: Knopf.
- Hiort-Lorenzen, H. R., Ellen Rosendahl & F. P. G. Salicath 1896-1904, *Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark med Færøerne, Island, Grønland og de Vestindiske Øer stiftede før Udgangen af Aaret 1894*, bd. 1-6, København: G.E.C. Gad.
- Hitchcock, Tim; Peter King & Pamela Sharpe, (edt.) 1997, *Chronicling Poverty: The Voices and Strategies of the English Poor, 1640-1840*, Houndmills & New York: Macmillan, St. Martin's Press.
- Hobsbawn, Eric 1968, "Poverty", i *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. 11-12, Sills, David (edt.), New York: The Macmillan Company & The Free Press.
- Horstbøll, Henrik 1999, "Politisk medborgerskab og Junigrundloven – den almindelige valgrets begrebshistorie", i *Den Jyske Historiker* nr. 83-84 Systemskiftet 1848-9 – retorik og realiter, Århus: Werks; 168-81.
- Hyldtoft, Ole 1984, *Københavns Industrialisering 1840-1914*, Viborg: Forlaget System.

Høffding, Harald 1887, *Etik, En Fremstilling af de etiske Principer og deres Anvendelse paa de vigtigste Livsforhold*, København: Det Nordiske Forlag.

Innes, Joanna 1996, "The 'Mixed Economy of Welfare' in Early Modern England: Assessments of the Options from Hale to Malthus (c.1683-1803)", i *Charity, Self-Interest, and Welfare in the English Past*, Daunton, M. J. (edt.), New York: St. Martin's Press; 139-180.

Jacobsen, Anette Faye 2008, *Husbondret. Rettighedskulturer i Danmark, 1750-1920*, København: Museum Tusulanum.

Jensen, Anette 2003, *Fra selvfølge til symbol – ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet*, Syddansk Universitet: ph.d.-afhandling.

Jensen, Henrik Gade 2011, *Menneskekærlighedens værk. Det danske civilsamfund før velfærdsstaten*, Cepos.

Johansen, Hans Chr. 1979, *En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870*, Dansk Socialhistorie bd. 4, København: Gyldendal.

Johansen, Hans Chr. & Søren Kolstrup 2010, "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 Frem mod Socialhjælpsstaten, Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 159-198.

Johansen, Kjeld 1941, "Befolkningsforhold", i *København 1840-1940* Holm, Axel & Kjeld Johansen (red.), Københavns Borgerrepræsentation, København; 39-61.

Jordansson, Birgitta 1998, *Den goda människan från Göteborg. Genus och fattigvårdspolitik i det borgerliga samhällets framväxt*, Lund: Arkiv Förlag & Lund Studies in Social Welfare XIX.

Jütte, Robert 1994, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Jørgensen, Alfred Th. 1921, *Det nittende Aarhundrede: skildret af nordiske Videnskabsmænd. 23: Filantropiens Førere og Former i det nittende Aarhundrede*, København: Gyldendal.

Jørgensen, Harald 1969, *Fra Lemmestiftelse til moderne Plejehjem*, København: Københavns Kommunes Socialdirektorat.

Jørgensen, Harald 1970, *Omsorgen for børn og unge i København gennem 250 år*, København: Direktoratet for Københavns Kommunes Børne- og Ungdomsinstitutioner.

Jørgensen, Harald 1972, *Fra arbejdsanstalt til forsorgshjem. Træk af den offentlige forsorgs udvikling i København igennem de sidste 150 år*, København: Københavns Kommunes Socialdirektorat.

Jørgensen, Harald 1979 (1940), *Det Offentlige Fattigvæsens Historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, København: Gyldendalske Boghandel & Nordisk Forlag.

Jørgensen, Harald 1983, "Det offentlige Fattigvæsen i Danmark 1708-1770", i *Oppdagning av fattigdommen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-talet*, Ericsson, Birgitta (red.), Oslo: Universitetsforlaget; 9-108.

Jørgensen, Marianne Winther & Louise Philips 2010, *Diskursanalyse som teori og metode*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.

Katz, Michael B. & Christoph Sachsse (edt.) 1996, *The Mixed Economy of Social Welfare. Public/Private Relations in England, Germany and the United States, the 1870's to the 1930's*, Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

King, Steven (edt.) 2003, *The Poor in England, 1700-1850, An Economy of Makeshifts*, Manchester: Manchester University Press.

Klausen, Kurt Klaudi 1995, "Et historisk rids over den tredje sektors udvikling i Danmark", i *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Per Selle (red.), Jurist- og Økonomiforbundets Forlag; 32- 49.

- Klint, Helge 1977, *Den danske Hær 11, 1814-1851*, København: Antikvariat Richard Levin & Co. ApS.
- Knudsen, Tim 1988, *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917*, Viborg: Akademisk Forlag.
- Knudsen, Tim 2000, 'Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat' i *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Knudsen, Tim (red.), Århus: Aarhus Universitetsforlag, Center for Europæisk Kirkeret & Kirkekundskab; 20-64.
- Knudsen, Tim 2001, *Da demokrati blev til folkestyre*, Dansk Demokratihistorie – bd. 1, Viborg: Akademisk Forlag.
- Koefoed, Nina 2008a, *Besovede Kvindfolk og ukærlige Barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Koefoed, Nina 2008b, "Demokrati og medborgerskab: sociale og kønspolitiske strategier i debatten om den almindelige kommunale valgret 1886-1908", i *Fortid og Nutid*, hf. 4; 251-78.
- Kolstrup, Søren 1996, *Velfærdsstatens rødder fra kommunesocialisme til folkepension*, København: Special-Trykkeriet.
- Kolstrup, Søren 2010, "Fattiglovgivningen fra 1803-1891", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1 Frem mod Socialhjælpsstaten, Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 199-310.
- Korsgård, Ove 2004, *Kampen om folket: et dannelsesperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, København: Gyldendal.
- Koselleck, Reinhart 2007a, "'Erfaringsrum' og 'Forventningshorisont' – to historiske kategorier", i *Begreber, tid og erfaring: en tekstsamling*, Busck, Jens; Jeppe Nevers & Niklas Olsen (red.), København: Hans Reitzel; 27-56.
- Koselleck, Reinhart 2007b, "Tidslag", i *Begreber, tid og erfaring: en tekstsamling*, Busck, Jens; Jeppe Nevers & Niklas Olsen (red.), København: Hans Reitzel; 185-192.
- Koven, Seth 2004, *Slumming. Sexual and Social Politics in Victorian London*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Krogh, Tyge 1987, *Staten og de besiddelsesløse på landet 1500-1800*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Krogh, Tyge 1994, "Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet", i tidsskriftet *Den Jyske Historiker*, nr. 67 Filantropi – mellem almisse og velfærdsstat, Århus: Aarhus Universitetsforlag; 7-16.
- Krogh, Tyge 2000, *Det store natmandskomplot. En historie om 1700-tallets kriminelle underverden*, København: Samleren.
- Langen, Ulrik 2008, *Den afmægtige: en biografi om Christian 7*, København: Jyllands-Posten.
- Langkilde, H. P. 1927, "Rådstuens fattigbøsse", i årbogen *Historiske Meddelelser om København* 2, nr. 3; 220–24.
- Larsen, Jytte 2010, *Også andre hensyn. Dansk Ligestillingshistorie 1849-1915*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Lausten, Martin Schwarz 2002, *Oplysning i Kirke og Synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814)*, Nørhaven: Akademisk Forlag A/S.
- Lees, Andrew & Lynn Hollen Lees 2007, *Cities and the Making of Modern Europe, 1750-1914*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Leeuwen, Marco H. D. van 1993, "Surviving with a little help: the importance of charity to the poor of Amsterdam 1800-1850, in a comparative perspective", i *Social History* vol. 18: no. 3; 319-38.

- Leeuwen, Marco H. D. van 1994, "Logic of Charity: Poor Relief in Preindustrial Europe", *Journal of Interdisciplinary History* XXIV; 589–613.
- Linde, Helle 1987, "Fra storkøbmand til jurister: bureaukratiseringen af Københavns Magistrat 1801-06", i *Spor: arkiver og historie: afhandlinger tilegnet Niels Petersen på 65-årsdagen den 23. august 1987*, Studier og kilder 4, Rigsarkivet; 203- 213.
- Lindemann, Mary 1990, *Patriots and Paupers. Hamburg, 1712-1830*, New York & Oxford: Oxford University Press.
- Lister, Ruth 2004, *Poverty*, Cambridge & Malden: Polity.
- Lorentzen, Håkon 1995, "Frivillighet i velferdsstaten", i *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Per Selle (red.), Jurist- og Økonomiforbundets Forlag; 50-69.
- Lundquist, Åsa & Klaus Petersen (red.) 2010, *In Experts we trust: Knowledge, Politics and Bureaucracy in Nordic Welfare States*, Odense: University Press of Southern Denmark.
- Lundström, Tommy 1995, "Staten och det frivilliga sociala arbetet i Sverige", i *Frivillig organisering i Norden*, Klausen, Kurt Klaudi & Per Selle (red.), Jurist- og Økonomiforbundets Forlag; 70-95.
- Lynch, Katherine A., 2010, "Social Provisions and the Life of Civil Society in Europe. Rethinking Public and Private", i *Journal of Urban History* 36, nr. 3; 285–299.
- Lützen, Karin 1998, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lützen, Karin 2003, "Nostalgi og genskabte fællesskaber: om velgørenhed i København i slutningen af 1800-tallet", i *Historiske kulturstudier: tradition, modernitet, antimodernitet*, Kruse, Tove Elisabeth (red.), Roskilde Universitetsforlag; 165-80.
- Løgstrup, Birgit 1967, *Fattigvæsenet i København omkring 1700 med særligt henblik på fattigforordningen af 24. september 1708*, historisk speciale: Københavns Universitet.
- Løkke, Anne 1990, *Vildfarende børn – om forsømte og kriminelle børn mellem filantropi og stat 1890-1920*, København: SocPol.
- Løkke, Anne 1994, "Præmierede plejemødre – den københavnske filantropi og uægte børn i 1800-tallet", i *tidsskriftet Den Jyske Historiker* nr. 67, Filantropi – mellem almisse og velfærdsstat, Århus: Aarhus Universitetsforlag; 38-60.
- Løkke, Anne 2007, *Patienternes Rigshospital 1757-2007*, København: Gad.
- Malling, Ove, og Viktor Kristian Hjort 1799, "Efterretning om nogle Pladsers Besættelse i Abel Cathrines Boder og Vartov Hospital", i *Efterretninger fra det Kiøbenhavnske Fattigvæsen* nr. 4: 56–64.
- Malmgart, Liselotte 2006, "Menighedspleje og menighedsarbejde i Trinitatis Sogn 1870-1950", i *Rundekirke, Tårn og Sogn*, Sandholt, Kirsten; Inger Wiene & Jesper Vang Hansen (red.), København: Nyt Nordisk Forlag; 221-232.
- Markkola, Pirjo 2008, "Lutheranism, Women and the History of the Welfare States in the Nordic Countries", i Lützen, Karin & Anette K. Nielsen (red.) *På kant med historien. Studier i køn, videnskab og lidenskab tilegnet Bente Rosenbeck på hendes 60-årsdag*, København: Museum Tusulanums Forlag; 90-105.
- Markussen, Ingrid 1995, *Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte. Pietistiske og kameralistiske idéer bag fremvæksten af en offentlig skole i landdistrikterne i 1700-talet*, Odense: Odense Universitetsforlag.
- Mauss, Marcel 2000, *Gaven. Gaveudvekslingens form og logik i arkaiske samfund*, København: Spektrum.

- Mikkelsen, Jørgen 2008, "Poor relief in provincial towns in the Kingdom of Denmark and the Duchy of Schleswig, ca. 1700-1850", I *Danish Towns during Absolutism. Urbanisation and Urban Life 1660-1848*, Christensen, Søren Bitsch & Jørgen Mikkelsen (edt.), Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2008; 365-410.
- Mikkelsen, Jørgen 2012, *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, Skrifter om dansk byhistorie 11: Dansk Center for Byhistorie.
- Mikkelsen, Keld 2005, "Københavns Fattigvæsen 1770-1840", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter (red.), *Historiske Meddelelser om København*. København: Københavns Stadsarkiv; 57-141.
- Mogensen, J. C. 1924, *Den Frie Fattigforsorg i Kjøbenhavn og Kjøbenhavns Understøttelsesforenings Historie*, København: Axel Andersens Forlag.
- Møller, Iver Hornemann 1981, *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970*, København: Socialistiske Økonomers Forlag.
- Møller, Iver Hornemann 1992, *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Norn, Kirsten 2012, "Kjøbenhavns offentlige Dampkøkken: Dampkøkketent i lille Regnegade 1855-1865", Selskabet for Københavns Historie (red.), *Historiske Meddelelser om København* 46:3; 55-86.
- Nørr, Erik 1981, *Præst og administrator. Sognepræstens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841*, København: Rigsarkivet & Gad.
- Obel, Marjon 1970, *Omordningen af Københavns Fattigvæsen i 1871. En undersøgelse af reformens forudsætninger og tilblivelse*, historisk speciale, Københavns Universitet.
- Oversigt over det Kiøbenhavnske Fattigvæsens Tilstand med Hensyn til dets Indtægter og Udgifter i Aaret 1835 1838*, udgivet af den administrerende fattigdirektion for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, København: Jens Hostrup Schultz kongelig og Universitetsbogtrykker.
- Oversigt over det kjøbenhavnske Fattigvæsens Tilstand i Aaret 1856 1857*, udgivet af den administrerende fattigdirektion for Fattigvæsenet i Kjøbenhavn, København: S. L. Møllers Bogtrykkeri.
- Pedersen, Karl Peder 2014, *Kontrol over København. Studier i den sene enevældes sikkerhedspoliti 1800-48*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik 2014, *Pligt & ret – Ret & pligt. Refleksioner over den socialdemokratiske idéarv*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik & Klaus Petersen 2010a, "Indledning", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1. Frem mod socialhjælpsstaten, 1536-1898, Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 9-36.
- Petersen, Jørn Henrik & Klaus Petersen 2010b, "Sammenfatning og perspektivering", i *Dansk Velfærdshistorie* bd. 1. Frem mod socialhjælpsstaten, 1536-1898, Petersen, Jørn Henrik, Klaus Petersen, og Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 559-582.
- Petersen, Klaus 2011, "Børnesagen. Dansk familiepolitik" i *Dansk Velfærdshistorie* bd .2. Mellem skøn og ret 1898-1933, Petersen, Jørn Henrik; Klaus Petersen & Niels Finn Christiansen (red.), Odense: Syddansk Universitetsforlag; 643-759.
- Petersen, Morten 2003, *Oplysningstidens Gale Hund – en biografi om Niels Ditlev Riegels*, Viborg: Aschehoug.
- Pfau-Effinger, Birgit 2012, 'Culture and Welfare State Change', Key Note Speech at NordWell and REASSESS International Conference "Cross-Disciplinary Perspectives on Welfare States", University of Southern Denmark, Odense, June 15.

- Philip, Kjeld 1947, *Staten og Fattigdommen*, København: Jul. Gjellerups Forlag.
- Plum, Niels 1943, *Københavns Præstekonvent (Københavns geistlige Convent) 1843-1943*, København: Københavns Præstekonvent.
- Plymoth, Birgitta 2002, *Fostrandeförsörjning. Fattigvård, filantropi och genus i fabriksstaden Norrköping 1872-1914*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis & Stockholm Studies in History 64.
- Prochaska, Frank K. 1980, *Women and Philanthropy in Nineteenth-Century England*, Oxford: Oxford University Press.
- Prochaska, Frank K. 1988, *The Voluntary Impulse: Philanthropy in Modern Britain*, London & Boston: Faber and Faber.
- Rafner, Claus 2008, *Dansk Skatthehistorie IV. Enevælde og skattefinansieret stat 1660-1818*, København: Told- og Skatthehistorisk Selskab.
- Ramsay, A. 1993, *Huvudstadens Hjärte: filantropi och social förändring i Helsingfors: två fruntimmersföreningar 1848-1865*, Helsingfors.
- Ranvig-Christensen, Svend & Asger Boe Wille 2005, ”Mangfoldige arter af borgerlig virksomhed. Fattigvæsenets skoler og folkeskoleloven fra 1814”, i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter (red.), *Historiske Meddelelser om København*, København: Københavns Stadsarkiv; 183-206.
- Rasch, A. H. 1914, *Københavns Kommunes Forsørgelsesvæsen i ældre tider og nutiden*, København: Københavns Kommunalbestyrelse.
- Ribov, Vibeke 1971, *Struenseetidens Fattiglovgivning og dens Resultater*, Københavns Universitet: speciale.
- Rodgers, Daniel T. 1998, *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Age, 1890-1945*, Princeton: Harvard University Press.
- Rosenbeck, Bente 1992, *Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab*, København: Museum Tusulanums Forlag.
- Rowntree, Benjamin Seebohm 1997 (1901), *Poverty: a Study of Town Life*, London: Routledge & Thoemmes.
- Rubin, Marcus 1879, *Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik. Nr. 4. Tabellarisk Fremstilling af Kjøbenhavns Fattigvæsenes Historie i Tidsrummet 1816-1878 samt Oversigt over Fattigvæsenets tidligere Historie*, København: Schultz.
- Rud, Søren 2010, *Subjektiveringsprocesser i metropol og koloni. København og Grønland i 1800-tallet*, Københavns Universitet: ph.d.-afhandling.
- Rumford, Benjamin 1796, *Essays, Political, Economical, and Philosophical*, Bd. 1., London: Cadell and Davies.
- Rüdinger, F. 1899, *Kjøbenhavns Understøttelsesforening. 1. November 1874 – 31. Oktober 1899. Fattigdom og Fattigforsorg i Kjøbenhavn. Før og Nu*, København: J. H. Schultz Universitetsbogtrykkeri.
- Sanders, Hanne 2004, ”Sekularisering – et relevant begreb for historisk forskning?”, i *Den Jyske Historiker Mellem religion og oplysning, sekularisering af 1700-tallets politiske og kulturelle univers* nr. 105, Århus: Werks; 5-18.
- Schjerning, Camilla 2013, *Følelsernes fællesskaber. Moralske følelser og sociale relationer i København 1771-1800*, historisk ph.d.-afhandling, Københavns Universitet.
- Seip, Anne-Lise 1984, *Sosialhjelpstaten bliver til. Norsk Sosialpolitikk 1740-1920*, Oslo: Gyldendal Norsk Forlag A/S.
- Sjögren, Åsa Karlsson 2013, ”Gender and Urban Land in Swedish Towns”, i *Female Agency in the Urban Economy: Gender in European Towns, 1640-1830*, Simonton, Deborah & Anne Montenach (edt.), New York: Routledge; 171-88.

- Skocpol, Theda 1992, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in United States*, Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Skovgaard-Petersen, Vagn 1985, *Danmarks Historie*. Bd. 5 Tiden 1814-1864, Clausen, H. P. & Søren Mørch (red.), København: Gyldendal.
- Smith, Adam 1776, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. 3, Dublin: Whitestone m.fl..
- Smith, L. 1788, *Undersøgelse om det danske Fattigvæsens nærværende Tilstand og muelige Forbedring*, København: Gyldendal.
- Spicker, Paul & David Gordon 1999, *The International Glossary on Poverty*, London, New York: Zed Books.
- Steincke, K. K. 1920, *Fremtidens Forsørgelsesvæsen*, København: Schultz A/S.
- Thane, Pat 1998, "Histories of the Welfare State", i William Lamont (edt.) *Historical Controversies and Historians*, London: Routledge; 49-64.
- Townsend, Peter 1993, *The International Analysis of Poverty*, New York: Harvester Wheatsheaf.
- Trap, J. P. 1906, *Kongeriget Danmark*, bd. 1. København: G.E.C. Gad.
- Trier, Herman 1914, "Fattigvæsens-Planen af 1799", i *Historiske Meddelelser om København*, bd. 4. 1913-1915: 25.
- Vammen, Tinne 1994, "Ømme punkter – Filantropi og velgørenhed ca. 1780–1930 – et unostalgisk vue.", i tidsskriftet *Den Jyske Historiker*, nr. 67 Filantropi – mellem almisse og velfærdsstat, Århus: Aarhus Universitetsforlag; 17-37.
- Vammen, Tinne 1998, "Ambiguous Performances: Women in Copenhagen Philanthropy, c. 1845-1915", i Jordansson, Birgitta & Tinne Vammen (edt.) *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930*, Odense: Odense University Press; 91-136.
- Vammen, Tinne 1999, "Inden- og udenfor visse grænser. Hovedstadens børnehavesag 1880-1940 i europæisk perspektiv, i Janfelt, Monika (red.) *Den privat-offentliga gränsen. Det sociale arbetets strategier och aktörer i Norden 1860-1940*, København: Nord 1999: 9, Nordisk Ministerråd; 79-134.
- Vedel-Larsen, Birgitte 2003, "De forvildede, usædelige og i høieste Grad fordærvede Mennesker. Indsatte på arbejdsanstalten Ladegaarden i 1800-tallets København", i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, Henningsen, Peter (red.), København: Københavns Stadsarkiv; 71-90.
- Vedel-Larsen, Birgitte 2004, "Arbejde, ensomhed og straf. Oprettelsen af tvangsarbejdsanstalten på Ladegården 1833", i årbogen *Historiske Meddelelser om København*, Henningsen, Peter (red.), København: Københavns Stadsarkiv; 31-51.
- Vedel-Larsen, Birgitte 2005, "Kampen mod de uværdige fattige. Arbejdshuse og tvangsarbejdsanstalter i København", i *Patrioter og fattigfolk. Fattigvæsenet i København ca. 1500-1850*, Henningsen, Peter (red.), i årbogen *Historiske Meddelelser om København*: Københavns Stadsarkiv; 141-162.
- Veiviser eller Anviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstæders Beboere* (Københavns Vejviser) 1818-1819, København: Christopher Græbe.
- Veiviser eller Anviisning til Kiøbenhavns, Christianshavns og Forstæders Beboere* (Københavns Vejviser) 1819-20, København: Christopher Græbe.
- Vernon, James 2007, *Hunger. A Modern History*, Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Villadsen, Kaspar 2004, *Det sociale arbejdes genealogi. Kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*, København: Reitzels Forlag.

Wentzel, Knud 2008, "Nation", i Wentzel, Knud (red.) *Rødder. Nutidens værdier i historisk lys*, København: People's Press; 12-35.

Økonomisk og Topografisk Lommebog til Brug for Fremmede og Indbyggere i Kjøbenhavn (Københavns Vejviser) 1795, København: Prost, Søn og Comp. Forlag.

Østergaard, Uffe 2005, "Lutheranismen og den universelle velfærdsstat", i *Velfærdsstat og kirke*, Schjørring, Jens Holger & J. Th. Bak (red.), København: Anis; 147-84.

